

JAN PICKERY (RED.)

VLAANDEREN GEPEILD!
2009

Samenstelling

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Verantwoordelijke uitgever

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 bus 23
1000 Brussel

Lay-out cover

Diensten voor het Algemeen Regeringsbeleid
Communicatie
Patricia Van Dichel

Lay-out

Creatieve Pers, Winkel 90, 2300 Turnhout

Druk

Drukkerij Room, Passtraat 289, 9100 Sint-Niklaas

Depotnummer

D/2009/3241/350

Bestellingen

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Delen uit deze uitgave mogen worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt indien de auteur van de bijdrage en de titel van deze studie uitdrukkelijk als bron worden vermeld.

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van haar of zijn deel.

VOORWOORD

Vlaanderen Gepeild is aan zijn zesde editie toe. Op deze studiedag en in het gelijknamige congresboek worden traditiegetrouw artikels voorgesteld die onderzoek beschrijven dat gebaseerd is op de jaarlijkse Survey naar Socio-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV-survey). Sinds 1996 wordt deze survey georganiseerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering (voorheen administratie Planning en Statistiek). Elk jaar worden daarin ongeveer 1500 Nederlandstaligen tussen 18 en 85 jaar, woonachtig in het Vlaamse Gewest of het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest, ondervraagd. Deze face-to-face enquête peilt naar opvattingen, overtuigingen en handelingsbereidheid rond diverse maatschappelijke en beleidsrelevante thema's. Sinds 2002 wordt – in de context van het International Social Survey Program (ISSP) – na het interview ook een vragenlijst bij de respondenten achtergelaten met de vraag deze per post terug te sturen. Deze zogenaamde drop-off vragenlijst was in 2008 uitgewerkt rond het thema religieuze verscheidenheid. In de voorbije jaren dat de SCV-survey deelnam aan het ISSP zijn ook al data verzameld over burgerschap, arbeidsoriëntatie, vrije tijd en sport. Deze data zijn vergelijkbaar voor meer dan 30 landen.

Door de jaren heen heeft de SCV-survey zo een schat aan bruikbare informatie opgeleverd die beleidsrelevant is en kan dienen als basis voor wetenschappelijk onderzoek. De kwaliteit van de SCV-data is immers hoog. Het veldwerk, dat uitbesteed wordt aan een onderzoeksbureau, wordt nauwgezet opgevolgd. De behaalde respons is behoorlijk. Zo leverde de SCV-survey 2008 1.475 gevalideerde interviews op van de 2.321 beschikbare adressen. Dat komt neer op een respons van 63,6%. 1.263 respondenten hebben de drop-off vragenlijst beantwoord. Dat is 85,6% van de gevalideerde face-to-face interviews of 54,4% van de gecontacteerde Vlamingen. In de voorgaande jaren lagen de responscijfers zelfs nog iets hoger. De selectie van de respondenten gebeurt op een wetenschappelijk verantwoorde manier. Het steekproefdesign met een gestratificeerde tweetrapssteekproef met clustering op het niveau van de postcode en een verhoging van het aantal geselecteerde adressen in "moeilijke postsectoren" werd gevalideerd door de publicatie in een internationaal tijdschrift. Bij het opstellen van de vragenlijst

wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van vragen die reeds in ander wetenschappelijk onderzoek gevalideerd zijn. De selectie van de vragen gebeurt ook in overleg met een wetenschappelijk begeleidingscomité dat professoren van alle Vlaamse universiteiten bevat. Het volledige proces van de survey wordt bovendien elk jaar uitvoerig beschreven in een basisdocumentatie, zodanig dat alles zeer transparant verloopt en externe onderzoekers zich een correct beeld kunnen verschaffen van het materiaal waarmee zij aan de slag kunnen gaan. Zo willen wij het optimale gebruik van onze data verder aanmoedigen.

Het resultaat is dat we in dit boek 12 artikels kunnen presenteren over een brede waaier van onderwerpen. Die artikels werden zowel geschreven door medewerkers van de Studiedienst van de Vlaamse Regering, als door onderzoekers van de verschillende Vlaamse universiteiten. Het wetenschappelijk begeleidingscomité van de SCV-survey bepaalde mee de keuze van de artikels uit de 25 voorstellen die binnenkwamen na de gelanceerde open oproep. Wij bedanken de auteurs voor hun interessante artikels. De gevarieerde thema's en de beleidsrelevantie van de bijdragen spreken hopelijk een breed publiek aan. Alle artikels werden bovendien nagelezen door verschillende reviewers. Vrijwel alle medewerkers van de Studiedienst hebben hieraan meegewerkt. Verder deden wij voor deze editie een beroep op Ivo Hartman (Nederlands Instituut voor Publiek en Politiek), Ineke Stoop en Lonneke Van Noije (beiden Sociaal en Cultureel Planbureau), Hendrien Kaal (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, Nederlands Ministerie van Justitie), Bert Schreurs en Jan Colpaert (beiden Hogeschool-Universiteit Brussel), Jaak Billiet (K.U.Leuven), Arthur Edwards (Erasmus Universiteit Rotterdam), Ineke Nagel (Vrije Universiteit Amsterdam), Menno Hurenkamp (Universiteit van Amsterdam) en Karel Van den Bosch en Dimitri Mortelmans (beiden Universiteit Antwerpen). Wij danken alle reviewers voor hun bruikbare opmerkingen die zeker tot een kwaliteitsverbetering van de artikels geleid hebben.

Deze studiedag Vlaanderen Gepeild gaat door onder de auspiciën van de minister bevoegd voor de Studiedienst van de Vlaamse Regering, minister-president Kris Peeters, die we hierbij willen bedanken voor het ter beschikking stellen van de middelen voor het surveyonderzoek in opdracht van de Vlaamse Regering.

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Jan Pickery
Projectcoördinator

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD	3
LEVENSBESCHOUWING EN MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE: IS LEVENSBESCHOUWING NOG STEEDS EEN MOTIVERENDE FACTOR? <i>Sarah Botterman • Marc Hooghe • René Bekkers</i>	7
BURGERSCHAPSCONCEPTEN IN VLAANDEREN: EEN INTERNATIONALE VERGELIJKING <i>Ann Carton • Yves Dejaeghere • Marc Callens • Marc Hooghe</i>	30
ANTECEDENTEN EN GEVOLGEN VAN BAANONZEKERHEID IN VLAANDEREN TUSSEN 1996 EN 2007 ANALYSE VAN RISICOGROEPEN IN FUNCTIE VAN DE ECONOMISCHE CONJUNCTUUR <i>Hans De Witte • Carissa Vets</i>	64
ONVEILIGHEIDSGEVOEL IN VLAANDEREN, 1998-2008 <i>Mark Elchardus • Wendy Smits</i>	88
EEN TYPOLOGIE VAN MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID VORMEN VAN MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID EN HUN GEVOLGEN <i>Mark Elchardus • Wendy Smits • Bram Spruyt</i>	110
CULTUURPARTICIPATIE IN DE LEVENSLLOOP <i>John Lievens</i>	143

SURVEYKLIMAAT EN DE BEZORGDEHEID VOOR PRIVACY <i>Geert Loosveldt • Ann Carton</i>	165
HET VERBAND TUSSEN HET LOKALE CULTUURANBOD EN CULTUURPARTICIPATIE <i>Guy Pauwels • Jan Pickery</i>	196
DE GEWENSTE EN VERWACHTE PENSIOENLEEFTIJD IN VLAANDEREN: EEN ONDERZOEK NAAR DE DETERMINANTEN <i>Lieve Vanderleyden • Ronald Schoenmaeckers</i>	220
DE VLAMING EN ZIJN (ON)VEILIGHEIDSGEVOELEN: ONGELIJK VERDEELD EN VERSPREID? <i>Dries Verlet • Marc Callens • Stefaan Pleysier</i>	241
DE RELATIE TUSSEN INTERNETGEBRUIK EN POLITIEKE PARTICIPATIE IN VLAANDEREN <i>Sara Vissers • Marc Hooghe • Marie-Anne Moreas</i>	273
ECHTSCHIEDING EN SOCIAAL KAPITAAL IN VLAANDEREN <i>Belinda Wijckmans • Maaike Jappens • Jan Van Bavel</i>	298
OVER DE AUTEURS	334

LEVENSBESCHOUWING EN MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE: IS LEVENSBESCHOUWING NOG STEEDS EEN MOTIVERENDE FACTOR?

*Sarah Botterman • Marc Hooghe
Centrum voor Politicologie, K.U.Leuven*

*René Bekkers
Departement Maatschappijwetenschappen,
Universiteit Utrecht en Filantropische studies,
Vrije Universiteit Amsterdam*

Samenvatting

In de traditionele sociologie gaat men er vanuit dat levensbeschouwing een belangrijke motiverende factor is voor maatschappelijk engagement. Dat was zeker in het verleden ook zo voor het Vlaamse verenigingsleven dat immers sterk verzuild was. De vraag kan echter gesteld worden of deze klassieke conclusie ook nog steeds opgaat voor het huidige, sterk geseclariseerde Vlaanderen. De cijfers van de SCV-surveys sinds 1996 tonen immers aan dat terwijl de kerkpraktijk sterk daalt, de deelname aan het verenigingsleven ten minste stabiel is en zelfs stijgt. Uit een analyse blijkt echter dat kerkpraktijk ook nu nog een belangrijke motiverende factor is, zowel voor lidmaatschap van verenigingen als voor deelname aan het vrijwilligerswerk. Die invloed blijkt zelfs sterker te worden doorheen de tijd. Men krijgt dus de indruk dat, net zoals in Nederland, het aantal kerkse gelovigen misschien kleiner wordt, maar dat deze groep steeds actiever wordt. Het zich al dan niet beschouwen als gelovig heeft geen invloed op participatie, wat er op wijst dat vooral de netwerkfunctie van actieve levensbeschouwelijke participatie hier van belang is.

1. Inleiding

Het maatschappelijk middenveld en het verenigingsleven vormen een belangrijk aandachtspunt voor het Vlaams beleid. De Vlaamse overheid ontwikkelde reeds diverse instrumenten om het verenigingsleven te stimuleren en de participatiegraad van de Vlaamse bevolking te verhogen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2008a; 2008b). Ook in het Pact van Vilvoorde, het Vlaams Actieplan Armoede 2005-2009 en het Strategisch plan voor het minderhedenbeleid wordt participatie aan het verenigingsleven beschouwd als een mogelijke hefboom voor het

realiseren van een volwaardige maatschappelijke deelname. Deze beleidsopties passen in een lange sociologische traditie, waarbij het verenigingsleven beschouwd wordt als een belangrijk instrument voor het handhaven van de sociale cohesie in een samenleving en het vergroten van het sociaal kapitaal van individuen. Door het participeren aan het verenigingsleven kunnen individuen immers sociale netwerken uitbouwen en gesocialiseerd worden in een maatschappelijk georiënteerd waardepatroon.

Het maatschappelijk middenveld zelf evolueert echter in een snel tempo. Terwijl het middenveld traditioneel werd beheerst door grote, formeel gestructureerde en vaak verzuilde organisaties, zien we dat er de afgelopen decennia vooral een groei is geweest bij meer kleinschalige en niet-verzuilde initiatieven. De klassieke studies tonen aan dat levensbeschouwing een bijzonder belangrijke rol heeft gespeeld bij de uitbouw van het maatschappelijk middenveld in de Vlaamse Gemeenschap, en daarbij werd vooral aandacht besteed aan de rol van christelijke zuil. Billiet en Dobbelaere (1976) hadden het destijds reeds over een 'sociaal-culturele christelijkheid', die een duidelijk structurerende rol speelt in het Vlaamse middenveld. We zijn nu ruim drie decennia verder en men kan zich de vraag stellen of die levensbeschouwelijke determinant nog altijd zo belangrijk is. Uit eerdere analyses blijkt dat de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen constant blijft en bij sommige bevolkingsgroepen zelfs nog stijgt (Hooghe & Quintelier, 2007). Tegelijk weten we echter dat georganiseerde levensbeschouwingen gedurende deze periode heel sterk terrein hebben verloren: de kerkpraktijk is bijzonder sterk teruggelopen in ons land (Hooghe, Quintelier & Reeskens, 2006). Een logische verwachting zou dan ook zijn dat de rol van levensbeschouwing voor het verklaren van maatschappelijke participatie grotendeels zou zijn uitgespeeld. Ook in een geseclariseerde samenleving blijken de Vlamingen immers massaal hun weg naar het verenigingsleven te vinden. Bovendien blijkt uit buitenlands onderzoek dat levensbeschouwelijke betrokkenheid nog altijd een belangrijke factor blijft voor het verklaren van deelname aan het vrijwilligerswerk (Bekkers, 2005). Het leek ons dan ook boeiend om na te gaan in hoeverre levensbeschouwing in Vlaanderen hierin nog een rol speelt bij het begin van de 21ste eeuw. De Sociale en Culturele Verschuivingen (SCV) surveys die sinds 1996 uitgevoerd worden, bieden ons de mogelijkheid een antwoord te zoeken op deze vraag. We zullen hierbij zoveel mogelijk gegevens uit verschillende jaren gebruiken, zodat we een evolutie doorheen de tijd in kaart kunnen brengen.

In een volgende sectie worden het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk in een context van de theorie over sociaal kapitaal geplaatst. Vervolgens bestuderen we hoe levensbeschouwing kan gedefinieerd worden en geoperationaliseerd. Verder kijken we naar het begrip van sociaal culturele christelijkheid in Vlaanderen, nadat we het levensbeschouwelijke landschap in Vlaanderen onder de loep hebben gehouden. Ten slotte proberen we empirisch de band te

beschrijven tussen levensbeschouwing en het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk in Vlaanderen.

2. Waarom is het verenigingsleven belangrijk?

Het verenigingsleven levert een belangrijke bijdrage aan de kwaliteit van het samenleven. Over deze vaststelling bestaat een ruime consensus, zowel bij het beleid als in de sociale wetenschappen. Het basiswerk in dit verband is nog steeds *De la démocratie en Amérique* (1835), waarin Alexis de Tocqueville beschrijft hoe verenigingen instaan voor sociale orde en collectieve voorzieningen in de Amerikaanse samenleving. De Tocqueville concludeerde in zijn werk dat het verenigingsleven een belangrijke factor was voor de instandhouding van de jonge democratie, die het moest stellen zonder de traditionele structuren van het Ancien Régime (Buijs e.a., 2009). Het werk van de Tocqueville vond en vindt nog steeds bijzonder veel weerklank in de academische wereld en veel sociologen en politicologen zetten zijn werk voort over het verenigingsleven als bron van een goede democratische politieke cultuur. Een van de belangrijkste auteurs in dit verband is Robert Putnam (1993), die het maatschappelijk en politiek functioneren van de Italiaanse regio's onderzocht. Hij kwam tot de conclusie dat het verenigingsleven een bepalende invloed heeft op de werking en effectiviteit van het bestuur en dat goed bestuur, een bloeiend verenigingsleven in de hand werkte.

Levensbeschouwing heeft altijd een bijzondere aandacht gekregen binnen deze literatuur. Men gaat er van uit dat levensbeschouwing een motiverende factor kan zijn voor maatschappelijke inzet en vrijwilligerswerk (Dekker & de Hart, 2002). Daarbij gaat het niet zozeer over het geloven op zich, maar wel over levensbeschouwelijke participatie. De stelling is dat de deelname aan georganiseerde levensbeschouwingen gepaard gaat met de uitbouw van maatschappelijke netwerken, die dan op hun beurt kunnen worden ingezet voor andere vormen van participatie. De deelname aan levensbeschouwelijke rituelen wordt op die manier een opstapmechanisme naar andere vormen van maatschappelijke inzet. De sociale omgeving van een individu wordt gevormd door het gezin, de lokale gemeenschap en de buurt waarin men woont, en de sociale netwerken waartoe men behoort. Vele auteurs (Becker & Dinghra, 2001; de Hart & Dekker, 1999; Uslaner, 1997; Wilson & Janoski, 1995) hebben reeds aangetoond dat deze sociale omgevingen op hun beurt weer een positief effect kunnen hebben op het participeren in andere sociale contexten. Men heeft het dan over een *spill over effect*: participatie in de ene levenssfeer (bijv. de werksfeer of levensbeschouwelijke gemeenschap) kan een positief effect hebben op participatie in een andere levenssfeer (bijv. het verenigingsleven of de lokale gemeenschap).

Zowel in de Verenigde Staten (Jackson e.a., 1995) als in Europa (Bekkers, 2000, 2002; Dekker & de Hart, 1999; de Hart, 1999; Hooghe, 1999, 2003) werd reeds uitgebreid onderzoek verricht naar het verband tussen het verenigingsleven, het vrijwilligerswerk en levensbeschouwelijke betrokkenheid. De effecten van levensbeschouwing zijn in dit onderzoek echter niet altijd eenduidig. Afhankelijk van de precieze context kan levensbeschouwing immers andere, of zelfs tegenstrijdige functies uitoefenen. Zo zullen er in onderzoeken over sociaal kapitaal andere resultaten en verbanden bekomen worden naargelang de plaats waarin men het bestudeert (Halpern, 2004). Levensbeschouwing wordt door verschillende auteurs beschreven als een causale factor, niet alleen voor de graad van participatie aan het verenigingsleven, maar ook voor het veralgemeend vertrouwen en sociaal kapitaal (de Hart, 2001; Brehm & Rahn, 1997; Uslaner, 1997).

3. Wat is levensbeschouwing?

Als we kijken naar de definitie van levensbeschouwing en meer bepaald religie, dan zien in de literatuur dat het begrip religie steeds weer wordt geduid als een multi-dimensioneel concept, een concept met meerdere dimensies. Durkheim (1912, 65) bijvoorbeeld, definieert religie als « *un système solidaire de croyances et de pratiques relatives à des choses sacrées, c'est-à-dire séparées, interdites, croyances et pratiques qui unissent en une même communauté morale, appelée Église, tous ceux qui y adhèrent* ».

In deze definitie komt een tweedeling naar voren. Enerzijds kenmerkt religie zich als een ideeënstelsel, en dit vormt de geloofscomponent van religie. Anderzijds kenmerkt religie zich door zijn cultus en praktijken, en dit vormt de praktijkcomponent van religie. Terwijl de eerste geloofscomponent van religie een weergave van de wereld tot doel heeft, stellen de riten en praktijken van de religie eerder vertegenwoordiging en integratie voor van religie in een samenleving. Deze tweede component van religie vervult dus hoofdzakelijk een sociale functie en zorgt voor het samenhouden van de levensbeschouwelijke gemeenschap, voor de zingeving van het behoren tot een groep en voor het onderhouden van het geloof. Volgens Durkheim zijn het niet de geloofsopvattingen, maar wel de cultus die de belangrijkste component van religie vormen. Binnen deze optiek is er dus een duidelijk verband tussen de levensbeschouwelijke en de maatschappelijke sfeer. Deze link is volgens hem inherent aan elke levensbeschouwing: de groep gelovigen zal immers een collectiviteit vormen. Levensbeschouwing is in zijn optiek nooit een louter individueel gebeuren, maar vormt een element van een groepsidentificatie. Volgens Durkheim is er dan ook geen religie zonder een vorm van kerkgemeenschap (Cipriani, 1998).

Een standaardwerk wanneer het gaat over de verschillende dimensies van religie is dat van Stark en Glock (1968), *Patterns of religious commitment*, waarin de auteurs vijf dimensies van religie beschrijven. Ten eerste is er de geloofsdimensie, die de puur-religieuze kijk op de wereld omvat. Ten tweede is er de religieuze praktijk van verering en toewijding. Deze dimensie heeft betrekking op enerzijds de set van rituelen die eigen zijn aan een bepaalde levensbeschouwing en de formele religieuze handelingen die hierbij horen en anderzijds de individuele toewijding van iemand die behoort tot deze levensbeschouwing, waaronder we bijvoorbeeld verstaan het lezen van heilige geschriften en het persoonlijk bidden. De derde dimensie heeft betrekking op de ervaring, die enige communicatie met een goddelijke essentie beoogt. De vierde dimensie is kennis, die een minimum aan informatie impliceert over het geloof en de rituelen. Ten slotte is er nog een vijfde dimensie, die handelt over de gevolgen van een levensbeschouwing. Deze laatste dimensie is verschillend van de vorige vier dimensies, en het is uiteraard diegene die ons in het kader van dit onderzoek het meest interesseert. Zij duidt immers op de effecten van de vorige dimensies in het alledaagse leven van de gelovigen. De auteurs stellen dat het geloof dan misschien wel de essentie van een levensbeschouwing vormt, maar niet voldoende is om van een religie te spreken.

Kerken worden door Stark en Glock gezien als morele gemeenschappen. Het ideaal wordt bereikt als de leden of gelovigen in deze gemeenschappen verbonden zijn via sterke persoonlijke banden van vriendschap en affectie. Op die manier wordt immers een gezamenlijke betrokkenheid gecreëerd, die nodig is om van een levensbeschouwing te spreken. Hiermee volgen de auteurs de visie van Durkheim die aan levensbeschouwing een sociale functie verbindt. Een gelijkaardige opdeling van levensbeschouwing in dimensies komt van Billiet en Dobbelaere (1976), die levensbeschouwing indelen in een rituele, een intellectuele of ideologische, een ethische en een sociale dimensie. Ook deze auteurs benadrukken met andere woorden het onderscheid tussen de intern-religieuze functie van levensbeschouwingen, en de band tussen levensbeschouwing en samenleving in het algemeen.

In de recente literatuur zien we nog steeds dat deze verschillende dimensies onderscheiden worden. Zo onderscheidt Layman (Layman & Green, 1998; Layman, 1997; Kotler-Berkowitz, 2001) drie dimensies van levensbeschouwing. Ten eerste is er de *belonging* dimensie, die duidt op de betrokkenheid met een bepaalde religieuze gemeenschap, denominatie of traditie. Hierdoor beschouwt men zichzelf als lid van een bepaald levensbeschouwelijk genootschap. Ten tweede is er de *behaving* dimensie, waarmee de geloofspraktijk wordt bedoeld: nemen personen ook daadwerkelijk en frequent deel aan de rituelen die inherent zijn aan de meeste levensbeschouwingen? Ten derde is er de dimensie *believing*, die verwijst naar de innerlijke opvattingen over religieuze kwesties: welk soort geloof wordt precies gehanteerd, en hoe belangrijk is deze geloofservaring voor de actor?

In deze bijdrage wordt er geopteerd om ten eerste de *belonging* dimensie van Layman – die vergeleken kan worden met de sociale dimensie van Durkheim, Stark en Glock, en Billiet en Dobbelaere – te operationaliseren. In de SCV-surveys vertaalt zich dat in een vraag naar de levensbeschouwelijke zelf-identificatie. Ten tweede kunnen we de *behaving* dimensie van Layman – die vergeleken kan worden met de praktijkdimensie van de andere auteurs – operationaliseren. Het gaat hier duidelijk om een gedragsvariabele, die in de SCV-surveys wordt geoperationaliseerd door een vraag naar frequentie van de kerkpraktijk. We opteren om enkel deze twee dimensies te operationaliseren, omdat bijvoorbeeld de *believing* dimensie veel moeilijker te operationaliseren is en slechts hier en daar in de SCV-datareeks expliciet opgenomen is. Het onderzoeken van de geloofsinhoud zou ons ook te veel afleiden van de kernvraag van deze bijdrage, die vooral handelt over de maatschappelijke invloed van religie.

4. Levensbeschouwing in Vlaanderen

Reeds vanaf 1996 wordt in de SCV vragenlijst een vraag opgenomen over de levensbeschouwing waartoe men zichzelf rekent (tabel 1).

Tabel 1. Levensbeschouwing in Vlaanderen, 1996-2008

	'96	'97	'98	'99	'00	'01	'02	'03	'04	'05	'06	'07	'08
Katholiek	58,3	46,5	52,7	49,1	53,2	51,2	53,8	50,9	52,1	52,6	51,3	50,3	
Christelijk niet katholiek	19,8	26,5	22,0	10,6	21,4	22,7	23,0	23,2	20,5	19,6	20,6	20,7	72,7
Vrijzinnig	5,3	8,7	6	4,7	8,1	7,8	7,3	7,9	8,5	7,8	7,4	8,6	7,7
Geen/ongelovig	14,2	15,1	14,4	n.a.	14,0	15,3	13,3	14,2	15,9	16,3	16,8	16,3	15,8
Andere levensbeschouwingen	1,8	2,6	2,1	2,0	3,1	2,6	2,5	3,6	1,8	3,4	3,9	3,9	3,7
Kerkpraktijk	15,2	12,4	9,2	11,4	12,0	12,0	11,4	9,0	8,7	9,9	7,5	6,9	5,9

Bron: SCV enquêtes 1996-2008. Eenheden zijn percentages van respondenten die aangeven te behoren tot een bepaalde levensbeschouwing en (laatste rij) percentage van respondenten dat aangeeft minimum één keer per week een eredienst bij te wonen.

De data tonen aan dat de katholieke kerk in dit verband de belangrijkste blijft, hoewel het aandeel respondenten dat zich identificeert met deze levensbeschouwing langzaam daalt (Dobbelaere, 1983, 1986, 2000; Billiet, 1998). In de meeste jaren krijgen de SCV-respondenten echter ook

de antwoord-categorie "christelijk gelovig maar niet katholiek" aangeboden. Dit is een ietwat vreemde formulering omdat ze, strikt geïnterpreteerd, zou verwijzen naar de andere christelijke kerken dan de rooms-katholieke (protestants, orthodox, ...). De meeste respondenten interpreteren deze antwoordmogelijkheid echter anders, en veelal duidt dit antwoord op een wat afstandelijker houding ten opzichte van de katholieke kerk. Het percentage respondenten dat zich "christelijk maar niet katholiek" noemt, schommelt meestal rond de 20 procent. In het jaar 2008 werd deze antwoordmogelijkheid echter weggelaten, om een internationale vergelijking mogelijk te maken. Het gevolg is dat het aandeel "katholieken" in deze survey stijgt tot 73 %, en dat is hetzelfde percentage als de optelsom van het percentage "katholieken" en "christenen" in 2007. Als de antwoordmogelijkheid "christelijk maar niet katholiek" niet wordt aangeboden, komen de meeste respondenten uit deze groep dus blijkbaar toch terecht bij de katholieke denominatie.

Zowel het percentage vrijzinnigen als het percentage ongelovigen stijgen bijzonder lichtjes doorheen de tijd. Deze twee groepen zijn samen goed voor ca. 24 procent van de respondenten. Het aandeel van de 'kleinere' levensbeschouwingen (en voor de Vlaamse context gaat het dan om de Protestantse, Joodse, Islamitische en Orthodoxe kerken) stijgt lichtjes van twee naar vier procent. Het aandeel islamitische gelovigen onder de SCV-respondenten schommelt nu rond de twee procent. Hoewel dit hoogstwaarschijnlijk een onderschatting is, onder meer omwille van taalbarrières en omwille van het feit dat de survey beperkt blijft tot respondenten met de Belgische nationaliteit, toont dit duidelijk aan de islam een zeer minoritaire godsdienst is en blijft binnen de Vlaamse samenleving, ondanks de soms heftige maatschappelijke debatten in dit verband.

Op de laatste lijn in tabel 1 hebben we ook het percentage respondenten per jaar vermeld die wekelijks een eredienst bijwonen. Hoewel we zien dat een ruime meerderheid van de respondenten zichzelf gelovig noemt, is het aandeel respondenten dat ook daadwerkelijk actief praktiseert veel kleiner en is er een gevoelig snellere daling te merken over de jaren heen. Terwijl in 1996 nog 15 procent van de respondenten aangaf wekelijks een religieuze plechtigheid bij te wonen, was dit in 2008 meer dan gehalveerd tot zes procent.

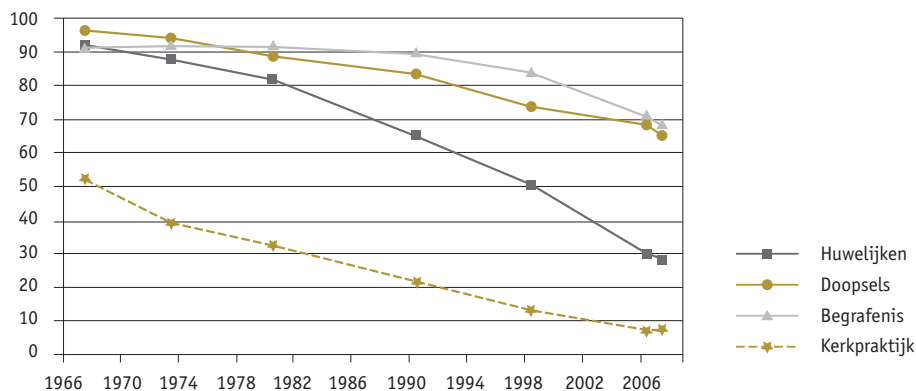
De vraag is echter wat de externe validiteit is van deze survey-gegevens. Het risico is immers heel groot dat de survey-gegevens een *overschatting* geven van de kerkpraktijk. Dit heeft te maken met twee fenomenen (Hooghe, Quintelier & Reeskens, 2006). Aan de ene kant is er het fenomeen van sociale wenselijkheid: diegenen die maar af en toe deelnemen aan religieuze plechtigheden zullen allicht geneigd zijn hun gedrag iets rooskleuriger vast te stellen dan dit in werkelijkheid het geval is. Ten tweede is er een selectieve responsbereidheid: gelovigen zullen – om een geheel van redenen – over het algemeen oververtegenwoordigd zijn in dergelijke surveys, waardoor de resultaten een overschatting geven van het fenomeen dat men wenst te bestuderen.

Uit een vergelijking met reële data blijkt echter dat de SCV-surveys een heel realistisch beeld geven van de kerkpraktijk in Vlaanderen (Hooghe, Quintelier & Reeskens, 2006). Sinds 2006 organiseert de katholieke kerk in België immers opnieuw kerkstellingen, en deze gegevens sluiten heel nauw aan bij de informatie die we krijgen op basis van de SCV-survey. Deze externe validering laat ons toe te besluiten dat de SCV-surveys een betrouwbare indicator vormen voor de reële kerkpraktijk in Vlaanderen.

De *behaving* dimensie kunnen we ook een ruimere invulling krijgen als we niet alleen kijken naar de wekelijkse kerkpraktijk, maar ook naar andere vormen van religieuze participatie rond de grote overgangsrituelen, zoals geboorte, huwelijk of overlijden. Binnen de Vlaamse samenleving gebeuren die overgangsrituelen nog overwegend in een gelovig kader (Dobbelaere, 1986; Dobbelaere e.a., 2000). Tot op het einde van de 20ste eeuw bleef het percentage van de bevolking dat deelnam aan religieuze overgangsrituelen nog relatief stabiel. Uit de gegevens voor het jaar 2006 blijkt echter dat ook hierin een relatief scherpe daling optreedt (Hooghe & Botterman, 2008).

In grafiek 1 stellen we dus naast de kerkpraktijk ook de algemene verspreiding van de overgangsrituelen voor op basis van gegevens van de katholieke kerk. Het percentage doopsels (in verhouding tot het aantal geboorten), het percentage huwelijken (in verhouding tot het aantal burgerlijke huwelijken) en begrafenis (in verhouding tot het aantal overlijdens) kennen allemaal een relatief scherpe daling. Toch kunnen we ook hier de conclusie trekken dat terwijl ongeveer 6 procent van de Vlaamse bevolking nog kerks is, het bereik van de katholieke overgangsrituelen nog veel ruimer is in de Vlaamse samenleving.

Grafiek 1. Aandeel overgangsrituelen en kerkpraktijk, 1966-2007

Bron: Kerkstellingen Katholieke kerk van België, gegevens voor het Vlaams Gewest, 1966-2007.

5. Sociaal culturele christenheid in Vlaanderen

De gegevens van grafiek 1 tonen duidelijk aan dat de Vlaamse samenleving de afgelopen decennia sterk gesecculariseerd is. Seculariseringstheorieën gaan er daarbij van uit dat levensbeschouwing wordt gereduceerd tot een subsysteem van de samenleving, zoals andere subsystemen van economie en onderwijs. Dit weerspiegelt zich op het micro-niveau door een geringe deelname aan de kerkpraktijk, en door een meer bescheiden rol van levensbeschouwelijke overwegingen in het leven van de gelovigen. Georganiseerde religies lijken dus duidelijk aan impact in te boeten.

Terwijl een relatief groot aandeel van de respondenten in de SCV-surveys nog aangeeft zichzelf als gelovig te beschouwen, is het percentage dat effectief participeert aan het religieuze leven eerder gering. Ook de identificatie met een specifieke geloofsgemeenschap wordt echter steeds problematischer. Godsdienstsociologen hebben het in dit verband over ‘believing without belonging’ (Luckman, 1967; Davie, 1994, 2000). De assumptie is daarbij dat relatief grote groepen van de bevolking nog steeds belang hechten aan spiritualiteit en transcendentie, maar dat zij dit niet langer vertolken in het lidmaatschap van een specifieke georganiseerde levensbeschouwing, laat staan in het regelmatig deelnemen aan de rituelen van die levensbeschouwing. De trend van een “geloof à la carte” vormt een typische exponent van een ruimer individualisatie-proces. Burgers hechten nog wel steeds belang aan levensbeschouwing, maar ze gaan daarbij op zoek naar duidelijke opvattingen, die het best hun eigen preferenties weerspiegelen. De ‘standaardoplossing’ die hen wordt aangeboden door de grote georganiseerde levensbeschouwingen wordt daarbij vaak afgewezen, in ruil voor een meer individuele, zelf geconstrueerde mix van levensbeschouwelijke elementen.

De daling van het aantal kerkgangers kan geduid worden met de begrippen laïcisering of secularisering. Laïcisering wordt in de hand gewerkt door andere processen zoals urbanisering, industrialisering, sociale en geografische mobiliteit, veranderingen in het levensritme, en dergelijke meer. De Vlaamse samenleving is de afgelopen decennia in een bijzonder snel tempo gemoderniseerd en dus ook gesecculariseerd (Dobbelaere, 1981). Die secularisering impliceert echter ook dat één van de basisdimensies van de traditionele Vlaamse samenleving, namelijk de verzuiling, verdwijnt. Zuilen werden gedefinieerd op een brede manier, als netwerken van massaorganisaties die de subcultuur van een bepaalde bevolkingsgroep overspande (Hellemans, 1983; Laermans, 1998). Die zuilen verloren vanaf de jaren zestig van de 20ste eeuw echter snel terrein. De grote sociale bewegingen bleken hun achterban niet meer in dezelfde mate kunnen begeistere (Laermans, 1998; Hellemans, 1983). De kerkelijke christelijkheid werd opgevolgd door een sociaal culturele christelijkheid (Billiet, 1998). Vlaanderen werd gekenmerkt door een open sociale vorm van katholicisme. Terwijl de kerkelijke christelijkheid

een daling kende, bleek de katholieke zuil zo ingeburgerd in het Vlaamse landschap, dat de deelname aan het katholieke onderwijs en andere zuilorganisaties zich wel in stand wist te houden. De sociaal culturele christelijkheid diende als een vervangmiddel voor de afnemende kerkelijke godsdienstigheid. De betekenis van de sociaal culturele christelijkheid moet in het licht gezien worden van de daling van de kerkelijke christelijkheid die zich manifesteerde via kerkelijke sociale controle op het leven van het katholieke bevolkingsdeel. Deze invulling werd vanaf de jaren zestig echter niet meer algemeen aanvaard en beleefd, waardoor de rituelen en katholieke invullingen geleidelijk veranderden van betekenis. De levensbeschouwing nam steeds meer afstand van de instellingen en kreeg een meer familiale en sociale dimensie.

Terwijl de kerk haar impact op de samenleving verloor, hielden de christelijke organisaties echter goed stand. De sociaal culturele christelijkheid manifesteerde zich als een gedeelde visie, een collectief bewustzijn dat zorgde voor de samenhang in de zuil. Christelijk werd vertaald in termen van *Gemeinschaft*, liefdadigheid, tolerantie en respect:

...[L]e catholicisme d'église – son culte et ses normes – est de plus en plus marginalisé et privatisé au sein de pilier catholique, et qu'un nouveau baldaquin portant le C de chrétien et faisant référence à un cosmos sacré, symbolise en même temps la Gemeinschaftlichkeit, la solidarité et le pacifisme. (Dobbelaere & Billiet, 1983, 178)

Binnen de godsdienstsociologie woedt al enkele decennia een verhitte discussie over de vraag hoe dit nieuwe fenomeen dient beoordeeld te worden (Hellemans, 1997). Een strenge interpretatie gaat er van uit dat dit geïndividualiseerde geloof in de praktijk veel minder intensief zal beleefd worden. Het zijn immers de vastliggende rituelen en de telkens terugkerende contacten met de mede-gelovigen die er voor zorgen dat er grote motiverende kracht uitgaat van de levensbeschouwing. In een aantal levensbeschouwingen is religie trouwens bijna per definitie een collectief gebeuren, dat de gehele kerkgemeente met elkaar verbindt. Een louter individueel beleefd geloof heeft binnen die beschouwingen weinig waarde. Een andere interpretatie stelt echter dat het afstand nemen van de georganiseerde levensbeschouwingen juist kan beschouwd worden als een positief element. Doordat gelovigen niet langer genoeg moeten nemen met het klakkeloos herhalen en aanvaarden van stereotype geloofselementen, ontstaat ruimte voor een eigen authentiek geloof, dat naar verwachting des te intensiever zal zijn. Het 'réveil van het spirituele' zal volgens deze benadering niet plaatsvinden binnen de georganiseerde kerken, maar binnen kleinschalige en als authentiek ervaren geloofsgemeenschappen.

Het is hier niet de plaats om ons te mengen in dit godsdienstsociologisch dispuut. Als we echter rekening houden met het *spill over* effect op het verenigingsleven, dan stellen we vast dat er wel mogelijk een probleem opduikt. Het is immers vooral de behaving-dimensie die er op achteruit gaat: gelovigen zijn minder geneigd de gedragsvoorschriften van georganiseerde

levensbeschouwingen ook in de praktijk om te zetten (Schnabel e.a., 2008; Halman & Pettersson, 2003; Halman & Rijs, 2003). Het is echter juist die regelmatige kerkpraktijk die verantwoordelijk wordt geacht voor een sterkere algemeen-maatschappelijke participatie. Vanuit geloofsstandpunt mag het individueel beleefde geloof dan misschien wel evenwaardig zijn aan de georganiseerde geloofsgemeenschappen, de individuele optie zorgt er natuurlijk wel voor dat men minder systematisch wordt blootgesteld aan allerlei mobilisatieprikkelers met als gevolg dat er ook minder zal geparticipeerd worden. De assumptie is dus dat enkel de georganiseerde levensbeschouwingen, met hun geritualiseerde bijeenkomsten, zullen leiden tot een versterking van de maatschappelijke participatie.

6. Levensbeschouwing en participatie

Binnen de literatuur vinden we diverse stellingen terug over de invloed van de *belonging* en *behaving* dimensie. Volgens Putnam (2000) is het de *behaving* dimensie van levensbeschouwing die een positieve invloed heeft voor de praktiserende kerkleden en voor de samenleving als geheel. De *belonging* dimensie, het louter aangeven dat men gelovig is, is volgens Putnam van weinig belang. Ook de Hart & Dekker (2001) zijn van mening dat louter het zichzelf positioneren als behorende tot een bepaalde levensbeschouwing een geringer effect zal hebben op het verenigingsleven, dan het effect dat het wekelijks naar de kerk gaan en het in contact treden met de kerkgemeenschap heeft. Zoals Jackson et al. (1995, 76) het stellen: *'people do not leap straight from the church pew to the executive committee of the local football club, but they may find their way to that football club via church-related voluntary work'*. Zij nemen dus aan dat er spill-over effecten optreden die er voor zorgen dat het bijwonen van erediensten veel belangrijker is voor het verenigingsleven dan het louter aangeven dat men behoort tot een bepaalde levensbeschouwelijke strekking (de Hart & Dekker, 2002). De verwachting is dus dat enkel een actieve participatie aan de kerkgemeente zal leiden tot een grotere mate van betrokkenheid op de samenleving in het algemeen.

Levensbeschouwelijk geëngageerde personen zouden dus vaker moeten deelnemen aan het verenigingsleven. Gedeeltelijk kan dit verklaard worden vanuit het feit dat de verzuiling langs levensbeschouwelijke lijnen vanaf de tweede helft van de vorige eeuw een cruciale rol heeft gespeeld in het maatschappelijk middenveld. Vooral de katholieke kerk stimuleerde het verenigingsleven om de eigen achterban te mobiliseren en af te schermen tegen invloeden van buiten. Kerkgroeperingen bouwden traditioneel veel sociale netwerken op met de sociale gemeenschappen en ze hebben vaak wortels in deze lokale gemeenschappen (Hellemans, 1990; de Hart & Dekker, 2002). Er was dus niet alleen een functie van bijstand op spiritueel vlak,

maar ook de sociale functie die er mee voor zorgde dat de katholieke kerk verweven geraakte met de samenleving. Kerkelijke betrokkenheid diende als een katalysator voor participatie aan het verenigingsleven en nog steeds zien we dat deze functie van het kerkelijke netwerk aanwezig blijft in de samenleving. Levensbeschouwing en meer specifiek kerkelijke betrokkenheid dragen niet alleen bij tot maatschappelijke participatie, maar ook tot het verrichten van vrijwilligerswerk (de Hart, 2001; Dekker & de Hart, 2001).

Levensbeschouwing heeft daardoor een positieve invloed op die groepen van de bevolking die normaliter minder kans zouden maken om te participeren in het verenigingsleven door hun lage scholingsgraad of lage beroepsstatus. Levensbeschouwing zorgt bij die groep voor de ontwikkeling van maatschappelijke vaardigheden die nodig zijn om deel te nemen aan het verenigingsleven (Verba e.a., 1995). Kerken brengen mensen bij elkaar op een regelmatige basis en creëren zo een stabiel kader om verschillende types van sociale betrokkenheid te ontwikkelen (Cassel, 1999). Aangezien ze lokaal zijn verweven met de gemeenschap, spelen zij zo een belangrijke rol in de vorming van sociaal kapitaal. Contacten die in de kerkelijke gemeenschap gelegd worden zijn persoonlijk en hebben daardoor potentieel een grote impact op de algemene maatschappelijke mobilisatie (Verba e.a., 1995). Op die manier wordt er een sociale eenheid tussen de kerkleden geschapen. Kerkleden zullen dan ook meer participeren in vrijwillige activiteiten en deel uitmaken van een sterk sociaal netwerk van vrijwilligers. De kerk is en blijft dan ook een ontmoetingsplaats van vrijwilligers. Dan is uiteraard in de eerste plaats zo bij de protestantse kerken, maar ook bij katholieke gelovigen vindt men gelijkaardige fenomenen terug (Bekkers, 2000). Gelovigen voelen een morele verplichting om hun medemens te helpen en ze leren vanuit de religieuze beginselen het belang van vrijwilligerswerk en liefdadigheid. Religieuze waarden zullen dus het vrijwilligerswerk en de vrijgevigheid ten opzichte van liefdadigheidsacties stimuleren en in de hand werken. Uit onderzoek in de Verenigde Staten bijvoorbeeld, blijkt dat ruim de helft van het vrijwilligerswerk en van de filantropische giften een religieuze grondslag heeft. Tenslotte brengt levensbeschouwing mensen ertoe zich betrokken te voelen bij bepaalde gemeenschapsproblemen (Uslaner, 1999).

Hoewel we een positief verband zien tussen participeren in het verenigingsleven en levensbeschouwelijke betrokkenheid, moeten we vaststellen dat religie steeds minder een expliciet argument of motivatie vormt om zich in te zetten in de gemeenschap (Bekkers, 2000). Bovendien zien we in Vlaanderen dat kerkbetrokkenheid vermindert, in tegenstelling tot het bloeiende verenigingsleven dat zelfs een stijging kende over de voorbije tien jaar (Hooghe & Quintelier, 2007). Het belang van sociale netwerken in kerkelijke kring neemt af en er is sprake van een individualisering van de motieven waarom men participeert aan het verenigingsleven. Het deelnemen aan het verenigingsleven en het participeren in de samenleving heeft steeds minder te maken met verwachtingen uit iemands sociale omgeving (Bekkers, 2000).

Is de publieke rol van levensbeschouwing uitgespeeld als het gaat over het seculiere verenigingsleven en heeft de secularisatietrend in Vlaanderen als gevolg gehad dat levensbeschouwing steeds minder bepaalt of men participeert aan het verenigingsleven? Zien we hetzelfde verband jaar na jaar terugkomen en is het verband verschillend naargelang de soort vereniging? Die vragen willen we beantwoorden in het empirisch luik van deze bijdrage. Tenslotte zullen we ook de test doen of het verenigingsleven verklaard wordt door dezelfde determinanten als het vrijwilligerswerk, dat vaker in verband wordt gebracht met een levensbeschouwelijke betrokkenheid, die de altruïstische motieven om te participeren aan het vrijwilligerswerk voedt.

7. Data en Methoden

De SCV surveys vormen een unieke databron voor dit onderwerp met als voorbehoud echter dat de vraagstelling over levensbeschouwing (zowel wat betreft identificatie als wat betreft kerkpraktijk) het afgelopen decennium een aantal keren is veranderd. Dit bemoeilijkt een vergelijking over de jaren heen. Sinds 1996 organiseert de Studiedienst van de Vlaamse Regering een bevraging van een representatieve steekproef van de Vlaamse bevolking. Deze representatieve steekproef bevraagt de Nederlandstalige bevolking met Belgische nationaliteit in het Vlaamse Gewest en Brussel. Er wordt gepeild naar waarden, houdingen en gedragingen die betrekking hebben op maatschappelijke thema's. In deze bijdrage wordt gebruikt gemaakt van alle enquêtes tussen 1996 en 2008, een tijdreeks van 11 jaar. De data werden gepoold in een databestand met $n=19.189$. De afwijkingen in het meetpatroon werden ofwel weggelaten uit de analyse, ofwel gehercodeerd naar de gebruikelijke categorieën.

Wat we willen onderzoeken is vooreerst de intensiteit van het verenigingsleven: we gaan er van uit dat respondenten die sterk levensbeschouwelijk betrokken zijn, ook van meer verenigingen lid zullen zijn. In elk jaar werd er gevraagd of respondenten van een twintigtal verenigingen lid waren. Als we het aantal actieve lidmaatschappen optellen, dan verkrijgen we een metrische variabele. Het gemiddeld aantal verenigingen waarvan men lid is, is de laatste jaren gestegen van 0,8 verenigingen in 1996 naar 1,7 verenigingen in 2007. Deze stijging werd in eerdere publicaties van Vlaanderen Gepeild reeds aangetoond (Hooghe & Quintelier, 2007). Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat een van de verenigingen die in de batterij is opgenomen juist betrekking heeft op religieuze organisaties. Het verband tussen levensbeschouwing en religieuze organisaties is uiteraard eerder tautologisch, en vandaar dat wij opteren voor een striktere test. De these van het spill over effect voorspelt immers dat men niet alleen actiever zal zijn in de eigen, religieuze organisaties, maar ook nog eens in de niet-religieuze organisaties. Daarom zullen we uiteindelijk drie afhankelijke variabelen trachten te verklaren:

het totaal aantal lidmaatschappen, het lidmaatschap van niet-religieuze verenigingen en tot slot het lidmaatschap van een religieuze organisatie.

De persoonlijke kenmerken waarvan we op basis van de literatuur kunnen veronderstellen dat ze een invloed hebben op de participatie aan het verenigingsleven worden als controlevariabelen gebruikt. Geslacht wordt als dummy variabele in de analyse geplaatst (man =1). Zoals in vorig onderzoek verwachten we dat mannen actiever zullen participeren dan vrouwen. Leeftijd is een continue variabele en hier is de verwachting dat vooral de jongste leeftijdsgroepen een lager participatieniveau zullen hebben. Inkomen wordt niet opgenomen in de analyse, omdat we met een gepoolde dataset werken en dat er in sommige jaren teveel non-respons was¹. Voor de scholingsgraad van de respondenten zijn de gegevens echter wel beter vergelijkbaar doorheen de tijd, en vandaar dat we opleidingsniveau zullen gebruiken als een proxy-variabele voor socio-economische status. Met scholingsgraad wordt het hoogst behaalde diploma bedoeld. Hoogopgeleiden hebben meer mogelijkheden om te participeren aan het verenigingsleven (Verba e.a., 1995). Het jaar van de survey (1996 tot 2008) wordt eveneens als een controle-variabele opgenomen, en dit moet ons toelaten trends doorheen de tijd adequaat te detecteren.

Levensbeschouwing wordt in de analyse op twee manieren geoperationaliseerd. Voor het aspect belonging gaat het enkel om de zelf-identificatie als gelovig. Respondenten die aangeven katholiek te zijn, krijgen dus een positieve score op deze variabele². Voor het aspect behaving hebben we dus een gedragsvariabele nodig, in casu de kerkpraktijk, of de frequentie van het deelnemen aan erediensten.

De seculariseringsthese voorspelt dat het belang van religie afneemt doorheen de tijd. We operationaliseren dit door het opnemen van een interactie-effect tussen het jaar van de survey en de levensbeschouwelijke indicatoren. Als religie inderdaad steeds minder belangrijk wordt, dan zou dit betekenen dat dit leidt tot een negatief interactie-effect: het belang van religie is dan immers veel groter in 1996 dan in 2008.

Voor de analyses op het aantal lidmaatschappen en het aantal niet-religieuze lidmaatschappen gebruiken we multivariate lineaire regressiemodellen. Telkens zullen we de analyse met en zon-

---

¹ Voor alle zekerheid hebben we cross-sectionele surveys uitgevoerd voor de gegevens uit 1996 en 2006, waar de inkomensvariabele wel goede resultaten opleverde. Voor die jaren had het inkomensniveau geen significant effect op het participatieniveau.

² Hierbij dient dus opgemerkt te worden dat we het in het vervolg van de analyse enkel zullen hebben over de katholieke levensbeschouwing. Andere levensbeschouwingen leveren te weinig respondenten op voor een betrouwbare analyse. Uit Nederlands onderzoek (Bekkers, 2000) blijkt dat vooral bij protestantse gelovigen het participatie-effect bijzonder sterk is, maar het aantal protestantse respondenten is te gering om deze interdenominatieverschillen ook voor Vlaanderen te toetsen.

der het interactie effect kerkpraktijk*jaar uitvoeren³. Voor de analyse op het al dan niet lid zijn van religieuze vereniging gebruiken we een multivariate logistische regressie, aangezien onze afhankelijke variabele een dummy variabele is (al dan niet lid van een religieuze organisatie).

8. Resultaten

In tabel 2 worden de resultaten van de multivariate regressieanalyse weergegeven en eerst bekijken we het totale aantal lidmaatschappen; vervolgens bekijken we het aantal niet-religieuze lidmaatschappen. In model I kunnen we vaststellen dat hoogopgeleiden intensiever participeren dan laagopgeleiden, en we zien ook dat het jaar van de survey een positief effect heeft. Dit bevestigt dat de participatiegraad van de Vlaamse bevolking stijgt doorheen de observatieperiode. Mannen blijken ook iets meer te participeren dan vrouwen. Voor wat betreft levensbeschouwing, zijn de resultaten uiteenlopend. Het *belonging* op zich heeft slechts een gering effect: het feit dat men zichzelf als katholiek omschrijft of niet heeft slechts een zwakke invloed op het participatieniveau⁴. Kerkpraktijk, daarentegen, is sterk significant met een regressie-coëfficiënt van .20: diegenen die geregeld erediensten bijwonen, zijn ook vaker lid van verenigingen. De *behaving* dimensie blijkt hier dus veel belangrijker dan de *belonging* dimensie.

In model II voegen we een interactie-effect toe aan de analyse. Als levensbeschouwing inderdaad minder belangrijk wordt, dan zou dit effect negatief moeten zijn (een sterkere invloed bij het begin van de observaties dan op het einde). Dit blijkt echter niet het geval: het interactie-effect is zelfs sterk positief. Dat betekent met andere woorden dat de groep kerkse gelovigen dan misschien wel kleiner wordt, maar dat hun participatie aan het verenigingsleven blijkbaar steeds intensiever wordt. Net zoals in Nederland stellen we dus vast dat de groep praktiserende gelovigen dan misschien wel kleiner wordt, maar dat zij die overblijven steeds actiever worden (Bekkers, 2002).

Het zou echter nog steeds kunnen dat deze kerkse gelovigen steeds intensiever gaan participeren aan religieuze organisaties, die sterk aan de eigen parochie verbonden zijn. Daarom voeren we in model III een striktere test uit, waarbij we enkel het lidmaatschap van niet-religieuze organisaties als afhankelijke variabele gebruiken. De resultaten van deze analyse zijn echter grotendeels gelijklopend, ook wat betreft de invloed van de controle-variabelen. Dit duidt er

³ Tevens werd een analyse uitgevoerd met een interactie-effect tussen denominatie en surveyjaar, maar die interactie bleek niet significant.

⁴ Het effect is zelfs zwak negatief, wat kan verklaard worden door de toevoeging van de variabele kerkpraktijk. De invloed van het katholiek zijn verloopt dus bijna volledig via de variabele kerkpraktijk.

uiteraard op dat het overgrote deel van de lidmaatschappen in Vlaanderen niet-religieus van aard zijn. Terug zien we echter een significant van zowel kerkpraktijk op zich, als van de interactie tussen kerkpraktijk en jaar van de survey (model IV). Op basis van deze analyse kunnen we dus duidelijk concluderen dat kerkpraktijk een belangrijke factor blijft voor het verklaren van maatschappelijke participatie, en dat deze variabele zelfs aan belang wint, ondanks de trend tot secularisering van de Vlaamse samenleving.

Tabel 2. Determinanten van het aantal lidmaatschappen, 1996-2008

	Aantal lidmaatschappen		Aantal niet religieuze lidmaatschappen	
	Model I	Model II	Model III	Model IV
Leeftijd	-0,013	-0,004	-0,013	-0,005
Geslacht (man=1)	0,075***	0,074***	0,075***	0,075***
Scholingsgraad	0,183***	0,185***	0,182***	0,183***
Jaar	0,238***	0,160***	0,239***	0,170***
Katholiek	-0,019*	-0,017*	-0,014	-0,013
Kerkpraktijk	0,195***	0,100***	0,158***	0,075***
Interactie-effect Kerkpraktijk*Jaar		0,126***		0,110***
r ²	0,124	0,127	0,114	0,116
N = 19.189				

Data: Gepoolde SCV-surveys 1996-2008. Eenheden zijn gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van een OLS-regressie. Sign: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.

We kunnen echter ook nagaan of dit effect optreedt voor alle soorten verenigingen, en dit kan doordat in de SCV-survey een onderscheid wordt gemaakt naargelang het soort vereniging. Voor elk type vereniging hebben we dus een meting of respondenten al dan niet lid zijn. Het gaat hier met andere woorden om een dichotome variabele (lid of geen lid), en daarom gebruiken we hier een logistische regressie. De uitkomst van deze regressie bestaat uit log odds, die dus anders dienen gelezen te worden dan de eerder gerapporteerde regressie-coëfficiënten (Tabel 3).

Om te beginnen kijken we daar naar levensbeschouwelijke verenigingen, als een complement voor de eerder gerapporteerde analyse naar niet-religieuze verenigingen. Deze analyse toont uiteraard aan dat kerkpraktijk hier een heel belangrijke determinant is, maar allicht opval-

lender is het feit dat leeftijd hier niet significant is. De opvatting dat enkel en alleen ouderen nog lid zouden zijn van religieus-geïnspireerde organisaties wordt hier dus niet bevestigd.

Tabel 3. Kans op lidmaatschap naargelang soort vereniging

	Religieuze vereniging	Socio-culturele vereniging	Sportvereniging	Politieke vereniging
Leeftijd	1,002	1,008***	0,997*	0,999
Geslacht (dummy)	0,868	1,159**	0,497***	0,506***
Scholingsgraad	1,495***	1,378***	1,235***	1,380***
Jaar	1,086***	0,929***	1,054***	0,993
Katholiek (dummy)	1,372***	0,697***	1,036	1,168*
Kerkpraktijk	2,305***	1,354***	0,925***	1,080***
Nagelkerke R ²	0,300	0,116	0,065	0,038
N = 19.189				

Data: Gepoolde SCV-surveys 1996-2008. Eenheden zijn odds-ratio's van een logistische regressie. Sign: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.

Verder zien we in tabel 3 dat kerkpraktijk een positief effect heeft op participatie in socio-culturele verenigingen en, zij het in mindere mate, ook in politieke verenigingen. Er is een negatief significant verband met participatie aan sportverenigingen. Hierbij dient opgemerkt te worden dat in deze analyse ook leeftijd mee werd opgenomen. Zelfs controlerend voor leeftijd blijkt echter dat kerkse gelovigen significant minder aan sport doen.

Tabel 4. Determinanten van vrijwilligerswerk 2007

	Vrijwilligerswerk
Leeftijd	0,992
Geslacht (man=1)	0,548
Scholingsgraad	1,282***
Katholiek	0,951
Kerkpraktijk	1,499***
Nagelkerke R ²	0,121
N = 1.149	

Data: SCV-survey 2007. Eenheden zijn odds-ratio's van een logistische regressie. Sign: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.

Maatschappelijke participatie hoeft zich echter niet te beperken tot deelname aan het verenigingsleven. Ook vrijwilligerswerk – al dan niet in het kader van een formele organisatie – speelt een belangrijke rol bij de opbouw van sociale cohesie. Vandaar dat we in tabel 4 ook nagaan in hoeverre levensbeschouwing ook een invloed heeft op de deelname aan het vrijwilligerswerk. Omwille van de verdeling van deze variabele hanteren we ook hier een dichotome afhankelijke variabele (al dan niet deelnemen aan vrijwilligerswerk). We zien duidelijk dezelfde effecten terugkomen, hoewel geslacht en leeftijd geen significante invloed hebben op het al dan niet vrijwilliger zijn. Verder zien we dat kerkpraktijk zelfs een grotere rol speelt in de keuze om vrijwilliger te zijn. Ook voor wat het vrijwilligerswerk betreft kunnen we dus concluderen dat de kerkpraktijk blijkbaar ook in de huidige geseculariseerde samenleving een belangrijke determinant van participatie blijft.

9. Besluit

De analyse van deze data bevestigt om te beginnen iets wat eerder reeds werd vastgesteld: de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen daalt niet, maar neemt nog steeds systematisch toe. De sombere scenario's over een mogelijke teloorgang van de maatschappelijke betrokkenheid zijn dus niet correct voor de Vlaamse context en dit heeft onder meer te maken met het feit dat mensen nu langer actief in het maatschappelijk leven dan dit vroeger het geval was. De 'vergrijzing' van het verenigingsleven, waarover soms geklaagd wordt, kan dus ook positief geïnterpreteerd worden: het betekent dat mensen minder vlug afhaken en tot op hogere leeftijd actief blijven. We willen er hier terloops op wijzen dat het recente rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau voor Nederland tot een identieke conclusie komt: er zijn dus geen aanwijzingen dat het verenigingsleven er systematisch zou op achteruit gaan.

Ook voor wat betreft de invloed van levensbeschouwing, stellen we vast dat een aantal sombere voorspellingen helemaal niet bewaarheid worden. Integendeel: de analyse toont duidelijk aan de invloed van levensbeschouwing niet aan slijtage onderhevig is. Net zoals Bekkers eerder aantoonde voor Nederland, kunnen we voor Vlaanderen stellen dat levensbeschouwelijke betrokkenheid een belangrijke motiverende factor blijft voor een algemene maatschappelijke betrokkenheid. Het aantal kerkse gelovigen neemt weliswaar sterk af, maar de inzet van deze kleiner wordende en verouderende groep blijft op peil. We hebben bovendien te maken met een krachtig spill over-effect. Kerkse gelovigen zijn niet alleen actief in religieuze organisaties, maar ze participeren ook beduidend vaker in niet-religieuze organisaties. Meer nog, de relatie tussen kerkpraktijk en participatie aan het verenigingsleven wordt nog sterker met de jaren. De reden hiervoor is allicht dat met het kleiner worden van de groep kerkse gelovigen,

het juist de meest overtuigden zijn die overblijven en ook het meest actief zijn. Dit heeft er onder meer mee te maken dat het aantal officiële bedienaren van de eredienst in ons land sterk verminderd is, omwille van het dalend aantal priesterroepingen. Dit betekent dat het 'professionele' kerkmodel nauwelijks nog functioneert, en dat de actieve leden van de kerkgemeenschap zelf steeds meer verantwoordelijkheden op zich moeten nemen. We evolueren dus in een snel tempo naar een vrijwilligerskerk. We zien overigens dat dit spill over-effect niet beperkt blijft tot lidmaatschap van verenigingen, maar zich ook uitstrekt tot de deelname aan het vrijwilligerswerk.

We bestuderen naast kerkpraktijk ook nog een tweede dimensie van levensbeschouwing, namelijk denominatie. We zien echter dat denominatie op zich niet zo'n grote invloed uitoefent. Het zich al dan niet gelovig noemen, zegt nog niet veel over de mate van maatschappelijk engagement. Theoretisch is dit een belangrijke vaststelling omdat het aantoont dat de *behaving*-dimensie van religie veel belangrijker is dan de *belonging*-dimensie. In navolging van de sociologische theorieën van Durkheim en de Tocqueville kunnen we inderdaad bevestigen dat levensbeschouwing een belangrijke factor blijft inzake sociale cohesie en sociaal kapitaal. Het is echter duidelijk de kerkpraktijk, en de netwerken die daarbij ontstaan die een belangrijk spill over-effect hebben, niet het gelovig zijn als dusdanig.

De huidige analyse roept twee nieuwe vragen op. Ten eerste weten we relatief weinig over het functioneren van de kerkgenootschappen in Vlaanderen. Het traditionele godsdienstsociologische onderzoek is in ons land grotendeels weggefallen. Er gebeurt nu wel meer onderzoek naar diverse nieuwe en kleine geloofsgemeenschappen, maar er gebeurt heel weinig onderzoek naar het functioneren van de grootste religieuze organisatie in het land. Nochtans hebben we te maken met een fundamentele ommekeer die zich voltrekt. Binnen de protestantse kerken lag de nadruk reeds van oudsher op de inzet van de individuele kerkleden, die een heel actieve rol speelden binnen de gemeente. De katholieke kerk heeft eeuwenlang gefunctioneerd volgens een relatief professioneel model, waarbij betaalde en professionele bedienaren van de eredienst de belangrijkste rol speelden. Dat lijkt nu sterk verminderd, waardoor ook de katholieke kerk evolueert naar een organisatiemodel waarbij vrijwillige inzet een steeds grotere rol krijgt. Het zou, zowel vanuit godsdienstsociologisch als vanuit organisatiesociologisch vlak, bijzonder boeiend zijn dit transformatieproces beter in kaart te brengen.

Ten tweede moeten we een belangrijke beperking van het huidige onderzoek toegeven: we hebben ons uitsluitend beperkt tot de katholieke kerk. Dat doen we niet om ideologische redenen, maar om de eenvoudige reden dat we hier te maken hebben met een massaal fenomeen, dat gemakkelijk kan gevat worden in survey-onderzoek. Grootschalige bevolkingsonderzoeken, zoals de SCV-surveys, zijn immers per definitie enkel geschikt om grootschalige processen en

groepen te onderzoeken, niet voor het onderzoek naar kleinere sociologische fenomenen. Op basis van deze gegevens kunnen we dus geen enkele statistische uitspraken doen over protestantse, Joodse, Orthodoxe of Islamitische gelovigen in Vlaanderen. Ook de invloed van vrijzinnige organisaties blijft onbesproken. Het zou buitengewoon boeiend zijn de maatschappelijke invloed van die kleinere levensbeschouwingen in kaart te brengen. Het verkrijgen van een adequaat zicht op de gevolgen van levenbeschouwelijk engagement in deze kleinere groepen, vergt echter een meer gerichte vorm van onderzoek.

Bibliografie

- Becker, P.E. & Dinghra, P.H. (2001). Religious Involvement and Volunteering: Implications for Civil Society. In *Sociology of Religion*, 62(3), 315-335.
- Bekkers, R. (2000). Kerklidmaatschap en participatie in vrijwilligerswerk. In *Sociologische Gids* 47(4), 268-292.
- Bekkers, R. (2002). Giften van gereformeerden aan maatschappelijke doelen in Nederland. In *Sociologische Gids*, 49, 386-408.
- Bekkers, R. (2003). De bijdragen der kerkkelijken. In Th.N.M. Schuyt (Ed.), *Geven in Nederland 2003: giften, legaten, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Houten/Diegem: Bohn, Stafleu Van Loghum.
- Bekkers, R. (2005). Participation in Voluntary Associations: Relations with Resources, Personality, and Political Values. In *Political Psychology*. 26(3), 439-454.
- Bekkers, R. (2007). Secularisering en filantropie in de 21e eeuw. In Kingma, V. & van Leeuwen, M. (eds.). *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020*. Amsterdam: Askant, 190-202.
- Billiet, J. & Dobbelaere, K. (1976). *Godsdienst in Vlaanderen. Van kerks katholicisme naar sociaal-culturele kristenheid*. Leuven: Davidsfonds.
- Billiet J. (1998). Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. *Tijdschrift voor sociologie*. 19 (1), 33-54
- Brady, H.E., Verba S. & Schlozman, K.L. (1995). Beyond SES: a resource model of political participation, In *American Political Science Review*, 98(2), 271-294.
- Bréchon, P. (1999). Integration into Catholicism and Protestantism in Europe: the impact on moral and political values. In Halman, L. & Riis, O. (eds.). *Religion in secularizing society : the European's religion at the end of the 20th century*. Tilburg: Tilburg University Press, 105-129.
- Brehm, J. & W. Rahn (1997). Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital. In *American Journal of Political Science*, 41(3), 999-1023.

- Burggraave, R., Cloet, M., Dobbelaere, K. & Leijssen, L. (eds.) (2000). *Levensrituelen: het huwelijk*, Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Buijs, G., Dekker, P. & Hooghe, M. (eds., 2009). *Civil Society tussen oud en nieuw*, Amsterdam: Aksant.
- Cipriani, R. (1998) Sociology and religion: Durkheim and Simmel. In *Secularisation and social integration. Papers in honor of Karel Dobbelaere*. Laermans, R. (ed.). Leuven: Leuven University Press, 37-44
- Cassel, C.A. (1999). Voluntary associations, churches, and social participation theories of turnout. In *Social Science Quarterly*, 80, 504-517.
- Davie, G. (1994), *Religion in Britain since 1945*. Oxford: Blackwell
- Davie, G. (2000) *Religion in modern Europe. A memory mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- De Hart, J. (1999). Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal. In Dekker, P. (ed.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP.
- De Hart, J. (2001). Religion and volunteering in the Netherlands. In Dekker, P. & Uslaner, E.M. (eds.), *Social capital and participation in everyday life*. Londen: Routledge.
- De Hart, J. & Dekker, P. (2005), Churches as voluntary associations: their contribution to democracy as a public voice and source of social and political involvement. In Rossteutscher, S. (ed.) *Democracy and the role of associations : political, structural and social contexts*. Londen: Routledge, 168-196.
- De Hart, J. (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In Schnabel, P., Bijl, R. & de Hart, J. (eds.). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Dekker, P. & de Hart, J. (2001). Levensbeschouwing en vrijwilligerswerk. Het belang van netwerken in een seculariserende samenleving. In *Tijdschrift voor Humanistiek*. 2(8), 9 -17.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2002). Het zout der aarde: een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. In *Sociale wetenschappen*. 45, 45-61.
- De Tocqueville, A. (1835), *De la démocratie en Amérique*. Paris: Gallimard.
- Dobbelaere, K. (1981). Secularization: a multi-dimensional concept (trend report). In *Current Sociology* 29(2), 1-213.
- Dobbelaere, K. (1986). De katholieke dominant. In *Tijdschrift voor sociologie*. 7 (1/2), 209-238.
- Dobbelaere, K., et al. (2000). *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tielt: Lannoo.
- Dobbelaere, K. & Billiet, J. (1983). Les changements internes au pilier catholique en Flandre : d'un catholicisme d'église à une chrétienté socioculturelle. *Recherches sociologiques*, 14(2). 141-184
- Durkheim, E. (1912), *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: PUF.
- Ellison, C.G. & George, L.K. (1994). Religious involvement, social ties, and social support in a

- southeastern community. In *Journal for scientific study of religion*. 33 (1), 46-61.
- Halman, L. & Pettersson, T. (1999a). Differential patterns of secularisation in Europe: exploring the impact of religion on social values. In Halman, L. & Riis, O. (eds.). *Religion in secularizing society : the European's religion at the end of the 20th century*. Tilburg: Tilburg University Press, 41-65.
- Halman, L. & Pettersson, T. (1999b). Religion and social capital revisited In Halman, L. & Riis, O. (eds.). *Religion in secularizing society : the European's religion at the end of the 20th century*. Tilburg: Tilburg University Press, 131-151.
- Halman, L. & Riis, O. (eds.) (1999). *Religion in secularizing society : the European's religion at the end of the 20th century*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halpern, D. (2004). *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Hellemans, S. (1985) Elementen voor een algemene theorie van verzuiling. *Tijdschrift voor sociologie*. 6(3). 235-258
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Hellemans, S. (1997). *Religieuze modernisering*. Utrecht: Katholieke Theologische Universiteit.
- Hellemans, S. (1998) Secularisation in a religiogeneous modernity. In *Secularization and social integration*. Laermans, R. (ed.) Leuven: Leuven University Press
- Hooghe, M. (1999), Culturele en maatschappelijke kenmerken en het participatieniveau van de Vlaamse bevolking, In *Tijdschrift voor Sociologie*, 20(3-4), 333-366.
- Hooghe, M. (2003), *Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghe, M. & Botterman, S. (2008). *Religieuze praktijk in België: een statistische analyse*. Leuven: KU Leuven.
- Hooghe M. & Quintelier E. (2007) Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In Pickery, J. (ed.). *Vlaanderen Gepeild 2007*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 141-166.
- Hooghe M., Quintelier E. & Reeskens T. (2006), Kerkpraktijk in Vlaanderen. Trends en extrapolaties 1967-2004. *Ethische Perspectieven*, 16(2), 113-123.
- Jackson, E.F., Bachmeier, M.D., Wood, J.R. & Craft, E.A. (1995). Volunteering and charitable giving: Do religious and associational ties promote helping behavior? In *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 24 (1), 59-78.
- Laermans, R. (ed.) (1998). *Godsdienst en kerk in een geseulariseerde samenleving. Een keuze uit het werk van Karel Dobbelaere*. Leuven: Universitaire Pers Leuven
- Layman, G.C. (1997). Religion and Political Behaviour in the United States: The Impact of Beliefs, Affiliations, and Commitment From 1980 to 1994, In *Public Opinion Quarterly*. 61, 288-316.
- Layman, G.C. & Green, J.C. (1998) *The Changing Religious Voter: The Political Impact of Belonging, Believing and Behaving in the 1960s and 1990s*, paper gepresenteerd op de Midwest

- Political Science Association Annual Meeting.
- Leijssen, L., Cloet, M. & Dobbelaere, K. (eds.) (1996). *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Leijssen, L., Bleyen, J., Dobbelaere, K. & Voyé, L. (eds.) (2004). *Levensrituelen: dood en begraving*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Luckmann, T. (1967). *The invisible religion. The problem of religion in modern society*. Londen: Collier-MacMillan.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2008a), *Het pact van Vilvoorde in concrete cijfers. De opvolging van de 21 doelstellingen*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (2008b), *Decreet houdende de flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport. Memorie van Toelichting*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Putnam, R. (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Schnabel, P., Bijl, R. & de Hart, J. (eds.) (2008). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Stark, R. & Glock, C.Y. (1968). *Patterns of religious commitment*. Berkeley: University of California press.
- Uslaner, R. (1999). Vrijwilligerswerk en sociaal kapitaal: effecten van vertrouwen en religie op participatie in de Verenigde Staten. In Dekker, P. (ed.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 181-205.
- Verba, S., Schlozman, K.L. & Brady, H. (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wilson, J., & Janoski, T. (1995). The contribution of religion to volunteer work. *Sociology of Religion*, 56(2), 137-152.

BURGERSCHAPSCONCEPTEN IN VLAANDEREN: EEN INTERNATIONALE VERGELIJKING

*Ann Carton • Marc Callens
Studiedienst van de Vlaamse Regering*

*Yves Dejaeghere • Marc Hooghe
Centrum voor Politicologie, K.U.Leuven*

Samenvatting

De invulling van het concept 'burgerschap' is de afgelopen decennia stelselmatig uitgebreid. Behalve de traditionele juridische grondrechten gaat het nu ook veel meer over culturele en sociale rechten en over diverse vormen van maatschappelijke participatie. De resultaten op basis van de ISSP-data 2004 tonen echter aan dat de burgers in de Oeso-landen er een relatief traditioneel patroon op nahouden. Vooraan in het prioriteitenlijstje staan nog altijd het stemmen bij verkiezingen en het gehoorzamen aan de wetten van het land. Pas later komen het zich actief inzetten voor de gemeenschap of het betuigen van solidariteit voor wie daar nood aan heeft. Opvallend is de positie van Vlaanderen. Voor alle onderscheiden dimensies van burgerschap, en in het bijzonder voor het naleven van wetgeving, bengelt Vlaanderen onderaan waarbij er in onze regio zeer weinig steun is voor een correcte naleving van de wetgeving. Tegen de verwachtingen in is het effect van bepaalde landenvariabelen negatief. Een goed functionerend onderwijssysteem, belangrijke investeringen voor de sociale zekerheid en een meer gelijke samenleving gaan niet noodzakelijk samen met de burgerschapsconcepten rond actieve en solidaire burgers.

1. Inleiding

In het Vlaams regeerakkoord 2004-2009 vormde het concept 'burgerschap' een belangrijk aandachtspunt. De invulling ervan sloot aan bij een (neo-)republikeinse opvatting: van alle burgers én van het maatschappelijke middenveld wordt een verantwoordelijke en actieve betrokkenheid verwacht. Ook de overheid mag haar eigen verantwoordelijkheid niet uit de weg gaan. Op deze manier ontstaat volgens het regeerakkoord een evenwichtig tweerichtingsverkeer

waarin elke partij haar verantwoordelijkheid opneemt en zich loyaal ten opzichte van de ander opstelt. Het volstaat met andere woorden niet dat de burger een louter passieve rol speelt en zich vergenoegt met het uitbrengen van zijn of haar stem eens om de zoveel jaar. Burgerschap verschijnt hier dus als een geheel van rechten, maar ook van plichten. De vraag is echter wat we precies dienen te verstaan onder dit geheel van rechten en plichten.

Met behulp van de Vlaamse ISSP-data uit 2004 toonden Carton & Pauwels (2005) aan hoe de Vlaming de rol van een 'goede' burger percipieert. Slechts een beperkt deel van de Vlamingen vindt actief politiek burgerschap, het nakomen van plichten en wetten, verdraagzaamheid en wereldburgerschap niet belangrijk. De groep die de rol van de overheid (helemaal) niet belangrijk vindt, is nog beperkter in omvang. De overgrote meerderheid van de Vlaamse burgers hecht heel veel belang aan de rol van de overheid om de rechten van burgers in een democratie te vrijwaren. De inzet van de burger zelf, daarentegen, wordt als minder belangrijk beschouwd. Dat was alvast een aanwijzing dat de tweerichtingsrelatie tussen burger en overheid niet in evenwicht is: er wordt veel verwacht van de overheid, maar de burger houdt zich op de vlakte. De analyse wees verder uit dat niet elke Vlaming op dezelfde lijn geplaatst kon worden. De oproep in het Vlaamse regeerakkoord om zich als burger actief en verantwoordelijk op te stellen tegenover de overheid, sloot beter aan bij het waardepatroon van de hogergeschoolden, de mannelijke bevolking, degenen die ooit lid zijn geweest van een of meer verenigingen, degenen die zelf al gebruik hebben gemaakt van allerlei actiemiddelen en degenen die vertrouwen stellen in de overheid.

Met deze bijdrage wordt de invalshoek verruimd door verder te kijken dan enkel het Vlaamse landsgedeelte: verschillen de burgerschapsopvattingen in Vlaanderen fundamenteel van die in andere regio's of landen? En zo ja, hoe kunnen we die verschillen tussen landen en regio's verklaren? De resultaten voor Vlaanderen zullen afgetoetst worden met data van andere deelnemende landen of regio's aan het *International Social Survey Programme* (ISSP). Concreet zijn er voor de ISSP module 'burgerschap' data beschikbaar uit 37 verschillende landen. Deze landen behoren zowel tot de geïndustrialiseerde wereld (West-Europa, Noord-Amerika) als tot werelddelen die volop in ontwikkeling zijn (Azië, Centraal- en Oost-Europa). In deze bijdrage wordt enerzijds gefocust op de Oeso-landen en meer specifiek op de landen uit de Europese Unie. De reden hiervoor is dat we enkel voor die landen over voldoende uniforme gegevens beschikken om het voorkomen van burgerschapsconcepten adequaat te kunnen verklaren. Na een theoretische situering van het concept burgerschap, wordt in een tweede deel nagegaan of en in welke mate de onderscheiden dimensies in het concept burgerschap op basis van de Vlaamse data gereconstrueerd kunnen worden met de internationale data. Na het op punt stellen van de schalen wordt vervolgens aandacht besteed aan een algemene beschrijving van de voornaamste verschillen en gelijkenissen tussen de verschillende landen. De samenhang

tussen beschikbare achtergrondvariabelen (op individueel niveau en op landniveau) en de perceptie van burgerschap wordt daarna uitgebreid toegelicht.

2. Actief Burgerschap

2.1. Burgerschap als concept

Het is niet eenvoudig burgerschap eenduidig te definiëren. *“De aard van burgerschap [...] is een zaak die vaak ter discussie staat: er is geen overeenstemming over een eenduidige definitie”* stelde Aristoteles al in de *Politika* (1992). Ook in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur is die overeenstemming er niet. De redacteurs van het wetenschappelijke tijdschrift *Citizenship Studies* stellen in elk geval: *“om de naakte waarheid te zeggen, er is noch een eenduidige manier om burgerschapsstudies te benaderen, noch een eenduidige manier om het onderwerp zelf te bestuderen”* (Isin & Turner, 2002, 5). Het is met deze twee citaten duidelijk dat de term burgerschap in de literatuur een overkoepelend begrip is en kan gezien worden als een interactie van verschillende factoren. Deze kunnen bovendien wijzigen onder veranderende socio-economische of historische omstandigheden.

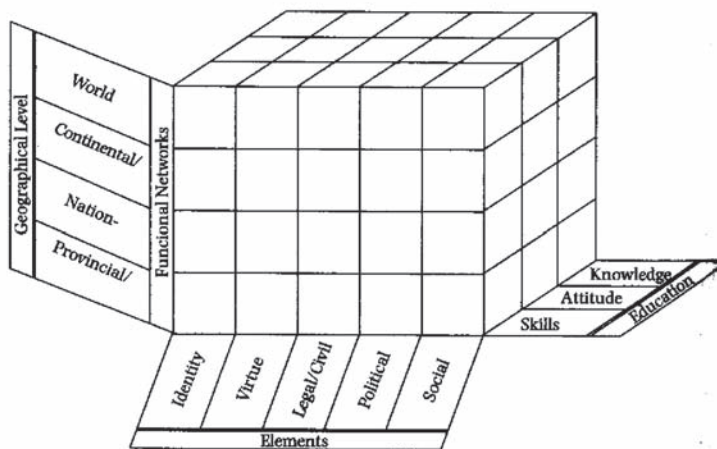
Derek Heater (1994, 1999, 2004a, 2004b), een autoriteit op gebied van burgerschapsliteratuur, maakt dan ook het onderscheid tussen verschillende dimensies van burgerschap. Zijn schema (zie figuur 1) wijst duidelijk op het interactieve karakter van deze verschillende dimensies. Op de onderste van de drie assen staan de verschillende ‘elementen’ van burgerschap: *‘identiteit’, ‘(burgerlijke) deugd’, ‘wettelijke status’, ‘politieke status’ en ‘sociale status’*. Heater benadrukt in zijn werk bovendien de vaardigheden die burgers moeten hebben om ten volle de elementen van burgerschap te kunnen uitoefenen en we vinden dit terug op de tweede as. Het gaat over *‘attitudes’, ‘vaardigheden’ en ‘kennis’* en deze vallen onder de gezamenlijke noemer ‘opvoeding’. Omdat de relatie tussen vaardigheden en burgerschapselementen op verschillende niveaus kan plaatsvinden, is hiervoor in het schema een derde dimensie voorzien. Dit laatste geeft duidelijk aan dat de traditionele focus op de natie-staat plaats heeft geruimd voor een multidimensionele visie op burgerschap¹ waarbij men bijvoorbeeld actief kan zijn in een organisatie op lokaal vlak, als burger de evolutie van nationale politiek volgt en men zich als ‘wereldburger’ verbonden voelt met anderen wanneer het bijvoorbeeld ecologische thema’s

¹ We zien deze evolutie ook bij Heater zelf: waar hij in 1999 nog stelt dat zijn tweedimensionele schema in feite driedimensioneel moet gelezen worden om die geografische multidimensionaliteit in te voegen, heeft hij tegen 2004 zijn schema ook effectief uitgebreid (zie figuur 1).

betreft. De concrete situatie van burgerschap zal volgens Heater dan ook afhangen van de specifieke interactie tussen al deze dimensies. Dit verschilt van persoon tot persoon, maar aangezien ook een aantal elementen aanwezig zijn die afhangen van instellingen (bijvoorbeeld rechten die een persoon geniet) is het ook van belang in welke staat die persoon zich bevindt.

Figuur 1. Schema van burgerschap uit Heater (2004b)

2.2. Actief burgerschap: van electoraal naar brede maatschappelijke participatie

Als we het hebben over actief burgerschap zoals aangegeven in het Vlaamse Regeerakkoord (Vlaamse Regering, 2004), dan hebben we het in het kader van dit schema vooral over de thematiek van burgerdeugd (civic virtue). Het gaat er dan met andere woorden om welke verplichtingen door de burgers geïnterioriseerd worden, en ook worden gezien als een invulling van het burgerschapsconcept. Het gaat dan niet over de feitelijke rechten en plichten van het juridische burgerschap, maar om 'goed, nastrevenswaardig burgerschap' (Dekker & de Hart, 2005, 11). Burgerschapsconcepten vertolken met andere woorden een ideaal: hoe zou de burger zich feitelijk moeten gedragen (Dejaeghere & Hooghe, 2009). In de politieke wetenschappen is dit steeds een brandend thema geweest, zowel in de theorievorming als in het empirisch onderzoek. In het vrij participeren van de burger aan het beleid ligt namelijk de essentie van democratie zoals uit de klassieke definitie van Easton (1965, 222) duidelijk wordt: 'een politiek systeem waarbij macht zo verdeeld is dat controle over de dwingende verdeling van waarden in de handen van de volksmassa ligt.' En Robert Dahl (1998), een eminent auteur over democratietheorie, stelt dat er vijf criteria zijn om een staatsvorm een democratie te noemen

waarvan de eerste 'effectieve participatie' is. Het is dus duidelijk dat zelfs indien niet elke burger constant actief moet zijn, een democratie wel nood heeft aan een visie op burgerschap waarbij deelname aan het beleid en het maatschappelijk leven centraal staat.

In de politieke wetenschap van de tweede helft van de 20e eeuw is de oorsprong van het debat rond burgerschap terug te brengen naar het werk "Citizenship and Social Class" van T.H. Marshall (1964). Voor hem was burgerschap *'het geheel van rechten en plichten die samengaan met het volledige lidmaatschap in een maatschappij'*. Voor Marshall komt dit er in essentie op neer dat iedereen formeel behandeld wordt als een volwaardig en gelijk lid van de samenleving. Historisch is burgerschap naar dit ideaal van formele gelijkheid gegroeid door een groeiend aantal burgerschapsrechten die werden toegekend aan de inwoners van een land. Hij deelt deze burgerrechten op in drie categorieën en beschouwt ze als cumulatieve elementen voor volwaardig burgerschap die ook historisch na elkaar zijn toegekend. De eerste groep rechten zijn de civiele rechten, zoals bijvoorbeeld die op een eerlijk proces die reeds in de achttiende eeuw vorm kregen. Maar een 'eerlijk proces' zonder inspraak in het maken van de rechtsregels is een futiel recht en dus werd dit in de negentiende eeuw aangevuld met politieke rechten. Maar deze politieke rechten op zich zijn ook nog niet voldoende om een volledige gelijkheid te garanderen. Een burger moet ook bepaalde basisvaardigheden hebben om deze rechten op een minimale wijze te kunnen uitvoeren. Dit is de reden dat Marshall algemene toegang benadrukt tot onderwijs en tot andere elementen van sociale zekerheid die mensen in staat moeten stellen hun rechten naar behoren te kunnen begrijpen en verdedigen. Dit zijn de sociale rechten en zij vormen voor Marshall het sluitstuk van burgerschap.

Burgerschap slaat dus op al deze dimensies, en het is belangrijk dit in het achterhoofd te houden. In de Oeso-landen die we verder in deze bijdrage zullen analyseren, worden de elementaire mensenrechten bijna vanzelfsprekend geëerbiedigd, en er is wat dat betreft niet zo veel variatie. Voor wat betreft de sociale rechten (gelijkheid, toegang tot onderwijs, ...) is er echter wel veel variatie binnen de geïndustrialiseerde landen, en daarom is een vergelijking in dit verband bijzonder relevant.

Een van de kritieken op de visie van Marshall is dat hij zich beperkt tot de rechten die een persoon nodig heeft indien hij als burger wil erkend worden, maar dat hij zich slechts in beperkte mate uitspreekt over de nood van diezelfde burger om zich te mengen in het publieke en politieke leven. Sommigen noemen dit, vanwege de afwezigheid van die actieve component, dan ook een passieve of private visie op burgerschap (Kymlicka & Norman, 1994; Habermas, 1994). Zeker vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw kwam er een nieuwe wind door de politieke wetenschap die vooral deze vraag betreffende de actieve burgers in kaart wou brengen. Een mijlpaal hier is *The Civic Culture* van Almond & Verba (1963), waarin voor het eerst comparatief onderzoek werd gedaan bij burgers naar de oorsprong van hun politieke activiteit. Almond

en Verba benadrukken hierbij juist de attitudes van individuen die maken dat ze zich burger voelen en zich daar ook naar gedragen door te participeren in de politieke ruimte. Met het studentenprotest en syndicale oproer eind jaren zestig begon men ook aandacht te hebben voor het feit dat de actieve burger blijkbaar een steeds breder palet aan actiemiddelen begon aan te wenden. Het werd duidelijk dat 'burgerschap' voor sommigen niet alleen stemmen of naar een politiek congres gaan betekende, maar evenzeer betogen of petitie opzetten. Dit zorgt er in die periode zelfs voor dat sommigen zich zorgen maken over het feit dat *'de expansie van participatie de postindustriële maatschappij zeer moeilijk bestuurbaar zal maken.'* (Huntington, 1974). Het onderzoek verbreedde zich dan ook om deze nieuwe invulling van de actieve burger te bestuderen. De *Political Action Study* (Barnes & Kaase, 1979) kwam tot de vaststelling dat het merendeel van de burgers die contestataire vormen van actie hanteren gewoon dezelfde burgers zijn die ook de meer traditionele politieke actiemiddelen gebruiken. Er was dus geen ontevreden deel van de maatschappij dat zich afkeerde van de electorale participatie en alleen nog die contestataire vormen als uitdrukkingmiddel zag.

Na deze studie kwam men in de laatste decennia steeds duidelijker tot de vaststelling dat het terrein waar een burger actief is veel breder geworden is. Tot twee decennia geleden werd politieke betrokkenheid door burgers hoofdzakelijk vrij nauw bekeken als electorale en partijpolitieke deelname. Andere vormen van burgerbetrokkenheid werden eerder als marginale fenomenen beschouwd (Hooghe, 2006). Deze evolutie ligt deels aan het feit dat de politieke macht verschoven is van de politieke organen van de natiestaat naar andere actoren zoals internationale instellingen, multinationale ondernemingen, de media en ngo's (Huyse, 2003). Burgers gaan dus niet alleen verschillende middelen hanteren, ze richten hun actie ook niet noodzakelijk meer uitsluitend op partijpolitieke actoren. Een van de stijgende maatschappelijke actiemiddelen in westerse landen is bijvoorbeeld het boycotten van producten die staan voor een maatschappelijk onethische vorm van productie (of het 'buycotten' van eerlijk handel producten) (Stolle e.a., 2005). Het nadeel voor de politieke analyse is natuurlijk dat het steeds diffuser worden van het begrip actieve burger het ook moeilijker zal maken om uitspraken te doen over de staat ervan. In hedendaags onderzoek wordt dan ook de nadruk gelegd op het invoegen van deze verschillende aspecten van actief burgerschap bij onderzoeken naar burgerparticipatie. Daarbij valt op dat men vaak een opsplitsing kan maken tussen de meer traditionele vormen van actief zijn en de niet-conventionele vormen (Dalton, 2005; Zukin e.a., 2006). De vaststelling zou daarbij zijn dat terwijl de traditionele vormen van maatschappelijke participatie (bijvoorbeeld partijpolitiek en verkiezingen) en de 'plichtsdimensie' aan belang inboeten (zeker bij jongere generaties) de niet-conventionele vormen van burgerparticipatie in de lift zitten (vrijwilligerswerk, boycot, petitie, ...). Dit debat is nog steeds actueel in politieke wetenschap en verdeelt degenen die spreken over een algemene neergang (bijvoorbeeld Putnam, 2000) van zij die spreken van een vervangingstrend (bepaalde vormen van

burgerengagement dalen, maar worden vervangen door andere) (bijvoorbeeld Norris, 2002; Rosanvallon, 2006).

Naast het uitsluitend kijken naar activiteit van burgers is er ook steeds meer aandacht voor een aantal democratische waarden. Het onderzoek naar burgerparticipatie sinds de jaren zeventig sluit dan ook doorgaans vragen in naar de gehechtheid aan ideeën zoals democratie, gelijkheid en solidariteit (Inglehart & Klingemann, 1979). Dit toont aan dat in Westerse samenlevingen burgeractiviteit meestal samengaat met positieve waarden. Net zoals de vrees voor de maatschappelijk geïsoleerde betoger bleek deze van de ondemocratische actieve burger ongegrond. Meer nog, longitudinaal onderzoek wijst uit dat waarden als tolerantie, solidariteit en steun voor democratische rechten steeds wijdverspreider zijn in westerse samenlevingen (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel e.a., 2003). Een belangrijke factor om dit op landenniveau te verklaren, bleek ondermeer de ontwikkeling van een uitgebreid sociaal zekerheidssysteem dat gelijkheid bevorderde. De onderzoekers vonden ook het doorwerken van traditionele culturele en religieuze patronen in de maatschappelijke waarden van burgers. Zo bleek dat landen met een protestantse traditie bijvoorbeeld het beste scoorden op waarden zoals tolerantie, solidariteit en steun voor democratie (Inglehart & Welzel, 2005).

2.3. Het normatieve debat: in welke mate moet de burger wel actief zijn?

Het vaststellen dat het actieterrain en middelen van actief burgerschap uitgebreid zijn, laat nog steeds een cruciale vraag onbeantwoord: "In welke mate mag van een burger dan ook verwacht worden dat hij zich maatschappelijk engageert?". Deze kwestie is natuurlijk een normatieve vraag en er is ook vanuit de politieke literatuur geen eenduidig antwoord op te geven wat een 'goede' burger nu moet doen. De verschillende meningen hierover zijn ruwweg terug te brengen tot drie grote stromingen: liberalisme, communitarisme en (neo-) republicanisme. We geven ze hier kort weer.

Liberalisme² legt net zoals Marshall de nadruk op *individuele rechten* ten opzichte van de maatschappij. De politieke gemeenschap wordt vooral gezien als een sociaal contract dat burgers met elkaar sluiten om zodoende beter hun individuele rechten te kunnen beschermen (Dekker

---

² Het is belangrijk te noteren dat liberalisme hier besproken wordt zoals ze in politiek wetenschappelijke theorie wordt beschreven. Dit is vooral een Angelsaksische theoretische traditie die teruggaat op Locke en Mill en we bedoelen hier dus niet liberalisme zoals het als politieke stroming in België bestaat (Deschouwer & Hooghe 2005, 65-70).

& de Hart, 2005). De individuele vrijheid kan negatief worden ingevuld als het vermijden van staatsinterventie in de persoonlijke levenssfeer, maar in zijn modernere uiting ook als een interventie van de staat om die vrijheden te versterken door onderwijs, gewaarborgd inkomen e.d. (Schuck, 2002). Liberalisme ziet weinig plichten voor een burger naast het respecteren van de wet en het betalen van belastingen. Een burger moet zeker in staat worden gesteld om zijn mening en idealen te uiten op het politieke vlak als hij of zij daar de nood toe voelt, maar er is geen plicht om te participeren op grond van een gemeenschappelijk belang (Janoski & Gran, 2002). Een burger is 'goed' in de mate dat hij zijn wettelijke rechten en plichten kent, competent is om die rechten te gebruiken en zijn wettelijke plichten te vervullen, maar alle andere kwesties van 'juist' of 'verkeerd' burgerschap zijn voor liberalen een kwestie van persoonlijke mening (Dekker & de Hart, 2005). Uitgebreide sociale en participatie rechten liggen vaak moeilijk bij liberale auteurs omdat ze vaak uitgebreidere verplichtingen vereisen om te werken en die grijpen in op de persoonlijke vrijheid (Janoski & Gran, 2002). Samenvattend kan men stellen dat voor het liberalisme actief burgerschap slechts één mogelijke uiting is van menselijke actie, maar dat een burger evenwel kan beslissen dat hij geen nood voelt aan dergelijke activiteiten en zich wil terugtrekken in zijn strikt persoonlijke levenssfeer (Schuck, 2002). Liberalisme heeft als belangrijkste kritiek gekregen dat het zijn nadruk veel te veel legt bij rechten en dat puur liberalisme niet voldoende erkent dat een bepaalde mate van burgerdeugd en maatschappelijke verantwoordelijkheidszin nodig zijn (Kymlicka & Norman, 1994). Een ander problematisch gegeven in de liberale theorie is volgens sommige auteurs (Smith, 2002) het verband met het principe van gelijkheid. Liberalisme verzet zich tegen te veel staatsinterventie om een de facto gelijkheid van burgers te bekomen omdat dit een te grote inbreuk op de private rechten van burgers zou betekenen. De liberale theoreticus zal ongelijkheid aanvaarden zolang dat iedereen een gelijke kans heeft om zijn mogelijkheden te benutten. Maar op een bepaald ogenblik wordt die kans op ongelijkheid zo groot dat het bijna ondenkbaar is deze te verhelpen zonder uitgebreide staatsinterventie, een situatie waar liberale theorie geen echt antwoord op heeft (Smith, 2002). De nadruk op rechten en de afwezigheid van een ideaal van actief burgerschap is het belangrijkste onderscheid met de twee overige theoretische stromingen, communitarisme en (neo-)republicanisme.

Het communitarisme neemt als startpunt de sociale en culturele *gemeenschap* waar individuen banden van solidariteit hebben met elkaar en waaruit ze hun identiteit en gemeenschappelijke waarden halen. Een burger is 'goed' als hij zich actief opstelt voor het goed van de gemeenschap (Dekker & de Hart, 2005). Dit betekent dat 'communitaristische' auteurs de consensus in de groep belangrijk vinden en ook nadruk leggen op gemeenschappelijke doelen en waarden. De goede maatschappij is gefundeerd op wederzijdse hulp en maatschappelijke actie met de groep eerder dan door atomistische keuzevrijheid en individuele rechten. In tegenstelling tot liberalisme wordt hier benadrukt dat er een morele verwachting is naar burgers

dat ze plichtsbewust handelen voor de gemeenschap, ook indien hier geen specifieke 'return' voor het individu tegenover staat (Janoski & Gran, 2002). Habermas (1994) legt de nadruk op de afwezigheid van een motivatie tot burgerparticipatie in liberalisme die communitarisme wel invult. Maar ze geloven wel dat deze motivatie gegrond moet zijn op iets dieper dan individuele rechten om te werken. Zij pleiten dus voor een vorm van identificatie met de eigen culturele gemeenschap. In die zin verdedigen ze cultureel particularisme tegenover het morele universalisme van liberalen. In zijn conservatieve versie zal deze strekking het belang van familie, religie en de natie benadrukken terwijl de moderne versie het in termen van een toewijding aan de civiele maatschappij zal kaderen (Delanty, 2002). Een gematigd liberaal denker zoals Kymlicka zal dan weer stellen dat actief zijn in organisaties mogelijk civiele deugden meebrengt, maar dat het niet hun '*raison d'être*' is en het brengen van een maatschappelijke meerwaarde (buiten voor de leden zelf) door deze groepen meer uitzondering dan regel kan zijn (Kymlicka & Norman, 1994, 364). Een communitarian zoals Putnam (2000) zou daarop natuurlijk antwoorden dat de groepen door 'face-to-face' interactie algemeen vertrouwen versterken bij hun leden en zo dus een spillover genereren voor de maatschappij door 'betere' burgers te maken van hun leden. Smith (2002) benadrukt dat de daling in strikt politieke participatie niet zo dramatisch hoeft te zijn als burgers hun activiteit meer in de gemeenschap en organisaties vorm geven. Habermas (1994) waarschuwt dat het zich terugplooiën van de burger op organisaties niet alleen positief hoeft te zijn, omdat dit dan de politieke ruimte vrijlaat aan andere actoren. Bovendien stelt hij dat als burgers hun activiteit puur op organisaties richten we een burger zullen zien die zich als een afstandelijke politieke cliënt gaat gedragen.

Tegenover het communitarisme met zijn nadruk op een culturele gemeenschap legt het republicanisme zijn focus op de politieke gemeenschap waar burgers van een staat toe behoren. Burgers zijn *betrokken* op het beleid of tonen op zijn minst een toewijding aan de publieke zaak. Naast de traditionele visie op republicanisme met zijn noties van 'deugd', 'moed' en 'opoffering' komt een neo-republicanisme dat meer aandacht heeft voor politieke diversiteit en gemeenschappen en activiteiten die mogelijk naast de publieke sfeer plaatsvinden. Hieronder vallen ook deugden zoals rechtvaardigheid en tolerantie (Dekker & de Hart, 2005). Verschillende varianten van neo-republicanisme vinden hun inspiratie bij Rousseau en Machiavelli. Hun specifieke kenmerk is hun nadruk op de intrinsieke waarde van politieke participatie voor de deelnemers. Voor deze auteurs maakt het niet-deelnemen aan het politieke leven van een burger een 'radicaal onvolledig en onvolgroeid wezen' (Kymlicka & Norman, 1994). Men kan stellen dat neo-republicanisme dus op drie thema's de nadruk legt. Ten eerste is het een morele plicht voor een burger om publiek actief te zijn samen met andere burgers. André Blais (2000, 92) vergelijkt het niet gaan stemmen in een religieuze allegorie met een pekelzonde: iets waartoe 'zwakkere' mensen worden aangespoord ze niet te begaan, maar vergeven worden als ze het toch doen. Ten tweede beschouwen ze burgerschap als een taak of functie voor

het individu met formele rechten en plichten. Ten slotte organiseren burgers zich hierbij met het doel hun politieke gemeenschap te sturen (Janoski & Gran, 2002). Hoewel er duidelijke verschillen zijn tussen auteurs in de communautaristische en republikeinse traditie, stellen Dekker en de Hart (2005) dat ze vrij snel overeen zouden komen over publieke deugd en politieke participatie als burgerdeugden als ze geplaatst worden tegenover de liberale nadruk op vrijheidsrechten en de verdediging van de private sfeer.

2.4. *Burgerschapsconcepten*

We hebben civiele deugd als deelelement van het concept 'burgerschap' geplaatst en 'actief burgerschap' als de participatieve exponent hiervan. Wat gerekend wordt als burgerparticipatie is in de laatste decennia gewijzigd. Waar men lang bijna uitsluitend keek naar electorale en partijpolitieke deelname als goed burgerschap is er nu een consensus over het feit dat ook andere maatschappelijke activiteiten onder deze noemer kunnen vallen. Een onderzoek naar burgerschap moet zich dus niet beperken tot de vraag naar stemintentie maar de burger zelf laten aangeven hoe hij goed burgerschap beschouwt, kiezende uit een gamma van maatschappelijke activiteiten. In surveyonderzoeken zoals de *European Social Survey* (2002), de Amerikaanse *General Social Survey* (1984) of de *'Citizenship, Involvement, Democracy'-Survey* in de Verenigde Staten (2005) werd zo een vraag opgenomen, helaas ook met wisselende items. Ze is ook al gebruikt als open vraag (Almond & Verba, 1963; Conover e.a., 1991; Lister e.a., 2003), maar dit bemoeilijkt dan weer de vergelijkbaarheid. De ISSP 2004 module biedt een uitgebreider gamma aan items dan de ESS module en is dus ideaal voor dit soort vergelijkend onderzoek. In onderzoek is aangetoond dat een score op een bepaalde dimensie van burgerschap ook significant verband houdt met vragen over effectieve politieke participatie, dit zowel bij volwassenen (Dalton, 2008) als bij adolescenten (Dejaeghere & Hooghe, 2009). Bovendien is in die onderzoeken aangetoond dat verschillende visies op goed burgerschap verband houden met verschillende vormen van effectieve participatie.

Bovendien is er ook het belang van waarden naast participatie om goed burgerschap te duiden en dit vinden we ook terug in de visie van de Vlaamse Overheid op burgerschap. Verder hebben we de drie theoretische hoofdstromingen besproken betreffende actief burgerschap waar bij liberalisme vooral de afwezigheid van een plicht tot maatschappelijke betrokkenheid opviel. Bij de twee overige stromingen lag het verschil in de gerichtheid op maatschappelijke actie door burgers. Waar communautaristische auteurs vooral de waarde benadrukken van actief zijn in de eigen gemeenschap en organisaties is bij republicanisme de politieke sfeer de hoofdlocatie van maatschappelijke activiteit. We zullen deze verschillende elementen in de empirische analyse als afhankelijke variabelen hanteren. In de volgende paragraaf wordt deze empirische opdeling geduid.

3. Dimensies van burgerschap

Het internationaal survey-programma ISSP ontstond tijdens de jaren tachtig van de vorige eeuw³. Met het oog op cross-nationaal en cross-cultureel onderzoek wordt jaarlijks een zelfde vragenmodule aan grootschalige surveyonderzoeken gekoppeld. Momenteel maken 40 landen deel uit van het programma. Vanaf 2002 heeft Vlaanderen de ISSP-vragenmodule als een schriftelijke vragenlijst geïntegreerd met de jaarlijkse face-to-face survey naar sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen. Voor het nagaan van burgerschapsconcepten doen we een beroep op de resultaten van de ISSP-survey 2004 voor 26 landen (AU - Australië, DE-W - West-Duitsland, DE-E - Oost-Duitsland, GB - Groot-Brittannië, US - Verenigde Staten, AT - Oostenrijk, HU - Hongarije, IE - Ierland, NL - Nederland, NO - Noorwegen, SE - Zweden, CZ - Tsjechië, PL - Polen, NZ - Nieuw-Zeeland, CA - Canada, JP - Japan, ES - Spanje, SK - Slowakije, FR - Frankrijk, PT - Portugal, DK - Denemarken, CH - Zwitserland, FLA - Vlaanderen, FI - Finland, MX - Mexico, KR - Zuid-Korea). In de ISSP-vragenlijst 2004 met als thema 'burgerschap' wordt met behulp van 10 uitspraken nagegaan wat respondenten belangrijk achten om een goede burger te zijn. Dit was de eerste keer dat deze module werd gebruikt in het ISSP onderzoek. De uitspraken kunnen beoordeeld worden met een zevenpuntschaal van helemaal niet belangrijk (code 1) tot heel belangrijk (code 7). De uitspraken sluiten aan bij de theoretisch onderscheiden dimensies van burgerschap (Pammett, 2009). Twee items relateren duidelijk aan het gehoorzamen aan wetten en het nakomen van verplichtingen: nooit proberen belastingen te ontduiken (item 2) en altijd de wetten en regelgevingen naleven (item 3). Drie items focussen op het actieve politieke burgerschap in navolging van de republikeinse traditie: altijd uw stem uitbrengen bij verkiezingen (item 1), de activiteiten van de overheid in het oog houden (item 4) en actief zijn in sociale of politieke verenigingen (item 5). Burgerdeugden in de zin van respect, verdraagzaamheid en loyaliteit tegenover de eigen gemeenschap komen aan bod in de volgende items: mensen met een andere mening trachten te begrijpen (item 6), mensen helpen in ons land die het slechter hebben dan uzelf (item 8) en bereid zijn in het leger te gaan wanneer het nodig is (item 10). Het idee van wereldburgerschap is deels terug te vinden in: producten kiezen om politieke, ethische of milieuredenen, ook al zijn die wat duurder (item 7) en mensen helpen in de rest van de wereld die het slechter hebben dan uzelf (item 9).

De analyse van de Vlaamse ISSP-data bevestigden de theoretisch onderscheiden dimensies in grote lijnen maar toch niet volledig (Carton & Pauwels, 2005). De dimensie 'plichten' omvat de items 2 en 3 en de items 1, 4 en 5 verwijzen naar 'actief politiek burgerschap'. De derde dimensie gevat onder de noemer 'wereldburgerschap' heeft echter betrekking op het helpen van

---

³ <http://www.issp.org/index.shtml>

anderen die het slechter hebben, niet alleen in eigen land maar ook in de rest van de wereld (items 8 en 9). Deze schaal drukt het belang uit dat men hecht aan de universele waarde van het recht op een menswaardig bestaan, ongeacht het land waar men woont. De overige items 6, 7 en 10 vormen geen afzonderlijke dimensie en sluiten ook niet aan bij de andere onderscheiden dimensies. Om het aspect verdraagzaamheid en tolerantie voor een andere mening te vatten zijn in de analyse voor de Vlaamse data nog twee uitspraken toegevoegd.

De analyse voor de data uit de Oeso-landen blijft beperkt tot de 10 hoger vermelde uitspraken (bijlage 1). Globaal genomen weerspiegelen de resultaten voor de Oeso-landen de Vlaamse gegevens. Op basis van een confirmatorische factoranalyse is de dimensie *plichten* (items 2 en 3) eveneens terug te vinden in de internationale gegevens. De dimensie actief blijft beperkt tot de items 4 en 5. De uitspraak 'altijd uw stem uitbrengen bij verkiezingen' sluit in bepaalde landen wel en in andere landen niet aan bij de dimensie 'actief'. Het item *stemmen* wordt daarom verder afzonderlijk geanalyseerd en dit weerspiegelt uiteraard ook het belang dat aan verkiezingen gehecht wordt in elk democratisch systeem. Tot slot vormen ook de items 8 en 9 één dimensie die verder aangeduid wordt als *solidariteit*. Merk op dat ook in de analyse voor de Oeso-landen de items 6, 7 en 10 een buitenbeentje vormen en niet in een duidelijke schaal kunnen gevat worden. Deze worden dan ook in de verdere analyse buiten beschouwing gelaten.

4. Globale resultaten op landenniveau

Met het oog op een eenduidige interpretatie zijn de scores 1 tot en met 7 herschaald van 0 tot en met 10. De scores zijn vervolgens opgeteld en gedeeld door het betrokken aantal uitspraken⁴. Hoe lager de score hoe minder belangrijk de verschillende onderscheiden dimensies van burgerschap worden geacht. Hoe hoger de score hoe belangrijker. Tabel 1 geeft een beschrijving van de globale resultaten voor de 26 Oeso- en de 17 EU-landen.

De dimensie 'plichten' (*nooit proberen belastingen te ontduiken en altijd de wetten en regelgevingen naleven*) laat de hoogste gemiddelde score optekenen in de Oeso-landen. De gemiddelde score voor *altijd zijn stem uitbrengen* valt iets lager uit maar is toch nog altijd hoog

---

⁴ Het percentage ontbrekende antwoorden varieert van dimensie tot dimensie: stemmen 2,2%; plichten 3,9%; actief 6,7% en solidariteit 3,8%. Wanneer bij 2 uitspraken één antwoord ontbreekt, is enkel rekening gehouden met de score van de andere uitspraak. Het percentage ontbrekende antwoorden op de dimensie plichten, actief en solidariteit wordt op deze manier gereduceerd tot respectievelijk 1,2%; 2,3% en 1,9%.

gegeven de maximale score 10. Het *solidair zijn met anderen uit zowel het eigen land als uit andere landen* scoort eveneens behoorlijk met 7 op 10. De laagste gemiddelde score wordt opgetekend bij *het belangrijk vinden van actieve inzet*. De resultaten voor de EU-landen liggen in de lijn van die van de Oeso-landen maar zijn behalve voor de dimensie solidariteit bij de andere dimensies net iets lager. Gemiddelde scores zeggen uiteraard niet alles en kunnen beïnvloed zijn door uitschieters. Een maat die minder gevoelig is voor extreme waarden is de mediaan. Een mediaan van 10 bij stemmen betekent dat minstens de helft van de respondenten uit de Oeso-landen de maximale score heeft toegekend en bijgevolg het uitbrengen van zijn stem als zeer belangrijk beschouwt om een goede burger te zijn. De helft van de respondenten uit de Oeso-landen daarentegen heeft een score van minder dan 6,7 op de belangrijkheid van het zich actief inzetten in de samenleving om een goede burger te zijn. Merk op dat de mediaan op de dimensies stemmen en actief in de EU-landen telkens iets lager ligt.

Tabel 1. Gemiddelde score (standaardafwijking), mediaan en steekproefomvang voor 4 burgerschapsdimensies in een selectie Oeso- en EU-landen, 2004

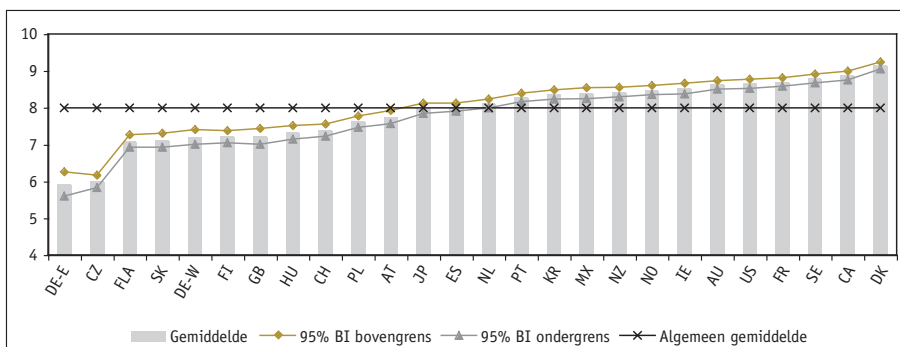
Burgerschapsdimensie	Oeso-landen ($N_j=26$; $n_i=33.825$)			EU-landen ($N_j=17$; $n_i=21.520$)		
	Gemiddelde score (standaardafwijking)	Mediaan	n_i	Gemiddelde score (standaardafwijking)	Mediaan	n_i
Plichten	8,40 (1,98)	9,17	33.414	8,27 (2,04)	9,17	21.223
Stemmen	7,99 (2,73)	10,00	33.092	7,77 (2,84)	8,33	20.996
Solidariteit	7,07 (2,38)	7,50	33.186	7,07 (2,40)	7,50	21.093
Actief	6,24 (2,42)	6,67	33.046	5,94 (2,47)	5,83	20.960

De verschillen tussen de Oeso-landen worden gepresenteerd in de grafieken 1 tot en met 4. Per Oeso-land worden de gemiddelde score, de betrouwbaarheidsintervallen en het algemeen gemiddelde grafisch voorgesteld. Per burgerschapsdimensie worden hier enkel de belangrijkste vaststellingen weergegeven en besproken. Wanneer het betrouwbaarheidsinterval van een bepaald land niet minstens gedeeltelijk overlapt met het betrouwbaarheidsinterval van het algemeen gemiddelde dan spreken we van een betekenisvol beter of slechter resultaat voor dit land dan het algemeen gemiddelde.

Voor wat de dimensie 'stemmen' betreft vallen 3 landen meteen op. Het voormalige Oost-Duitsland (DE-E) en Tsjechië (CZ) behalen een beduidend lagere score. In deze landen geven respondenten een score lager dan 6 op de belangrijkheid om steeds zijn stem uit te brengen, en allicht kan dit in verband gebracht worden met de autoritaire geschiedenis van beide re-

gio's. Denemarken (DK) scoort met een cijfer van meer dan 9 enorm hoog. Verder zijn er 9 landen waarvan de gemiddelde score zich onder het algemeen gemiddelde bevindt (FLA, SK, DE-W, FI, GB, HU, CH, PL en AT). *Vlaanderen* behoort tot deze groep. Dat in België de stemplicht geldt, speelt hier misschien in mee: burgers zien stemmen waarschijnlijk niet als iets dat een 'goede' burger onderscheidt van een andere aangezien iedereen (of toch bijna iedereen) dat doet. Drie landen sluiten aan bij het algemeen gemiddelde (JP, ES en NL). De overige landen doen het beter dan het globale gemiddelde. We merken daarbij dat een aantal landen zoals de VS, Canada en Frankrijk, die soms notoir lage opkomstcijfers hebben, bij de top behoren. Velen stemmen niet, maar geven toch aan dat stemmen wel is wat een 'goede' burger zou doen. We zien hier met andere woorden dat tussen attitudes (zoals burgerschapsconcepten) en feitelijk gedrag (het gaan stemmen) niet altijd een rechtlijnig verband bestaat.

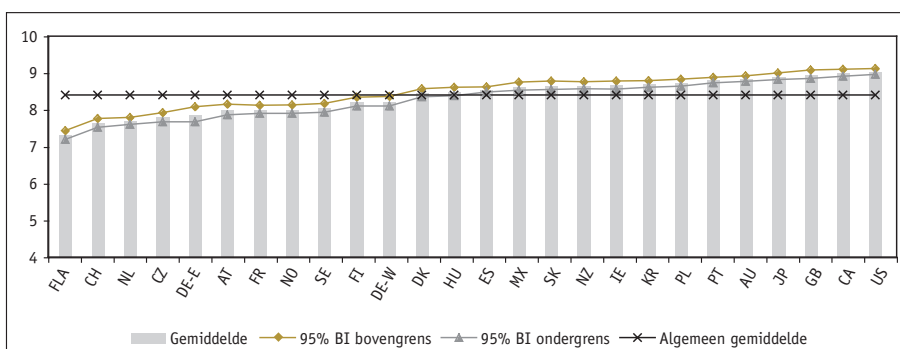
Grafiek 1. Gemiddelde en 95% betrouwbaarheidsinterval voor de burgerschapsdimensie *stemmen*, 26 Oeso-landen, 2004

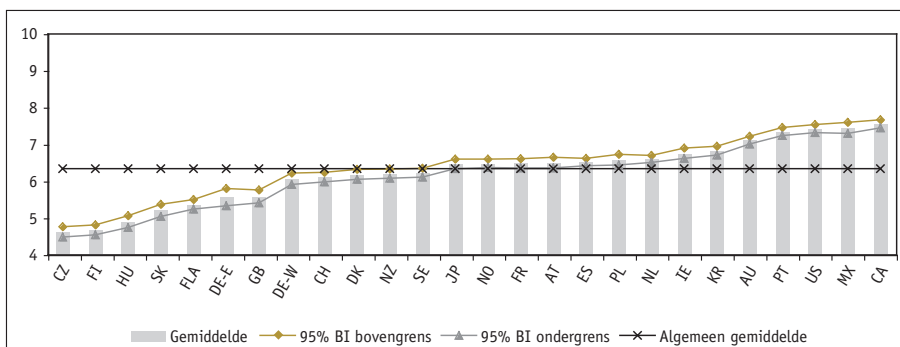
Grafiek 2 stelt de resultaten voor de dimensie 'plichten' voor. Elf landen scoren lager dan het algemeen gemiddelde op het belangrijk vinden van het steeds respecteren van wetten en verplichtingen. Denemarken (DK) en Hongarije (HU) scoren gemiddeld en de overige landen doen het beter dan gemiddeld. Maar ook binnen deze landengroepen zijn er verschillen. Opvallend is de rode lantaarn positie van *Vlaanderen*. Met een gemiddelde score van 7,3 vinden de Vlamingen het steeds naleven van wetten en reglementeringen weliswaar belangrijk maar toch betekenisvol minder belangrijk in vergelijking met de inwoners van de andere Oeso-landen. De Vlaamse score staat in schril contrast met de score van de twee Noord-Amerikaanse landen. De Verenigde Staten en Canada laten op de dimensie plichten immers een gemiddelde van 9 optekenen. Dat net de drie landen waar de liberale traditie het sterkst in het politieke discours aanwezig is geweest de top uitmaken, is waarschijnlijk niet toevallig. Aangezien liberalisme afkerig is van staatsinterventie legt het zeer hard de nadruk op de individuele verantwoorde-

lijkheid. Respect voor de vigerende wetgeving is in het Vlaams Gewest dus duidelijk bijzonder problematisch, zeker indien we de cijfers voor Vlaanderen vergelijken met de gegevens uit het buitenland. Blijkbaar is in Vlaanderen een zekere permissiviteit ten opzichte van wettelijke verplichtingen gemeengoed (geworden). Dit vormt uiteraard een reden voor de overheid om zich hierover te bezinnen. Als we bewegen naar een maatschappelijk draagvlak voor het niet-naleven van de wetgeving, niet alleen op het vlak van fiscaliteit maar op andere domeinen van het overheidsoptreden, dan hypothekeert dit uiteraard het functioneren van de overheid.

Grafiek 2. Gemiddelde en 95% betrouwbaarheidsinterval voor de burgerschapsdimensie *plichten*, 26 Oeso-landen, 2004

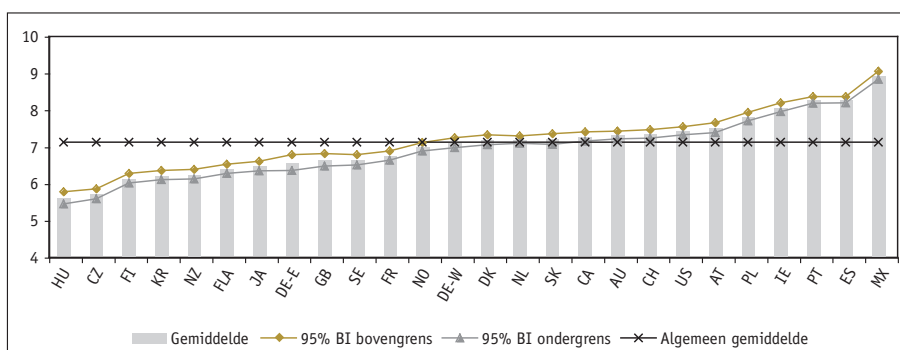
Grafiek 3. Gemiddelde en 95% betrouwbaarheidsinterval voor de burgerschapsdimensie *actief*, 26 Oeso-landen, 2004

Grafiek 3 toont voor 'actieve inzet' belangrijke verschillen van land tot land. Wederom kan een onderscheid worden gemaakt tussen verschillende groepen van landen. Vooreerst zijn er

landen die gemiddeld lager scoren (CZ, FI, HU, SK, FLA, DE-E, GB, DE-W, CH); die gemiddeld scoren (DK, NZ, SE, JP, NO, FR, AT) en landen die gemiddeld hoger scoren (ES, PL, NL, IE, KR, AU, PT, US, MX, CA). Opvallend is dat *Vlaanderen* terug bij die groep landen behoort die het gemiddeld minder goed doen. In elk geval scoort Vlaanderen veel lager dan de buurlanden. Maar binnen de staartgroep tekenen Tsjechië, Finland en Hongarije nog lagere scores op. In de kopgroep worden de beste scores voorgelegd door Portugal, de Verenigde Staten, Mexico en Canada.

Grafiek 4. Gemiddelde en 95% betrouwbaarheidsinterval voor de burgerschapsdimensie *solidariteit*, 26 Oeso-landen, 2004

De gemiddelde score op de dimensie 'solidariteit' in Noorwegen, West-Duitsland, Denemarken, Nederland en Slowakije sluit aan bij de gemiddelde score voor alle Oeso-landen. Opnieuw is de vaststelling dat *Vlaanderen* behoort tot die groep landen die gemiddeld lager scoren. Toch doet Vlaanderen het nog beter dan de hekkensluiters Hongarije en Tsjechië. Vlaanderen doet het echter opnieuw beduidend slechter dan de buurlanden. De landen die het beter doen dan gemiddeld kunnen evenmin op een lijn worden gezet. Mexico springt eruit met een gemiddelde score van bijna 9. Daarna volgen Spanje, Portugal en Ierland met een gemiddelde score van iets boven de 8.

Inzoomend op de positie van Vlaanderen tonen de resultaten aan dat voor elk van de onderscheiden dimensies van burgerschap de scores significant lager liggen dan het Oeso-gemiddelde. Voor wat betreft de dimensie 'plichten' is Vlaanderen zelfs helemaal een buitenbeentje. Weliswaar duidt een gemiddelde score van 7,3 erop dat de Vlaamse burgers 'het nooit proberen belastingen te ontduiken' en 'altijd de wetten en regelgevingen naleven' belangrijk vinden, maar deze score is de laagste in vergelijking met alle andere Oeso-landen. De gemeenplaats 'Vlamingen zijn planttrekkers' lijkt toch niet zomaar uit de lucht gevallen. Beleidsmatig kun-

nen we hieruit alvast de conclusie trekken dat de Vlaamse en Belgische federale overheid er beducht moeten op zijn dat de implementatie van wetgeving in België misschien moeilijker zal verlopen dan in andere landen. De Verenigde Staten en Canada daarentegen behoren voor drie van de vier dimensies telkens tot de top 5 van hoogste scores. Ook met de score voor solidariteit komen zij boven het Oeso-gemiddelde uit.

Kortom, de grafieken geven de diversiteit tussen de Oeso-landen op de verschillende dimensies van burgerschap overtuigend weer. Het meer of minder belangrijk achten van aspecten zoals stemmen, naleven van wetten en verplichtingen, het zelf actief zijn en solidair zijn met anderen die het minder goed hebben in eigen land of in een ander land wordt verschillend gepercipieerd van land tot land. Dit is alvast een aanwijzing dat het zinvol is om na te gaan hoe deze landenvariantie verklaard kan worden.

5. Een verklaring van de landenverschillen

Uit het literatuuroverzicht over actief burgerschap blijkt dat naast individuele karakteristieken ook kenmerken van de samenleving waarin de burger woont van belang zijn. Een technisch superieure manier om beide verklaringsniveaus – individu en samenleving - in één analyse te integreren is multiniveau analyse (Snijders & Bosker, 1999; Kreft & de Leeuw, 1998; Raudenbush & Bryk, 2002). Deze methode laat bijvoorbeeld toe om de totale variatie van (de diverse subdimensies van) actief burgerschap uit te splitsen naar een ‘tussen samenlevingen onderling’- en een ‘binnen samenlevingen’-variëfractie. De ‘binnen samenlevingen’-variëfractie inzake actief burgerschap wordt dan *verklaard* door individuele karakteristieken zoals leeftijd of geslacht. De variatie inzake actief burgerschap ‘tussen samenlevingen onderling’ kan dan *verklaard* worden door samenlevingskenmerken zoals het electoraal systeem of inkomensongelijkheid. Verder is multiniveau analyse ook in staat om – zo nodig - de invloed van specifieke individuele karakteristieken te laten variëren naargelang de samenleving. Maar, aangezien de literatuur over actief burgerschap voor deze zogenaamde *random coëfficiënten* weinig of geen specifieke argumenten aanreikt, laten we dit aspect van multiniveau analyse in deze studie buiten beschouwing.

5.1. Selectie en aanmaak individuele covariaten

De selectie van de individuele covariaten is gestoeld op zowel theoretische als meer pragmatische overwegingen en sluit aan bij de gevolgde werkwijze bij de analyse van burgerschap op de Vlaamse ISSP-data (Carton & Pauwels, 2005). De pragmatische aanpak is te verklaren door

de beschikbaarheid van min of meer volledige data voor alle Oeso-landen. Alle weerhouden variabelen zijn met hun antwoordverdelingen terug te vinden in tabel 2. Merk op dat sommige variabelen al meer te kampen hebben met ontbrekende antwoorden dan andere variabelen. Een eerste groep van individuele covariaten valt onder de noemer van de klassieke sociaal-demografische achtergrondkenmerken: *geslacht, leeftijd en onderwijsniveau*. De sociaal-economische positie van het individu wordt *geoperationaliseerd door de werksituatie van het individu en de eventuele partner*.

Onder de noemer integratie in het sociaal-politieke leven valt een tweede groep van individuele covariaten. De variabele *participatie verenigingsleven* drukt de gemiddelde participatiegraad in vijf verschillende verenigingen uit (politieke partij; vakbond, organisatie voor zelfstandigen of beroepsvereniging; kerk of andere religieuze organisatie; sportvereniging, vrijetijdsvereniging of culturele vereniging en een vrijwilligersorganisatie). Van een vereniging kan men nooit lid zijn geweest (code 0), vroeger lid zijn geweest (code 1), lid zijn maar niet actief deelnemen (code 2) en actief lid zijn (code 3). Een gemiddelde participatiegraad van 0 drukt met andere woorden uit dat iemand nooit lid is geweest van een van de 5 onderscheiden verenigingen. Is iemand actief lid van de 5 verenigingen dan is dit gemiddelde gelijk aan 3. De mate waarin zelf gebruik wordt gemaakt van verschillende sociale of politieke actiemiddelen is gevat onder de variabele *sociaal politiek actief*. De onderscheiden actiemiddelen zoals het tekenen van een petitie, het boycotten of opzettelijk kopen van bepaalde producten omwille van politieke redenen, ethische redenen of milieuredenen, het deelnemen aan een demonstratie, het bijwonen van een politieke vergadering of bijeenkomst, het (proberen) contacteren van een politicus of ambtenaar om zijn mening te uiten, het schenken of verzamelen van geld voor een sociale of politieke activiteit, het contacteren van de media of verschijnen in de media om zijn mening te uiten en het aansluiten bij een politiek forum of een discussiegroep op het internet zijn vormen van zowel onconventionele als conventionele politieke participatie zoals onderscheiden door Barnes & Kaase (1979). De minimum score op deze variabele bedraagt 0 en drukt uit dat men van geen enkele van de actiemiddelen al gebruik heeft gemaakt en dat men dat ook niet van plan is dit te doen in de toekomst. Een maximum score van 8 daarentegen wijst op een gebruik van alle onderscheiden actiemiddelen een jaar voorafgaand aan het interview of langer geleden.

Een laatste groep van individuele covariaten zijn attitudevragen en die hebben betrekking op de mate van *vertrouwen in de overheid en in de medemens*. Daar een directe variabele 'vertrouwen in de overheid' niet beschikbaar is, is gebruik gemaakt van een proxy, in het bijzonder de beoordeling van de mate waarop de overheidsdiensten in een bepaald land toegewijd zijn om het volk te dienen (vierpuntenschaal van helemaal niet toegewijd tot heel toegewijd).

Tabel 2. Algemeen percentage of algemeen gemiddelde (en standaardafwijking) voor de weerhouden individuele covariaten in 26 Oeso-landen ($n_i = 33.825$)

Geslacht (0,1%)^a	
Man	52,6
Vrouw	47,4
Onderwijsniveau (0,9%)	
Laag (geen of lager onderwijs)	23,6
Midden (secundair onderwijs)	44,1
Hoog (hoger onderwijs)	32,3
Werksituatie (1,1%)	
Betaald werk	56,6
Gepensioneerd	20,9
Niet-beroepsactief	22,5
Werksituatie partner (4,7%)	
Geen partner	32,5
Betaald werk	41,9
Gepensioneerd	12,6
Niet-beroepsactief	13,0
Toewijding overheidsdiensten^b	
Redelijk / heel toegewijd	52,2
Niet (erg) toegewijd	47,8
Vertrouwen medeburger (3,0%)	
Altijd / meestal	49,3
Vrij wantrouwig	40,2
Zeer wantrouwig	10,4
Leeftijd (0,9%)	47,5 (17,1)
Participatie verenigingsleven (2,6%)^c	0,8 (0,6)
Sociaal politiek actief^d	2,2 (1,9)

^a Percentage item nonrespons tussen haakjes.

^b Oorspronkelijk 7,4% item nonrespons maar weggewerkt door code 1 toe te kennen aan redelijk en heel toegewijd en code 0 aan de andere antwoorden inclusief missings.

^c Maximum 1 ontbrekend antwoord op vraag naar lidmaatschap 5 verenigingstypes.

^d Geen ontbrekende antwoorden omdat code 1 werd toegekend aan degenen die actiemiddelen gebruiken en code 0 voor de anderen.

5.2. Selectie en aanmaak landcovariaten

In dit artikel gaan we via een multilevel analysetechniek na wat de invloed is van het landenniveau op de visie op burgerschap. Welke covariaten op landelijk niveau kunnen invloed hebben op burgerschapsdimensies? De covariaten die we in onze analyses bekijken, komen naar voor uit de theoretische beschrijving. Het eerste belangrijke element is *onderwijs*, waarvan we zagen dat het al bij Marshall en Heater als onmisbaar element van burgerschap werd aangehaald. Een burger die rechten heeft, maar niet de cognitieve vaardigheden aangeleerd krijgt om deze rechten te kennen of te begrijpen zal ze ook moeilijk kunnen verdedigen. Het internationale PISA-onderzoek leent zich voor een internationale vergelijking voor wat betreft de kwaliteit van het onderwijs, en we focussen hier op het percentage jongeren in de twee hoogste categorieën voor de vakgebieden wiskunde en begrijpend lezen.

Een tweede indicator voor de mogelijkheden die burgers hebben om zich maatschappelijk te engageren, wordt gegeven door het *algemene welvaartsniveau*. Dit is een indicatie van de middelen die burgers ter beschikking hebben en dat vindt zijn uitdrukking in het bruto binnenlands product per capita. Natuurlijk is het belangrijk om na te gaan in welke mate die welvaart ook in sociale zekerheid wordt omgezet. Zowel Marshall als later empirisch onderzoek (Inglehart & Welzel, 2005) wijzen op het belang van een uitgebreide sociale zekerheidssector voor bepaalde burgerschapsattitudes. Als burgers een veiligheidsmarge hebben over hun primaire bestaansmiddelen is de kans groter dat ze tijd kunnen vrijmaken voor maatschappelijke activiteiten. In de analyses zullen we hiertoe het percentage van het Bruto Binnenlands Product gebruiken dat aan *sociale zekerheid* wordt besteed. Maar naast deze structurele factoren spelen mogelijks ook elementen uit de *religieuze cultuur* nog steeds een rol. Max Weber wees bijna een eeuw geleden reeds op de invloed van een protestantse ethiek voor bepaalde maatschappelijke verschijnselen, en in empirisch onderzoek komen landen die overwegend protestant zijn vaak als best scorend naar voor in verband met democratische waarden en solidariteit. We gebruiken het percentage protestanten in de bevolking als indicator om te controleren of deze factor ook in 2004 nog invloed heeft. Bij actief burgerschap blijft electorale participatie natuurlijk een belangrijk element. Het *kiessysteem* kan een bepalende invloed hebben op het belang dat burgers aan deze activiteit hechten, we zullen dit dus ook als covariaat gebruiken. Ten slotte is er de algemene theoretische stelling dat burgerschap een instelling is die de *gelijkheid* tussen burgers weergeeft; als burgers zijn we allen gelijk. Deze gelijkheid is op zich slechts formeel bedoeld, maar het bereiken van een zekere mate van *de facto* gelijkheid behoort toch ook tot het verwachtingspatroon. Als de kloof tussen de formele en echte gelijkheid veel te groot is, kan burgerschap als ideaal zijn belofte niet waarmaken en dit zou dus ook de opinies over actief burgerschap kunnen aantasten. We gebruiken hier de Gini-coëfficiënten als indicator van gelijkheid. Daar geen betrouwbare en kwaliteitsvolle data voor alle Oeso-landen beschikbaar is, wordt deze landcovariaat enkel gebruikt in de analyse op basis van de EU-landen.

Een overzicht van de waarden op de weerhouden landcovariaten (en jaar van dataverzameling) voor de verschillende Oeso-landen is opgenomen in bijlage 2.

5.3. Modelopbouw

Laat y_{ij} het actief burgerschap zijn van burger i die woont in land j . We zullen drie verschillende multiniveau modellen gebruiken om actief burgerschap nader te verklaren: *het lege model*, *het random intercept model* en *het uitgebreid random intercept model*.

Het eenvoudigste multiniveau model is het *lege model*:

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + u_{0j}) + \varepsilon_{ij} \quad (1)$$

waarbij γ_{00} staat voor het gemiddelde actief burgerschap en u_{0j} voor de random afwijking van dit gemiddelde voor land j . Een leeg model bevat geen enkele verklarende variabele. Het bevat enkel een schatting voor het algemeen gemiddelde γ_{00} , de interceptvariantie op landniveau τ_0^2 en de residuele variantie op individueel niveau σ^2 . Een vaak gebruikte parameter is de *intragroepcorrelatie* ρ :

$$\rho = \frac{\tau_0^2}{\sigma^2 + \tau_0^2} \quad (2)$$

Deze parameter geeft aan wat de proportie van de totale variantie van actief burgerschap is die kan toegeschreven worden aan verschillen tussen landen onderling. In tabel 3 worden de intragroepcorrelaties voor stemmen, plichten, actief en solidariteit voor de Oeso-landen en de Europese landen weergegeven. Bij alle dimensies is het belang van het landniveau kleiner dan dat van het individuele niveau. Wat de dimensie plichten betreft is het belang van het landniveau nog kleiner in vergelijking met de overige dimensies, maar zeker toch nog voldoende groot om verder in de analyse mee op te nemen.

Tabel 3. Intragroepcorrelaties (ρ) van multiniveau lege modellen voor burgerschapsdimensies voor 26 Oeso- en 17 EU-landen

	Oeso-landen	EU-landen
Stemmen	0,088	0,093
Plichten	0,056	0,046
Actief	0,107	0,093
Solidariteit	0,110	0,109

De volgende stap in multiniveau modellering is de opname van verklarende variabelen op individueel niveau in een *random intercept model*:

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + u_{0j}) + \gamma_{10} x_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (3)$$

Dit model heeft vier parameters: het algemeen gemiddelde γ_{00} , de regressiecoëfficiënt γ_{10} , de residuele variantie op individueel niveau σ^2 en de interceptvariantie op landniveau τ_0^2 .

In deze random intercept modellen worden telkens alle theoretisch relevante individuele covariaten, ongeacht het significantieniveau, opgenomen.

Door in een derde en laatste analysestap verklarende variabelen z_j op landniveau toe te voegen wordt het random interceptmodel nog verder uitgebreid tot het zogenaamde uitgebreid random interceptmodel:

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + u_{0j}) + \gamma_{10} x_{ij} + \gamma_{01} z_j + \varepsilon_{ij} \quad (4)$$

Indien de variatie tussen landen onderling (in de intercepten) vermindert of zelfs volledig verdwijnt, dan zeggen we dat deze landvariabele z_j deze variatie heeft verklaard.

In deze laatste analysestap verloopt de modelopbouw – vanwege het lage aantal landen – noodgedwongen een stuk gecompliceerder. Idealiter nemen we hier, naar analogie met de random intercept modellen, simultaan alle theoretisch relevante landvariabelen op. Maar, om technische redenen houdt men echter best de ratio aantal landcovariaten versus aantal waarnemingen (in casu landen) op maximaal 1 tegen 10. Voor de Oeso- en Europese modellen komt dit dus neer op een maximum van 3 respectievelijk 2 landcovariaten. De feitelijke modelopbouw verloopt in twee stappen. Eerst wordt één voor één per landcovariaat een specifiek uitgebreid random interceptmodel geschat. Vervolgens worden enkel de significante landeffecten weerhouden voor simultane opname in een finaal model.

Daar alle afhankelijke variabelen metrische variabelen zijn (herschaald 0-10) kan voor de uitvoering van de multiniveau analyse gebruik worden gemaakt van SPSS mixed. De schattingen zijn gebaseerd op maximum likelihood.

6. Resultaten

We beginnen de analyse met de resultaten voor alle Oeso-landen (tabel 4). Een eerste opvallend fenomeen is dat voor de vier beschouwde burgerschapsconcepten geslacht een belangrijke varia-

bele is: vrouwen zullen over het algemeen meer belang hechten aan elk van de dimensies die we hebben onderscheiden. Hoger opgeleiden, diegenen die politiek actief zijn en burgers die vertrouwen hebben in de overheid, blijken over het algemeen ook hoger te scoren op de onderzochte burgerschapsconcepten. Ook participatie aan het verenigingsleven verschijnt hier als een belangrijke variabele: diegenen die actief zijn in organisaties blijken niet alleen meer belang te hechten aan vrijwillige inzet als burgerschapsideaal, maar ze scoren duidelijk hoger voor alle burgerschapsconcepten. Leeftijd heeft onverminderd een positief effect, wat er op duidt dat oudere burgers iets meer geneigd zijn om de lat hoog te leggen vooraleer van een 'goede' burger te spreken.

Tabel 4. Resultaten van een multiniveau analyse van 4 burgerschapsdimensies, finaal uitgebreid random intercept model voor 26 Oeso-landen, 2004 ($n_i = 33.825$)

	Stemmen		Plichten		Actief		Solidariteit	
VAST GEDEELTE								
Parameters	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	7,140***	0,163	9,820***	0,270	7,296***	0,510	8,020***	0,296
Individuele covariaten								
Geslacht								
Man								
Vrouw ^{rc}	-0,207***	0,031	-0,490***	0,023	-0,054*	0,027	-0,507***	0,027
Leeftijd ^a	0,025***	0,001	0,016***	0,001	0,017***	0,001	0,005***	0,001
Opleiding								
Laag	-0,104*	0,048	0,021	0,035	0,002	0,041	0,079*	0,041
Midden	-0,054	0,037	0,073**	0,027	0,089**	0,032	-0,037	0,032
Hoog ^{rc}								
Werk situatie								
Betaald werk	-0,109**	0,039	0,015	0,028	-0,085**	0,034	-0,203***	0,033
Gepensioneerd	0,021	0,058	0,123**	0,042	-0,048	0,051	-0,033	0,050
Niet-beroepsactief ^{rc}								
Werk situatie partner								
Betaald werk	0,041	0,026	0,023	0,019	-0,039	0,023	-0,063**	0,023
Gepensioneerd	0,097**	0,039	0,043	0,028	0,108**	0,034	-0,016	0,034
Niet-beroepsactief	-0,009	0,035	0,060*	0,025	-0,003	0,030	0,007	0,030
Geen partner ^{rc}								
Participatie verenigingsleven	0,423***	0,030	0,153***	0,022	0,447***	0,026	0,176***	0,026
Sociaal politiek actief	0,107***	0,009	-0,080***	0,007	0,187***	0,008	0,112***	0,008
Toewijding overheidsdiensten								
Redelijk / heel	0,497***	0,031	0,338***	0,023	0,293***	0,027	0,305***	0,027
Niet (erg) ^{rc}								

Vertrouwen medemens Altijd / meestal Vrij wantrouwig Zeer wantrouwig ^{rc}	0,165** 0,052	0,053 0,053	-0,008 0,020	0,039 0,038	-0,015 0,008	0,046 0,046	0,230*** -0,014	0,046 0,045
Landcovariaten								
Pisa wiskunde	-		-0,032**	0,010	-0,049**	0,018	-0,073***	0,017
Pisa lezen	-		-		-		-	
BBP per capita (in \$)	-		-		-		-	
BBP sociale zekerheid	-		-0,044***	0,011	-0,062**	0,020	-	
Protestantisme (in %)	-		-		-		-0,009*	0,004
Electoraal systeem Meerderheidsstelsel Twee rondensysteem Proportioneel Voorkeursysteem Semi-proportioneel ^{rc}	-		-		-		-	
RANDOM GEDEELTE								
$\sigma^2_{\text{respondenten}}$	6,359	0,052	3,392	0,028	4,793	0,039	4,711	0,039
σ^2_{landen}	0,561	0,160	0,103	0,029	0,365	0,103	0,320	0,090
$\sigma^2_{\text{landen}} \left(\sigma^2_{\text{respondenten}} + \sigma^2_{\text{landen}} \right)$	0,081		0,029		0,071		0,064	
-2LL; df	138.554,32; 17		120.979,70; 19		130.114,46; 19		130.120,17; 19	

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

^a Gecentreerd rond gemiddelde leeftijd (47 jaar)

^{rc} referentie categorie

- landcovariaat niet opgenomen

Voor het verklaren van de landenverschillen zijn de resultaten niet altijd even eenduidig. Om te beginnen is er voor de dimensies plichten, actief zijn en solidariteit een *negatieve* relatie met de gemiddelde PISA-scores voor wiskunde. In landen met een bijzonder performant onderwijssysteem (zoals bijvoorbeeld de Vlaamse Gemeenschap) blijkt systematisch minder belang gehecht te worden aan deze burgerschapsconcepten. De investeringen in sociale zekerheid (in percentage van het bruto-binnenlands product) vertonen zowel een negatief verband met de plichten, als met het actief burgerschapsconcept. Verder spelen de PISA-scores voor begrijpend lezen, het BBP per capita en het electoraal systeem nergens een rol van betekenis. Merk trouwens op dat bij de dimensie 'stemmen' geen enkele landcovariaat er toe doet. Bij deze dimensie is nog een extra landcovariaat ingebracht: opkomstplicht. In de beschikbare data geldt dit echter enkel voor Vlaanderen. Ook deze covariaat vertoont geen significante samenhang met de afhankelijke variabelen.

Het patroon wordt al iets duidelijker als we ons beperken tot de lidstaten van de Europese Unie. Het voordeel hiervan is dat economische ongelijkheid mee als landenverklaring kan worden opgenomen, omdat deze cijfers op uniforme en betrouwbare wijze beschikbaar zijn voor de Europese Unie. Uit de analyse blijkt dat ongelijkheid inderdaad belangrijk is: er is een sterk positief verband tussen de normen inzake actief burgerschap en solidariteit en de Gini-coëfficiënt die inkomensongelijkheid uitdrukt. In de meer gelijke samenlevingen (zoals België) wordt er dus minder belang gehecht aan deze dimensie. Hoewel dit verband intuïtief tegenstrijdig lijkt, kan er toch een logische verklaring gevonden worden. In gelijke samenlevingen is er ook minder nood aan het daadwerkelijk helpen van anderen. Burgers zullen immers minder frequent geconfronteerd worden met de acute nood van anderen, en er is dus ook minder behoefte aan onmiddellijke en zichtbare vormen van solidariteit. De solidariteit en de herverdeling verlopen in dat soort samenleving veel anoniemer, bijvoorbeeld via systemen van sociale zekerheid en fiscale herverdeling. De overige elementen van het model verschillen niet, ongeacht of we een beroep doen op de Oeso- of op de EU-gegevens.

Tabel 5. Resultaten van een multiniveau analyse van 4 burgerschapsdimensies, finaal uitgebreid random intercept model voor 17 EU-landen, 2004 ($n_i = 21.520$)

	Stemmen		Plichten		Actief		Solidariteit	
VAST GEDEELTE								
Parameters	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	7,673***	0,461	9,892***	0,314	1,342	0,865	3,150**	1,000
Individuele covariaten								
Geslacht								
Man	-0,207***	0,040	-0,481***	0,029	-0,002	0,035	-0,481***	0,034
Vrouw ^{rc}								
Leeftijd ^a	0,022***	0,002	0,015***	0,001	0,018***	0,001	0,007***	0,001
Opleiding								
Laag	-0,139*	0,063	0,026	0,046	-0,020	0,054	0,037	0,053
Midden	-0,050	0,050	0,093**	0,036	0,091*	0,043	-0,064	0,042
Hoog ^{rc}								
Werk situatie								
Betaald werk	-0,084	0,051	-0,004	0,037	-0,070	0,044	-0,184***	0,042
Gepensioneerd	0,114	0,074	0,137*	0,054	-0,026	0,064	-0,062	0,062
Niet-beroepsactief ^{rc}								
Werk situatie partner								
Betaald werk	0,036	0,034	0,021	0,025	-0,061	0,029	-0,050	0,029
Gepensioneerd	0,096*	0,048	0,047	0,035	0,124**	0,042	-0,007	0,040
Niet-beroepsactief	-0,029	0,045	0,062	0,033	0,039	0,039	0,003	0,037
Geen partner ^{rc}								

Participatie verenigingsleven	0,460***	0,040	0,126***	0,029	0,443***	0,034	0,100**	0,033
Sociaal politiek actief	0,122***	0,012	-0,073***	0,009	0,199***	0,010	0,125***	0,010
Toewijding overheidsdiensten Redelijk / heel Niet (erg) ^{rc}	0,583***	0,040	0,384***	0,029	0,328***	0,034	0,289***	0,033
Vertrouwen medemens Altijd / meestal Vrij wantrouwig Zeer wantrouwig ^{rc}	0,201** 0,072	0,068 0,066	-0,090 -0,052	0,049 0,048	0,045 0,028	0,058 0,057	0,302*** 0,038	0,056 0,055
Landcovariaten								
Pisa wiskunde	-0,063*	0,029	-0,054**	0,009	-		-	
Pisa lezen	-		-		-		-	
BBP per capita (in \$)	-		-		-		-	
BBP sociale zekerheid	-		-0,032*	0,013	-		-	
Protestantisme (in %)	-		-		-		-	
Electoraal systeem Meerderheidsstelsel Twee rondensysteem Proportioneel Semi-proportioneel ^{rc}	-		-		-		-	
Gini coëfficiënt	-		-		0,125***	0,030	0,124**	0,035
RANDOM GEDEELTE								
σ^2 respondenten	6,861	0,070	3,634	0,037	5,033	0,052	4,783	0,049
σ^2 landen	0,483	0,169	0,040	0,015	0,272	0,095	0,368	0,128
σ^2 landen (σ^2 respondenten + σ^2 landen)	0,066		0,011		0,051		0,072	
-2LL; df	90.530,95; 18		79.172,82; 19		84.542,48; 18		84.092,47; 18	

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05

^a Gecentreerd rond gemiddelde leeftijd (47 jaar)

^{rc} referentie categorie

- landcovariaat niet opgenomen

7. Besluit

In de theoretische en normatieve literatuur zien we dat het concept 'burgerschap' de afgelopen decennia stelselmatig werd uitgebreid. Behalve de traditionele juridische grondrechten gaat het nu ook veel meer over culturele en sociale rechten en over diverse vormen van maatschappelijke participatie. Als we overlopen welke burgerschapsconcepten er bij de burgers zelf leven, dan worden we geconfronteerd met een relatief traditioneel patroon. Vooraan in het prioriteitenlijstje staan nog altijd het stemmen bij verkiezingen en het gehoorzamen aan de wetten van het land. Pas later komen het zich actief inzetten voor de gemeenschap, of het betuigen van solidariteit voor wie daar nood aan heeft. Hoewel men dit vanuit normatief standpunt enigszins zou kunnen betreuren, duidt het wel op een realistische inschatting van gedrag. We weten immers dat de overgrote meerderheid van de burgers zich meestal aan de wet houdt, terwijl ook de opkomst bij verkiezingen over het algemeen hoog ligt (boven de 60 procent in de meeste Europese landen). Het percentage van de bevolking dat daadwerkelijk politiek actief is, of zich actief inzet voor minder begunstigde groepen, is daarentegen altijd systematisch lager.

De gevonden effecten van de landenvariabelen zijn niet altijd conform de verwachtingen. Een aantal landenvariabelen, die bevorderlijk kunnen zijn voor de participatie van de bevolking, staan juist in een negatief verband met de burgerschapsconcepten rond actieve en solidaire burgers. De Scandinavische landen kenmerken zich door een grote mate van engagement van de bewoners, maar ook door een grote mate van gelijkheid, een zeer goed functionerend onderwijsstelsel en belangrijke financiële middelen voor de sociale zekerheid. Toch zien we dat net die factoren een negatief effect hebben op burgerschapsconcepten.

Er is dus duidelijk iets anders aan de hand, hoewel de huidige analyse ons niet toelaat dit verband helemaal hard te maken. Een hoge score op deze burgerschapsconcepten duidt er in de eerste plaats op dat het vervullen van deze taken gezien wordt als een belangrijke voorwaarde om als een 'goed' burger bestempeld te kunnen worden. De morele lat ligt dus tamelijk hoog, en men vertrekt ook vanuit de stelling dat er maatschappelijk blijkbaar een consensus bestaat over wat zo'n goede burger dan wel zou moeten doen. Juist die morele consensus verdwijnt in een snel tempo in de geïndustrialiseerde landen. Als in landen als Finland of Zweden relatief weinig belang gehecht wordt aan solidariteit als burgerschapsconcept, dat wil dan uiteraard niet zeggen dat solidariteit niet van belang zou zijn in deze samenlevingen. Integendeel zelfs, de Scandinavische landen kenmerken zich immers door een bijzonder hoge mate van solidariteit, zowel binnenlands (via het systeem van sociale zekerheid) als buitenlands (de Scandinavische landen behoren tot de belangrijkste donateurs inzake ontwikkelingssamenwerking). Maar juist die grote rol van de overheid betekent natuurlijk dat de individuele burger in mindere mate zelf een inspanning zal moeten doen om solidariteit te bewerkstelligen.

De mogelijkheid van een trade-off tussen geïnstitutionaliseerde en individuele solidariteit impliceert echter dat het bereiken van de doelstellingen van de Vlaamse overheid problematisch kan zijn. De Vlaamse regering gaat immers uit van de nood van een partnerschap tussen overheid en burger: ook individuele burgers moeten hun verantwoordelijkheid nemen voor de samenleving en voor het maatschappelijk welzijn, en ze kunnen niet verwachten dat al deze taken door de overheid worden vervuld. Het risico bestaat echter dat juist in de meest efficiënte verzorgingsstaten (en Vlaanderen behoort wat dit betreft tot de sub-top) burgers in veel mindere mate het gevoel zullen hebben dat er op hen persoonlijk een appel wordt gedaan.

Een bijzonder aandachtspunt is ten slotte het feit dat Vlaanderen helemaal achteraan bengelt met betrekking tot de waardering voor het naleven van wettelijke verplichtingen. Ten dele kan dit verklaard worden door objectieve factoren, die ook in Europees verband spelen, maar de Vlaamse score is hierin wel bijzonder laag. Die lage legitimiteit van wettelijke maatregelen is bijzonder problematisch voor de overheid omdat ze de implementatie van regeringsbeleid kan bemoeilijken. Het Belgisch politiek systeem kampt inderdaad met een gebrek aan loyaliteit, waarbij een breed draagvlak wordt gecreëerd voor de implementatie van zowel regionaal als federaal beleid. Dit gebrek aan draagvlak zou ten dele kunnen gecompenseerd worden door een strengere repressie wat zou moeten resulteren in een grote pakkans, maar ook hier zijn er uiteraard een aantal praktische belemmeringen. De Vlaamse overheid heeft de afgelopen jaren ten dele voor deze piste gekozen, en we kunnen in dit verband bijvoorbeeld verwijzen naar de veralgemening van het gebruik van flitspalen. De geringe waardering die Vlaamse burgers hebben voor het nakomen van wettelijke verplichtingen maakt het in veel gevallen noodzakelijk zijn toevlucht te nemen tot dat soort maatregelen. Efficiënte en transparante wetgeving zal de komende jaren (en waarschijnlijk zelfs de komende decennia) dan ook een bijzonder aandachtspunt blijven voor de Vlaamse overheid, en op lange termijn zou dit moeten leiden tot een grotere bereidheid de vigerende wetgeving ook effectief te volgen. Met de invoering van het reguleringsmanagement in het najaar 2001 heeft de Vlaamse overheid alvast een belangrijke stap gezet in haar streven naar meer kwaliteitsvolle regelgeving en administratieve vereenvoudiging (Vlaamse Regering, 2001). Of dit inderdaad het maatschappelijk draagvlak voor het naleven van de wetgeving in het Vlaams Gewest zal doen toenemen, is iets wat de komende jaren verder zal moeten worden opgevolgd.

Bibliografie

Almond, G. A. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.

- Aristotle (1992). *The Politics*. Translated by T.A. Sinclair. London: Penguin Books.
- Barnes, S. H., & Kaase, M. (1979). *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- Blais, A. (2000). *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Carton, A. & Pauwels, G. (2005). Burgerschap in Vlaanderen anno 2004. De perceptie van de rol van de burger en de overheid in de weegschaal gelegd. In: *Vlaanderen Gepeild*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek, 87-129.
- Conover, P. J., Crewe, I. M. & Searing, D. D. (1991). The Nature of Citizenship in the United States and Great Britain: Empirical Comments on Theoretical Themes. In: *Journal of Politics*, 53(3), 800-832.
- Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R. J. (2005). *Citizenship norms and participation in America: The Good News is...the Bad News is Wrong*. Conference on Citizenship, Involvement and Democracy: Georgetown University.
- Dalton, R. J. (2008). Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. In: *Political Studies*, 56, 76-98.
- Dejaeghere, Y. & Hooghe, M. (2009). Citizenship concepts among adolescents. Evidence from a survey among Belgian 16-year olds. In: *Journal of Adolescence*, 32(3), 723-732.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2005). Goede Burgers? In: Dekker, P. & de Hart, J. (eds.). *De goede Burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 11-19.
- Delanty, G. (2002). Communitarianism and Citizenship. In: Isin, E. F. & Turner, B. S. (eds.). *Citizenship Studies: An Introduction*. London: Sage, 159-174.
- Deschouwer, K. & Hooghe, M. (2005). *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Amsterdam: Boom.
- Easton, D. (1965). *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Habermas, J. (1994). Citizenship and National Identity. In: van Steenberg, B. (ed.). *The Condition of Citizenship*. London: Sage, 20-35.
- Heater, D. (1999). *What is Citizenship?* Cambridge: Polity Press.
- Heater, D. (2004a). *A Brief History of Citizenship*. New York: New York University Press.
- Heater, D. (2004b). *Citizenship. The Civic Ideal in World History, Politics and Education*. Manchester: Manchester University Press.
- Hooghe, M. (2006). Inleiding: de verplaatste politiek. In: Hooghe, M. (ed.). *Op zoek naar politiek*. Leuven: Acco, 7-21.
- Huntington, S. P. (1974). Postindustrial Politics: How Benign Will It Be? In: *Comparative Politics*, 6(2), 163-191.
- Huyse, L. (2003). *Over Politiek*. Leuven: Van Halewyck.

- Inglehart, R. (1990). Values, Ideology, and Cognitive Mobilization in New Social Movements. In: Dalton, R. J. & Kuechler, M. (eds.). *Challenging the Political Order. New Social Movements in Western Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press, 43-66.
- Inglehart, R. & Klingemann, H. D. (1979). Ideological Conceptualization and Value Priorities. In: Barnes, S. H. & Kaase, M. (eds.). *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Insin, E. F. & Turner, B. S. (2002). Citizenship Studies: An Introduction. In: Isin, E. F. & Turner, B. S. (eds.). *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage Publications.
- Janoski, T. & Gran, B. (2002). Political Citizenship: Foundations of Rights. In: Isin, E. F. & Turner, B. S. (eds.). *Handbook of Citizenship Studies*. London: Sage Publications.
- Kreft, I. & de Leeuw, J. (1998). *Introducing Multilevel Modelling*. London: Sage Publications.
- Kymlicka, W. & Norman, W. (1994). Return of the Citizen: A Survey on Recent Work on Citizenship Theory. In: *Ethics*, 104(2), 352-381.
- Lister, R., Smith, N., Middleton, S. & Cox, L. (2003). Young People Talk about Citizenship: Empirical Perspectives on Theoretical and Political Debates. In: *Citizenship Studies*, 7(2), 235-253.
- Marshall, T. H. (1964). *Class, Citizenship and Social Development. Essays by T.H. Marshall*. Garden City, New York: Doubleday & Company.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oliver, D. & Heater, D. (1994). *The Foundations of Citizenship*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf (UK).
- Pammett, J. H. (2009). Participation and the Good Citizen. In: DeBardeleben, J. & Pammett, J.H. (eds.). *Activating the Citizen: Dilemmas of Participation in Europe and Canada*. London: Palgrave Macmillan, 197-213.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rosanvallon, R. (2006). *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance*. Paris: Editions du Seuil.
- Raudenbush, S. & Bryk, A. (2002). *Hierarchical Linear Models, Applications and Data Analysis Methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Schuck, P. H. (2002). Liberal Citizenship. In: Isin, E. F. & Turner B. S. (eds.). *Citizenship Studies: An Introduction*. London: Sage, 131-144.
- Smith, R. M. (2002). Modern Citizenship. In: Isin, E. F. & Turner B. S. (eds.). *Citizenship Studies: An Introduction*. London: Sage, 105-117.
- Snijders, T. & Bosker, R. (1999). *Multilevel Analysis. An introduction to basic and advanced*

multilevel modelling. London: Sage.

Stolle, D., Hooghe, M. & Micheletti, M. (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. In: *International Political Science Review*, 26(3), 245-269.

Vlaamse Regering (2001). Beslissing: Vereenvoudiging van wetgeving, procedures en regels: organisatie van het reguleringsmanagement en oprichting van een "Kenniscel Reguleringsmanagement". (VR/2001/07.09/DOC.0825 en VR/2001/14.09/DOC.0825Bis). <http://www.wetsmatiging.be/nl/getpage.asp?i=134>

Vlaamse Regering 2004-2009 (2004). Regeerakkoord: *Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen*. Brussel.

Welzel, C., Inglehart, R. & Klingemann, H.-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. In: *European Journal of Political Research*, 42, 341-379.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K. & Delli Carpini, M. X. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Bijlage 1

Vraagstelling: Perceptie van de rol van de burger

Eerste vraag in de vragenlijst.

Er bestaan uiteenlopende meningen over wat men moet doen om een goede burger te zijn.

Kan u aanduiden hoe belangrijk u het persoonlijk vindt om volgende zaken te doen?

Antwoordschaal gaat van 1 tot en met 7 waarbij "1" staat voor helemaal niet belangrijk en "7" voor heel belangrijk. Code "8" is voorzien voor geen mening.

1. Altijd uw stem uitbrengen bij verkiezingen.
2. Nooit proberen belastingen te ontduiken.
3. Altijd de wetten en regelgevingen naleven.
4. De activiteiten van de overheid in het oog houden.
5. Actief zijn in sociale of politieke verenigingen.
6. Mensen met een andere mening trachten te begrijpen.
7. Producten kiezen omwille van politieke redenen, ethische redenen of milieuredenen, ook al zijn die wat duurder.
8. Mensen helpen in ons land die het slechter hebben dan uzelf.
9. Mensen helpen in de rest van de wereld die het slechter hebben dan uzelf.
10. Bereid zijn bij het leger te gaan wanneer het nodig is.

Toelichting schaalconstructie Oeso-landen

In totaal maken 30 landen deel uit van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling. Voor Griekenland, IJsland Italië, Luxemburg en Turkije zijn echter geen ISSP-data beschikbaar. Daar in het ISSP-databestand voor Duitsland nog een onderscheid gemaakt wordt tussen data uit West- en Oost-Duitsland is de analyse gebaseerd op data uit 26 verschillende landen. Merk op dat voor België enkel Vlaamse data beschikbaar zijn.

Tabel 6. Schaalconstructie vier burgerschapsconcepten

	Solidariteit	Plichten	Actief	Stemmen
Nooit belastingen ontduiken	0,087	0,852	0,088	0,137
Wetten gehoorzamen	0,124	0,854	0,128	0,092
De overheid in het oog houden	0,110	0,212	0,712	0,333
Actief zijn in verenigingen	0,212	0,052	0,880	0,037
Minder begoeden helpen	0,862	0,171	0,165	0,094
Armen helpen in de wereld	0,898	0,054	0,147	0,045
Altijd stemmen bij verkiezingen	0,101	0,183	0,212	0,937
Eigenwaarde	1,64	1,57	1,40	1,03
Verklaarde variantie	0,234	0,224	0,200	0,141

Principale Componenten Analyse op ISSP bestand. Varimax rotatie met Kaiser normalisatie.

Bijlage 2

Tabel 7. Waarden landcovariaten

LAND	PISA Wiskunde	PISA Lezen	BBP per capita (in \$)	Gini- coëfficiënt	BBP sociale zekerheid (in %)	Protes- tantisme (in %)	Electoraal systeem
Australië	16,4	35,5	33.983	-	17,9	38,8	2
Oostenrijk	15,8	30,3	34.107	26	26,1	5,4	4
Canada	17,9	41,7	35.078	-	17,3	24,0	1
Tsjechië	18,3	28,5	20.280	26	21,1	3,6	4
Denemarken	13,7	26,5	33.626	24	27,6	85,6	4
Finland	24,4	48,5	30.468	25	22,5	81,9	4
Frankrijk	12,5	29,1	29.644	28	28,7	1,7	3
Duitsland (Oost)	15,4	32,4	30.496	26	27,3	20,0	5
Duitsland (West)	15,4	32,4	30.496	26	27,3	38,4	5
Hongarije	10,3	23,5	17.014	28	22,7	21,3	5
Ierland	10,2	36,8	38.061	32	15,9	3,5	4
Japan	18,3	30,9	30.290	-	17,7	0,0	5
Nederland	21,1	34,7	34.724	27	20,7	24,4	4
Nieuw-Zeeland	18,9	40,4	24.882	-	18,0	42,0	5
Noorwegen	10,4	26,7	47.620	-	25,1	83,7	4
Polen	10,6	34,7	13.572	36	22,9	0,5	4
Portugal	5,7	21,4	19.967	38	23,5	0,4	4
Slowakije	11,0	21,1	15.881	26	17,3	17,0	4
Spanje	7,2	14,4	27.270	31	20,3	0,4	4
Zweden	12,6	33,9	32.770	23	31,3	67,9	4
Zwitserland	22,6	30,3	35.500	-	20,5	41,2	5
Ver. Koninkrijk	11,1	29,6	31.580	34	20,6	39,4	1
Ver. Staten	7,6	30,1 ^a	41.674	-	16,2	52,2	1
Vlaanderen	28,6	43,5	31.797 ^b	25	26,5 ^c	0,4	4
Korea	27,1	54,5	21.342	-	5,7	24,5	5
Mexico	0,8	5,9	11.299	-	6,8	4,7	5

^a Pisa lezen: Verenigde Staten gegevens 2003.

^b BBP per capita: Vlaanderen Bron: schatting SVR op basis van OESO en Eurostat.

^c BBP sociale zekerheid (in %): Belgische gegevens.

PISA Wiskunde	<p>Percentage jongeren in de twee hoogste categorieën van de wiskunde test bij de PISA-onderzoeken 2006. De resultaten worden in zeven groepen gedeeld: lager dan niveau 1 en vervolgens niveau 1 tot en met 6.</p> <p>Bron: http://www.oecd.org/dataoecd/31/0/39704446.xls Cijfers voor Vlaanderen: http://www.pisa.oecd.org/document/2/0,3343,en_32252351_32236191_39718850_1_1_1_1,00.html // alle cijfers te reconstrueren via http://piscountry.acer.edu.au/index.php</p>
PISA Lezen	<p>Idem (ook zelfde URL als bron) als hierboven maar dan voor 'begrijpend lezen'. Verschil is dat er slechts zes groepen zijn in plaats van zeven.</p>
BBP per Capita	<p>Voor 2005. In US dollar.</p> <p>Bron: http://stats.oecd.org/WBOS/Index.aspx?DatasetCode=CSP2008</p>
Gini-coëfficiënt	<p>Synthetische maat van het cumulatieve aandeel van het equivalent inkomen dat opgenomen wordt door de cumulatieve percentages van het aantal individuen. De waarde van de coëfficiënt varieert van 0% (volledige gelijkheid) tot 100% (volledige ongelijkheid).</p> <p>Bron: EU-SILC 2004 of 2005; berekend door Eurostat, ADSEI</p>
BBP sociale zekerheid (in %)	<p>Percentage van het BBP dat aan 'public social expenditure' wordt besteed. Indicator voor de uitgebreidheid van de sociale zekerheid.</p> <p>Bron: http://dx.doi.org/10.1787/270622132156</p>
Protestantisme	<p>Percentages op basis van ISSP2004, vraag v299, split voor V3 (landencode)</p>
Electoraal Stelsel	<p>Dummy op basis van OESO gegevens. Pagina 24 van rapport over government performance. Code: 1=meerderheidsstelsel (first past the post) /2: voorkeursstelsel (preferential) /3: tweerondenstelsel (two-round) /4: proportioneel (proportional) /5: semi-proportioneel (semi-proportional).</p> <p>Bron: http://www.oecd.org/dataoecd/52/34/40209928.pdf</p>

ANTECEDENTEN EN GEVOLGEN VAN BAANONZEKERHEID IN VLAANDEREN TUSSEN 1996 EN 2007

ANALYSE VAN RISICOGROEPEN IN FUNCTIE VAN DE ECONOMISCHE CONJUNCTUUR

*Hans De Witte • Carissa Vets
Onderzoeksgroep Arbeids-, Organisatie- en
Personeelspsychologie, K.U.Leuven*

Samenvatting

In deze bijdrage onderzoeken we de antecedenten en consequenties van baanonzekerheid tussen 1996 en 2007. Tevens gaan we na in hoeverre deze gegevens beïnvloed worden door de economische conjunctuur. In de beschouwde periode vreest ongeveer 22% van de werkenden in Vlaanderen 'soms' of 'vaak' voor het verlies van hun baan. Hogere percentages baanonzekerere werkenden worden opgetekend in de industriële sector, gevolgd door de dienstensector, en in de leeftijdscategorie tussen 30 en 50 jaar. Ongeschoolde arbeiders, voltijds werkenden en vrouwen scoren ook iets hoger. Het percentage baanonzekerere werkenden hangt tevens samen met het niveau van de werkloosheid. De samenhang tussen baanonzekerheid en de zojuist vermelde risicogroepen varieert niet in de tijd: deze samenhang is dezelfde wanneer de werkloosheid hoog is in vergelijking tot periodes waarin het niveau van de werkloosheid lager is. Baanonzekerheid gaat samen met een verlaging van de arbeidstevredenheid, en in lichte mate ook met wantrouwen ten opzichte van diverse Vlaamse instellingen. Deze samenhangen verschillen niet per risicogroep, en hangen ook niet samen met het niveau van de werkloosheid in de beschouwde periode.

1. Probleemstelling: economische recessie en baanonzekerheid

Gedurende de laatste decennia hebben grootschalige economische transformaties, zoals technologische evoluties en het herstructureren en fuseren van organisaties, het wezen van arbeid in onze samenleving grondig gewijzigd. Deze veranderingen gingen meestal gepaard met afdankingen (Sverke e.a., 2006). Daarnaast nam ook het aantal werkenden met een tijdelijk

arbeidscontract in zekere mate toe (De Cuyper & De Witte, 2006). Voor vele werkenden hebben deze evoluties wellicht gevoelens van *baanonzekerheid* met zich mee gebracht. De *economische recessie* die zich sinds het najaar van 2008 heeft ingezet, versterkt het belang van deze problematiek nog. 'Baanonzekerheid' verwijst daarbij naar de bezorgdheid van werkenden over het voortbestaan van hun huidige arbeidsplaats (Sverke & Hellgren, 2002). Het is een subjectieve perceptie, die betrekking heeft op onzekerheid over de toekomst van de huidige baan (De Witte, 2006). Vaak onderscheidt men daarbij twee componenten: een cognitieve (de *verwachting* de baan te verliezen) en een affectieve (de *vrees* voor baanverlies). Werkenden die onzeker zijn over hun baan *denken* dus dat ze in de toekomst hun werk kunnen verliezen, of *vreesen* dat dit hen kan overkomen.

Beleidsmatig werd frequent benadrukt dat het belangrijk is om aandacht te besteden aan baanonzekerheid en de gevolgen ervan. De Europese Commissie (26 juni 2001) beschouwt baanonzekerheid als een topprioriteit, wil men de kwaliteit van het werk verbeteren. Op Vlaams niveau worden gelijkaardige klemtonen gelegd in het 'Pact van Vilvoorde'. Baanonzekerheid kan daarbij als een indicator van de kwaliteit van de arbeid worden beschouwd. Aandacht besteden aan baanonzekerheid draagt daarom bij tot het bereiken van twee doelstellingen uit het Pact van Vilvoorde: (a) het verhogen van de werkbaarheidsgraad (d.i. het verhogen van de kwaliteit van de arbeid), wat op zijn beurt tevens (b) de werkzaamheidsgraad in Vlaanderen kan verhogen.

In Vlaanderen werd tot op heden nog maar *weinig systematisch (beleidsgericht) onderzoek* verricht naar de perceptie van baanonzekerheid, en naar de gevolgen ervan voor het individuele en maatschappelijke welzijn. Dit gebrek aan onderzoek contrasteert sterk met het maatschappelijke en beleidsmatige belang van dit thema. De data van de jaarlijkse '*Survey naar sociaal-culturele verschuivingen in waarden, houdingen en gedragingen in Vlaanderen*' (verder: SCV-survey) laten toe om deze thematiek grondiger te analyseren. Volgende onderzoeksvragen staan daarbij centraal:

(1) Wat zijn de ('objectieve') *antecedenten* van baanonzekerheid, en in hoeverre worden deze beïnvloed door de economische conjunctuur?

(2) Wat zijn de *consequenties* van baanonzekerheid voor het individuele en maatschappelijke welzijn/onbehagen, en in hoeverre verschillen deze gevolgen in functie van de economische conjunctuur?

De notie 'risicogroepen op de arbeidsmarkt' neemt in deze bijdrage een belangrijke plaats in, omdat we wensen na te gaan (a) welke categorieën sterker *getroffen* worden door baanonzekerheid (*prevalentie* of het sterker aanwezig zijn van baanonzekerheid bij specifieke categorieën), en (b) welke categorieën in sterkere mate onder deze perceptie *gebukt* gaan (de potentieel negatievere *gevolgen* van baanonzekerheid voor deze categorieën). Deze vragen

worden achtereenvolgens uitgewerkt in deze bijdrage. Het exploreren van deze vragen brengt een belangrijk, doch weinig belicht aspect van arbeidsgerelateerde sociale ongelijkheid en uitsluiting in kaart.

2. Onderzoeksvragen

2.1. Antecedenten van baanonzekerheid

2.1.1. Risicogroepen voor baanonzekerheid

In het verleden werd vastgesteld dat ook in Vlaanderen een deel van de werkenden zich onzeker voelt over hun baan (bv. De Witte, 2000; Vandoorne & De Witte, 2002). Dit roept de vraag op naar de oorzaken van baanonzekerheid: waarom voelt men zich onzeker? In de onderzoeksliteratuur spreekt men over ‘antecedenten’ (Ashford e.a., 1989). Men onderscheidt subjectieve (bv. persoonlijkheid) en objectieve (demografische of achtergrondkenmerken, zoals bv. geslacht of beroep)¹. We spitsen ons in deze bijdrage toe op de identificatie van ‘objectieve’ antecedenten, omdat dit beleidsmatig meer houvast biedt. Op deze wijze worden immers *risicogroepen* geïdentificeerd die beleidsmatig prioriteit verdienen. De hoofdhypothese is dat baanonzekerheid samenhangt met kenmerken die een *zwakke arbeidsmarktpositie* indiceren (Näswall & De Witte, 2003): individuen die objectief gezien meer kans lopen op werkloosheid, zullen subjectief ook vaker vrezen voor het verlies van hun baan. Dit past binnen de duale arbeidsmarkt- of segmentatietheorie, die stelt dat werkenden uit het secundaire segment kwalitatief minder gunstige werkkenmerken hebben (Berntson e.a., 2006; Doeringer & Piore, 1971). Ze zijn voor de organisatie immers ‘minder belangrijke’ werknemers, en worden daarom ingezet in kwalitatief minder interessante functies, met o.m. een lager loon, negatievere arbeidsomstandigheden en minder mogelijkheden om een loopbaan uit te bouwen of om opleiding te volgen. Hun minder gunstige positie vergroot tevens hun kans op baanonzekerheid, omdat ze als minder essentieel ervaren worden door werkgevers.

Binnen de SCV-survey werden een aantal achtergrondkenmerken van de respondenten op systematische wijze bevestigd. Naast leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en nationaliteit bij geboorte, betreft het aspecten van de gezinssamenstelling (bv. aanwezigheid van een part-

---

¹ Deze variabelen worden ‘antecedenten’ of ‘oorzaken’ genoemd, omdat het theoretisch gezien moeilijk verdedigbaar is dat baanonzekerheid demografische kenmerken (of persoonlijkheidstrekken) veroorzaakt. Het omgekeerde kan op basis van arbeidsmarkttheorieën wél worden beargumenteerd.

ner en kinderen), en beroepsgerelateerde variabelen, zoals de beroepspositie (bv. arbeider of bediende), arbeidstijd (voltijds versus deeltijds), het al dan niet leiding geven, en de sector waarin men werkt. Een aantal relevante variabelen werden echter niet op elk tijdstip bevestigd, waardoor ze niet op consistente wijze in de analyses kunnen worden opgenomen. Het betreft variabelen zoals het arbeidscontract (vast versus tijdelijk werk) en het werken in de overheid versus de privésector.

Wanneer we uitgaan van de veronderstelling dat de subjectieve perceptie van baanonzekerheid met een zwakkere arbeidsmarktpositie samenhangt, dan kunnen we op basis van de objectieve kans op werkloosheid hypothesen opstellen. Daarvoor kunnen we ons o.m. baseren op categorieën die oververtegenwoordigd worden in de populatie werklozen. Uit analyses blijkt dat arbeiders, lager geschoolden, werknemers in de industrie, jongeren, vrouwen en allochtonen een grotere kans lopen om werkloos te worden, waardoor ze tevens als risicogroepen kunnen worden beschouwd (zie bv. Steunpunt WAV, 2004). Uit onderzoek blijkt dan ook dat arbeiders, lager geschoolden en werknemers in de industrie zich inderdaad in sterkere mate baanonzeker voelen (Ferrie & Martikainen, 2007). Wat leeftijd en geslacht betreft, zijn de resultaten echter minder eenduidig (Anderson & Pontusson, 2007; Erlinghagen, 2008). Nu eens scoren jongeren hoger, en dan weer ouderen, terwijl ook de resultaten naar geslacht vaak tegenstrijdig zijn.

In deze bijdrage zullen we de diverse indicatoren voor de arbeidsmarktpositie tegen elkaar afwegen via multivariate (regressie)analyse. In vorig onderzoek werden dergelijke objectieve antecedenten niet steeds tegen elkaar afgewogen, waardoor we geen uitspraken kunnen doen over het relatieve (of autonome) effect van elke afzonderlijke variabele. Dit laatste is van belang om risicogroepen af te bakenen.

2.1.2. Invloed van de economische conjunctuur op baanonzekerheid

Doordat de SCV-data sinds 1996 verzameld worden, kunnen we tevens een belangrijke extra antecedent van baanonzekerheid analyseren: de economische conjunctuur, geïndiceerd via de werkloosheidscijfers in de betrokken periode. Zo kunnen we immers nagaan in hoeverre het subjectieve gevoel van baanonzekerheid een weerspiegeling vormt van de arbeidsmarkt-situatie op dat ogenblik. We veronderstellen dat baanonzekerheid in sterke mate de economische conjunctuur (en dus de werkloosheidssituatie) in Vlaanderen volgt: in periodes van hoge werkloosheid zullen er wellicht meer werkenden vrezzen voor hun baan, dan in tijden van lage werkloosheid. Onderzoek in het buitenland toont inderdaad aan dat baanonzekerheid een samenhang vertoont met de werkloosheidscijfers. Zo toont Green een samenhang aan in zowel de V.S. als West-Duitsland (Green, 2006, 135-136), terwijl eenzelfde samenhang ook gerapporteerd wordt in Finland (Nätti e.a., 2005). De vraag is natuurlijk of we ook

in Vlaanderen een dergelijke samenhang kunnen vaststellen.

2.1.3. Variëren de risicogroepen in functie van de economische conjunctuur?

Een laatste vraag die kan worden onderzocht, is in welke mate de objectieve antecedenten van baanonzekerheid afhankelijk zijn van de economische conjunctuur. Over deze vraagstelling werd – voor zover kon worden nagegaan – nog geen onderzoek verricht. Het al uitgevoerde onderzoek spitst zich immers steeds toe op de cross-sectionele analyse van een grootschalig databestand op één specifiek ogenblik (bv. Anderson & Pontusson, 2007; Erlinghagen, 2008). De SCV-data bieden de unieke mogelijkheid om een trendanalyse uit te voeren over een langere periode, omdat gelijkaardige data verzameld werden tussen 1996 en 2007. Hier doen zich theoretisch gesproken twee mogelijkheden voor, die beide belangrijke beleidsmatige gevolgen hebben: intensifiëring of veralgemening². Het uitgangspunt bij beide hypothesen is dat zwakke groepen op de arbeidsmarkt meer baanonzeker zijn (zie hoger). De ‘*sociale veralgemening*’hypothese³ stelt dat in een economisch gunstig klimaat uitsluitend zwakke groepen op de arbeidsmarkt baanonzeker zijn. Bij een verslechtering van de conjunctuur verhoogt de kans op baanonzekerheid echter voor een grotere categorie werkenden. Daardoor neemt de samenhang met objectieve achtergrondkenmerken af: iedereen loopt dan meer kans op afdanking, en dus op baanonzekerheid. De ‘*sociale intensifiëring*’hypothese³ stelt precies het omgekeerde: bij een verslechtering van de economische conjunctuur worden zwakkere groepen op de arbeidsmarkt nog onzekerder, omdat ze over minder (sociale, culturele en economische) hulpbronnen beschikken om hun positie te verdedigen. Beide visies werden nooit eerder empirisch getoetst.

2.2. Gevolgen van baanonzekerheid³

2.2.1. Analyse van de gevolgen van baanonzekerheid

De onderzoeksliteratuur suggereert dat baanonzekerheid negatieve gevolgen heeft voor de gezondheid en het welzijn van werkenden (bv. De Witte, 2006; Ferrie & Martikainen, 2007;

² Deze hypothesen werden – voor zover kon worden nagegaan – nog niet eerder geformuleerd, en werden dus specifiek voor deze bijdrage uitgewerkt.

³ Strikt genomen kunnen we enkel spreken over ‘correlaten’ in plaats van over gevolgen, omdat we hier met cross-sectionele data werken. Longitudinale studies tonen echter aan dat baanonzekerheid onwelzijn veroorzaakt, waardoor een causale interpretatie deels gewettigd lijkt (voor een overzicht: De Witte, 2006). Voor maatschappelijke attitudes is deze causale interpretatie echter niet gewettigd, omdat dergelijke attitudes voorheen slechts zelden werden onderzocht in onderzoek over baanonzekerheid.

Sverke & Hellgren, 2002). Zo blijkt baanonzekerheid samen te gaan met een lagere arbeidstevredenheid, met een lager niveau van welzijn, en met meer spanningsklachten en uitputtingsverschijnselen (voor een overzicht, zie bv. Sverke e.a., 2006). Uit de SCV-data kan een batterij geselecteerd worden om de arbeidstevredenheid te meten, als operationalisering van het *individueel welzijn* op het werk (zie: De Witte e.a., 2001). Onze veronderstelling is dan ook dat baanonzekerheid ook in Vlaanderen zal samenhangen met een lagere arbeidstevredenheid.

Over de samenhang van baanonzekerheid met maatschappelijke attitudes is minder geweten. In een vroegere analyse werd vastgesteld dat baanonzekerheid een indirecte samenhang vertoont met een negatieve attitude ten opzichte van vreemdelingen ('alledaags racisme'), en met utilitair individualisme (De Witte e.a., 2001). Daarnaast werd een rechtstreekse samenhang vastgesteld met de perceptie van de toekomst (negatiever toekomstperspectief). Een andere analyse suggereerde tevens dat baanonzekerheid samenhangt met gevoelens van relatieve deprivatie en statusangst (De Witte & Meuleman, 2007). Deze attitudes hingen op hun beurt samen met alledaags racisme en anomie, en indirect ook met de voorkeur voor een extreem-rechtse partij. In het SCV-survey werden diverse variabelen opgenomen die gebruikt kunnen worden ter operationalisering van 'maatschappelijke attitudes'. Problematisch is echter dat de meeste reeksen slechts in één of enkele meetmomenten werden opgenomen. Dit bemoeilijkt vanzelfsprekend de selectie. Slechts één batterij attitudes werd in een groot aantal golven opgenomen: vragen over de mate waarin de respondenten vertrouwen stellen in diverse maatschappelijke instellingen. Deze batterij werd dan ook geselecteerd als operationalisering van '*maatschappelijk onbehagen*'. Wellicht zou een indicator zoals 'utilitair individualisme' of 'anomie' een betere keuze geweest zijn, maar een dergelijke batterij items was helaas niet beschikbaar. Het opnemen van maatschappelijke attitudes als mogelijk correlaat van baanonzekerheid in deze bijdrage is innovatief, en heeft duidelijke beleidsrelevantie. Het geeft immers aan in hoeverre de subjectieve gevolgen van een economische recessie (zoals de perceptie van baanonzekerheid) consequenties hebben voor bv. het evalueren van de maatschappelijke instellingen. Onze veronderstelling is dat baanonzekerheid samenhangt met negatieve gevolgen, en dus met minder vertrouwen (of *wantrouwen*) in de instellingen. Werkenden die zich baanonzeker voelen kunnen de samenleving (en haar instellingen) hiervoor immers verantwoordelijk achten, of uit ressentiment een afwijzende houding ontwikkelen ten opzichte van maatschappelijke instellingen.

2.2.2. Zijn de (individuele en maatschappelijke) gevolgen van baanonzekerheid problematischer voor specifieke categorieën werkenden?

Vanuit theoretisch oogpunt kan gesuggereerd worden dat bepaalde categorieën werkenden (zoals arbeiders, lager geschoolden, mannen en werkenden van middelbare leeftijd) in sterkere

mate gebukt zullen gaan onder de gevolgen van baanonzekerheid (De Witte, 1999; De Cuyper & De Witte, 2008). Arbeiders en lager geschoolden beschikken gemiddeld genomen immers over minder sociale, culturele en economische hulpbronnen. Hun kennis, macht, financiële draagkracht en de omvang van hun sociaal netwerk zijn doorgaans beperkter. Daardoor voelen ze zich wellicht minder beschermd, waardoor de negatieve gevolgen van baanonzekerheid sterker zouden kunnen doorwegen (De Witte, 1999). Onderzoek in het buitenland suggereert dat de perceptie van baanonzekerheid minder problematisch is voor vrouwen dan voor mannen (Ferrie e.a., 1995). Dit kan veroorzaakt zijn door het traditionele rollenpatroon. Vrouwen die zich sterk identificeren met hun rol als moeder en opvoedster, zullen daardoor wellicht minder sterk gebukt gaan onder baanonzekerheid, in vergelijking tot mannen die zich sterk identificeren met de rol van kostwinnaar. Tot slot kan baanonzekerheid problematischer zijn voor werkenden uit de middenleeftijdscategorie. Deze leeftijdsgroep heeft een zwaardere gezinsverantwoordelijkheid en financiële last te dragen, terwijl het uitzicht op hertewerkstelling voor deze leeftijdsgroep tevens beperkter is (De Witte, 1999).

De hypothesen over de differentiële gevolgen van baanonzekerheid voor diverse demografische groepen wordt getoetst met zowel arbeidstevredenheid als wantrouwen in de instellingen als afhankelijke variabelen. Het nagaan van differentiële effecten van baanonzekerheid sluit in zekere mate aan bij de onderzoeksvraag die hoger al werd besproken in onderdeel 2.1.1. Ditmaal wordt echter niet nagegaan welke categorieën in sterkere mate baanonzeker zijn ('risico op *hogere perceptie*'), doch in hoeverre ze (eenzelfde mate aan) baanonzekerheid negatiever beleven ('risico op *negatievere beleving*'). Dit is beleidsmatig belangrijk, omdat we op deze wijze zicht krijgen op de mate waarin ook de negatieve *gevolgen* van baanonzekerheid ongelijk verdeeld zijn over de beroepsbevolking.

2.2.3. Invloed van de economische conjunctuur op de gevolgen van baanonzekerheid

Het gebruik van data van 1996 tot en met 2007, laat tevens toe om na te gaan in hoeverre de gevolgen van baanonzekerheid samenhangen met de economische conjunctuur. Ook hier doen zich wellicht twee mogelijkheden voor. Zijn de gevolgen van baanonzekerheid *minder negatief* wanneer de economische conjunctuur verslechtert, omdat een grotere groep werkenden met dit fenomeen geconfronteerd wordt? Door de groei van het aantal getroffen en kan men immers het gevoel krijgen dat baanonzekerheid 'nu eenmaal bij de tijdsgeest hoort', en kan men wellicht op meer begrip en steun rekenen bij het verwerken ervan. Een dergelijke vaststelling werd in het verleden immers gedaan inzake de beleving van werkloosheid: werkloosheid werd als iets minder belastend ervaren wanneer de werkloosheid hoger was, dan wanneer er relatief weinig werkenden werkloos waren (Turner, 1995).

Daartegenover staat de veronderstelling dat de gevolgen van baanonzekerheid juist *verergeren* bij een verslechterende conjunctuur. Wanneer de werkloosheid toeneemt wordt men immers in nog sterkere mate geconfronteerd met de gevoelens van frustratie en deprivatie die gepaard gaan met baanonzekerheid (De Witte, 1999). Juist die groepen die gebukt gaan onder baanonzekerheid worden in een periode van laagconjunctuur immers in nog sterkere mate geconfronteerd met het tekort aan werk, en met hun tekort aan hulpbronnen om adequaat op deze situatie te reageren.

3. Onderzoeksopzet

3.1. Dataset

In deze bijdrage wordt gewerkt met de data die verzameld werden van 1996 tot en met 2007. Alle relevante variabelen uit de jaarlijkse datasets werden eerst op uniforme wijze gehercodeerd, waarna één dataset werd samengesteld die alle aparte jaren omvat⁴. Aan deze dataset werd het jaar waarin de data werden verzameld als variabele toegevoegd. Omdat baanonzekerheid enkel betrekking heeft op werkenden, wordt de steekproef beperkt tot werkenden (N = 8.784). De gebruikte dataset bevat dus géén herhaalde metingen bij dezelfde respondenten (longitudinaal design). De data werden elk jaar bij een *andere* steekproef verzameld, waardoor we dus te maken hebben met een ‘trendstudie’ of een ‘herhaalde cross-sectionele studie’ (Taris, 2000).

3.2. Variabelen

In het SCV-survey werden diverse demografische en werkgerelateerde variabelen in kaart gebracht. Naast het geslacht en de leeftijd (omgezet in jaren) werd gevraagd of de respondent als Belg geboren was (antwoordcategorieën: ja versus neen). Deze meting van de nationaliteit vormt dus slechts een beperkte operationalisering van het concept ‘allochtoon versus autochtoon’. Zo werd de specifieke nationaliteit van de niet-Belgen niet in elk jaar geregistreerd. De gezinsvariabelen werden over de jaren heen niet op dezelfde wijze bevraagd, waardoor ze gehercodeerd dienden te worden. Drie variabelen worden onderscheiden. Vooreerst werd vastgesteld of de respondent een partner had of niet (ja versus neen). Vervolgens werd bepaald hoeveel personen in het huishouden een inkomen hadden (één inkomen versus méér dan één inkomen). Tot slot

---

⁴ Met dank aan Yannick Griep, die hier samen met Carissa Vets aan heeft gewerkt.

werd het aantal kinderen ten laste vastgesteld. Het opleidingsniveau werd in drie groepen ingedeeld: maximaal lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs en hoger onderwijs. De beroepspositie of professionele categorie werd in vijf groepen ingedeeld: ongeschoolde arbeiders, geschoolde arbeiders, bedienden, hogere bedienden samen met kaderleden, en zelfstandigen samen met vrije beroepen. Deze laatste categorie omvat dus zelfstandigen, landbouwers, vrije beroepen en groothandelaars. Deze groepen werden samengenomen omwille van hun omvang én omdat ze geen loon- of weddetrekkenden zijn. Op basis van het aantal gewerkte uren werd een tweedeling gemaakt (36 uur of meer werd 'voltijds' en minder dan 36 uur werd 'deeltijds'). De variabele leidinggeven omvatte twee categorieën (wel versus niet). Tot slot werd een vierdeling gehanteerd wat de tewerkstellingssector betreft: primair, secundair, tertiair en quartair.

Naast deze demografische en werkgerelateerde variabelen, bevat het SCV-survey tevens één item waarmee baanonzekerheid kan worden gemeten: *'Hoe dikwijls vreest u ervoor dat u uw werk zal verliezen door faillissement of ontslag?'*. Dit affectief geformuleerd item meet dus de vrees het werk te zullen verliezen in de toekomst. De formulering maakt het mogelijk om ook te peilen naar baanonzekerheid bij zelfstandigen en werkgevers. De beperking van de meting van baanonzekerheid tot één item heeft mogelijke nadelen. Vooreerst kan de betrouwbaarheid van de meting niet worden nagegaan, terwijl de resultaten uitsluitend bepaald worden door de specifieke inhoud en wijze waarop dit ene item werd geformuleerd. Uit onderzoek blijkt tevens dat het werken met slechts één item de samenhangen tussen baanonzekerheid en diverse afhankelijke variabelen onderschat (Sverke e.a., 2002). In 1999 werd dit item niet in de vragenlijst opgenomen, waardoor er voor dat jaar geen analyses kunnen worden gerapporteerd. Het item werd op een 4-puntenschaal beoordeeld. Over alle jaren heen vreest 53,6% nooit voor werkverlies, 24,2% zelden, 16,9% soms en 5,4% vaak. Omgezet in absolute aantallen betekent dit dat ongeveer 140.000 werkenden in het Vlaams Gewest 'vaak' voor werkverlies vrezen (NIS, 2005). Wanneer we de groep 'vaak' en 'soms' combineren, dan betreft het ongeveer 580.000 werkenden. In absolute aantallen omgezet, voelt een aanzienlijk aantal werkenden in Vlaanderen zich dan ook baanonzeker.

In het SCV-survey werd op 9 tijdstippen gepeild naar aspecten van de *arbeidstevredenheid*. Deze vragen werden niet gesteld in 1996, 1997 en 1999. In de periodes waarin wel werd gepeild naar de arbeidstevredenheid, werden echter niet steeds dezelfde aspecten bevroegd. 11 vragen kwamen steeds terug⁵. Deze werden beoordeeld op een 5-puntenschaal (variërend van '1' = 'zeer ontevreden' over '3' = 'tussenin' tot '5' = 'zeer tevreden'). Over deze 11 vragen werd een principale componentenanalyse uitgevoerd (varimaxrotatie) om de dimensionaliteit

⁵ We laten het item 'tevredenheid met de werkzekerheid' weg uit de analyse, om een 'kunstmatige' samenhang met de variabele baanonzekerheid te vermijden.

ervan te onderzoeken. Daaruit blijkt dat één component 33,2% van de totale variantie verklaart. Een screeplot suggereert tevens dat er slechts één dimensie in de data aanwezig is. Met de 11 afzonderlijke items kan een betrouwbare schaal worden gemaakt (Cronbach Alpha = 0,80). Deze schaal bevat de tevredenheid met een uitgebreid scala aan aspecten van de arbeidssituatie: het loon, de inhoud van de job, de directe chef, de collega's, de kansen op promotie, de fysieke werkomstandigheden, de werkdruk, de uurregeling, de mogelijkheden om bij te leren tijdens de werkuren, de mate waarin men initiatief kan nemen en met het werk als geheel. Het gemiddelde op een 5-puntenschaal bedraagt 3,82, wat suggereert dat de respondenten over de jaren heen gemiddeld genomen 'eerder tevreden' zijn met hun werk.

Over het wantrouwen in de instellingen werden niet steeds vragen gesteld. Zo ontbreken gegevens voor de jaren 2001 en 2003, terwijl er in 2007 slechts een beperkt aantal vragen werden gesteld. 10 vragen werden in alle andere periodes aan de respondenten voorgelegd, met de vraag deze te beoordelen op een 5 puntenschaal, van '1' ('zeer veel vertrouwen') tot '5' ('zeer weinig vertrouwen'), met '3' als neutrale score ('niet veel en niet weinig vertrouwen'). Een hoge score verwijst dus naar *wantrouwen* in plaats van naar vertrouwen. Na principale componentenanalyse kwamen twee componenten naar voor, waarvan enkel de eerste aanleiding gaf tot een betrouwbare en interpreteerbare schaal. Deze omvat 6 items (Cronbach Alpha = 0,82) en verwijst naar het wantrouwen in de Vlaamse administratie, het gerecht, de Vlaamse pers, de Vlaamse regering, de Vlaamse politieke partijen, en het Vlaams parlement. De inhoud van de schaal '*wantrouwen in instellingen*' verwijst dus in essentie naar *Vlaamse instellingen*, waardoor deze schaal wellicht ook beleidsrelevanter wordt dan een algemene meting. Het gemiddelde van deze schaal bedroeg 3,1, wat op 'niet veel en ook niet weinig' vertrouwen of wantrouwen wijst.

4. Resultaten

4.1. Antecedenten van baanonzekerheid

4.1.1. Risicogroepen voor baanonzekerheid

De analyse naar mogelijke risicogroepen voor baanonzekerheid verliep in twee stappen. Eerst werden regressieanalyses uitgevoerd per afzonderlijk jaar en over alle jaren heen, met de vrees om de baan te verliezen als afhankelijke variabele, en alle mogelijke demografische en werkgerelateerde achtergrondkenmerken als onafhankelijke variabelen. Waar nodig werden deze in dummyvariabelen omgezet. Deze eerste reeks analyses werd gebruikt om de meest relevante variabelen te selecteren, die dan consistent als kernvariabelen konden worden gebruikt in

de rest van deze bijdrage. Uit deze eerste 'screening'-oefening kwamen volgende risicogroepen naar voor: leeftijd (ouderen scoren consistent lager), tewerkstellingssector (de quartaire sector scoort consistent lager), beroepspositie (arbeiders scoren hoger), geslacht (vrouwen scoren hoger) en arbeidstijd (voltijds werkenden scoren hoger).

Deze vijf meest relevante achtergrondkenmerken werden dan in tweede instantie geanalyseerd via een meervoudige classificatieanalyse (verder: MCA) binnen SPSS. Een dergelijke analyse biedt immers diverse voordelen (Nie e.a., 1975). Vooreerst combineert MCA de voordelen van zowel variantieanalyse als regressieanalyse. Zoals in een variantieanalyse kunnen de onafhankelijke variabelen van nominaal niveau zijn, terwijl er voor deze variabelen (zoals in een regressieanalyse) toch gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten kunnen worden berekend. Deze coëfficiënten veronderstellen echter geen lineaire samenhang zoals in een regressieanalyse. Een additioneel voordeel is dat er voor de volledige variabele een coëfficiënt kan worden berekend, en niet voor delen ervan (zoals het geval is in regressies wanneer met dummy's wordt gewerkt). Dit biedt voordelen wanneer er vergelijkingen gemaakt worden in de tijd. Tot slot laat MCA toe om de gemiddeldes van de afhankelijke variabele (baanonzekerheid) te herberekenen na uitzuivering van de invloed van de overige onafhankelijke variabelen. Op deze wijze kunnen dus eenduidige uitspraken gedaan worden over het 'zuivere' effect van elke variabele, waarbij gewerkt wordt met gemiddeldes en met onderling vergelijkbare regressiecoëfficiënten⁶. Tabel 1 bevat de resultaten van deze analyse. Naast het herberekende gemiddelde werd tevens het percentage respondenten vermeld dat zich onzeker voelt (som van de categorieën 'soms' en 'vaak'; ook dit percentage werd herberekend na uitzuivering van de overige variabelen).

Uit tabel 1 kan worden opgemaakt dat vooral de tewerkstellingssector, en in iets mindere mate de leeftijd van belang zijn wat baanonzekerheid betreft. Respondenten uit de industriële (secundaire) en – in iets mindere mate – de tertiaire sector scoren daarbij hoger (percentages tussen 25 en 27%), terwijl respondenten uit de quartaire sector opvallend lager scoren (13%). Daarnaast speelt ook de leeftijd een rol. Opvallend genoeg scoren vooral de middenleeftijdsgroepen hoger inzake baanonzekerheid (percentages rond 23 à 24%). De groep 50-jarigen en ouder scoort het laagst (17% onzeker). Daarnaast tekenen we zwakkere effecten op voor beroepspositie, geslacht en arbeidstijd. Vooral ongeschoolde arbeiders scoren hoger (27%), gevolgd door geschoolde arbeiders en bedienden (percentages rond 22%). Opvallend is ook de vrij hoge score van de zelfstandigen (23% onzeker). Vrouwen scoren iets hoger dan mannen,

⁶ Een nadeel van MCA is echter dat er slechts vijf onafhankelijke variabelen kunnen worden opgenomen, wat de mogelijkheid van de analyse vanzelfsprekend enigszins beperkt. Tevens kunnen geen interactie-effecten worden berekend. Bemerkt dat de leeftijd hier in categorieën werd opgenomen, waardoor er geen lineair effect meer wordt verondersteld, zoals in een regressieanalyse. Dit laat toe om na te gaan in hoeverre er zich een kromlijng verband voordoet tussen leeftijd en baanonzekerheid.

en voltijds werkenden iets hoger dan deeltijds werkenden. Samen verklaren deze vijf variabelen echter maar 5% van de variantie in baanonzekerheid. Dit suggereert dat er nog andere antecedenten in het spel zijn. Zo werd in deze analyse (bij gebrek aan data) geen rekening gehouden met het tewerkstellingscontract (tijdelijk versus vast werk) of met het werken in de privé- versus de overheidssector. Deze variabelen bepalen echter eveneens de kans op baanonzekerheid (zie bv. Vandoorne & De Witte, 2002).

Tabel 1. Riscogroepen voor baanonzekerheid: resultaten van een meervoudige classificatie-analyse (globale resultaten, cijfers herberekend na controle voor de andere variabelen) (N = 8.784)

	Gemiddelde	Percentage onzeker	Bèta
Leeftijd			0,09***
-30	1,74	20,8	
30-39	1,80	22,9	
40-49	1,76	23,7	
50+	1,57	17,3	
Tewerkstellingssector			0,19***
Primair	1,69	22,7	
Secundair	1,90	26,8	
Tertiair	1,81	25,0	
Quartair	1,48	12,7	
Beroepspositie			0,04*
Ongeschoolde arbeiders	1,81	27,2	
Geschoolde arbeiders	1,72	21,9	
Bediende	1,74	21,6	
Hogere bediende	1,65	17,0	
Zelfstandig	1,73	22,9	
Arbeidstijd			0,04**
Deeltijds	1,65	18,0	
Voltijds	1,75	22,3	
Geslacht			0,04**
Man	1,70	20,0	
Vrouw	1,78	24,0	
R			0,23***
R²			0,05

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

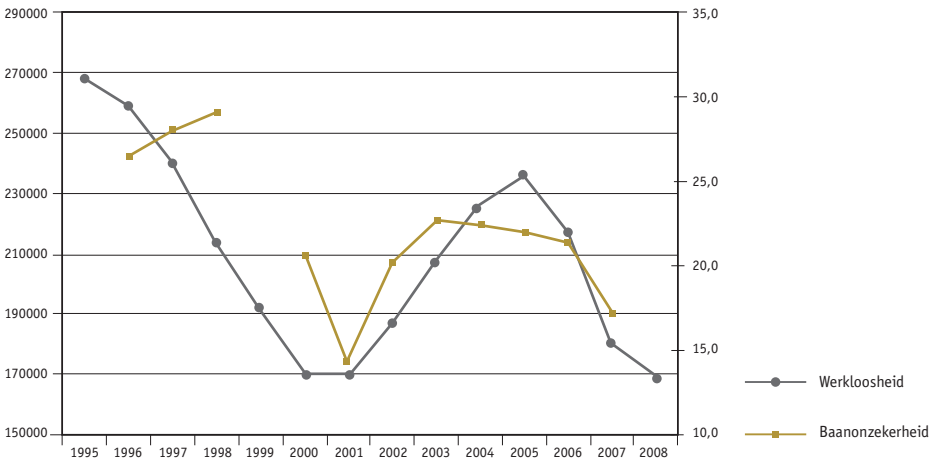
De belangrijkste risicocategorieën voor baanonzekerheid voor de gehele periode zijn dus: de middenleeftijdsgroep (tussen 30 en 49 jaar), werkenden in de industrie, ongeschoolde arbeiders, voltijds werkenden en vrouwen. Deze vaststellingen komen slechts gedeeltelijk overeen met onze verwachtingen. Dat werknemers uit de industrie, (ongeschoolde) arbeiders en vrouwen hoger zouden scoren werd verwacht. Dat de middenleeftijdsgroep hoger zou scoren sluit niet helemaal aan bij de notie 'zwakke arbeidsmarktpositie'. Vooral jongeren worden immers in sterkere mate door werkloosheid getroffen. Daartegenover staat wellicht dat jongeren hogere kansen hebben om werk te vinden dan respondenten uit de middenleeftijdsgroep. Misschien heeft dit verschil een rol gespeeld bij de inschatting van de baanonzekerheid. De inschatting van baanonzekerheid ligt het laagst onder de 50-plussers. Dat is wellicht niet verwonderlijk. Na 50 jaar daalt de werkzaamheidsgraad immers in sterke mate (Steunpunt WAV, 2004). Mede door systemen zoals brugpensioenen verliet een belangrijk aandeel 50-plussers gedurende de laatste decennia immers de arbeidsmarkt, waardoor er zich waarschijnlijk autoselectie voordoet. Zij die een precare positie op de arbeidsmarkt innemen, hebben de arbeidsmarkt daardoor wellicht in sterkere mate verlaten. Daardoor verlaagt vermoedelijk ook het gemiddelde in baanonzekerheid onder deze oudste leeftijdscategorie. Tot slot is het verrassend om vast te stellen dat voltijds werkenden iets sterker bevreesd zijn om hun werk te verliezen dan deeltijdsen. Deze vaststelling is niet te wijten aan hun geslacht, leeftijd of beroepspositie, omdat voor deze variabelen werd gecontroleerd. Misschien kozen voltijdsen expliciet om voltijds te werken omdat hun inkomen cruciaal is voor hun gezin, waardoor ze sterker bevreesd zijn voor werkverlies?

4.1.2. Invloed van de economische conjunctuur op baanonzekerheid

Uit de vorige analyse blijkt dat slechts een beperkt percentage variantie in baanonzekerheid kan worden voorspeld door de geselecteerde antecedenten. Wellicht speelt ook de conjunctuur een rol in deze perceptie, waardoor een belangrijke additionele verklarende antecedent op een hoger niveau ligt. Een eenvoudige uitsplitsing (via een variantieanalyse) van baanonzekerheid naar het jaar waarin de data werden verzameld, levert inderdaad een significante samenhang op (F -waarde(10; 8773) = 11,23; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,11$)⁷. Een kruistabel toont aan dat het hoogste percentage baanonzekereren (som van 'soms' en 'vaak') geobserveerd wordt in 1998 (29,1%), en het laagste in 2001 (14,3%). Om na te gaan in hoeverre deze fluctuaties samenhangen met de evolutie van de werkloosheid, werden de percentages baanonzekerheid per jaar uitgezet, samen met het aantal werklozen in het Vlaams Gewest in dezelfde periode (bron: VDAB, 2009). Deze gegevens werden opgenomen in grafiek 1.

⁷ In eerste instantie werd gedacht aan het uitvoeren van een multilevelanalyse, doch het aantal eenheden op het hoogste niveau (jaar afname, $n = 11$) was te klein om een dergelijke analyse te kunnen uitvoeren. Hox suggereert immers dat hiervoor minimaal 30 eenheden nodig zijn op het hogere niveau (Hox, 1998).

Grafiek 1. Evolutie van de werkloosheid (in aantallen) en van baanonzekerheid (percentages) in het Vlaams gewest van 1996 tot en met 2007.

Uit grafiek 1 blijkt vooreerst dat de werkloosheid het hoogst was in 1995, om dan sterk te dalen tot 2000-2001. Daarna stijgt de werkloosheid opnieuw tot 2005, zonder echter het niveau te bereiken van voorheen. Na 2005 doet zich opnieuw een daling voor, die verder loopt tot de eerste helft van 2008. De periode 1996 tot en met 2007, die door de SCV-data gedekt wordt, omvat dus zowel periodes van lage werkloosheid (2000-2001; 2007) als van hoge werkloosheid (de periode 1996-1997 en 2004-2005). Daarom zijn de SCV-data goed geschikt om na te gaan in hoeverre percepties van baanonzekerheid met de economische conjunctuur samenhangen. Uit grafiek 1 blijkt dat dit effectief het geval is. In een eerste periode stijgt de baanonzekerheid nog licht, terwijl de werkloosheidscijfers aan het dalen zijn. In 1999 werd baanonzekerheid niet gemeten, waardoor we over deze periode geen uitspraak kunnen doen. Daarna volgt de curve van het percentage baanonzekereren echter vrij goed de curve van het aantal werklozen. Wanneer dit aantal daalt, dan daalt tevens het percentage werkenden dat bevreesd is om de baan te verliezen; om weer te stijgen op het ogenblik dat de werkloosheid in omvang toeneemt. Om deze samenhang te beschrijven werd een correlatie berekend tussen het aantal werklozen en het percentage baanonzekereren per jaar (voor 11 observaties of jaren). Deze correlatie bedraagt 0,75 ($p < 0,01$). Deze vaststellingen suggereren dus dat de subjectieve vrees om het werk te verliezen ook in Vlaanderen in sterke mate samenhangt met (en dus wellicht ook ingegeven wordt door) de objectieve realiteit op de arbeidsmarkt, zoals ook in andere landen werd vastgesteld (Green, 2006; Nätti e.a., 2005).

4.1.3. Variëren de risicogroepen in functie van de economische conjunctuur?

In een laatste analyse nemen we de vaststellingen uit beide voorgaande stappen samen, door na te gaan in hoeverre de samenhang tussen baanonzekerheid en achtergrondkenmerken varieert in functie van de economische conjunctuur. We beperken deze analyse tot de vijf risicogroepen die hoger werden vastgesteld. Om de analyse tevens overzichtelijk te houden, hergroeperen we de periodes waarin de data werden verzameld. We onderscheiden daarbij drie periodes: lage werkloosheid (de periode 2000-2001 en 2007), ‘middelmatige’ werkloosheid (de periodes 1998, 2002-2003 en 2006), en hoge werkloosheid (de periodes 1996-1997 en 2004-2005). Elke periode omvat dus 3 à 4 jaren waarop data werden verzameld. We wensen twee tegenstrijdige hypothesen te toetsen. De ‘*sociale veralgemening*’hypothese stelt dat de kans op baanonzekerheid voor alle relevante categorieën verhoogt, wanneer de werkloosheid toeneemt. De ‘*sociale intensifiëring*’hypothese stelt dat de zwakkere groepen op de arbeidsmarkt in nog sterkere mate onzeker worden, wanneer de werkloosheid toeneemt. Beide hypothesen veronderstellen een interactie-effect tussen het niveau van de werkloosheid in een bepaalde periode en de diverse risicogroepen. Om dit te toetsen werd daarom een variantieanalyse uitgevoerd met baanonzekerheid als afhankelijke variabele, en leeftijd, tewerkstellingssector, beroepspositie, geslacht, arbeidstijd en het niveau van de werkloosheid in de betrokken periode als onafhankelijke variabelen. Voor elke risicogroep werd tevens een interactieterm met de periode gespecificeerd en aan de analyse toegevoegd. De resultaten van deze variantieanalyses waren eenduidig: geen enkele interactie was significant. Dit impliceert dat beide hypothesen verworpen worden: de mate waarin de hoger geïdentificeerde risicogroepen met baanonzekerheid samenhangen, varieerde dus niet in functie van het niveau van de werkloosheid in de betrokken periode. Er doet zich dus geen veralgemening, noch intensifiëring voor. Groepen die een grotere kans lopen op baanonzekerheid zijn dus *steeds* méér onzeker, zowel in periodes van lage werkloosheid, als in periodes van hoge(re) werkloosheid.

4.2. Gevolgen van baanonzekerheid

4.2.1. Analyse van de gevolgen van baanonzekerheid

In dit deel van deze bijdrage kijken we naar de mogelijke correlaten (of ‘gevolgen’) van baanonzekerheid op zowel individueel als maatschappelijk niveau. We starten met het welzijn op het werk, geïndiceerd aan de hand van de schaal arbeidstevredenheid. De schaal *arbeidstevredenheid* correleert over de jaren heen -0,17 met baanonzekerheid ($p < 0,001$). Zoals verwacht zijn werkkenden die vrezen hun baan te verliezen dus minder tevreden over (diverse aspecten van)

hun baan. Deze samenhang is niet te wijten aan de tevredenheid met de werkzekerheid die de baan biedt, omdat dit aspect niet in de schaal werd opgenomen⁸. De correlatie tussen baanonzekerheid en de beoordeling van afzonderlijke aspecten van het werk varieert in zekere mate. De sterkste correlaties worden opgetekend met de tevredenheid met de kansen op promotie ($r = -0,14$, $p < 0,001$), met het werk in zijn geheel ($r = -0,13$, $p < 0,001$), en met de mate waarin men initiatief kan nemen ($r = -0,12$, $p < 0,001$). Zwakkere (doch nog steeds significante) correlaties worden vastgesteld met bijvoorbeeld de tevredenheid met de collega's ($r = -0,05$, $p < 0,001$), en met de tevredenheid met de afstand van huis naar werk (r eveneens $-0,05$, $p < 0,001$).

Om na te gaan in hoeverre de samenhang met baanonzekerheid te wijten is aan achtergrondkenmerken, werd een regressieanalyse uitgevoerd met de schaal arbeidstevredenheid als afhankelijke variabele. De analyse gebeurde in twee stappen. In een eerste stap werden ter controle de vijf achtergrondkenmerken opgenomen die een centrale rol speelden in het vorige deel van de analyse: geslacht (dummy, met vrouw als referentiecategorie), leeftijd, beroepspositie (dummy's, met bediende als referentiecategorie), tewerkstellingssector (dummy's, met de dienstensector als referentiecategorie), en arbeidstijd (dummy, met voltijds als referentiecategorie). In de tweede stap werd baanonzekerheid aan de analyse toegevoegd. Dit heeft als bijkomend voordeel dat we de additionele verklaarde variantie voor deze variabele kunnen berekenen en tevens kunnen toetsen of deze additionele variantie een significante extra bijdrage biedt ter verklaring van de arbeidstevredenheid. De eerste kolom van tabel 2 bevat de resultaten van deze analyses. Enkel de resultaten van de tweede stap van de analyse worden weergegeven.

Uit tabel 2 blijkt dat baanonzekerheid - ook na controle voor relevante achtergrondkenmerken - negatief samenhangt met arbeidstevredenheid. De sterkte van de bijdrage van baanonzekerheid blijft quasi onveranderd in vergelijking tot de oorspronkelijke correlatie ($\beta = -0,16$, $p < 0,001$), terwijl de additionele verklaarde variantie weliswaar bescheiden is (2,4%), doch statistisch significant. Naast baanonzekerheid hangen ook enkele achtergrondkenmerken samen met de arbeidstevredenheid. Zo zijn ouderen, voltijds werkenden en vrouwen iets minder tevreden, terwijl hogere bedienden, zelfstandigen en werknemers in de industrie iets meer tevreden zijn.

Over de jaren heen correleert baanonzekerheid eveneens licht positief met het de schaal 'wantrouwen in Vlaamse instellingen': $r = 0,08$, $p < 0,001$. Baanonzekerheid gaat dus in zwakke mate samen met een negatiever oordeel over diverse Vlaamse instellingen. De correlaties met de afzonderlijke instellingen variëren in zekere mate, waarbij de sterkste correlaties worden opgetekend met het gerecht ($r = 0,08$, $p < 0,001$), het Vlaams parlement ($r = 0,07$, $p < 0,001$), en

⁸ De correlatie tussen baanonzekerheid en de tevredenheid met de werkzekerheid bedraagt $-0,53$ ($p < 0,001$).

de Vlaamse regering ($r = 0,06$, $p < 0,001$). De samenhang met het wantrouwen in de Vlaamse administratie ($r = 0,04$, $p < 0,001$) is duidelijk zwakker, terwijl deze met het wantrouwen in de Vlaamse pers zelfs niet significant is.

Om na te gaan in hoeverre het ook hier over een autonome samenhang gaat, werd opnieuw een regressieanalyse in twee stappen uitgevoerd, zoals dat ook bij de arbeidstevredenheid het geval was. De tweede kolom van tabel 2 bevat de resultaten van deze analyses.

Tabel 2. Resultaten van een regressieanalyse ter voorspelling van arbeidstevredenheid en wantrouwen in Vlaamse instellingen op basis van baanonzekerheid en achtergrondkenmerken.

Predictoren	Arbeidstevredenheid	Wantrouwen in Vlaamse instellingen
Leeftijd	-0,06***	0,01
Industrie ^o	0,06***	0,01
Quartaire sector ^o	0,01	-0,09***
Ongeschoolde arbeider ^o	-0,02	0,06***
Geschoolde arbeider ^o	-0,02	0,10***
Hogere bediende ^o	0,12***	-0,04*
Zelfstandige ^o	0,07***	0,03
Arbeidstijd (voltijds) ^o	-0,04*	-0,02
Geslacht (vrouw) ^o	-0,03*	0,07***
Baanonzekerheid	-0,16***	0,04**
R	0,22***	0,18***
R ²	0,05	0,03
Delta R ²	0,024***	0,001*

^o Dummy-variabele

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Ook na controle voor relevante achtergrondkenmerken blijkt baanonzekerheid een licht positieve doch significante samenhang te vertonen met wantrouwen in Vlaamse instellingen. Deze samenhang is iets zwakker in vergelijking tot de oorspronkelijke correlatie ($\beta = 0,04$, $p < 0,01$). De additionele verklaarde variantie door baanonzekerheid is significant, doch erg bescheiden (0,1%, $p < 0,01$). Naast baanonzekerheid blijken ook diverse achtergrondkenmerken een bijdrage te leveren ter verklaring van het wantrouwen in Vlaamse instellingen. Vrouwen

en arbeiders vertonen iets meer wantrouwen, terwijl hogere bedienden en werknemers uit de quataire sector iets meer vertrouwen vertonen.

We kunnen dus besluiten dat baanonzekerheid zoals verwacht samengaat met een lagere arbeidstevredenheid, en met iets minder vertrouwen in Vlaamse instellingen. De samenhang met de maatschappelijke afhankelijke variabele is duidelijk zwakker dan de samenhang met arbeidstevredenheid. Dit is wellicht niet verrassend. Uit onderzoek blijkt immers dat baanonzekerheid in sterkere mate samenhangt met aspecten die naar de werksituatie verwijzen (waar baanonzekerheid deel van uitmaakt), dan met aspecten die buiten de werksfeer liggen (zie bv. Sverke e.a., 2002). Interessant is echter dat baanonzekerheid toch nog samenhangt met een 'verder gelegen' attitudeobject, zoals de beoordeling van maatschappelijke instellingen. Deze samenhang blijft bestaan na controle voor achtergrondkenmerken. Baanonzekerheid blijkt dus ook in zekere mate maatschappelijke gevolgen te hebben, al dient dit aspect tevens te worden gerelativeerd. De vastgestelde samenhang is immers erg beperkt.

4.2.2. Zijn de (individuele en maatschappelijke) gevolgen van baanonzekerheid problematischer voor specifieke categorieën werknemers?

Nu we hebben vastgesteld dat baanonzekerheid samenhangt met zowel arbeidstevredenheid als met wantrouwen in (Vlaamse) instellingen, gaan we in een volgende stap na in hoeverre diverse risicogroepen in sterkere mate negatief reageren op baanonzekerheid. Is het risico op een negatievere beleving sterker aanwezig bij die groepen die hoger werden aangeduid als groepen die het risico lopen op een hogere perceptie? Om dit te onderzoeken werd een variantieanalyse uitgevoerd, met leeftijd, tewerkstellingssector, beroepspositie, geslacht, arbeidstijd én baanonzekerheid als onafhankelijke variabelen, en arbeidstevredenheid en wantrouwen in instellingen als afhankelijke variabelen. Om na te gaan of de samenhang met baanonzekerheid binnen elke onafhankelijke variabele dezelfde is of niet, werden tevens alle tweedeorde interacties met baanonzekerheid in het model opgenomen. Om de analyse niet te complex te maken, werd baanonzekerheid ditmaal tot twee niveaus herleid ('vaak' en 'soms' versus 'zelden' en 'nooit'). Wanneer deze interacties significant zijn, dan kunnen we besluiten tot differentiële effecten voor de vijf risicogroepen. De resultaten waren opvallend. Geen enkel interactie-effect bleek immers significant. Dit impliceert dus dat de samenhang tussen baanonzekerheid en arbeidstevredenheid of wantrouwen *dezelfde* is binnen alle niveaus van de onafhankelijke variabelen. Anders geformuleerd: de hoger vermelde vaststelling dat baanonzekerheid samengaat met een lagere arbeidstevredenheid geldt dus in dezelfde mate voor bijvoorbeeld arbeiders, bedienden en kaderleden. Er komt geen specifieke beroepspositie naar voor die qua arbeidstevredenheid sterker onder baanonzekerheid gebukt gaat. Hetzelfde geldt voor het wantrouwen in de Vlaamse instellingen.

4.2.3 Invloed van de economische conjunctuur op de gevolgen van baanonzekerheid

Tot slot werd nog nagegaan in hoeverre de samenhang tussen baanonzekerheid en arbeidstevredenheid of wantrouwen dezelfde is in diverse periodes. Opnieuw zijn we hier vooral geïnteresseerd in de mate waarin deze samenhangen verschillen in functie van de economische conjunctuur, hier geïndiceerd in functie van het niveau van de werkloosheid. Zoals voorheen onderscheiden we drie periodes: lage, middelmatige en hoge werkloosheid. Twee hypothesen werden vooropgesteld. Enerzijds kunnen de gevolgen van baanonzekerheid *minder negatief* worden wanneer de economische conjunctuur verslechtert, omdat een grotere groep werknemers met dit fenomeen geconfronteerd wordt. Anderzijds kunnen de gevolgen van baanonzekerheid juist *verergeren* bij een verslechterende conjunctuur.

Om het differentiële effect per periode na te gaan werden opnieuw variantieanalyses uitgevoerd. In één analyse werd de schaal arbeidstevredenheid als afhankelijke variabele opgenomen, en leeftijd, tewerkstellingssector, beroepspositie, geslacht, arbeidstijd, baanonzekerheid én het niveau van de werkloosheid in de betrokken periode als onafhankelijke variabele. Tevens werd de interactie toegevoegd van baanonzekerheid met het niveau van de werkloosheid. Deze laatste variabele test immers of er zich een differentieel effect voordoet: is de samenhang tussen baanonzekerheid en arbeidstevredenheid anders in de drie verschillende periodes? In een tweede analyse werden dezelfde onafhankelijke variabelen (met interactieterm) opgenomen, doch ditmaal met de schaal ‘wantrouwen in Vlaamse instellingen’ als afhankelijke variabele.

De resultaten van beide analyses zijn opnieuw verrassend eenduidig: de interactie tussen baanonzekerheid en het niveau van werkloosheid in de betrokken periode is niet significant, noch voor arbeidstevredenheid, noch voor wantrouwen in Vlaamse instellingen. Dit impliceert dus dat baanonzekerheid samengaat met een lagere score op arbeidstevredenheid, en dat deze samenhang niet beïnvloed wordt door het niveau van werkloosheid in de periode waarin de vaststelling wordt gedaan. Hetzelfde geldt voor wantrouwen in instellingen: ook deze samenhang varieert niet in functie van het niveau van de werkloosheid.

5. Besluit

In deze bijdrage werden diverse vragen over baanonzekerheid beantwoord op basis van de SCV-data, die tussen 1996 en 2007 werden verzameld. In deze periode vreesde ongeveer 22% van de werknemers in Vlaanderen ‘soms’ of ‘vaak’ voor het verlies van hun baan. Omgerekend

naar de werkende bevolking in het Vlaams Gewest betreft het ongeveer 580.000 werkenden, wat toch een aanzienlijk aantal vormt.

In een eerste deel werden mogelijke risicogroepen voor baanonzekerheid in kaart gebracht. Vooral de tewerkstellingssector, en iets mindere mate de leeftijd komen daarbij als belangrijkste factoren naar voor. Daarbij vallen vooral de categorieën met een *lagere* kans op (subjectief ervaren) baanonzekerheid op: werknemers uit de quataire sector en werkenden vanaf 50 jaar. Hogere percentages baanonzeker werkenden worden opgetekend in de industriële sector, gevolgd door de dienstensector, en in de middenleeftijdscategorieën (tussen 30 en 50 jaar). Daarnaast scoren vooral ongeschoolde arbeiders hoger, en hogere bedienden lager. Voltijdsen scoren iets hoger dan deeltijdsen, en vrouwen iets hoger dan mannen. Deze vaststellingen sporen tot op zekere hoogte met de veronderstelling dat vooral werkenden met een zwakkere positie op de arbeidsmarkt hun precare positie vertalen in een hogere vrees voor baanverlies. De vaststelling dat baanonzekerheid ook hoger is onder de brede categorie werkenden uit de middenleeftijdsgroep en de voltijds werkenden, is niet geheel conform de verwachtingen. Samengenomen stellen deze vaststellingen de overheid voor een moeilijke taak, omdat vrij grote groepen binnen de werkende populatie baanonzekerheid blijken te ervaren. Daarbij komt nog dat het onderscheidingsvermogen op basis van de in deze analyse opgenomen kenmerken, eerder beperkt is. Dat is mogelijk te wijten aan de soms erg globale indelingen. Zo werden alle deeltijdsen samen genomen ongeacht het aantal uren dat ze werkten, terwijl er ook geen verdere differentiatie naar tewerkstellingssector werd gemaakt. Toekomstig onderzoek zou zich dan ook kunnen toespitsen op het genuanceerder in kaart brengen van risicogroepen voor baanonzekerheid.

Naast deze achtergrondkenmerken speelt ook de conjunctuur een duidelijke rol. Het percentage baanonzeker werkenden volgt in vrij sterke mate de economische conjunctuur: wanneer de werkloosheid in het Vlaams Gewest stijgt, dan neemt ook het percentage werkenden dat zich onzeker voelt toe. Omgekeerd daalt dit percentage tevens, wanneer de werkloosheid afneemt. Daarmee lijkt een duidelijke maatschappelijke antecedent van baanonzekerheid geïdentificeerd, en wordt tevens duidelijk dat baanonzekerheid een subjectieve weerspiegeling vormt van de *reële* kans op afdanking en werkloosheid in een specifieke periode.

Tot slot werd vastgesteld dat de risicogroepen voor baanonzekerheid *niet* fluctueren in functie van de economische conjunctuur. Dit is beleidsmatig een belangrijke vaststelling, omdat het impliceert dat er éénzelfde beleid gevolgd dient te worden, ongeacht het niveau van de werkloosheid in de betrokken periode.

In een tweede deel van deze bijdrage werden de gevolgen van baanonzekerheid geëxploreerd.

Uit een eerste analyse blijkt dat baanonzekerheid ook in Vlaanderen samengaat met een lagere score inzake arbeidstevredenheid. Daarnaast werd tevens een zwakke samenhang vastgesteld met de ruimere attitude 'maatschappelijk onbehagen', die in deze studie geoperationaliseerd werd als wantrouwen ten opzichte van diverse Vlaamse instellingen, zoals de Vlaamse regering en de Vlaamse administratie. Werkenden die baanonzeker zijn, staan iets wantrouwiger ten opzichte van de Vlaamse instellingen, al is dit effect wel beperkt.

In een tweede analyse werd vastgesteld dat er zich geen differentiële effecten van arbeidstevredenheid of wantrouwen in Vlaamse instellingen voordoen. De vaststelling dat baanonzekerheid samengaat met een lagere arbeidstevredenheid en een iets groter wantrouwen ten opzichte van Vlaamse instellingen, geldt dus in dezelfde mate voor de diverse hoger onderscheiden risicogroepen naar bv. leeftijd of tewerkstellingssector.

In een derde stap werd nagegaan of de samenhangen tussen baanonzekerheid en arbeidstevredenheid of wantrouwen in Vlaamse instellingen afhankelijk zijn van de onderzochte periode, en meer bepaald van het niveau van de werkloosheid in het gewest op het ogenblik van het survey. Ook hierbij werd vastgesteld dat er zich geen differentiële effecten voordoen: de samenhang tussen baanonzekerheid en tevredenheid of wantrouwen blijkt dezelfde te zijn in tijden van hoge werkloosheid, als in tijden van lage werkloosheid. Inzake de gevolgen van baanonzekerheid dringt er zich dus géén differentieel beleid op, waarbij men rekening zou dienen te houden met specifieke categorieën werkenden, of met de periode waarin men de vaststellingen doet.

Tot slot past het om nog enkele suggesties te doen voor verder onderzoek. Het hier gehanteerde onderzoeksopzet bevat immers ook enkele onvolkomenheden, die gecorrigeerd kunnen worden in toekomstige studies over dit thema. Vooreerst was het spijtig dat de relevante variabelen niet in elke meetgolf bevroegd werden, terwijl enkele relevante variabelen (zoals vast versus tijdelijk werk, en werken bij de overheid versus de privésector) niet in de vragenlijst werden opgenomen. Dit zou kunnen worden gecorrigeerd in toekomstige bevestigingsrondes. De gehanteerde indeling in hoge versus lage werkloosheid is tevens in zekere mate arbitrair, omdat we enkel konden rekening houden met de periode die door de SCV-data worden bestreken. Het aantal werklozen is in het verleden immers hoger geweest. Rekening houden met een grotere variatie in aantal werklozen zou toelaten om de samenhang met de perceptie van baanonzekerheid op genuanceerdere wijze in kaart te brengen. Deze gegevens ontbreken echter. Inhoudelijk gezien was het interessant om vast te stellen dat baanonzekerheid vooral met arbeidstevredenheid samengaat, en in mindere mate met wantrouwen in instellingen. Dat is wellicht niet verrassend. Uit onderzoek blijkt immers dat baanonzekerheid vooral samenhangt met aspecten die werkgerelateerd zijn, en in zwakkere mate met aspecten die buiten de

werksfeer liggen (Sverke e.a., 2002). Daarnaast is het natuurlijk ook mogelijk dat maatschappelijke attitudes hoofdzakelijk *indirect* beïnvloed worden door baanonzekerheid, via hun samenhang met aspecten zoals arbeidstevredenheid. Dit werd immers herhaaldelijk vastgesteld in voorgaand onderzoek (bv. De Witte & Meuleman, 2007). Hier past ook een kanttekening bij het cross-sectionele design van deze studie. Een dergelijk design laat niet toe om causale uitspraken te doen. In het verleden werd echter vastgesteld dat baanonzekerheid tot onwelzijn leidt in plaats van andersom, waardoor het gerechtvaardigd lijkt om te suggereren dat baanonzekerheid van invloed is op de arbeidstevredenheid. Wat maatschappelijke attitudes betreft is een dergelijke conclusie echter niet gerechtvaardigd, omdat de causale samenhang tussen baanonzekerheid en dergelijke attitudes nog niet werd onderzocht. Voorzichtigheid is hier dus geboden bij het interpreteren van deze samenhang.

De vastgestelde samenhangen met zowel antecedenten als consequenties zijn tevens vrij zwak. Dat kan ook een methodologische reden hebben. Onderzoek suggereert immers dat één-itemmetingen van baanonzekerheid (zoals in dit onderzoek) zwakkere verbanden opleveren, dan wanneer men baanonzekerheid met een ruimere schaal (met meerdere items) indiceert. Het lijkt dan ook zinvol om in de toekomst ruimere metingen van baanonzekerheid op te nemen, om na te gaan in hoeverre de hier vastgestelde samenhangen onderschat werden. Daarbij kan ook getracht worden om het concept baanonzekerheid inhoudelijk op een meer volledige wijze te operationaliseren. Nu werd enkel aandacht besteed aan de affectieve invulling van dit begrip, en werd de cognitieve dimensie ervan genegeerd. Dat kan de resultaten beïnvloed hebben. In onderzoek wordt tevens het onderscheid gemaakt tussen kwantitatieve en kwalitatieve baanonzekerheid (De Witte, 2006). Kwantitatieve baanonzekerheid heeft betrekking op de vrees om de baan te verliezen. Dit concept werd in deze bijdrage onderzocht. Daarnaast kan het ook zinvol zijn om dezelfde onderzoeksvragen te beantwoorden voor kwalitatieve baanonzekerheid: de vrees om gewaardeerde werkkenmerken (zoals inkomen, collega's en de arbeidsinhoud) te verliezen in de toekomst.

Bibliografie

- Anderson, C. & Pontusson, J. (2007). Workers, worries and welfare states: social protection and job insecurity in 15 OECD countries. In: *European Journal of Political Research*, 46, 211-235.
- Ashford, S., Lee, C. & Bobko, P. (1989). Content, causes, and consequences of job insecurity: a theory-based measure and substantive test. In: *Academy of Management Journal*, 32(4), 803-829.

- Berntson, E., Sverke, M. & Marklund, S. (2006). Predicting perceived employability: human capital or labour market opportunities? In: *Economic and Industrial Democracy*, 27(2), 223-244.
- De Cuyper, N. & De Witte, H. (2006). Tijdelijke tewerkstelling in Europa. Een literatuuroverzicht. In: *Over.Werk*, 1-2, 142-146.
- De Cuyper, N. & De Witte, H. (2008). Job insecurity and employability among temporary workers: a theoretical approach based on the psychological contract. In: Näswall, K., Hellgren, J. & Sverke, M. (eds.). *The individual in the changing working life*. Cambridge: Cambridge University Press, 88-107.
- De Witte, H. (1999). Job insecurity and psychological well-being: review of the literature and exploration of some unresolved issues. In: *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 155-177.
- De Witte, H. (2000). Houdingen tegenover arbeid in België op de drempel van de eenentwintigste eeuw. In: Dobbelaere, K., Elchardus, M., Kerkhofs, J., Voyé, L. & Bawin-Legros, B. (eds.). *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel: Lannoo, 77-116.
- De Witte, H. (2006). Onzeker over de toekomst van je baan: een groeiend maatschappelijk fenomeen. Peilen naar oorzaken, gevolgen en oplossingen. In: Raymaekers, B. & Van Riel, G. (eds.). *Weten in woorden en daden. Lessen voor de eenentwintigste eeuw*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 251-277.
- De Witte, H., Hooge, J., Vandoorne, J. & Glorieux, I. (2001). Prettig werken in een gezonde samenleving. Omvang, verschillen en gevolgen van arbeidstevredenheid in Vlaanderen. In: Administratie Planning en Statistiek (Red.). *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 73-98.
- De Witte, H. & Meuleman, B. (2007). Job insecurity and voting for an extreme right-wing party. In: Loosveldt, G., Swyngedouw, M. & Cambré, B. (eds.). *Measuring meaningful data in social research*. Leuven/Voorburg: Acco, 93-111.
- Doeringer, P.B. & Piore, M.J. (1971). *Internal labour markets and manpower analysis*. Lexington, MA: Heath Lexington Books.
- Erlinghagen, M. (2008). Self-perceived insecurity and social context: a multi-level analysis of 17 European countries. In: *European Sociological Review*, 24(2), 183-197.
- Ferrie, J. & Martikainen, P. (2007). Job insecurity: the health effects of a psychosocial work stressor. *Encyclopedia of Stress*. Elsevier 2007.
- Ferrie, J., Shipley, M., Marmot, M., Stansfeld, S. & Smith, G. (1995). Health effects of anticipation of job change and non-employment: longitudinal data from the Whitehall II study. In: *British Medical Journal*, 311, 1264-1269.
- Green, F. (2006). *Demanding work. The paradox of job quality in the affluent economy*. New Jersey: Princeton University Press.

- Hox, J. (1998). Multilevel modeling: when and why. In: Balderjahn, I., Mathar, R. & Schader, M. (eds.). *Classification, data analysis, and data highways*. New York: Springer Verlag, 147-154.
- Näswall, K. & De Witte, H. (2003). Who feels insecure in Europe? Predicting job insecurity from background variables. In: *Economic and Industrial Democracy*, 24(2), 189-215.
- Nätti, J., Happonen, M., Kinnunen, U. & Mauno, S. (2005). Temporary work and trade union membership in Finland 1977-2003. In: De Witte, H. (eds.). *Job insecurity, union involvement and union activism*. Aldershot: Ashgate, 11-47.
- Nie, H., Hull, C., Jenkins, J., Steinbrenner, K. & Bent, D. (1975). *SPSS statistical package for the social sciences. Second edition*. New York: Mc. Graw-Hill Book Company.
- Steunpunt WAV (2004). *Jaarboek de arbeidsmarkt in Vlaanderen*. Editie 2004. Leuven/Brussel: Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming/VIONA Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek.
- Sverke, M. & Hellgren, J. (2002). The nature of job insecurity: understanding employment insecurity on the brink of a new millennium. In: *Applied Psychology: An International Review*, 51(1), 23-42.
- Sverke, M., Hellgren, J. & Näswall, K. (2002). No security: a meta-analysis and review of job insecurity and its consequences. In: *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(3), 242-264.
- Sverke, M., Hellgren, J. & Näswall, K. (2006). *Job insecurity. A literature review*. Saltsa Report No1: 2006. Stockholm: Saltsa-NIWL.
- Taris, T. (2000). *A primer in Longitudinal Data Analysis*. London: Sage.
- Turner, J. (1995). Economic context and the health effects of unemployment. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 36, 213-229.
- Vandoorne, J. & De Witte, H. (2002). In het ongewisse. Over het voorkomen en de gevolgen van jobonzekerheid in Vlaanderen. In: Vandenbroucke, G. (red.). *Arbeidsmarktonderzoekersdag 2001. Verslagboek*. WAV Dossier. Leuven: Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, 135-151.
- VDAB (Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding) (2009). *Aantal niet-werkende werkzoekenden (NMWZ), naar leeftijdsgroep en geslacht, jaargemiddelde*. <http://aps.vlaanderen.be/sgml/largereksen/434.htm>, geraadpleegd op 6 april 2009.

ONVEILIGHEIDSGEVOEL IN VLAANDEREN, 1998-2008

*Mark Elchardus • Wendy Smits
Onderzoeksgroep TOR, VUB*

Samenvatting

Een groot deel van de inwoners van Vlaanderen voelt zich onveilig. Een overgrote meerderheid van de jongvolwassenen is van oordeel dat allerhande risico's en gevaren over de laatste halve eeuw zijn toegenomen. Zij denken daarbij vooral aan het risico slachtoffer te worden van misdaad of van onveilig verkeer. De perceptie van toegenomen risico's verwijst dus vooral naar wat wordt gemeten als onveiligheidsgevoel. In deze bijdrage wordt de evolutie van dat gevoel tussen 1998 en 2008 geschetst. Daaruit blijkt een dalende trend. Deze heeft zich vooral tussen 2001 en 2006 voorgedaan. De daling is betekenisvol, maar de onveiligheidsgevoelens blijven ook in 2008 nog zeer hoog. De vergrijzing draagt waarschijnlijk bij tot de hoge onveiligheidsgevoelens, oudere mensen voelen zich immers veel onveiliger dan jonge mensen. Over de laatste 10 jaar is de relatie tussen de leeftijd en de onveiligheidsgevoelens wel veranderd, althans voor de mannen. De daling van de onveiligheidsgevoelens doet zich voornamelijk voor bij de 55-plussers; in mindere mate bij de jongere mannen. Die ontwikkeling is echter bescheiden en verklaart niet of nauwelijks de tussen 2001 en 2006 opgetekende daling van de onveiligheidsgevoelens.

1. Bang Vlaanderen

We beschikken momenteel over survey-gegevens die het mogelijk maken, voorzichtig en met veel nuance en voorbehoud, iets te zeggen over de evolutie van het onveiligheidsgevoel in Vlaanderen tussen 1998 en 2008. Met die gegevens zullen we in deze bijdrage drie dingen doen. Ten eerste, schetsen we een globaal beeld van de veiligheidsgevoelens van de Vlamingen en plaatsen dat in de context van begrippen als 'cultuur van de angst' en 'risicocultuur'. Daarna brengen we, heel zorgvuldig, de evolutie van die onveiligheidsgevoelens tussen 1998 en 2008 in kaart. Op die manier proberen we een antwoord te geven op de vraag of angst in de loop van dat decennium is toe-, dan wel afgenomen. Tenslotte gaan we in op de oorzaken van die evolutie. De gegevens ontbreken om deze met veel zekerheid te achterhalen, maar steunend op de beschikbare litera-

tuur en de beschikbare gegevens kunnen wel een paar inzichten worden verworven.

Om een beeld te schetsen van de mate waarin de Vlamingen zich onveilig voelen, voegen we de survey-gegevens verzameld tussen 1998 en 2008 samen. Het gaat om de gegevens van 8 onderzoeken (1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2008)¹ waarvoor een totaal van 14.951 mensen werden geïnterviewd (tabel 1 geeft bondig informatie over de aard van die onderzoeken).

Tabel 1. Onderwerp, aard, omvang, periodiciteit en organiserende instelling van de in deze bijdrage gebruikte surveys

Naam survey	Onderwerp	Aard en omvang	Periodiciteit	Organiserende instelling
Survey Sociaal-Culturele Verschuivingen (SCV)	Waarden, houdingen en gedragingen met betrekking tot tal van maatschappelijke en beleidsrelevante thema's	Face-to-face bevraging van circa 1.500 Vlamingen	jaarlijks sinds 1996	Studiedienst van de Vlaamse Regering (SVR)
Draagvlak solidariteit (DS2001)	Draagvlak van de solidariteit	Postenquête bij 3.616 Vlamingen (18-75 jaar)	2001	TOR, Vrije Universiteit Brussel
TOR-survey	Maatschappelijke middenveld	Face-to-face bevraging van 1.341 Vlamingen (18-75 jaar)	1998	TOR, Vrije Universiteit Brussel
Welzijnssurvey	Persoonlijke levensstevredenheid en maatschappelijk onbehagen	Schriftelijke bevraging (postenquête) van 2.224 Vlamingen (18-80 jaar)	2006	TOR, Vrije Universiteit Brussel
Onbehagen survey	Maatschappelijke participatie en onbehagen	Schriftelijke bevraging (postenquête) van 3.251 Vlaamse jongvolwassenen (19 tot 36 jaar)	2004	TOR, Vrije Universiteit Brussel

¹ Meer informatie over de onderzoeken kan worden gevonden in de technische rapporten: TOR1998 (Elchardus, Hooghe & Smits, 1998); DS2001 (Elchardus & Tresignie, 2002); Welzijn2006 (Smits & De Groof, 2006); SCV1999, SCV2000, SCV2002, SCV2004, SCV2008 (Jaarlijkse surveys naar de sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen).

De frequentieverdeling wordt weergegeven in tabel 2.

Tabel 2. Onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen 1998-2008, voor de bevolking tussen 18 en 75 jaar, N=14.951 (in %)

	(Helemaal) oneens	Noch eens, noch oneens	(Helemaal) eens
1. De laatste 10 jaar zijn de straten onveiliger geworden	12,4	15,9	71,7
2. Het is vandaag de dag te onveilig om kinderen alleen op straat te laten (<i>niet in 2006</i>)	14,4	16,9	68,8
3. 's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	16,3	18,4	65,2
4. In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	19,5	22,3	58,2
5. De politie is niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	22,0	27,3	50,8
6. Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter laten	39,1	20,4	40,5
7. 's Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er gebeld wordt	41,8	18,9	39,2
8. Uit angst dat ik word overvallen sluit ik altijd onmiddellijk mijn wagen als ik instap	52,8	15,3	31,8

De beschikbare uitspraken kunnen op basis van louter inhoudelijke criteria in drie groepen worden verdeeld. De eerste betreft uiteraard onveiligheid, maar verwijst niet noodzakelijk naar criminaliteit. "Onveilige straten" (items 1, 2 en 3) kunnen naast de dreiging van criminaliteit ook verwijzen naar de risico's van het drukke verkeer. Misschien verklaart dat de bijzonder hoge percentages. Bij de 70% van de Vlamingen vindt dat het onveilig is en mettertijd onveiliger is geworden. Slechts 12% van de ondervraagden is van oordeel dat over de laatste 10 jaar de straten niet onveiliger zijn geworden. Het is overduidelijk dat we hier worden geconfronteerd met een belangrijk maatschappelijk probleem. Een overgrote meerderheid van de inwoners van Vlaanderen voelt zich bedreigd, hetzij door criminaliteit hetzij door gevaarlijk verkeer.

De volgende groep van uitspraken maakt duidelijk dat voor de meerderheid tot overgrote meerderheid van de mensen die zich onveilig voelen, de oorzaak niet (alleen) in het drukke verkeer, maar in criminaliteit dient gezocht te worden. Twee uitspraken (items 4 en 5) verwijzen expliciet naar onveiligheid als een gevolg van criminaliteit. Ook voor deze uitspraken verklaart, afhankelijk van de uitspraak, 51 tot 58% van de respondenten zich onveilig. Slechts 20 of 22%

verklaart zich niet akkoord met de uitspraken die wijzen op een bedreiging door criminaliteit. Bij de analyse van houdingen moet men doorgaans geen doorslaggevend belang hechten aan één specifieke uitspraak. Het is beter de in schalen gecombineerde uitspraken te gebruiken om zich een oordeel te vormen over het denken en voelen van de mensen. Af en toe echter is één uitspraak bijzonder revelerend. Dat is het geval met “de politie is niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen”². Met die uitspraak gaat een meerderheid (51%) van de Vlamingen akkoord. Slechts 22% verwerpt ze. Is het overdreven te stellen dat daarmee het failliet van een staatsbestel wordt betekend? Wat moet een staat doen, herleidt tot zijn meest essentiële, minimale functie: de burgers beschermen. Een meerderheid van de inwoners van Vlaanderen is van oordeel dat de overheid op dat vlak faalt. Waarschijnlijk kan die overheid in de ogen van die bange burgers niet veel goeds meer doen. Willen de overheid en de politiek zich doen respecteren, dan zullen zij het gevoel van onveiligheid moeten verminderen. Of dat veel te maken heeft met criminaliteitsbestrijding is verre van zeker. Slachtofferschap speelt een rol, maar eentje dat in het niet verzinkt vergeleken bij de impact van de media en de algemene gevoelens van onbehagen en kwetsbaarheid (Elchardus e.a., 2008). We komen daar verder nog op terug.

Met een derde groep van uitspraken kunnen mensen niet alleen hun mening geven over veiligheid en criminaliteit, maar ook hun angst uitdrukken: zeggen wat ze doen om de dreiging af te wenden (items 6, 7 en 8). Het gaat er om toe te geven dat men 's avonds de deur niet meer durft te openen als er wordt aangebeld of dat men meteen na het instappen de deur van de auto sluit. Die laatste uitspraak is in een aantal gevallen trouwens al door de feiten achterhaald. De angstreactie die door nagenoeg een derde van de Vlamingen ridderlijk wordt toegegeven, werd inmiddels in een aantal wagens ingebouwd. Zodra een snelheid van 10 of 15 km per uur wordt bereikt, vergrendelen de portieren automatisch. Slimme wagens voor bange tijden. We leven niet alleen in een cultuur van de angst, maar ook steeds meer met een technologie van de angst. Deze laatste groep van uitspraken veronderstelt dat de respondent toegeeft dat hij schrik heeft. Terwijl er, onder invloed van de hoge onveiligheidsgevoelens, misschien wel een klimaat is gegroeid waarin het signaleren van onveiligheid *bon ton* is geworden, kan men ons inziens toch aannemen dat er enige terughoudendheid kan bestaan om te bekennen dat men persoonlijk schrik heeft, zeker tegenover een interviewer, misschien meer nog als een man door een vrouw wordt geïnterviewd. De vaststelling dat 30 à 40% hun angst toegeeft, mag dan ook opvallend heten. Het gaat ook om mensen die bijzondere preventieve maatregelen nemen.

Alles samen genomen schetsen de antwoorden het beeld van een bevolking waarin velen zich onveilig voelen. Dat gevoel blijkt zowel uit angst, als uit risicoperceptie als uit de perceptie

---

² Toen de rijkswacht nog bestond luidde die uitspraak: “de politie en rijkswacht zijn niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen”.

van ongunstige maatschappelijke trends. Die gevoelens hangen onderling ook zo nauw samen (zie verder) dat het niet verantwoord lijkt ze te onderscheiden. Als men het totale plaatje van de antwoorden bekijkt, lijkt het ons niet overdreven te gewagen van een Vlaanderen in de greep van de angst. Een verpletterende meerderheid die zich onveilig voelt en onveiligheid ziet toenemen. Minstens de helft die dat wijt aan criminaliteit en van oordeel is dat de politie ons niet meer tegen criminelen kan beschermen. Meer dan een derde dat toegeeft in angst te leven. Kan het nog erger?

2. Steeds meer risico's. Hoe gevaarlijk toch de hedendaagse samenleving

Men kan zich trouwens afvragen of het sterke onveiligheidsgevoel deel uitmaakt van een bredere, meer omvattende cultuur van de angst. Dat is de stelling die wordt verdedigd door onder meer Frank Furedi (1997) voor wie gevoelens van onveiligheid onderdeel zijn van een meer omvattend geloof in toegenomen risico's op terreurdaden, nieuwe ziektes, kindermishandeling en kindermisbruik... We vinden een verwante notie bij Roel Pieterman (2008) die spreekt van een "voorzorgcultuur". Hij bedoelt daarmee een geheel van houdingen, opvattingen, principes en manieren van handelen, die gericht zijn op schade- en risicobeheersing. Eigen aan de voorzorgcultuur, vergeleken met andere vormen van schadebeheersing zoals persoonlijke responsabilisering en verzekeringen, is dat hij is ingegeven door angst voor de risico's en deze niet zozeer wil beheersen dan wel vermijden. In die zin past de voorzorgcultuur bij de cultuur van de angst. Men is gevoelig voor risico's en indien men het gevoel heeft dat men deze niet goed zal kunnen beheren, wil men de handelingen die niet volkomen te calculeren risico's kunnen opleveren (bijvoorbeeld genetische manipulatie van planten) verbieden of onmogelijk maken. De opvattingen dat er een "cultuur van de angst" of een "voorzorgcultuur" bestaat, ligt dwars op de door Ulrich Beck (1992) geïntroduceerde notie van een risicomaatschappij, dat is een maatschappij waarin de belangrijke risico's door de menselijke technologie worden veroorzaakt en derhalve door regulatie van die technologie moeten worden beheerd. In dat laatste geval is de risico-inschatting een rationeel gevolg van een door technologie gecreëerd risico. Eerst is er het risico dan de angst. Spreken van een cultuur van de angst betekent dat het ook best mogelijk is dat er eerst de angst is en dat daarna risico's worden bedacht om de angst te verklaren of te rationaliseren. In de cultuur van de angst en in de voorzorgcultuur schuilt een grote dosis irrationaliteit en worden (vage) bronnen van angst vertaald in voorstellingen van concrete risico's.

Een eerste en elementaire vraag die dergelijke maatschappijdiagnoses – zowel die van een angstcultuur als van een risicomaatschappij – oproepen, is of er in de samenleving inderdaad een perceptie van verhoogd risico bestaat. Zijn de Vlamingen van oordeel dat de risico's zijn

toegenomen en voor welke soort risico's geldt dat dan?

Voor zover we weten werd aan dat thema in Vlaanderen, opvallend en spijtig genoeg, nog geen volwaardig onderzoek gewijd. In één onderzoek bij Vlaamse jongvolwassenen, 19 tot 36 jaar, uit 2004 (N=3.251), werd wel een vraag gesteld waarmee voor een aantal risico's wordt nagegaan of de respondenten van oordeel zijn dat zij over de laatste 50 jaar zijn toegenomen, afgenomen of hetzelfde gebleven (Smits & De Groof, 2005). Een eerste vaststelling is dat een meerderheid van de jongvolwassen Vlamingen van oordeel is dat een hele reeks risico's is toegenomen (tabel 3). Voor 8 van de 13 opgesomde risico's is een meerderheid van oordeel dat zij over de laatste 50 jaar zijn toegenomen, terwijl steeds minder dan 10%, soms slechts 2% van de respondenten van oordeel is dat die risico's zijn afgenomen. In de ogen van een meerderheid van deze respondenten leven we nu in een veel gevaarlijker wereld dan een halve eeuw geleden. Die vaststelling sluit aan bij de stellingen verdedigd onder noemers als risico-maatschappij, cultuur van de angst en voorzorgcultuur.

Tabel 3. In vergelijking met 50 jaar is ... Vlamingen, 19 tot 36 (N=3251)

	Afgenomen	Zelfde gebleven	Toegenomen
1. Het risico slachtoffer te worden van een verkeersongeluk	2,1	13,7	84,1
2. Het risico slachtoffer te worden van misdadigers	2,4	24,0	73,6
3. Het risico te worden overvallen	2,2	22,1	75,7
4. Het risico te worden lastiggevallen en beledigd door schoftjes	2,6	26,2	71,2
5. De wereld is, vergeleken met 50 jaar geleden, merklijk minder veilig geworden	9,5	22,5	68,0
6. De kans op ziekte door milieuvervuiling	8,5	27,1	64,4
7. Opduiken van nieuwe, oncontroleerbare ziektes	8,6	33,8	57,6
8. Het risico zelf een verkeersongeluk te veroorzaken	6,9	35,4	57,7
9. Natuurrampen (gevaarlijke stormen, overstromingen, ...)	8,6	47,1	44,3
10. Oorlogsdreiging	21,4	43,3	35,3
11. Het risico op atoomrampen	22,2	42,3	35,5
12. Het risico op voedselvergiftiging	22,6	48,3	29,2
13. Het risico op ziekte door slecht of onvoldoende gecontroleerd voedsel	32,0	38,3	29,7

Bron: Onbehagen2004

Kijken we naar specifieke soorten risico's dan zien we dat de jongvolwassen Vlamingen vooral de indruk hebben dat vertrouwde risico's zoals deze die verband houden met verkeer en criminaliteit zijn toegenomen. Van de drie risico's die verband houden met criminaliteit meent 71 à 76% van de respondenten dat ze zijn toegenomen, slechts bij de 2% dat ze zijn afgenomen. Men meent ook dat het risico op ziekte door milieuvervuiling (64%) en het risico op nieuwe, oncontroleerbare ziektes (58%) is toegenomen³.

Over dat laatste risico werden in Hollywood een paar succesrijke films gemaakt. Zeer opvallend is wel dat de via technologie door de mens gemaakte risico's, die Ulrich Beck zo typisch acht voor de hedendaagse risicoperceptie (zoals atoomrampen, voedselvergiftiging, onvoldoende controle op de voedselketen) zowat de enige zijn waarvoor de proportie mensen die een verhoging en de proportie die een verlaging van het risico ziet, ongeveer in evenwicht zijn. Deze gegevens bevestigen alvast niet de kijk van Beck op risicoperceptie. De risico-oorzaken die volgens de Vlamingen het snelst zijn toegenomen, zijn verkeer en misdaad. Vooral die laatste, maar waarschijnlijk ook de eerste, zijn ook het voorwerp van de onveiligheidsgevoelens zoals ze in tabel 2 werden gerapporteerd. De evolutie van die gevoelens over de laatste 50 jaar kan bij gebrek aan gegevens niet meer worden achterhaald. De evolutie over het laatste decennium kan wel in kaart worden gebracht.

3. Evolutie van het onveiligheidsgevoel

Als men het onveiligheidsgevoel in Vlaanderen betrouwbaar wil meten op basis van een schaal en niet op basis van één enkele uitspraak, kan de evolutie slechts over een relatief korte termijn van elf jaar worden geschetst (1998-2008). Voor een journalist lijkt dat een eeuwigheid. Sociologen weten dat het denken, voelen en doen van mensen slechts langzaam evolueert. Sommige dingen zijn zelfs eeuwig, of dan toch nagenoeg eeuwig, zoals de indruk van vele mensen dat de dingen snel evolueren en dat uitgerekend hun tijdsgewricht een heel bijzonder scharniermoment van de geschiedenis vormt. Toch is een lang decennium weer niet een zucht; het is best mogelijk dat er zich over die tijd een betekenisvolle ontwikkeling van het onveiligheidsgevoel heeft voorgedaan.

---

³ Voor wat betreft de perceptie van de risico-evolutie zijn er slechts kleine, nagenoeg verwaarloosbare verschillen tussen de hoog- en laaggeschoolden. Hogeropgeleiden hebben meer de indruk dan lageropgeleiden dat de verkeersrisico's en het risico op ziekte door milieuvervuiling zijn toegenomen; lageropgeleiden hebben meer dan hogeropgeleiden de indruk dat het risico op armoede, het opduiken van nieuwe oncontroleerbare ziektes, oorlogsdreiging en het risico op ziekte door onveilig voedsel en voedselvergiftiging zijn toegenomen.

3.1. De ontwikkeling van het onveiligheidsgevoel, 1998-2008

De eerste Vlaamse peiling naar het onveiligheidsgevoel bij een toevallige (representatieve) steekproef van de volwassen bevolking dateert van 1998. Zij werd geïnspireerd door twee ontwikkelingen. De langzame opmars van de onveiligheidsproblematiek in de partijpolitieke programma's, krachtig ingezet door het Vlaams Blok (nu Vlaams Belang) in de campagne van 1991. We hebben geen cijfers om dat te documenteren – de eerste betrouwbare cijfers dateren pas van 1998 – maar het is niet uitgesloten dat de politieke opmars van het veiligheidsthema enigszins parallel loopt met een groeiend onveiligheidsgevoel. Omdat het Vlaams Belang in dat verband het voortouw had genomen, was er grote terughoudendheid bij de centrum- en linkse partijen om dat thema op hun politieke agenda's te plaatsen. Op die manier werd een kans gemist om zich tot een van de grote zorgen van de bevolking te richten. De tweede en meer onmiddellijke aanleiding was de mediatische explosie van de zaak Dutroux in de late zomer en het najaar van 1996. Daarvan werd vermoed dat zij het onveiligheidsgevoel van de bevolking snel de hoogte zou induwen. Een schaal voor het meten van het onveiligheidsgevoel werd in 1997 ontwikkeld en getoetst. Zij kon in een onderzoek van 1998 voor een eerste keer aan een representatieve steekproef van Vlamingen worden voorgelegd (Elchardus e.a., 1998). Sindsdien werd die schaal, vaak in een licht gewijzigde vorm, opgenomen in 8 surveys, afgenomen tussen 1998 en 2008. Zeven uitspraken werden in de acht onderzoeken op identieke wijze gebruikt.

Het percentage mensen dat met de verschillende uitspraken akkoord gaat, vertoont wat variatie over de verschillende datasets heen. Deze blijft doorgaans beperkt. Zo'n fluctuatie kan verschillende oorzaken hebben. Steekproeven bieden geen perfecte benadering van de bevolking. Er is altijd wat afwijking tussen de steekproef en de bevolking en omdat die afwijkingen niet altijd dezelfde zijn, spreekt men van steekproeffluctuaties. Deze kunnen er de oorzaak van zijn dat de onveiligheidsgevoelens van het ene op het andere jaar lijken te veranderen, ten gevolge van een steekproeffluctuatie, zonder dat zij in de werkelijkheid zijn veranderd. Dat is meteen ook de reden waarom trends zo zorgvuldig en voorzichtig moeten worden nagegaan. Geobserveerde fluctuaties van het onveiligheidsgevoel kunnen uiteraard ook reëel zijn. Bepaalde recente evenementen kunnen de connotatie van een uitspraak en derhalve ook de houding ten opzichte van die uitspraak beïnvloeden. In dat geval is de kans groot dat de vastgestelde veranderingen meer te maken hebben met de gevoelsmatige betekenis van die specifieke uitspraak dan met verschuivingen in de onderliggende houding, in casu het onveiligheidsgevoel. Precies om dergelijke reële, maar aan een specifieke uitspraak gebonden fluctuaties te temperen, worden schalen geschat die steunen op verschillende uitspraken en wordt onveiligheid niet gemeten op basis van één uitspraak. Daarom werd op basis van de zeven uitspraken een schaal geschat. Het gaat om stellingen over risico-inschatting ten gevolge

van criminaliteit en verkeer alsook over specifieke angst. De hoofdcomponentenanalyse wijst echter uit dat deze verschillende aspecten een weergave zijn van één achterliggende dimensie die het onveiligheidsgevoel meet (tabel 4). Deze schaal gaat van 0 tot 100, waarbij een score van 100 betekent dat men op alle uitspraken reageert op een manier die het hoogste onveiligheidsgevoel weergeeft. Een score van 0 dat men op alle uitspraken reageert op een manier die een afwezigheid van onveiligheidsgevoel weergeeft.

Tabel 4. Hoofdcomponentenanalyse van uitspraken die onveiligheidsgevoel meten, Vlamingen, 18-75 jaar, N=14.060

	Componentlading
Uit angst dat ik word overvallen sluit ik altijd onmiddellijk mijn wagen als ik instap	0,701
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	0,782
De laatste 10 jaar zijn de straten onveiliger geworden	0,756
De politie en rijkswacht zijn niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	0,661
's Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er gebeld wordt	0,725
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	0,705
Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter laten	0,699
Eigenwaarde (λ)	3,623
R ²	0,518
Cronbach's Alpha	0,841

Het is op basis van deze schaal dat we de evolutie van de onveiligheidsgevoelens onderzoeken. We bekijken de evolutie als dusdanig, maar presenteren ook meteen de evolutie gecontroleerd voor geslacht, leeftijd en onderwijsniveau. Het gaat om drie kenmerken die in elk van de gebruikte surveys werden gemeten waarvan geweten is dat zij het onveiligheidsgevoel rechtstreeks of onrechtstreeks (sterk) beïnvloeden (Bennet & Flavin, 1994; Carcach e.a., 1995; Chriricos, Eschholz & Gerts, 1997; Covington & Taylor, 1991; Elchardus e.a., 2003; Ferraro, 1995; Gainey & Seyfrit, 2001; Gebotys, Roberts & DasGupta, 1988; Kanan & Pruitt, 2002; Killias & Clerici, 2000; Kury e.a., 2001; Fattah, 1993; Ferraro, 1995; Greve, 1998; Pain, 2001; Timmermans, 1997). Omdat er zich tussen de verschillende steekproeven toevalsfluctuaties kunnen voordoen met betrekking tot die kenmerken, verhoogt de kans op een goede schatting van de evolutie als voor de invloed van die kenmerken wordt gecontroleerd (zie tabel 5 en grafiek 1).

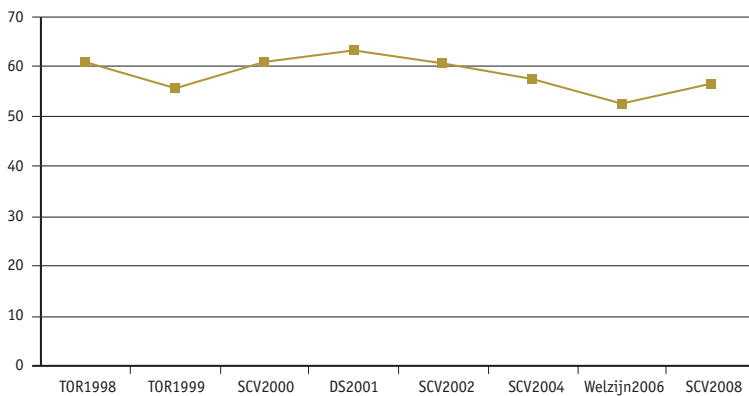
Tabel 5. Gemiddelde score op onveiligheidsgevoelens (0-100) naar meetpunt (18-75 jaar - Vlaanderen) N= 13.192

	N	Gemiddelde score	Gemiddelde score na controle voor geslacht en scholing	Gemiddelde score na controle voor geslacht, scholing en leeftijd	$\beta^{(1)}$ (effect-parameter na controle)
TOR1998	1.302	59,96	60,16	60,57	
TOR1999	1.329	55,66	55,68	55,64	0,125***
SCV2000	1.114	59,99	60,82	60,46	0,116***
DS2001	3.419	63,29	62,74	62,96	0,047*
SCV2002	1.202	60,76	60,77	60,54	0,049**
SCV2004	1.343	57,54	57,73	57,37	0,079***
Welzijn 2006	2.224	52,43	52,08	52,51	0,116***
SCV2008	1.259	56,06	57,01	56,19	0,092***
Totaal	13.192				0,176***

* p<0,05   ** p<0,01   ***p<0,001

⁽¹⁾ β geeft de significantie en de grootte van de evolutie weer van het betreffende meetpunt ten opzichte van het vorige meetpunt.

Grafiek 1. Evolutie onveiligheidsgevoelens (0-100) van 1998 tot 2008 – Gemiddelde score na controle voor geslacht, scholing en leeftijd

Vooraleer we de geobserveerde trend interpreteren gaan we na of de methode die gebruikt werd bij het verzamelen van de gegevens de waarnemingen niet heeft beïnvloed.

3.2. Is er nog schroom om angst te bekennen?

Om de evolutie van onveiligheidsgevoelens in kaart te brengen, werd gebruik gemaakt van 7 uitspraken die op een identieke wijze (zelfde formulering) werden voorgelegd aan acht toevallige steekproeven van de volwassen bevolking, afgenomen tussen 1998 tot 2008. De formulering van de uitspraken is identiek en de steekproeven kunnen als evenwaardig worden beschouwd. Dat geeft vertrouwen in de schets van de evolutie. De wijze van bevraging was in de verschillende onderzoeken echter niet dezelfde. Het is mogelijk dat dit de resultaten beïnvloedt.

Tabel 6. Anova-analyse (Multiple Correspondence Analysis) op onveiligheidsgevoelens (som-schaal 0-100) N=13.192

		N	Gemiddelde bruto-score	Gemiddelde score na controle voor factoren	Gemiddelde score na controle voor factoren en covariaat	β (effect-parameter)
Methode	Postenquête	5.642	59,0	58,5	58,8	0,01
	Face-to-face enquête	7.550	58,3	58,6	58,4	
Scholing	t.e.m. lager middelbaar	5.639	64,5	64,5	62,4	0,19***
	Hoger middelbaar	4.392	56,7	56,8	58,4	
	Hoger onderwijs en univ	3.162	50,5	50,5	52,1	
Geslacht	Man	6.578	54,4	54,4	54,4	0,20***
	Vrouw	6.614	62,8	62,7	62,7	
R ²	Zonder leeftijd (covariaat)					0,109
	Met leeftijd					0,154***

* p<0,05   ** p<0,01   ***p<0,001

In zes van de surveys werd de informatie via face-to-face interviews verzameld⁴. De twee andere surveys maakten gebruik van een postenquête⁵. Als er schroom is om angst te bekennen, is het mogelijk dat respondenten een gevoel van onveiligheid en zeker angst niet zo gemakkelijk toegeven tegenover een interviewer en het misschien sneller noteren op een zelf in te vullen, anonieme vragenlijst. Een controle van de bekomen resultaten op de methode van bevraging, dringt zich derhalve op. Uit onderzoek blijkt dat de manier van enquêteren een invloed kan hebben op de antwoorden van respondenten. De studie van Heerwegh, Billiet & Loosveldt

⁴ TOR1998, TOR1999, SCV2000, SCV2002, SCV2004, SCV2008

⁵ DS2001, Welzijn2006

(2005) rapporteerde verschillen in de opinies over het migrantenstemrecht tussen ‘face-to-face’-bevraging (dus met interviewer) en ‘websurvey’ (zonder interviewer), ook na controle voor achtergrondkenmerken van de respondenten⁶. De websurvey, een methode waarbij net als bij de postenquête geen interviewer aanwezig is, bleek minder vatbaar voor sociaal wenselijke antwoorden dan de face-to-face bevraging.

Uit de MCA-analyse met de hoger beschreven somschaal van het onveiligheidsgevoel blijkt dat de resultaten van de postenquêtes (59 op 100) niet statistisch verschillen van die van de face-to-face enquêtes (58 op 100) (tabel 6). Voor het rapporteren van onveiligheidsgevoel en angst blijkt, voor de hier gebruikte surveys, de aanwezigheid van een interviewer dus geen belemmering of is het verbergen van onveiligheidsgevoel en angst niet (langer) sociaal wenselijk.

3.3. Een daling van het onveiligheidsgevoel

Aangezien er geen verschil is naar methode kan de eerder geschetste evolutie worden bevestigd. Het interpreteren van evoluties op basis van een beperkt aantal meetpunten (8 in dit geval) blijft echter een delicate zaak. Het besluit dat men te maken heeft met stabiliteit, opgang of neergang, wordt gemakkelijk bepaald door de keuze van begin- en eindpunt van de vergelijking. In dit geval zien we echter dat hoe we de referentiepunten ook kiezen, het besluit steeds hetzelfde is, namelijk dat er sprake is van een significante afname van het onveiligheidsgevoel over de tijd.

Tabel 7. Onveiligheidsgevoelens (8 items-somschaal) naar meetpunt (gecontroleerd voor scholing, geslacht en leeftijd)

	Evolutie		β
1998-2008	60,10 naar 55,91	Daling	0,106***
1998, 1999, 2000, 2001 – 2002, 2004, 2006, 2008	60,78 naar 55,96	Daling	0,114***
1998, 1999 – 2006, 2008	57,79 naar 53,74	Daling	0,103***

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

Zo toont tabel 7 dat als we enkel 1998 vergelijken met 2008, we een significante daling vaststellen (van 60 naar 56). Als we ruimere periodes vergelijken, de eerste vier jaren (1998, 1999, 2000 en 2001) met de laatste vier jaren (2002, 2004, 2006 en 2008), wat een meer stabiele vergelijking is en minder afhankelijk van elementen die in een bepaald jaar in de actualiteit

⁶ Het ging daarbij wel om de vergelijking van één websurvey en één face-to-face-survey, terwijl dergelijke vergelijkingen idealerwijze op een groter aantal vergelijkingspunten zouden moeten kunnen steunen.

komen, stellen we eveneens vast dat de onveiligheidsgevoelens over de tijd afnemen (van 61 naar 56). Ook een vergelijking van de eerste 2 jaren (1998 en 1999) met de twee laatste jaren (2006 en 2008) geeft een significante daling van de onveiligheidsgevoelens over de jaren te zien (van 58 naar 54)⁷. Voorlopig kunnen we besluiten dat er zich tussen 1998 en 2008, ongeacht wat schommelingen, een lichte, maar statistisch significante daling van de onveiligheidsgevoelens heeft voorgedaan. Deze werd gerealiseerd tussen 2001 en 2006. In die periode werden de Vlamingen minder bang.

Het is interessant na te gaan of die daling meer bepaald aan de antwoorden op bepaalde uitspraken kan worden toegeschreven. Om dat te doen, en korte termijn fluctuaties uit te sluiten, nemen we enerzijds de periode van 1998 tot en met 2001 samen, anderzijds de periode van 2002 tot en met 2008 (tabel 8).

Tabel 8. Evolutie van de onveiligheidsgevoelens, itemniveau (brutopercentages), N=14.060

	1998-2001	2002-2008	Totaal	Sign
De laatste 10 jaar zijn de straten onveiliger geworden	76,3	66,3	71,7	***
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	68,9	61,0	65,2	***
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	61,4	54,5	58,2	***
De politie en rijkswacht zijn niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	53,7	47,4	50,8	***
Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter laten	42,8	37,7	40,5	***
's Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er gebeld wordt	40,8	37,4	39,2	***
Uit angst dat ik word overvallen sluit ik altijd onmiddellijk mijn wagen als ik instap	34,1	29,2	31,8	***
Schaal (0-100)	60,54	55,79	58,34	***

* p<0,05   ** p<0,01   *** p<0,001

Als de evolutie van de individuele uitspraken aldus wordt bekeken, wordt de daling van de onveiligheidsgevoelens bevestigd. Voor de meeste uitspraken daalt de proportie personen die ermee instemmen met 11 à 14%. Slechts één uitspraak registreert een kleinere daling. "'s

⁷ Ook andere combinaties werden onderzocht en telkens kwamen we tot dezelfde conclusie, namelijk een lichte maar significante daling van het onveiligheidsgevoel.

Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er gebeld wordt". De proportie personen die instemt met deze uitspraak daalt met 8%. De grootste procentuele daling wordt geregistreerd voor de uitspraak in verband met het sluiten van de wagen (14%). Waarschijnlijk is dat een gevolg van het automatisch maken van dat sluiten in vele recente wagens. Die laatste uitspraak buiten beschouwing gelaten, blijken de uitspraken die op preventief gedrag en op angst wijzen, het minst aan verandering onderhevig te zijn.

4. Onverklaarde ontwikkeling

Een trend vaststellen is nog wat anders dan hem verklaren. Een eerste zaak die opvalt bij het bekijken van de vastgestelde trend is dat aangrijpende gebeurtenissen, waarvan dikwijls wordt beweerd dat zij het onveiligheidsgevoel opdrijven, geen merkbare sporen nalaten in de vastgestelde evolutie.

Van "9/11", de aanslag op de Twin Towers op 11 september 2001, wordt dikwijls beweerd dat hij het gevoel van onveiligheid en kwetsbaarheid nagenoeg wereldwijd heeft verhoogd. Men zou daarom verwachten dat het onveiligheidsgevoel in de meting van 2002 hoger ligt dan in 2001 (toen de enquête voor de aanslag in november werd afgerond). Dat is niet het geval. Tussen 2001 en 2002 wordt een daling van het onveiligheidsgevoel opgetekend.

Een voor België zeer aangrijpende gebeurtenis was de moord op Joe Van Holsbeek op 12 april 2006, de zogeheten mp3-moord. Dat gebeuren had alle eigenschappen van een evenement dat het onveiligheidsgevoel kan verhogen: men kan in een drukke stationshal, omringd door voorbijgangers, worden vermoord voor een kleinood. Die gebeurtenis viel tijdens het veldonderzoek van de survey van 2006. Die survey toont echter een verdere daling, niet een stijging van het onveiligheidsgevoel ten opzichte van 2001, 2002 en 2004.

Het in verband brengen van fluctuaties in trends met dergelijke gebeurtenissen is al altijd een zeer speculatieve en daarom ook wat overbodige bezigheid. In dit geval blijken de "usual suspects" echter helemaal niet bij de waarnemingen te passen. Die vaststelling kan er op wijzen dat de schaal waarmee het onveiligheidsgevoel wordt gemeten relatief immuun is voor dergelijke gebeurtenissen of dat het onveiligheidsgevoel niet in zo'n direct verband staat met de realisatie van risico's en de media-aandacht die daarnaar gaat.

De wetenschappelijke literatuur bevat trouwens heel wat aanwijzingen dat het onveiligheidsgevoel meer te maken heeft met algemene gevoelens van kwetsbaarheid en met voorstellingen en communicatieprocessen dan met risico's en gerealiseerde risico's op slachtofferschap. Een overzicht van de literatuur vindt men in Elchardus, De Groof en Smits (2005, 2008). Het daar gerapporteerde onderzoek, dat betrekking heeft op Vlaanderen, kon rekening houden met

verschillende aspecten van het onveiligheidsgevoel en met zowel metingen van direct als indirect slachtofferschap (zelf slachtoffer zijn of slachtoffers kennen in de naaste omgeving) als met gedetailleerde metingen van het mediagebruik. Het komt tot het besluit dat het onveiligheidsgevoel, in orde van afnemend belang, verklaard wordt door een algemeen gevoel van malaise of onbehagen (gemeten als een negatief toekomstbeeld en gevoelens van anomie), een voorkeur voor commerciële televisie (wat gepaard gaat met intens kijkgedrag), een oudere leeftijd en het gevoel van fysieke kwetsbaarheid dat daarmee gepaard gaat, een negatieve perceptie van de politie, van het vrouwelijk geslacht zijn en tenslotte het directe en indirecte slachtofferschap. Als we uitgaan van de veronderstelling dat het zeer hoge onveiligheidsgevoel dat we in Vlaanderen nu al sedert een ruim decennium kennen er niet altijd is geweest, maar over de laatste 20, 30 of 40 jaar is gegroeid (wat we door een gebrek aan gegevens niet kunnen nagaan) dan zijn mogelijke en plausibele verklaringen voor een gebeurlijke groei van het onveiligheidsgevoel:

- een toename van het onbehagen,
- de opkomst van de televisie en in het bijzonder van commerciële televisie,
- de vergrijzing,
- het dalende vertrouwen in de politie.

We zullen, voor Vlaanderen althans, nooit kunnen nagaan of dit het geval is en in welke mate die verschillende factoren effectief een rol hebben gespeeld. Als dat de factoren zijn die een historische groei van het onveiligheidsgevoel kunnen verklaren, dan zouden zij ook de daling van het onveiligheidsgevoel moeten verklaren, die zich over het laatste decennium en vooral tussen 2001 en 2006 heeft voorgedaan. Die daling kan dan het gevolg zijn van een afname van het onbehagen, een zich gewijzigde mediavorkeur of een positiever geworden perceptie van de politie. Zij zou ook het gevolg kunnen zijn van ontgrijzing en van een verandering van de geslachtsratio van de bevolking, maar we weten dat deze zich niet hebben voorgedaan. Een andere mogelijkheid is dat het verband tussen onbehagen, mediavorkeur, leeftijd, perceptie van de politie en geslacht enerzijds, onveiligheidsgevoel anderzijds, is veranderd. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat vrouwen minder angstig zijn geworden, dat het verschil in onveiligheidsgevoel tussen vrouwen en mannen is afgenomen. Ook zo'n ontwikkeling zou de dalende trend kunnen verklaren.

De mogelijkheid om dat te onderzoeken wordt door de beschikbare gegevens slechts op een heel onvolkomen manier geboden. Van al de relevante kenmerken zijn er slechts twee, leeftijd en geslacht, die beschikbaar zijn in alle surveys waarop we steunen om de evolutie van de onveiligheidsgevoelens in kaart te brengen.

Als we onze maat van onveiligheidsgevoelens in verband brengen met de leeftijd (tabel 9), zien we dat het onveiligheidsgevoel nagenoeg lineair toeneemt met de leeftijd. De jongste

leeftijdsgroep (18 tot 25 jarigen) heeft een score van 52 op 100, de 66- tot 75-jarigen een score van 71 op 100 (tabel 9). Dit maakt nogmaals duidelijk dat, over een langere termijn beschouwd, de vergrijzing zeker een factor is die het onveiligheidsgevoel in een bevolking kan verhogen. Waarschijnlijk moeten we er ons bij neerleggen dat een oudere bevolking veel hogere eisen stelt aan veiligheid dan een jonge bevolking en dat in een oude bevolking verschijnselen als kwetsbaarheid, onbehagen en voorstellingen veel gemakkelijker in onveiligheidsgevoel kunnen worden vertaald. Het onveiligheidsgevoel is minstens ten dele demografische angst.

Tabel 9. Gemiddelde score op subjectieve onveiligheidsgevoelens (0-100) naar leeftijd en geslacht, N=14.060

	Gemiddelde score op onveiligheidsgevoelens (0-100)	N	Standaardafwijking
Leeftijd ($\eta^2=8.9$; $p=0.000$)			
18 tot 25 jaar	51,58	1.825	18,06
26 tot 35 jaar	53,77	2.670	19,64
36 tot 45 jaar	54,98	3.032	20,18
46 tot 55 jaar	57,43	2.588	21,00
56 tot 65 jaar	65,24	2.131	21,16
66 tot 75 jaar	70,62	1.815	19,85
Geslacht ($\eta^2=4.0$; $p=0.000$)			
Man	54,13	7.011	20,84
Vrouw	62,53	7.045	20,37
Totaal	58,34	14.056	21,03

Bron: gekoppelde databank

Nagenoeg alle studies zijn het erover eens dat er een groot genderverschil is in onveiligheidsgevoelens (Gebotys, Roberts en DasGupta, 1988; Chiricos, Eschholz en Gertz, 1997; Bennett en Flavin, 1994; Killias en Clerici, 2000; Covington en Taylor, 1991; Gainey en Seyfrit, 2001; Kanan en Pruitt, 2002; Ferraro, 1995). Ook op basis van de SCV-surveys komen we tot de conclusie dat vrouwen een hoger onveiligheidsgevoel hebben dan mannen. Mannen hebben een score van 54 op 100, vrouwen van 63 op 100. Tabel 10 geeft de afzonderlijke items in volgorde van discriminatiekracht tussen mannen en vrouwen. De onveiligheidsgevoelens van vrouwen zijn veel hoger dan deze van mannen als het gaat om preventief gedrag en het bekennen van angst. Zo doet meer dan de helft van de vrouwen (51%) de deur niet open als er 's avonds of 's nachts gebeld wordt. Bij de mannen is dit 27%. Drie kwart van de vrouwen is van mening dat je 's avonds op straat extra voorzichtig moet zijn, tegen 56% van de mannen. Ook het sluiten van de wagen uit angst overvallen te worden wordt vaker door vrouwen (36%) dan door man-

nen (27%) gedaan. Bij de stellingen die peilen naar meer algemene gevoelens van onveiligheid zijn de gendersverschillen minder groot.

Tabel 10. Percentage mannen en vrouwen dat het (helemaal) eens is met de stellingen - N=14.060

	Mannen		Vrouwen		Sign
	Bruto%	Netto% ⁽¹⁾	Bruto%	Netto% ⁽¹⁾	
's Avonds en 's nachts doe ik de deur niet open als er gebeld wordt	27,4	27,6	50,9	50,8	***
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	56,1	56,2	74,3	74,2	***
Uit angst dat ik word overvallen sluit ik altijd onmiddellijk mijn wagen als ik instap	27,4	27,3	36,3	36,4	***
De laatste 10 jaar zijn de straten onveilig geworden	67,9	68,0	75,4	75,3	***
Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter laten	36,5	36,5	44,4	44,4	***
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	55,5	55,6	60,9	60,8	***
De politie en rijkswacht zijn niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	49,4	49,4	52,2	52,1	***

Bron: gekoppelde databank (1998-2008); * p<0,05 ** p<0,01 ***p<0,001

⁽¹⁾ Nettopercentages na controle voor leeftijd

We weten dat er zich over de beschouwde periode – 1998 tot 2008 – geen ontgrijzing heeft voorgedaan en dat de geslachtsratio niet is veranderd. Het is echter wel mogelijk dat de relaties tussen de leeftijd en het geslacht enerzijds, het onveiligheidsgevoel anderzijds zijn veranderd. Dergelijke veranderingen in de effecten van variabelen kunnen onder meer worden verwacht omdat de sociale betekenis van die variabelen is veranderd. Zeventig zijn in 1950 en in 2000 is numeriek weliswaar hetzelfde, maar sociaal helemaal niet omdat, zoals dat in de volksmond heet, “oudere mensen steeds jonger worden” en precies daarom ook minder kwetsbaar en in het algemeen minder vatbaar voor onveiligheidsgevoelens. Eenzelfde ontwikkeling zou zich kunnen voordoen in verband met gender. De sociale positie van de vrouw is zodanig veranderd dat het niet is uitgesloten dat ook het verband tussen geslacht en onveiligheidsgevoel is veranderd. Of dergelijke veranderingen daadwerkelijk hebben plaatsgegrepen en minstens ten dele de vastgestelde evolutie kunnen verklaren, wordt nu onderzocht.

4.1. Gender en onveiligheid

Het interactie-effect van geslacht en periode is niet significant (tabel 11). De daling van de onveiligheidsgevoelens over de tijd is bij mannen en vrouwen nagenoeg gelijk (respectievelijk 5 en 4 punten op de schaal van 0 tot 100). Mannen halen in de periode 1998-2001 een score van 57 op 100, in de periode 2002-2008 52 op 100 op de schaal van onveiligheid. Bij de vrouwen stellen we een gelijkaardige daling vast, van 65 op 100 in de periode 1998-2001 naar 61 op 100 na het jaar 2001. De mate waarin vrouwen zich onveiliger voelen dan mannen is in 2008 niet significant verschillend van in 1998.

4.2. Leeftijd en onveiligheid

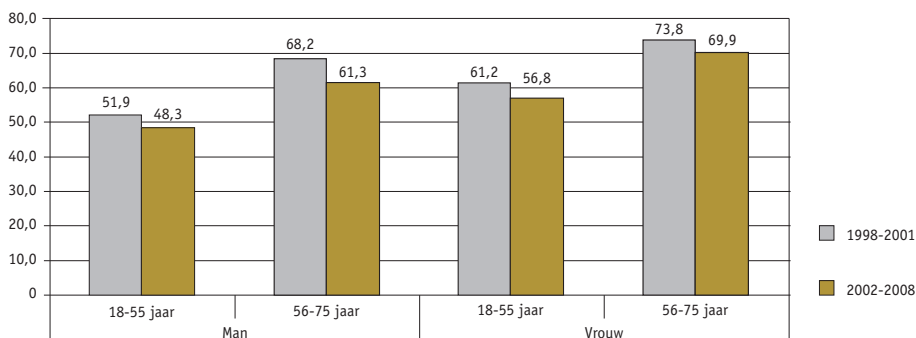
Het interactie-effect van leeftijd en periode is niet significant, maar wordt dat wel heel nipt (op niveau $p=0.10$) als geslacht in het model wordt ingebracht (tabel 11). Dit betekent dat minstens een deel van de daling van de onveiligheidsgevoelens over de tijd het gevolg is van een daling van de onveiligheidsgevoelens van ouderen en dat die daling zich bij mannen voordoet.

Tabel 11. Effect van leeftijd en periode op onveiligheidsgevoelens - Stapsgewijze lineaire regressie (Vlaamse bevolking 18-75 jaar - N=14.060)

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5	
	β	p	β	p	β	p	β	p	β	p
(Constant)		0,00		0,00		0,00		0,00		0,00
SCV1999 (ref=TOR1998)	-0,07	0,00	-0,07	0,00	-0,06	0,00	-0,06	0,00	-0,06	0,00
SCV2000 (ref=TOR1998)	0,00	0,68	-0,01	0,41	0,00	0,93	0,00	0,79	0,00	0,83
DS2001 (ref=TOR1998)	0,07	0,00	0,06	0,00	0,08	0,00	0,08	0,00	0,06	0,00
SCv2002 (ref=TOR1998)	0,00	0,85	0,00	0,84	0,01	0,33	0,02	0,28	0,00	0,83
SCV2004 (ref=TOR1998)	-0,04	0,00	-0,05	0,00	-0,02	0,28	-0,02	0,34	-0,04	0,15
Welzijn2006 (ref=TOR1998)	-0,13	0,00	-0,13	0,00	-0,10	0,00	-0,09	0,00	-0,12	0,00
SCV2008 (ref=TOR1998)	-0,06	0,00	-0,07	0,00	-0,04	0,13	-0,03	0,16	-0,06	0,07
Leeftijd			0,28	0,00	0,31	0,00	0,31	0,00	0,31	0,00
Interactie leeftijd & meting					-0,05	0,11	-0,05	0,07	-0,05	0,07
Geslacht							0,20	0,00	0,18	0,00
Interactie geslacht & meting									0,03	0,27
R ²		0,031		0,112		0,112		0,151		0,151

In grafiek 2 zien we dat tussen de twee periodes het onveiligheidsgevoel (0-100) van vrouwen afneemt en dat er slechts een klein verschil is in daling tussen vrouwen onder de 56 jaar en boven de 56 jaar, een daling van respectievelijk 4 en 3 punten. Bij de mannen stellen we eveneens een daling vast, groter dan bij de vrouwen, maar in dit geval is er een verschil naar leeftijd. Het onveiligheidsgevoel van mannen onder de 56 daalt met 4 punten, dat van mannen ouder dan 56 jaar met 7 punten. Het verschil is duidelijk, maar toch bescheiden en eigenlijk ook van twijfelachtige statistische significantie. Er is dus wel een ernstige aanwijzing, maar geen grote zekerheid, dat het leeftijds effect, althans bij mannen is veranderd en dat het verschil in onveiligheidsgevoel tussen jonge en oude mannen is afgenomen. Die ontwikkeling verklaart echter nagenoeg niets van de waargenomen trend. We weten dat het onveiligheidsgevoel tussen 2001 en 2006 is gedaald. We weten echter niet waarom dat is gebeurd. De gegevens om dat te achterhalen ontbreken.

Grafiek 2. Evolutie van onveiligheidsgevoelens (0-100) naar geslacht en leeftijd

5. Besluit

Een groot deel van de inwoners van Vlaanderen voelt zich onveilig. Zowat één op twee van hen is van oordeel dat de politie niet meer in staat is hen tegen criminelen te beschermen. Men kan dus wel spreken van een cultuur van de angst. Een onderzoek bij jongvolwassenen brengt trouwens aan het licht dat een overgrote meerderheid van oordeel is dat allerhande risico's en gevaren over de laatste halve eeuw zijn toegenomen. Zij denken daarbij vooral aan het risico slachtoffer te worden van misdaad of van onveilig verkeer. Wat betreft technologische risico's, zoals atoomrampen, onveilige voedselketens en voedselvergiftiging, zijn ongeveer evenveel jongvolwassenen van oordeel dat die risico's zijn afgenomen als er zijn die een toename menen te onderkennen. De perceptie van toegenomen risico's verwijst dus vooral naar wat wordt gemeten als onveiligheidsgevoel.

Voor Vlaanderen beschikken we pas over een betrouwbare meting van dat onveiligheidsgevoel vanaf 1998. In deze bijdrage werd de evolutie van dat gevoel tussen 1998 en 2008 geschetst. Daaruit blijkt een dalende trend. Deze heeft zich vooral tussen 2001 en 2006 voorgedaan. De daling is betekenisvol, maar de onveiligheidsgevoelens blijven ook in 2008 nog zeer hoog. De gegevens beschikbaar in de SCV-surveys van de Vlaamse Gemeenschap laten niet toe die daling te verklaren. Er is wel ander onderzoek over onveiligheid in Vlaanderen dat, zonder rechtstreeks een evolutie te verklaren, licht werpt op de oorzaken van de onveiligheidsgevoelens. Daaruit blijkt dat criminaliteit en slachtofferschap slechts een geringe rol spelen (Elchardus, De Groof, Smits, 2008). Algemene gevoelens van onbehagen, mediagebruik en vertrouwen in de politie spelen een veel belangrijker rol. Eén van de meer belangrijke factoren is wat men demografische angst zou kunnen noemen. Oudere mensen voelen zich, onder meer ten gevolge van hun grotere fysieke kwetsbaarheid, onveiliger. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de vergrijzing van de bevolking heeft geleid tot hogere onveiligheidsgevoelens. Binnen de beperkte mogelijkheden van de hier gebruikte data werd nagegaan of de relatie tussen de leeftijd en de onveiligheidsgevoelens tussen 1998 en 2008 is gewijzigd. Zo'n evolutie kan worden verwacht omdat de sociale betekenis van het oud zijn - van de chronologische leeftijd - is veranderd: op dezelfde leeftijd zijn mensen vandaag fysiek minder kwetsbaar dan in het verleden. We stellen, althans voor mannen, inderdaad vast dat in 2008 het ouder zijn dan 55 minder bijdraagt tot onveiligheidsgevoelens dan 11 jaar geleden. Het gaat echter om een klein verschil dat nagenoeg niets bijdraagt aan de verklaring van de vastgestelde daling van de onveiligheidsgevoelens.

Bibliografie

- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Bennett, R. R. & Flavin, J. M. (1994). Determinants of fear of crime: the effect of cultural setting. In: *Justice Quarterly*, 11(3), 357-381.
- Carcach, C., Frampton, P. et al. (1995). Explaining Fear of Crime in Queensland. In: *Journal of Quantitative Criminology*, 11(3), 271-287.
- Chiricos, T., Eschholz S. & Gertz M. (1997). Crime, news and fear of crime: Toward an identification of audience effects. In: *Social Problems*, 44(3), 342-357.
- Covington, J. & Taylor, R.B. (1991). Fear of Crime in Urban Residential Neighborhoods: Implications of Between- and Within-Neighborhood Sources for Current Models. In: *Sociological Quarterly*, 32(2), 231-249.
- Elchardus, M. & Tresignie C. (2001). *Het draagvlak van de solidariteit TOR/DS2001. Deelrapport 1: Technisch verslag van opzet en verloop van de dataverzameling*. Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, 2002.

- Elchardus, M., Hooghe M. & Smits, W. (1998). *Technisch verslag bij de survey TOR98. II. Algemene beschrijving, frequenties, codeboek en vragenlijst*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2005). Rationele angst of collectieve voorstelling van onbehagen. Een vergelijking van twee paradigma's ter verklaring van onveiligheidsgevoelens. In: *Mens & Maatschappij*, 2005, 80, 1: 48-68.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2003). *Onveiligheidsgevoel - een literatuurstudie*. Studie uitgevoerd in opdracht van de Koning Boudewijnstichting, Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2008). Rational fear or represented malaise. A crucial test of two paradigms explaining fear of crime. In: *Sociological Perspectives*, 51, (3), 453-471.
- Fattah, E. (1993). Crime and older people. Victimization and fear of crime among the elderly: a possible link? *Australian Institute of Criminology*, 1-35.
- Ferraro, K. F. (1995). *Fear of crime. Interpreting victimization risk*. Albany, State University of New York.
- Furedi, F. (1997). *Culture of Fear. Risk taking and the morality of lox expectations*. London, Continuum
- Gainey, R.R. & Seyfrit, C.L. (2001). Fear of crime among rural youth: testing the generality of urban models to rural areas. In: *Sociological focus*, 34(3), 269-286.
- Gebotys, R.J., Roberts, J.V. & DasGupta, B. (1988). News media use and public perception of crime. In: *Canadian journal of criminology*, 30: 3-16.
- Greve, W. (1998). Fear of Crime among the Elderly: Foresight, Not Fright. In: *International Review of Victimology*, 5(3-4), 277-309.
- Heerwegh, D., Billiet, J. & Loosveldt, G. (2005). Opinions op bestelling? Een experimenteel onderzoek naar het effect van vraagverwoording en sociale wenselijkheid op de proportie voor- en tegenstanders van gemeentelijk migrantenstemrecht. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 26(3), p189-208.
- Kanan, J.W. & Pruitt, M.V. (2002). Modelling fear of crime and perceived victimization risk: the (in)significance of neighbourhood integration. In: *Sociological inquiry*, 72(4): 527-548.
- Killias, M. & Clerici C. (2000). Different measures of vulnerability in their relation to different dimensions of fear of crime. In: *British journal of criminology*, 40(3), 437-450.
- Kury, H., J. Obergfell-Fuchs, et al. (2001). Aging and the Fear of Crime: Recent Results from East and West Germany. *International Review of Victimology*, 8(1), 75-112.
- Pain, R. (2001). Gender, Race, Age and Fear in the City. *Urban Studies*, 38(5-6), 899-913.
- Pieterman, R. (2008). *De Voorzorgcultuur, streven naar veiligheid in een wereld vol risico en onzekerheid*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Smits, W. & De Groof, S. (2005). *Onbehagen en participatie bij jongvolwassenen. Technisch*

- verslag: veldwerk, responsanalyse, vragenlijst en schaalgegevens.* Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel,
- Smits, W. & De Groof, S. (2006). *Het welzijn van de Belgische bevolking. Technisch verslag, veldwerk, responsanalyse, vragenlijst en schaalgegevens.* Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, 2006.
- Timmermans, J.M. (1997). *Rapportage ouderen.* Den Haag: SCP.

EEN TYPOLOGIE VAN MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID

VORMEN VAN MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID EN HUN GEVOLGEN

*Mark Elchardus • Wendy Smits
• Bram Spruyt
Onderzoeksgroep TOR, VUB*

Samenvatting

Dit artikel brengt verschillende vormen van maatschappelijke betrokkenheid in kaart en onderzoekt de wijze waarop deze samenhangen met houdingen en opvattingen. Een clusteranalyse op verschillende vormen van participatie van de Vlaamse volwassen bevolking brengt zes verschillende vormen van betrokkenheid aan het licht. Deze zijn vooral gestructureerd door de leeftijd en het opleidingsniveau. Er zijn drie groepen van types voor de jongvolwassenen, de middelbare leeftijd en de senioren. De clusters voor elke leeftijdsgroep splitsen zich verder op naar opleidingsniveau. De types van verbondenheid hebben een invloed op zowel het maatschappelijk vertrouwen als op de levenstevredenheid. De invloed op het maatschappelijk vertrouwen is echter veel groter dan de invloed op de persoonlijke levenstevredenheid. Mensen van wie de interactie zich beperkt tot werk, sport en televisie staan wantrouwig tegenover de maatschappelijke instellingen en de medemens. Communicatieprocessen die tot stand komen in het verenigingsleven, via cultuurparticipatie en amateurkunsten dragen bij tot maatschappelijk vertrouwen.

1. De wondere werken van het middenveld

Het verenigingsleven in Vlaanderen kan sinds een aantal jaren rekenen op een grote en welwillende belangstelling vanwege het beleid. Dat blijkt onder meer uit de plaats die aan het bevorderen van het verenigingsleven wordt ingeruimd in het Pact van Vilvoorde, de aandacht die het krijgt in het Vlaanderen-in-Actie (VIA) project, in de recente Vlaamse regeerakkoorden

en in de beleidsnota's Cultuur 2000-2004 en 2004-2009. Het blijkt ook uit de conventie die werd afgesloten tussen de Vlaamse regering en de Verenigde Verenigingen. Die houding wordt in grote mate gemotiveerd door de vermeende gevolgen van die participatie. In dat verband zijn de verwachtingen hoog gespannen. In de beleidsnota Cultuur 2000-2004 van de Vlaamse regering wordt van het verenigingsleven onder meer verwacht dat het inburgerd, emancipeert, zin geeft, bijdraagt tot actieve participatie, democratische discussie in de hand werkt en het sociale weefsel verstevigt (2000).

Die verwachtingen steunen op wetenschappelijk onderzoek. Internationaal heeft het onderzoek van Robert Putnam, gerapporteerd in *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (1993), in dat verband een grote invloed uitgeoefend. In dat boek verdedigt en onderbouwt Putnam de stelling dat sociaal kapitaal (waarin sociale participatie een belangrijke rol speelt) van doorslaggevend belang is voor een goede, doelmatige werking van de democratie. In Vlaanderen werd de sociale participatie voor het eerst uitgebreid onderzocht in 1998 (Elchardus, Huysse & Hooghe, 2000). Dat onderzoek nam ook de invloed van het verenigingsleven op het denken en het leven van de mensen onder de loep. Wie actiever participeert, bleek een meer vertrouwend mensbeeld te hebben. De participant veronderstelt in mindere mate dat iedereen het eigenbelang als richtsnoer neemt. Hij is verdraagzamer en minder ethnocentrisch, heeft minder uitgesproken antipolitieke houdingen en verleent meer steun aan de vertegenwoordigende democratie. Hij of zij voelt zich politiek minder machteloos. Ook de buurtbetrokkenheid en de cultuurparticipatie zijn hoger bij mensen die actief deelnemen aan het verenigingsleven. Wie veel participeert is dus democratisch beter ingeburgerd en sociaal meer betrokken. Het verenigingsleven blijkt daarenboven niet alleen bij te dragen tot maatschappelijk wenselijke houdingen. Het verhoogt ook het persoonlijke welzijn. Mensen die zich engageren in het verenigingsleven, zijn gemiddeld meer tevreden met hun verschillende levensdomeinen, voelen zich beter in hun vel, kortom, zijn gelukkiger (Elchardus & Smits, 2007). Die effecten van het verenigingsleven worden vastgesteld na controle voor mogelijke andere invloeden op de beschouwde houdingen en ervaringen – zoals die van onder meer geslacht, leeftijd, opleidingspeil, sociaal-economische condities, levensbeschouwing en mediagebruik.

2. Betrokkenheid en verbondenheid

Bij die vaststellingen kunnen twee soorten kanttekeningen worden geplaatst. De eerste daarvan betreft de causale of oorzakelijke ordening die wordt verondersteld. De tweede heeft betrekking op de manier waarop de invloed van de participatie wordt gemeten.

De causale problematiek komt neer op de vraag of de deelname aan het verenigingsleven

oorzaak of gevolg is van de vastgestelde verschillen in houdingen. Veroorzaakt de participatie een verschuiving in houdingen of zijn het daarentegen mensen met bepaalde houdingen die al sneller actief aan het verenigingsleven gaan deelnemen (Stolle, 1998a, 1998b; Elchardus, Huyse & Hooghe, 2000). Aangezien adequaat experimenteel onderzoek over sociale participatie onhaalbaar is, zal men nooit met zekerheid op die vraag kunnen antwoorden. De houding die dient te worden aangenomen is noodzakelijkerwijze pragmatisch: aangezien men een nettoverband tussen sociale participatie en de beschouwde houdingen blijft waarnemen, ook na uitvoerige controle voor andere mogelijke invloeden op die houdingen, is het aangewezen een beleid te voeren dat veronderstelt dat sociale participatie die houdingen beïnvloedt. Dichter bij *evidence based policy* kan men in dat verband niet komen.

Het probleem betreffende de wijze waarop de invloed van het verenigingsleven wordt gemeten, heeft te maken met de vraag of het niet kunstmatig is participatie af te zetten tegen niet-participatie. Nagenoeg alle metingen van de effecten van participatie zijn volgens dat stramen opgebouwd. Zij vergelijken leden met niet-leden, actieve participanten met passieve participanten, kernleden met andere, minder betrokken leden. Zo'n aanpak vloeit ook rechtstreeks voort uit de wetenschappelijke benadering van de werkelijkheid. Deze beschouwt die werkelijkheid als een geheel van variabele eigenschappen waarvan de effecten kunnen worden bestudeerd door de gevolgen of covariaten van de aanwezigheid van een eigenschap af te zetten tegen die van de afwezigheid ervan. Vraag is of dat wetenschappelijk evidente schema soms niet op een al te eenvoudige wijze wordt toegepast. Wie niet deelneemt aan het verenigingsleven is misschien wel betrokken bij andere vormen van sociale interactie en communicatie. Maatschappelijk relevant is niet noodzakelijk het verschil tussen deelnemers en niet-deelnemers, maar de verschillen tussen verschillende vormen van maatschappelijke betrokkenheid en tussen verschillende combinaties van verschillende vormen van betrokkenheid.

Die problematiek werd al onderkend in *Het middenveld in Vlaanderen* waar gekeken werd naar het verschil tussen mensen die vooral via de televisie met de samenleving verbonden zijn en mensen die ook via het verenigingsleven met anderen contact hebben (Elchardus, Huyse & Hooghe, 2000, 125-134). Dat bracht aan het licht dat het verenigingsleven heel andere effecten heeft dan het televisiekijken. De wijze van maatschappelijke betrokkenheid blijkt met andere woorden zeer belangrijk te zijn. De blik die via het scherm van de televisie op de wereld wordt geworpen, leidt tot andere opvattingen en denkbeelden dan de kijk op de samenleving via interactie met medeleden. De draagwijdte van die poging om verschillende vormen van sociale betrokkenheid tegen elkaar af te zetten, was echter heel beperkt omdat slechts rekening werd gehouden met twee mogelijke vormen van betrokkenheid. In deze bijdrage proberen we een benaderingswijze uit te werken die rekening houdt met een bredere waaier van vormen van betrokkenheid.

Als gesproken wordt van effecten van het lidmaatschap van verenigingen gaat het altijd over effecten die worden gerealiseerd door de sociale contacten, de sociale interactie die tot stand komt via de participatie aan het verenigingsleven. Verschillende auteurs gaan dieper in op verschillende eigenschappen van die interactie. Redig (2005) bijvoorbeeld, schetst een continuüm dat loopt van het *deelnemen* zonder verdere betrokkenheid, tot het *deelhebben* dat wijst op een zeer grote mate van betrokkenheid. Heel wat auteurs hebben geschreven over de gevolgen van de duur van de participatie (Hoge & Ankley, 1982; Fendrich & Turner, 1989; Stolle, 1998b; Maloney, 1999). Andere auteurs hebben zich afgevraagd of de soort vereniging een verschil maakt voor de gevolgen van de participatie of de interactie die binnen de vereniging wordt verwezenlijkt (Almond & Verba, 1969, 265; Putnam, 1993, 90; Stolle & Rochon, 1998; Elchardus, Huysse & Hooghe, 2000, 122). Het gaat daarbij steeds om variabele eigenschappen van een bepaalde vorm van betrokkenheid.

Een gelijkaardige belangstelling vindt men terug in de meeste benaderingen van sociaal kapitaal. Een gedeeltelijke uitzondering daarop is de wijze waarop Pierre Bourdieu (1985) sociaal kapitaal definieert: niet zozeer als een vorm van interactie of betrokkenheid, maar als nuttige contacten die kunnen worden gemobiliseerd om het bereiken van bepaalde doelen (bijvoorbeeld het uitbouwen van een loopbaan) te bevorderen. Bij James Coleman (1988) en Robert Putnam (1993) verwijst sociaal kapitaal niet rechtstreeks naar een dergelijk, individueel gehanteerd instrument, maar naar tegelijkertijd een eigenschap van individuen en van collectiviteiten. Individuen die via stabiele interactiepatronen onderling verbonden zijn, bekabelen als het ware hun collectiviteiten (lokale gemeenschap, regio enzovoort). De mate en de aard van de betrokkenheid van de leden van een collectiviteit schept de mate van verbondenheid van die collectiviteit. Het is precies dat sociaal bekabeld zijn dat collectiviteiten additionele mogelijkheden geeft om doeltreffend te zijn in beleid, bestuur en probleemoplossing.

Die stellingen over sociaal kapitaal zijn schatplichtig aan het werk van Mark Granovetter (1973). Hij maakt een onderscheid tussen soorten persoonlijke relaties. Hij verdedigt de algemene stelling dat persoonlijke relaties, netwerken en patronen van interactie, veel belangrijker zijn voor het functioneren van hedendaagse samenlevingen, organisaties en bedrijven dan doorgaans wordt aangenomen. Persoonlijke relaties die steunen op oogcontact - *face to face* contact - kunnen uiteraard variëren naar intensiteit. Granovetter onderscheidt in dat verband schematisch *strong* en *weak ties*. De sterke en zwakke banden vervullen volgens Granovetter verschillende functies. Sterke banden zijn belangrijk voor onder meer emotionele steun en groepsbinding. Zwakke banden - eerder kenmerkend voor relaties met kennissen dan met vrienden - kunnen daarentegen een grotere schaal bereiken en meer mensen met elkaar in contact brengen. Zij zijn daarom belangrijker bij onder meer het opzetten van ondernemingen of sociale bewegingen. Als we spreken van sociaal kapitaal als relevant voor de sociale bekabeling

van collectiviteiten gaat het in grote mate om die *weak ties*.

De begrippen *sterke* en *zwakke banden*, alsook *sociaal kapitaal* zijn in essentie bedoeld om de aard van de onderlinge verbondenheid en betrokkenheid van de leden van een samenleving in kaart te brengen, om op die manier te kunnen nagaan welke gevolgen dit heeft op de prestatie van de samenleving in kwestie. Realiseren sterk sociaal bekabelde samenlevingen beter bestuur, hogere economische groei, grotere creativiteit en innovatie? In die zin moet 'sociaal kapitaal' heel letterlijk worden opgevat: het gaat om de economische waarde van menselijke verbondenheid (Arrow, 2000).

In deze bijdrage proberen we de vormen van betrokkenheid in kaart te brengen en de samenhang daarvan met houdingen en opvattingen te onderzoeken. Daarom zullen we het begrip 'sociaal kapitaal', met zijn complexe en daarom wat vage betekenis en instrumentele connotaties vermijden. Het gaat ons om verbondenheid en betrokkenheid. We kijken daarbij niet naar variabele eigenschappen van betrokkenheid (zoals deelhebben versus deelnemen, *strong* en *weak ties*, korte duur versus lange duur...) maar naar de aard of de bron van de betrokkenheid¹. Sociale betrokkenheid is een manier om contact te hebben met de samenleving. Dat contact kan persoonlijk zijn, maar hoeft dat uiteraard niet te zijn, zeker niet in een samenleving waar de ontwikkeling van informatie en communicatietechnologie (ICT) een waaier van vormen van betrokkenheid mogelijk maakt.

Er zijn verschillende manieren om contact te hebben met de samenleving, om betrokken te zijn bij interactieprocessen. Werken is één manier. Mensen die werken ontmoeten collega's, en worden via hun werk ook dikwijls betrokken bij een verdere reeks interactieprocessen. Televisie kijken is een andere manier; het biedt een venster op de wereld, geeft een beeld van wat er in die wereld omgaat. Deelnemen aan het verenigingsleven is nog een andere manier. Naar de rol van zogeheten primaire relaties met vrienden, kennissen en familie gaat in de sociologie al geruime tijd veel aandacht. Computer en internet hebben recentelijk andere vormen van betrokkenheid mogelijk gemaakt. Het beoefenen van amateurskunst, alsook sporten zijn ook een manier om met anderen in contact te komen. Dat geldt eveneens voor cultuurparticipatie, filmbezoek en naar sportwedstrijden gaan.

In de recente SCV-surveys kunnen tien verschillende participatievormen worden onderscheiden (tabel 1). Deze vulden we verder aan met drie kenmerken van het informele netwerk van mensen, namelijk het contact met vrienden, familie en burens. Voor de arbeidsmarktparticipatie maakten we een onderscheid tussen het al dan niet hebben van betaald werk. Daarbij maakten we geen verdere onderverdeling tussen voltijdse en deeltijdse arbeid omdat we in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in *welke* activiteiten mensen doen, niet in hoe lang zij die doen.

¹ Een keuze die wordt ingegeven door de beschikbaarheid van gegevens. Op termijn lijkt het belangrijk zowel de variabele eigenschappen als de bronnen van betrokkenheid beter in kaart te brengen.

Voor het verenigingsleven werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds een ruime groep van sociaal-culturele en verwante verenigingen², anderzijds sportverenigingen en verenigingen verbonden aan een café³. Aldus werden twee maten om de deelname aan het verenigingsleven te meten gebruikt: actief lidmaatschap van de eerste groep verenigingen en actief lidmaatschap van de sport- en caféverenigingen. Naast het formele lidmaatschap van verenigingen namen we ook de deelname aan drie soorten activiteiten in beschouwing. Het gaat om het bijwonen van een sportwedstrijd, het zelf sporten en het creatief of kunstzinnig bezig zijn. In elke jaargang van de SCV-survey worden respondenten verder ook gevraagd hoe vaak ze naar bepaalde culturele activiteiten (zoals musea, opera, ...) gaan. In 2005 werden deze items aangevuld met een bredere bevraging van de filmparticipatie. Een factoranalyse op de totale groep items leverde twee goed te interpreteren factoren op waarbij de eerste verwijst naar de bredere cultuurparticipatie en de tweede betrekking had op de filmparticipatie. Op die manier kregen we twee maten van cultuurparticipatie. Deze werden telkens omgezet in categorieën waarbij de respondenten werden verdeeld over drie gelijke groepen, degenen die weinig participeren, degenen die matig participeren en de intense participanten (elke groep omvat ongeveer 33% van de respondenten)⁴. Wat betreft tv-kijken werd aan respondenten gevraagd hoe lang ze tv keken op een week- en weekenddag. Op basis daarvan berekenden we de gemiddelde kijkduur per dag. Ook hier werden drie even omvangrijke groepen van respondenten onderscheiden van mensen die weinig, matig en veel kijken. Naast de tv biedt ook het internet mensen toegang tot de wereld. Hoewel internet aan een duidelijke opmars bezig is, blijkt toch dat als we naar de totale bevolking kijken het gebruik ervan nog erg ongelijk is: ofwel gebruikt men het regelmatig, ofwel nauwelijks tot niet. Daarom maakten we een tweedeling voor het al dan niet hebben van een internetaansluiting⁵. Tabel 1 biedt een overzicht van de wijze waarop de verschillende vormen of bronnen van betrokkenheid werden gemeten.

² Het gaat om volgende verenigingen: Milieu- en natuurvereniging, fanclub, vereniging die gehandicapten helpen, vereniging voor (amateur)kunstbeoefening, hobbyclub of groep, vrouwenbeweging, socio-culturele vereniging, politieke vereniging of partij, religieuze of kerkelijke vereniging, wijk of buurtcomité, vereniging die ijvert voor de interne vrede in ontwikkelingslanden, vakbond of werkgeversorganisatie, gemeentelijke adviesraad of schoolraad, gezinsvereniging, rode kruis en andere vrijwilligersorganisatie, vereniging bond gepensioneerden, zelfhulpgroep, andere vereniging

³ Elke opdeling van verenigingen in categorieën is tot op zeker hoogte arbitrair. Indien slechts twee groepen worden onderscheiden – een beperking die we ons opleggen om de clusteranalyse die zal worden uitgevoerd niet te complex te maken – minimaliseert de hier gekozen opdeling de overlappende lidmaatschappen tussen de twee categorieën.

⁴ In de jaren 2006, 2007 en 2008 werd de filmparticipatie slechts aan de hand van een item bevraged. De items voor de bredere cultuurparticipatie werden wel allemaal bevraged. Omdat in 2005 bleek dat de filmparticipatie indien ruim bevraged toch te onderscheiden is van de cultuurparticipatie, beslisten we om deze voor de recentere edities ook afzonderlijk te onderscheiden. Een factoranalyse op de items van de cultuurparticipatie leverde in elke jaargang een dimensie op.

⁵ In 2008 dienden we die veranderlijke te vervangen door het effectieve contact met het internet.

Tabel 1. Overzicht van verschillende kenmerken van maatschappelijke betrokkenheid en hun empirische operationalisering

Kenmerk	Operationalisering
1 Werk	Dummy: al dan niet hebben van betaald werk
2 Lidmaatschap verenigingen	Dummy: al dan niet lid van een vereniging
3 Lidmaatschap sport en caféverenigingen	Dummy: al dan niet lid van een sport of cafévereniging
4 Bijwonen van sportwedstrijden	Dummy: maximum 1 keer per jaar versus meerdere keren per jaar of meer
5 Zelf sporten (al dan niet in clubverband)	Dummy: maximum 1 keer per jaar versus meerdere keren per jaar of meer
6 Zelf creatief bezig zijn	Dummy: maximum 1 keer per jaar versus meerdere keren per jaar of meer
7 Cultuurparticipatie	Ordinale veranderlijke met 3 categorieën
8 Filmparticipatie	Ordinale veranderlijke met 3 categorieën
9 Tv-kijken	Ordinale veranderlijke met 3 categorieën
10 Internet	Dummy: al dan niet hebben van internetaansluiting
11 Contact met burens	Ordinale veranderlijke: Minder dan 1 keer per maand / 1 tot 2 keer per maand / minstens 1 tot 2 keer per week
12 Contact met familie	Ordinale veranderlijke: Minder dan 1 keer per maand / 1 tot 2 keer per maand / minstens 1 tot 2 keer per week
13 Contact met vrienden	Ordinale veranderlijke: Minder dan 1 keer per maand / 1 tot 2 keer per maand / minstens 1 tot 2 keer per week

In deze bijdrage willen we drie vragen beantwoorden:

- (1) Kan men in de mate waarin de Vlamingen via die verschillende vormen van betrokkenheid contact hebben met hun samenleving een structuur onderkennen?
- (2) Als dat het geval is, welke zijn dan de structureerende factoren; welke zijn de eigenschappen die bepalen in welke vormen van betrokkenheid, in welk participatierepertoire mensen terecht komen?
- (3) Is er een verband tussen de vorm van betrokkenheid en de houdingen en opvattingen?

3. De structuur van de betrokkenheid

3.1. *Het clusteren van vormen van betrokkenheid*

Om in de verschillende onderscheiden vormen van betrokkenheid te zoeken naar een structuur, werd gebruik gemaakt van clusteranalyse. Dat is een techniek die op basis van een aantal criteriumvariabelen, in dit geval de verschillende vormen van betrokkenheid, zoekt naar een zo beperkt mogelijk aantal groepen (clusters) van mensen die onderling in termen van de criteriumvariabelen zo verschillend mogelijk zijn en intern in termen van die variabelen zo homogeen mogelijk zijn⁶.

Bij het zoeken naar een goede clusteroplossing hebben we een welbepaalde analysestrategie gevolgd. Deze bestond erin te vertrekken van de afzonderlijke databanken van de Survey Culturele Veranderingen van de jaren 2005, 2006, 2007 en 2008. Voor elk jaar afzonderlijk werd gezocht naar een optimale clustering op basis van de vormen van betrokkenheid. Op die manier werd het mogelijk na te gaan of de gevonden oplossingen voor de verschillende jaren dezelfde of nagenoeg dezelfde zijn, of zij, met andere woorden, stabiel en intern consistent zijn. Dat bleek ook het geval te zijn.

Daarbij bleken de kenmerken van het informele sociale netwerk (contact met familie, burens en vrienden) altijd zeer weinig aan de oplossing bij te dragen ($R^2 < 5\%$). Dat betekent niet dat dergelijke contacten niet belangrijk zijn, wel dat als men al de andere vormen van betrokkenheid van een persoon kent, zijn of haar mate van contact met burens, familie en vrienden nog maar bitter weinig informatie toevoegt aan het beeld van de betrokkenheid van die persoon. Het toevoegen van de variabelen die deze mate van informele of primaire contacten meten, bleek de clusteroplossingen telkens wel complexer te maken, zonder verhelderend te zijn. Daarom werd besloten die variabelen weg te laten. Een analyse zonder deze kenmerken leverde in de vier jaargangen van de survey een zeer gelijkaardige oplossing op, zowel wat het aantal als de aard van de onderscheiden clusters betreft.

Op basis van die bevinding voegden we de vier databanken samen en herhaalden vervolgens de analyses op dit grote bestand. De gevonden clusterstructuur was nagenoeg identiek aan deze voor de afzonderlijke jaargangen van de survey. Als we de verschillende modellen met een steeds groter aantal clusters vergelijken, zijn er verschillende redenen om een 6-cluster-

---

⁶ Meer specifiek voeren we een latente klasse cluster analyse uit. Over de specificatie, sterktes en zwaktes van deze analysetechniek en de relatie met andere clustertechnieken zie Vermunt & Magidson (2002) of Vermunt, Bijmolt & Paas (2006, 162-65). De analyses werden uitgevoerd met het statistisch programma Latent Gold 4.0 (Vermunt & Magidson, 2005).

model te verkiezen (zie bijlage tabel 8). Beginnen we met de zuiver statistische gronden. Een belangrijk criterium voor het vergelijken van complexe modellen op grote databestanden is het Bayesiaanse Informatie Criterium (BIC-statistiek). Modellen met een lagere BIC-waarde zijn te prefereren boven modellen met een hogere. Het is duidelijk dat de grootste reductie in BIC-waarde ophoudt bij de overgang van een 5- naar een 6-clustermodel. Hoewel op louter statistische gronden een 7-clustermodel het meest optimale zou zijn, is de reductie in BIC-waarde van een 6- naar 7-clusteroplossing erg klein. Die 7-clusteroplossing blijkt bovendien één zeer kleine cluster te bevatten met nauwelijks vijf procent van de respondenten dewelke ook niet direct voortvloeit uit een opsplitsing van een cluster uit een 6-clusteroplossing. Gegeven het feit dat we ook in geen enkele afzonderlijke jaargang voor zeven clusters zouden opteren, kiezen we voor een 6-cluster oplossing⁷.

Clusteranalyse is een bepaalde manier om naar de sociale werkelijkheid te kijken. Zij verschilt van wat we de ruimtelijke kijk kunnen noemen. Deze laatste identificeert de bestudeerde individuen door ze in een ruimte te situeren en dat gebeurt op basis van de score of positie van die mensen op de dimensies van die ruimte. Laten we een heel eenvoudig voorbeeld nemen. We identificeren mensen op basis van hun lichaamslengte en lichaamsgewicht. We kunnen die twee eigenschappen beschouwen als dimensies, stel de lengte is de verticale as van een assenkruis, het gewicht de horizontale. Dan beschrijven die twee variabelen of dimensies een ruimte (een vlak in dit geval). Grote, zware mensen zitten in de rechterbovenhoek van dat vlak, lichte, kleine mensen in de linkerbenedenhoek. Clusteranalyse is slechts nuttig als de waargenomen eigenschappen zich niet op een beperkt aantal dimensies laten ordenen. Laten zij zich wel zo ordenen, dan kan men beter die dimensies en de meer vertrouwde ruimtelijke kijk gebruiken om het gedrag van mensen te bestuderen. Daarom gingen we na of het mogelijk is de clusters langs één of meerdere dimensie(s) te ordenen. Dat is belangrijk omdat also kan worden nagegaan in welke mate het vinden van clusters een artefact is van de gebruikte methode. Het hanteren van een clustermethode impliceert immers dat er wel altijd groepen worden afgebakend. Het is mogelijk dat de structuur in de data zich beter laat beschrijven via een dimensiebenadering. Door modellen waarbij we de gevonden clusters ordenen langs een of meerdere dimensies te vergelijken met deze waarbij geen ordening wordt aangebracht, kan worden nagegaan welke benadering het best bij onze data past. Die toetsen worden ook weergegeven in tabel 8 (bijlage), met name in de modellen 11 tot en met 13.

Een vergelijking tussen modellen 11 tot en met 13 met model 6⁸ maakt duidelijk dat de clusters op geen enkele wijze te ordenen zijn op één of twee dimensies, zonder een groot verlies aan informatie en een veel minder juiste weergave van de gegevens. Waarom dat zo is zal aanstonds ook duidelijk worden als de 6 onderscheiden clusters inhoudelijk worden verkend.

⁷ De 6-cluster oplossing reduceert de L^2 van een model met slechts 1 cluster met 64%.

⁸ Modellen met geordende clusters waarbij het aantal clusters kleiner dan zes was bleken nog slechter bij de data te passen dan modellen met 6 clusters.

3.2. Beschrijving van de clusters

Tabel 2 beschrijft de clusters in termen van de vormen van betrokkenheid die ook werden gebruikt om ze te onderscheiden. Wat eerst en vooral opvalt is dat de respondenten zeer gelijkmatig over de verschillende clusters gespreid zijn. De kleinste cluster omvat 11% van de respondenten, de grootste 19.

Tabel 2. Participatiepatronen voor 6-clustermodel gebaseerd op SCV-surveys 2005, 2006, 2007 en 2008 (n: 5.898)

	Clustergrootte %	% Lid van minstens 1 vereniging	% Lid van minstens 1 sportvereniging	Gaan kijken naar wedstrijd (% meer dan 1 keer/jaar)	Sportparticipatie (algemeen) (% meer dan 1 keer/jaar)	Zelf creatief bezig zijn (% meer dan 1 keer/jaar)	Cultuurparticipatie (% Hoog)	Filmparticipatie (% Hoog)	% heeft internetaansluiting	TV kijken: Gemiddelde duur	% heeft werk
Thuisblijvers	19,6	15,1	2,6	14,0	10,4	12,4	0,0	0,0	37,3	3:57	6,7
Omnivoren	19,2	68,9	52,8	51,3	97,7	73,1	87,2	26,0	71,5	1:40	73,0
Hobbyisten	18,3	37,8	0,0	11,9	46,4	50,3	49,3	21,6	63,5	2:17	56,0
Sportievelingen	16,1	28,8	72,8	79,4	86,6	13,7	12,6	15,8	64,2	2:30	83,0
Werkers	15,4	24,4	5,1	25,6	26,5	17,5	0,4	1,9	62,2	2:15	100,0
Verenigingsmensen	11,4	69,7	28,0	31,3	61,6	35,5	27,0	0,0	36,1	3:52	0,0
Totaal	100,0	38,3	26,3	35,0	54,3	34,6	30,9	11,8	56,7	2:42	54,3

Bij het typeren en benoemen van de verschillende clusters steunen we op tweërlei vergelijkingen. Enerzijds kijken we hoe elke cluster zich tot de andere verhoudt voor een bepaalde vorm van betrokkenheid. Waarin verschilt elke cluster van de andere? Anderzijds vergelijken we binnen elke cluster welke vorm van betrokkenheid in relatieve zin sterker aanwezig is dan de andere vormen. Welke vorm van betrokkenheid valt op als we een cluster op zich bekijken? We gebruiken de meest opvallende vaststellingen als leidraad bij de naamgeving. Let wel, elke cluster vertegenwoordigt een welbepaald profiel van vormen van betrokkenheid. De naam verwijst naar een opvallend kenmerk van dat profiel, maar de cluster is geenszins te herleiden tot dat ene aspect dat in de naam wordt belicht.

Cluster 1: Thuisblijvers (20%)

Respondenten uit deze cluster onderhouden het contact met hun samenleving bijna uitsluitend via hun televisiescherm. Gemiddeld kijken ze tot bij de vier uur tv per dag, ruim meer dan de gemiddelde halve dagtaak. Dit langdurig tv-kijken is dan ook alleen maar mogelijk omdat de arbeidsmarktparticipatie in deze cluster bijzonder laag is: minder dan zeven procent van de leden van deze cluster heeft betaald werk. De deelname aan de overige vormen van betrokkenheid is in vergelijking met de andere clusters zeer tot extreem laag, in het bijzonder wat betreft de deelname aan activiteiten buitenshuis. Ook het internetgebruik is laag in vergelijking met de andere clusters. Met uitzondering van tv-kijken zijn alle onderscheiden vormen van participatie laag in deze cluster. We noemen de respondenten uit deze cluster daarom de thuisblijvers.

Cluster 2: Omnivoren (19%)

Terwijl de eerste cluster opvalt door een bijzonder lage mate en een zeer eenzijdige vorm van betrokkenheid, springt de tweede cluster in het oog door een zeer hoge mate van betrokkenheid en een heel breed participatierepertoire. Zo vormt deze tweede cluster het spiegelbeeld van de eerste. Respondenten uit deze cluster onderhouden een intensief en veelzijdig contact met hun samenleving. Ze zijn vaak lid van verenigingen, doen veel aan sport en gaan er ook vaak naar kijken. Daarnaast zijn ze ook dikwijls creatief bezig. Zij nemen gemiddeld het meest frequent deel aan culturele activiteiten. Dat alles combineren ze met een hoge arbeidsmarktparticipatie (73% werkt). Om te bekomen van al die drukte kijken ze ook nog eens gemiddeld meer dan anderhalf uur per dag tv. Dat is ruim minder dan de andere clusters, maar toch nog steeds erg lang. Deze groep blijkt sterk geëngageerd bij alle vormen van sociale betrokkenheid. We noemen ze daarom de omnivoren. De Franse term *braché* ware ook geschikt geweest. Het gaat om mensen die op alle mogelijke manieren en intens met de samenleving verbonden zijn.

Cluster 3: Hobbyisten (18%)

De derde cluster heeft een minder uitgesproken profiel dan de vorige clusters. Ongeveer de helft van de respondenten verricht betaalde arbeid wat merkkelijk minder is dan de omnivoren maar veel meer dan de thuisblijvers. Respondenten uit deze cluster hebben het niet begrepen op sporten in clubverband. Men vindt ze niet bij sportverenigingen. Men ziet ze ook weinig op sportwedstrijden. Nochtans heeft deze groep geen echte aversie van sport aangezien de mate waarin zij zelf aan sport doen bij het bevolkingsgemiddelde ligt. Binnen hun participatiepatroon valt vooral op dat zij die lagere sportparticipatie compenseren door meer creatief

en kunstzinnig bezig te zijn, sterker deel te nemen aan culturele activiteiten en ook vaker naar de bioscoop te gaan. Voor deze laatste drie kenmerken zit deze cluster weliswaar nog onder het niveau van de omnivoren, maar binnen hun eigen patroon van betrokkenheid valt de grotere deelname aan de meer culturele en creatieve activiteiten wel op. We noemen de groep daarom de hobbyisten. De naam is verre van ideaal. Niet alle leden uit deze cluster zijn creatief bezig. Voor één op twee is dat het geval. Eén op twee heeft ook een hoge mate van cultuurparticipatie. Vandaar de naam: hij belicht een onderscheidend kenmerk van een anders nogal grijze, 'gemiddelde' groep.

Cluster 4: Sportievelingen (16%)

De vierde cluster groepeerde respondenten waarvan vooral de intensieve sportparticipatie opvalt. Deze groep ontleent zijn bijzonderheid aan de sterke deelname aan alle onderscheiden vormen van sportgerelateerde activiteiten. De hoge sportparticipatie belet deze groep daarenboven niet om ook op andere manieren bij de samenleving betrokken te zijn. Zo is de arbeidsmarktparticipatie de tweede hoogste van alle clusters en wordt er ook veel tv gekeken, gemiddeld 2,5 uur per dag. Zelf creatief bezig zijn en de deelname aan culturele activiteiten zijn daarentegen merkbaar minder aanwezig in deze cluster. Meer sport en minder cultuur maken van deze cluster enigszins het spiegelbeeld van de vorige.

Cluster 5: Werkers (15%)

De vijfde cluster omvat respondenten die allemaal werken, terwijl van de bevolking in haar geheel slechts 54% tewerkgesteld is. Zij kijken relatief weinig tv, al komt dat laatste, in absolute termen, toch nog neer op meer dan 2 uur per dag. Het gaat eigenlijk om mensen die werken, relatief weinig tv-kijken, in vele gevallen wel een internetaansluiting hebben, maar voor de rest weinig participeren, weinig deelnemen aan de onderscheiden vormen van betrokkenheid. In het bijzonder de deelname aan culturele activiteiten, het creatief bezig zijn en de verschillende dimensies van de sportparticipatie zijn in deze cluster, hoewel nog steeds duidelijk hoger dan voor de thuisblijvers, aan de lage kant. We noemen ze de werkers; buiten het werk en wat tv zijn ze weinig bij de samenleving betrokken.

Cluster 6: Verenigingsmensen (11%)

Cluster 6 lijkt wat betreft de lage arbeidsmarktparticipatie, het intense tv-kijken en de lage internet- en filmparticipatie haast een perfecte kopie van de eerste cluster, maar wijkt voor de overige participatievormen wel heel sterk af van de thuisblijvers. Bij de 70% van de leden van deze cluster is lid van een vereniging. Daarmee zitten ze fors boven het bevolkingsgemiddelde,

nipt hoger zelfs dan de alomtegenwoordige omnivoren. Voor de overige participatievormen benadert deze cluster vaak een gemiddelde participatie en zitten ze zo, in vergelijking met de thuisblijvers, veel hoger voor de verschillende vormen van participatie. We noemen ze de verenigingsmensen.

Het bekijken van de structuur van de participatie op basis van een clustering heeft het grote voordeel dat het meer nuance laat zien, vooral van de mate waarin verschillende vormen van betrokkenheid elkaar al dan niet uitsluiten. Ruimtelijke benaderingen richten dikwijls de aandacht op de mate waarin de ene vorm van betrokkenheid de andere uitsluit. De belangstelling daarvoor wordt vooral gevoed door de idee dat aangezien deelnemen aan een bepaalde activiteit tijd kost en tijd schaars is, de ene vorm van participatie de andere uitsluit. Dat werd vooral onderzocht voor wat betreft de relatie tussen tv-gebruik en andere activiteiten. Zo wordt onderzocht of de opkomst van de tv verantwoordelijk kan worden gesteld voor de afname van het leesgedrag (Knulst & Kraaykamp, 1997; Van Eijck & Van Rees, 2000) en wordt intensief tv-kijken negatief verbonden met het formele verenigingsleven (Putnam, 1995; 2000; Moy, Scheufele & Holbert, 1999; Uslaner, 1998; Mutz, Roberts & van Vuuren, 1993). Vandaag wint de verwachting veld dat het internetgebruik het tv-gebruik op termijn van zijn populariteits-troon zal verdringen. Als we vanuit die invalshoek naar de clusters kijken, zien we dat de lineaire verbanden die op basis van de ruimtelijke benadering worden onderkend, in mindere of meerdere mate misleidend zijn.

Het is, ten eerste, wel duidelijk dat er een sterk verband bestaat tussen de arbeidsmarktparticipatie en het tv-kijken. In groepen met een hoge arbeidsmarktparticipatie wordt minder tot veel minder tv gekeken. Groepen met een lage arbeidsmarktparticipatie (clusters 1 en 6) kijken heel veel tv, nagenoeg 4 uur per dag. In de cluster van de verenigingsmensen gaat die Herculiaanse hoeveelheid tv-kijken echter gepaard met een bijzonder hoge mate van participatie aan het verenigingsleven en een, over het algemeen, gemiddelde mate van andere vormen van betrokkenheid. Bij de andere cluster, de thuisblijvers, lijkt die hoeveelheid beeldbuisgebruik nagenoeg alle andere vormen van betrokkenheid uit te sluiten. Een uitspraak over een algemene, negatieve relatie tussen tv-consumptie en sociale participatie, zoals gepopulariseerd door Putnam, verhult dergelijke, meer complexe patronen en geeft ook geen antwoord op de vraag waarom in de ene groep intense televisieconsumptie gecombineerd wordt met een zeer hoge mate van deelname aan het verenigingsleven en in de andere groep niet. Veel tv-kijken leidt dus niet noodzakelijk tot een lagere participatie aan andere interactievormen.

Qua contact met het internet doet zich een tweedeling voor waarbij de verenigingsmensen en de thuisblijvers zich door hun lage participatie afzonderen van de andere clusters. De variatie van het internetgebruik binnen de twee aldus afgebakende groepen van clusters is echter

uiterst gering. Deze vaststelling sluit goed aan bij de eerder gerapporteerde bevinding dat het internetgebruik in Vlaanderen nog sterk gedichotomiseerd is waarbij men het internet ofwel veelvuldig gebruikt ofwel niet of nauwelijks. Internetgebruik is in snelle evolutie en dit kan dus nog veranderen, maar voorlopig speelt het een geringe rol bij het afbakenen van vormen van maatschappelijke betrokkenheid. Hadden we het niet als criterium opgenomen, onze clusterstructuur zou er waarschijnlijk niet anders hebben uitgezien. Mensen die enkel of hoofdzakelijk via het net met de wereld verbonden zijn, bestaan waarschijnlijk wel, maar zij vormen vooralsnog geen groep die zich statistisch laat observeren. De meest intense internetgebruikers zitten bij de omnivoren, die ook op alle andere manieren sterk bij het maatschappelijke leven betrokken zijn.

De structuur van de clusters maakt ook duidelijk waarom het onmogelijk was hen via één of twee dimensies te ordenen. De meeste clusters combineren verschillende vormen van betrokkenheid. Dat schept interessante mogelijkheden omdat er clusters zijn die voor de participatie aan bepaalde activiteiten sterk op elkaar gelijken maar op bepaalde punten dan weer sterk van elkaar verschillen. Dat is heel duidelijk het geval voor de verenigingsmensen en de thuisblijvers. Een beleid dat mensen meer wil laten participeren aan een bepaalde activiteit kan het best vergelijkingen maken tussen groepen die op zoveel mogelijk kenmerken identiek zijn maar qua participatiegraad aan de beoogde activiteit verschillen. De gedragswijzingen nodig om mensen van de ene naar de andere groep te loodsen zijn in dat geval klein of alleszins kleiner dan voor groepen die op veel verschillende vlakken van elkaar verschillen. Op die manier kan een clusterstructuur een nieuwe impuls geven aan het onderzoek naar manieren om participatierepertoires te verbreden of het bereik van het verenigingsleven te vergroten. Een beleid stoelen op extreme vergelijkingen zoals bijvoorbeeld tussen de omnivoren en de thuisblijvers levert weliswaar scherpe contrasten op, maar heeft minder kans op slagen omdat het leven van beide groepen zo fundamenteel verschillend is ingericht dat het vinden van beleidsmaatregelen waarmee die kloof kan worden overbrugd, nagenoeg onmogelijk is.

3.3. Wat structureert de clusterstructuur?

In dit deel gaan we op zoek naar de manier waarop de clusters zijn gestructureerd, naar de maatschappelijke factoren of sociale kenmerken die mensen naar bepaalde clusters leiden. We kunnen dit, op basis van de beschikbare gegevens, onderzoeken voor een (beperkt) aantal achtergrondkenmerken: scholing, geslacht, leeftijd, levensbeschouwing en gezinsinkomen. De eventuele samenhang tussen die socio-demografische variabelen en de participatieclusters werpt de vraag op hoe het komt dat personen met bepaalde kenmerken gekanaliseerd worden naar bepaalde clusters en niet naar andere clusters. Het beantwoorden van die vraag valt

buiten de ambitie van deze bijdrage. We willen enkel nagaan in welke mate de verschillende, opgesomde kenmerken de verdeling van de mensen over de onderkende clusters beïnvloedt. We beschrijven eerst de clusters in termen van de geselecteerde sociaal-demografische variabelen (zie tabel 3).

Tabel 3. Sociografie voor 6-clustermodel gebaseerd op SCV2005, 2006, 2007 en 2008 - kolompercentages (n: 5.899)

		Thuisbljvers	Omnivoren	Hobbyisten	Sportievelingen	Werkers	Verenigingsmensen	Totaal
Leeftijd	Gemiddelde leeftijd	64,6	38,0	43,5	38,6	42,0	64,7	48,0
Leeftijd	18 tot 35 jaar (%)	3,7	45,1	33,3	42,1	29,5	5,3	27,5
	36 tot 55 jaar (%)	10,7	44,0	43,1	47,9	60,5	18,3	38,2
	56 tot 85 jaar (%)	85,6	10,8	23,6	10,0	10,0	76,4	34,3
Geslacht	Vrouw (%)	60,2	50,0	60,6	31,7	46,0	56,3	51,1
	Man (%)	39,8	50,0	39,4	68,3	54,0	43,7	48,9
Opleiding	Max. LSO (%)	79,9	9,5	23,9	25,6	37,2	64,2	40,2
	HSO (%)	16,4	31,1	39,9	45,3	44,2	25,3	33,3
	Hoger onderwijs (%)	3,7	59,4	36,2	29,1	18,6	10,5	26,5
Levensbeschouwing	Anders gelovig (%)	3,4	3,6	5,4	3,7	3,8	2,0	3,8
	Ongelovig (%)	11,0	20,6	17,6	20,3	19,9	6,0	16,4
	Vrijzinnig (%)	4,5	10,7	8,5	9,2	6,4	4,3	7,4
	Randkerkelijk (%)	57,4	46,5	47,2	56,3	57,0	45,5	51,8
	Onregelmatig kerkelijk (%)	8,1	13,0	11,6	7,9	8,6	14,6	10,5
	Kerangelovig (%)	15,6	5,6	9,7	2,6	4,3	27,6	10,1
Gezinsinkomen	< 1999€ (%)	67,6	14,2	26,8	12,7	16,2	61,5	33,1
	2000-2899€ (%)	27,6	30,2	35,2	37,3	48,8	32,2	34,8
	> 2900€ (%)	4,8	55,5	38,0	49,9	35,1	6,3	32,1

De thuisblijvers onderscheiden zich vooral van de andere clusters op basis van het onderwijsniveau (zij zijn lager opgeleid), de leeftijd (zij zijn ouder) en het gezinsinkomen (dat aan de lage kant is). Met een gemiddelde leeftijd van 65 jaar groepeerde deze cluster vooral de oudere leeftijdsgroepen. 86% van deze cluster is 56 jaar of ouder, slechts 4% is jonger dan 36 jaar (tabel 3). Ook de lageropgeleiden en de mensen met een lager dan gemiddeld gezinsinkomen zijn oververtegenwoordigd. Tachtig procent van deze cluster heeft ten hoogste een diploma lager secundair onderwijs en meer dan twee derde (68%) van de thuisblijvers heeft een beschikbaar gezinsinkomen van minder dan 2000€. Met zes op tien zijn vrouwen lichtjes oververtegenwoordigd in deze cluster. De oververtegenwoordiging van de kerngelovigen kan volledig op naam van de leeftijd worden geschreven. Na controle voor leeftijd, stellen we vast dat deze levensbeschouwelijke groep minder kans heeft om tot deze cluster te behoren. Ook de onregelmatige kerkgangers zijn ondervertegenwoordigd in deze cluster.

De verenigingsmensen vormen een nagenoeg even oude groep. Deze cluster groepeerde de oudere katholieke respondenten (zowel de onregelmatig praktiserend als kerngelovigen). Bijna drie op tien verenigingsmensen (28%) noemt zichzelf kerngelovig. Kerngelovigen zijn in deze cluster zeer sterk oververtegenwoordigd. Het gaat ook om mensen met een relatief laag gezinsinkomen. 76% van deze cluster is 56-plusser tegen slechts 5% die tussen 18 en 35 jaar is en 18% tussen 36 en 55 jaar.

De cluster omnivoren groepeerde de goedverdienende, hoger opgeleide jongvolwassenen⁹. Met een gemiddelde leeftijd van 38 jaar zijn ze de jongste cluster. 45% is jonger dan 35 jaar, 44% is tussen 36 en 55 jaar. Meer dan de helft (56%) heeft een maandelijks beschikbaar gezinsinkomen van meer dan 2900 euro, slechts 14% verdient minder dan 2000 euro. Vooral de hoger opgeleiden zijn oververtegenwoordigd. Zes op tien omnivoren heeft een diploma hoger onderwijs, drie op tien een diploma hoger secundair onderwijs. Er zijn evenveel mannen als vrouwen en alle levensbeschouwelijke groepen zijn evenredig vertegenwoordigd.

De sportievelingen zijn qua leeftijd vergelijkbaar met de omnivoren, maar ze tellen minder hoger opgeleiden (29 t.o.v. 59%) en zij hebben een lager gezinsinkomen. Met een gemiddelde leeftijd van 39 jaar zijn ze de op een na jongste cluster. 42% van hen is jonger dan 35 jaar en bijna de helft (48%) is tussen 36 en 55 jaar oud. Hoewel de sportievelingen minder hooggeschoold zijn en minder verdienen dan de omnivoren, hebben ze in vergelijking met de bevolking in haar geheel een relatief hoog gezinsinkomen. De helft heeft een gezinsinkomen van meer dan 2900 euro, vergeleken bij 32% van de bevolking in haar geheel. Deze cluster is

---

⁹ Op basis van deze kenmerken kunnen we 69,2% van de respondenten juist klasseren.

vrij homogeen qua geslacht met een sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen. Meer dan twee derde van de sportievelingen zijn mannen.

De volgende twee clusters groeperen de veertigers. De hobbyisten zijn gemiddeld 44 jaar oud, de werkers 42 jaar. Daarmee houdt de vergelijking grotendeels op.

De werkers zijn lager opgeleid dan de hobbyisten maar hebben een hoger gezinsinkomen. De hobbyisten hebben een gemiddeld gezinsinkomen. De hobbyisten onderscheiden zich van de andere clusters door meer vrouwen en hoger opgeleiden in haar rangen te sluiten¹⁰. De hobbyisten zijn hoger dan gemiddeld opgeleid. 36% van hen heeft een diploma hoger onderwijs, 40% een diploma hoger secundair onderwijs. Meer dan zes op tien hobbyisten zijn vrouwen. De werkers zijn lager tot gemiddeld geschoold en hebben een hoger dan gemiddeld gezinsinkomen. Slechts 16% van hen verdient minder dan 2000 euro. Vooral de middelste inkomensgroep (tussen 2000 en 2900 euro) is goed vertegenwoordigd. Bijna de helft van de werkers heeft een gezinsinkomen tussen 2000 en 2900 euro. Ongeveer zes op tien van de werkers heeft minstens een diploma hoger secundair onderwijs. Hoewel dit vergelijkbaar is met de algemene bevolking, zijn de hoogst geschoolden ondervertegenwoordigd in deze groep. Mannen en vrouwen zijn even sterk vertegenwoordigd in deze cluster. Zoals men in het licht van de bijzonder hoge arbeidsmarktparticipatie van deze groep kan verwachten, is meer dan zes op tien 'werkers' tussen de 36 en de 55 jaar oud¹¹.

Om te onderzoeken welke van de overlopen sociaaldemografische kenmerken van de onderscheiden groepen belangrijk zijn in het kanaliseren van de mensen naar een bepaald type van betrokkenheid, werd zowel logistische regressie als MCA-analyse uitgevoerd¹². De logistische regressie wordt gerapporteerd in tabel 4. Onze besluiten steunen op de verschillende gebruikte analysemethoden.

We zien, ten eerste, dat niet alle clusters even sterk van de andere te onderscheiden zijn op basis van de sociaaldemografische gegevens, dat wil zeggen niet even homogeen zijn in termen van die gegevens. Het best te onderscheiden is de cluster van de thuisblijvers. Deze is in feite opvallend homogeen in termen van de achtergrondvariabelen. Goed te voorspellen zijn de clusters van de omnivoren en de verenigingsmensen. Zwak te voorspellen is de zogeheten groep van de hobbyisten waarvan ook het participatierepertoire nogal 'gemiddeld' of grijs leek. Het onuitgesproken profiel van betrokkenheid komt overeen met een onuitgesproken sociaal profiel. In het algemeen blijken de mate van duidelijkheid van het betrokkenheidsprofiel

¹⁰ 61,6% juist geklasseerd op basis van de achtergrondkenmerken.

¹¹ Op basis van alle kenmerken kunnen we 63,6% van de respondenten juist klasseren.

¹² De MCA-analyses bevestigen de logistische regressies en worden niet weergegeven. Op verzoek kunnen ze bij de auteurs opgevraagd worden.

(tabel 3) en het sociale profiel (tabel 4) met elkaar overeen te komen. Dat wijst er op dat de sociale kenmerken wel degelijk een rol spelen in het structureren van de clusters. Dit lijkt een bevestiging van het zogeheten *principle of homophily* (Mark, 1998; 2003; Lizardo, 2006; Pielarz & McPherson, 1995; McPherson, Smith-Lovin & Cook, 2001; McPherson, 1983). Mensen met dezelfde sociaaldemografische kenmerken leggen, volgens dat principe, makkelijker contact met elkaar dan mensen die niet op elkaar gelijken. Daardoor ontwikkelen zij gelijkaardige culturele smaken en voorkeuren (Mark, 1998) en hebben zij ook meer kans in een zelfde vorm van maatschappelijke betrokkenheid te belanden.

Tabel 4. Logistische regressie sociaaldemografische structurering van de participatiepatronen (SCV2005, 2006, 2007 en 2008; n: 5.899)

	Thuisblijvers vs rest	Omnivoren vs rest	hobbyisten vs rest	Sportievelingen vs rest	Werkers vs rest	Verenigingsmensen vs rest
	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
Leeftijd	1,063***	0,975***	0,995	0,956***	0,959***	1,059***
Geslacht(1) (ref=man)	1,295**	0,953	1,802***	0,401***	0,958	0,978
School (ref=geen en lso)	***	***	***	***	***	
School(1) hso	0,406***	3,118***	2,212***	1,169	0,695***	1,215
School(2) hoger onderwijs	0,135***	8,347***	2,788***	0,672**	0,259***	0,819
Religie (ref=ongelovig)	***			**		***
Religie(1) vrijzinnig	0,580*	1,368	0,942	1,243	0,878	1,556
Religie(2) randkerk	0,696*	1,004	0,867	1,207	1,110	1,752*
Religie(3) onregel kerk	0,285***	1,525*	1,045	1,229	0,879	2,878***
Religie(4) kerngelovig	0,321***	1,318	1,082	0,702	0,662	3,041***
Religie(5) andersgelovig	1,514	1,227	1,602*	0,515*	0,728	1,350
Gezinsinkomen	0,937***	1,026***	1,001	1,038***	1,025***	0,961***
Constant	0,063***	0,101***	0,103***	0,965	1,242	0,005***
Nagelkerke R ²	0,451	0,254	0,070	0,198	0,121	0,265

De analyse brengt, ten tweede, aan het licht dat de clusters sterk gestructureerd zijn naar leeftijd en onderwijsniveau (tabel 4, grafiek 1)¹³. De clusters kunnen worden gegroepeerd in drie leeftijdsgroepen die verder onderverdeeld worden naargelang het opleidingsniveau: de jongvolwassenen die gemiddeld 37 à 38 jaar oud zijn (omnivoren en sportievelingen), de mensen van middelbare leeftijd, gemiddeld 42 à 43 jaar oud (hobbyisten en werkers) en de senioren, gemiddeld 64 jaar oud (verenigingsmensen en thuisblijvers). Als alleen leeftijd zou discrimineren tussen de clusters, dan zouden we 3 in plaats van 6 clusters vinden (cirkels in grafiek 1). Binnen de drie leeftijdsgroepen onderscheiden de clusters zich op basis van het onderwijsniveau. De omnivoren zijn hoger opgeleid dan de sportievelingen, de hobbyisten hoger dan de werkers, de verenigingsmensen (iets) hoger dan de thuisblijvers.

We zien, ten derde, dat het verschil in opleidingspeil tussen de clusters per leeftijdsgroep groter wordt naarmate de leeftijd jonger is. Het gemiddelde opleidingsniveau van de verenigingsmensen en de thuisblijvers verschilt een beetje, dat van de hobbyisten en de werkers verschilt gevoelig, dat van de omnivoren en de sportievelingen heel sterk. Dit zou er op kunnen wijzen dat het onderwijsniveau mettertijd een belangrijker rol is gaan spelen in het kanaliseren van mensen naar verschillende clusters van betrokkenheid en in het structureren van de clusters. Een dergelijke rol van het onderwijs zou volkomen in de lijn liggen van de vele vaststellingen die wijzen op het toenemende belang van het onderwijs voor allerhande sociale uitkomsten (Elchardus, 2005, Houtman, 2000, Kalmijn & Kraaykamp, 2007).

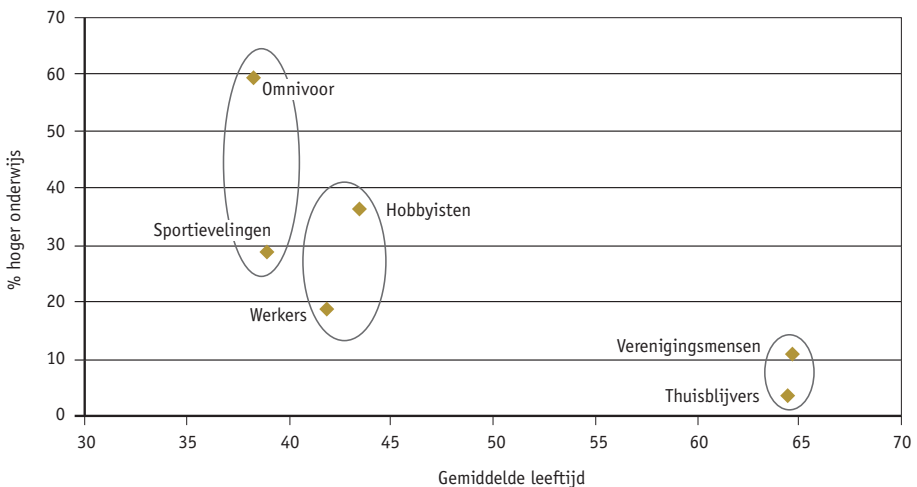
Men zou in de onderkende structuur een levensloopperspectief kunnen ontwaren. Het zou best kunnen dat de sociale interactiepatronen veranderen over de levensloop (Kalmijn, 2002; Bidart & Lavenu, 2005) en dat er een differentiatie is naar het onderwijsniveau. De levensloop zou dan, startend bij de jonge volwassenheid, gekenmerkt worden door een afnemende activiteitsgraad. Bij de hoger opgeleiden zouden we een evolutie kennen die begint bij de dertigjarige sociale omnivoren. Zij zouden tien jaar later tot de cluster van hobbyisten behoren en op zestigjarige leeftijd tot de verenigingsmensen. De lageropgeleiden zouden evolueren van sportievelingen op 30 jarige leeftijd, naar werkers die op weinig andere manieren betrokken zijn op de leeftijd van 40 jaar, om op 60-jarige leeftijd tot de thuisblijvers te behoren. Zo'n levensloopperspectief is plausibel, maar een relatie met de leeftijd waargenomen op een bepaald ogenblik laat niet toe te zeggen of we getuige zijn van de effecten van het vorderen van de leeftijd en van de opeenvolging van levenslooppfasen, dan wel van de afwisseling van cohorten en culturele verandering. De waargenomen structuur laat vermoeden dat zowel de effecten van het ene als van het andere spelen. De verenigingsmensen onderscheiden zich door een grote proportie kerngelovigen 28% tegenover

¹³ De zes clusters verklaren 41,4% van de variantie van leeftijd.

10% voor de bevolking in haar geheel en 3 en 6% voor de jonge clusters. Van kerngelovigheid werd meermaals vastgesteld dat het de kans op deelname aan het verenigingsleven verhoogt (de Hart & Dekker, 1999; de Hart, 2005; Dekker & de Hart, 2001; Elchardus, Huysse & Hooghe, 2000; Gijssels & Loose, 2007). Het is dus best mogelijk dat als de jonge cohorten ouder worden, religie niet meer diezelfde rol zal spelen in het differentiëren tussen het thuisblijven en eenzijdig tv-kijken enerzijds, het combineren van veel tv met een actief verenigingsleven anderzijds. Recent onderzoek brengt trouwens al aan het licht dat het bevorderende effect van kerngelovigheid op deelname aan het verenigingsleven mettertijd afneemt (Smits en Elchardus, 2009).

Grafiek 1. Clusters naar leeftijd en onderwijsniveau

4. Betrokkenheid, vertrouwen en welbevinden

In dit deel gaan we na of de verschillende vormen van betrokkenheid bij de samenleving, verschillende effecten hebben op het denken en voelen van de mensen. Met betrekking tot een brede waaier van vormen van betrokkenheid werd deze vraag nog niet gesteld. Met betrekking tot de gevolgen van de deelname aan het verenigingsleven is zij een vertrouwd onderzoeksthema. Zoals al beschreven in de aanhef van deze bijdrage worden in dat verband twee soorten gevolgen verwacht. Enerzijds wordt van deelnemen aan het (formele) verenigingsleven verwacht dat het werkt als een leerschool voor democratische burgerschapshoudingen en bijdraagt tot het vormen van geïnformeerde, betrokken burgers (de Tocqueville, 1961). We zagen dat dit soort verwachtingen in Vlaanderen hoog gespannen staat. Anderzijds zijn er ook auteurs die wijzen op de meer persoonsgebonden gevolgen (Coleman, 1988; Warde & Tampu-

bolon, 2002; Warde, Tampubolon & Savage, 2005). Sociale Participatie wordt dan beschouwd als een vorm van verbondenheid met de medemens die uitmondt in een sociaal netwerk waarbij men zich goed voelt en waarop men bij persoonlijke problemen beroep kan doen. Men verwacht daarom dat participatie ook kan leiden tot meer welbevinden of geluk (Elchardus & Smits, 2007). Hier willen we onderzoeken of dergelijke gevolgen ook worden vastgesteld als verschillende combinaties van betrokkenheid onderling worden vergeleken. Het grote voordeel van deze benaderingswijze is dat we de clusters niet enkel kunnen vergelijken op de aanwezigheid van bepaalde vormen van participatie (aan het verenigingsleven of buitenshuis bijvoorbeeld), maar ook op basis van de breedte van het participatierepertoire.

In de vier gebruikte SCV-surveys gingen we daarom op zoek naar variabelen die de twee types van houdingen – burgerschap en opstelling tegenover de samenleving enerzijds, persoonlijk welbevinden anderzijds - weerspiegelen. Een eerste groep houdingen, die ons geschikt leek, verwijst naar het maatschappelijk vertrouwen. Het gaat om stellingen die peilen naar het algemeen vertrouwen in de medemens, het vertrouwen in politieke en maatschappelijke instellingen en gevoelens van politieke machteloosheid. Een hoofdcomponentenanalyse wijst uit dat de drie houdingen kunnen worden beschouwd als een geheel, dat we dan ook maatschappelijk vertrouwen noemen (zie bijlage). De persoonsgebonden houdingen worden vertegenwoordigd door de mate van tevredenheid met diverse levensdomeinen, zoals de woning en de buurt, het werk, de levensstandaard, de gezondheidstoestand, de sociale contacten en de vrijetijdsbesteding (zie bijlage). We noemen dit de persoonlijke levenstevredenheid.

Voor elk van deze houdingen onderzoeken we de verschillen tussen de participatieclusters. Alvorens dieper in te gaan op die verschillen vergelijken we de (bruto)verklaringskracht van de participatiepatronen voor beide houdingen (tabel 5). Die vergelijking geeft een antwoord op de vraag: wat weten we over de betrokken houding indien we van respondenten alleen de wijze kennen waarop ze het contact met hun samenleving onderhouden.

Het model waarin we alleen het participatiepatroon invoeren heeft een merkelijk hogere verklaringskracht voor het maatschappelijk vertrouwen in vergelijking met de persoonlijke levenstevredenheid. De wijze waarop mensen met hun samenleving contact onderhouden zegt met andere woorden veel meer over hun beoordeling van hun samenleving dan over hun tevredenheid met hun persoonlijke leven. Het maatschappelijke vertrouwen blijkt ook in een uitgebreider model (tabel 5) beter voorspelbaar te zijn dan de persoonlijke levenstevredenheid.

Om een beter zicht te krijgen op de wijze waarop de types van verbondenheid de twee houdingen beïnvloeden, maken we gebruik van stapsgewijze lineaire regressieanalyse. In een eerste stap voeren we de participatieclusters in, gevolgd door de socio-demografische kenmerken die

zowel samenhangen met de clusters als met de houdingen. We weten immers dat de clusters onderling verschillen in de sociaaldemografische kenmerken van hun leden en willen nagaan wat het netto-effect is van de types van verbondenheid.

Tabel 5. Verklaringskracht participatiepatronen voor maatschappij en persoonsgebonden houdingen – anova

Participatiepatroon	N	Maatschappelijk vertrouwen (0-100)		Levenstevredenheid (0-100)	
		Bruto-gemiddelde	Netto-gemiddelde (1)	Bruto-gemiddelde	Netto-gemiddelde (1)
Thuisblijvers	695	42,7	45,7	68,6	68,4
Omnivoren	745	55,1	52,2	73,1	73,1
Hobbyisten	677	50,7	49,7	70,1	70,3
Sportievelingen	626	47,6	47,0	71,9	72,2
Werkers	589	44,0	44,8	69,9	70,9
Verenigingsmensen	453	47,8	49,2	72,8	71,1
R ²		0,081	0,152	0,016	0,094

(1) Na controle voor levensbeschouwing, leeftijd, geslacht, onderwijsniveau en gezinsinkomen.

4.1. Maatschappelijk vertrouwen

De onderscheiden types van betrokkenheid verschillen aanzienlijk in de mate van maatschappelijk vertrouwen (tabel 6). De bezige omnivoren hebben afgetekend het grootste vertrouwen in hun medemens, de politiek en de maatschappelijke instellingen. Door hun hoge en diverse participatie komen ze met die medemens en de maatschappelijke instellingen ook veelvuldig in contact en blijkbaar zien ze dat het goed is. Het contrast met de thuisblijvers en de werkers is zeer groot. Beide groepen zijn zeer wantrouwend. Zij onderhouden een vrij eenzijdig contact met hun samenleving. De thuisblijvers uitsluitend via hun televisiescherm en de werkers voornamelijk via arbeid en hun tv-scherm. Werk blijkt, voor wat betreft het maatschappelijke vertrouwen, een relatief povere vorm van betrokkenheid te bieden.

Een middenpositie tussen die uitersten wordt ingenomen door de sportievelingen en de verenigingsmensen, terwijl de hobbyisten wat betreft maatschappelijk vertrouwen nauwer aanleunen bij de omnivoren.

Tabel 6. Maatschappelijk vertrouwen (0-100) – stapsgewijze regressie (SCV2005-2006-2007-2008; n: 5.866)

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5	
	β	p	β	p	β	p	β	p	β	p
Omnivoren (ref=thuisblijvers)	0,320	0,000	0,346	0,000	0,224	0,000	0,193	0,000	0,183	0,000
Hobbyisten (ref=thuisblijvers)	0,202	0,000	0,226	0,000	0,145	0,000	0,124	0,000	0,114	0,000
Sportievelingen (ref=thuisblijvers)	0,126	0,000	0,146	0,000	0,087	0,000	0,055	0,016	0,051	0,024
Werkers (ref=thuisblijvers)	0,031	0,096	0,055	0,010	0,023	0,281	-0,004	0,864	-0,006	0,786
Verenigingsmensen (ref=thuisblijvers)	0,120	0,000	0,118	0,000	0,095	0,000	0,093	0,000	0,082	0,000
Leeftijd			0,055	0,007	0,098	0,000	0,114	0,000	0,092	0,000
Geslacht (ref=man)			-0,050	0,001	-0,051	0,001	-0,044	0,004	-0,050	0,001
HSO (ref=geen/lager ond/LSO)					0,101	0,000	0,088	0,000	0,087	0,000
Hoger onderwijs (ref=geen/lager ond/ LSO)					0,279	0,000	0,244	0,000	0,239	0,000
Gezinsinkomen							0,112	0,000	0,120	0,000
Vrijzinnig (ref=ongelovig)									0,085	0,000
Randkerkelijk (ref=ongelovig)									0,032	0,137
Onregelmatig pratikerend katholiek (ref=ongelovig)									0,043	0,019
Kerngelovig (ref=ongelovig)									0,109	0,000
Andersgelovig (ref=ongelovig)									0,076	0,000
R ²		0,084		0,088		0,133		0,141		0,158

De verschillen tussen de participatiepatronen worden merkbaar kleiner na controle voor de sociaaldemografische kenmerken. Vooral het onderwijsniveau speelt daarbij een rol. Toch beïnvloedt die controle geenszins de verhoudingen tussen de clusters voor wat betreft het maatschappelijk vertrouwen. Het kleiner worden van de verschillen is logisch aangezien de participatiepatronen in sterke mate gestructureerd zijn door de sociodemografische kenmerken, in het bijzonder door leeftijd en opleiding. Indien we deze kenmerken stapsgewijs (modellen 2 tot 4 van tabel 6) invoeren, zijn er een aantal interessante vaststellingen. Het invoeren van de leeftijd en het geslacht doet de verschillen tussen de clusters toenemen¹⁴. Oudere mensen hebben een hoger sociaal-politiek vertrouwen dan de jongere leeftijdsgroepen en het vertrouwen is groter bij mannen dan bij vrouwen. De omnivoren, sportievelingen, hobbyisten en de werkers zijn gemiddeld jonger dan de thuisblijvers en verenigingsmensen, waardoor het niet controleren voor leeftijd de verschillen tussen deze participatiepatronen in maatschappelijk vertrouwen drukt. Van zodra het opleidingsniveau en de levensbeschouwing opgenomen worden, verkleinen de verschillen tussen de participatiepatronen weer. Opmerkelijk is dat het invoeren van een controle voor het inkomen de verschillen tussen de opleidingsniveaus in maatschappelijk vertrouwen nauwelijks reduceert. Dat geeft aan dat het verschil in maatschappelijk vertrouwen tussen de clusters niet, of slechts in heel beperkte mate kan worden verklaard door de verschillende objectieve materiële levensomstandigheden.

In het finale model verschilt de mate van maatschappelijk vertrouwen niet langer tussen de thuisblijvers, de werkers en de sportievelingen. Als groep onderscheiden deze drie participatiepatronen zich wel duidelijk van de omnivoren, de hobbyisten en de verenigingsmensen. Het zijn deze laatste patronen van betrokkenheid die bijdragen tot vertrouwen. Het participatierepertoire van de clusters die het vertrouwen verhogen, onderscheidt zich vooral door een hogere deelname aan het verenigingsleven en een hogere mate van cultuurparticipatie. Het verschil situeert zich minder op het vlak van de diversiteit of de breedte van het participatierepertoire. De omnivoren, de naam zegt het zelf, onderscheiden zich weliswaar door een heel breed repertoire en de thuisblijvers door een heel smal, maar bij de andere clusters vinden we dat verschil niet. In de cluster van de omnivoren neemt meer dan 50% deel aan zeven van de onderscheiden vormen van betrokkenheid en zij kijken ook meer dan één uur televisie per dag. In de cluster van de thuisblijvers wordt veel televisie gekeken, maar is er geen enkele andere vorm van betrokkenheid met een deelname van 50% of meer. De andere clusters verschillen onderling nauwelijks wat de breedte van het participatierepertoire betreft. De vastgestelde effecten van de clusters blijken dus meer te maken te hebben met de bijdrage van participatie aan het verenigingsleven en cultuurparticipatie dan met de breedte van het participatierepertoire.

¹⁴ Aangezien we gebruik maken van gestandaardiseerde regressieparameters kunnen deze over de modellen en over de houdingen vergeleken worden.

Opvallend is dat de drie types van betrokkenheid waarin we vooral de relatief lager geschoolden terugvinden, onderling niet verschillen in hun bijdrage tot maatschappelijk vertrouwen. De mate van maatschappelijk vertrouwen dat zij genereren is significant lager dan dat van de types van betrokkenheid waarin we de relatief veel hoger geschoolden vinden (omnivoren, hobbyisten en verenigingsmensen). Dit betekent dat het patroon van sociale betrokkenheid één van de manieren is waarop het onderwijsniveau zich vertaalt in maatschappelijk vertrouwen. Het betekent tevens dat laaggeschoolden hun maatschappelijk vertrouwen slechts verhogen als zij kiezen voor vormen van betrokkenheid die eerder typisch zijn voor hooggeschoolden. De vaststellingen suggereren tevens dat dit mettertijd moeilijker is geworden. Bij de oudere leeftijdsgroepen vinden we 80% van de laaggeschoolden (minder dan secundair onderwijs) bij de thuisblijvers en 65% bij de verenigingsmensen. Bij de groep van middelbare leeftijd vinden we 35% van de laaggeschoolden bij de werkers en 24% bij de hobbyisten. Bij de jongvolwassenen vinden we 40% van de laaggeschoolden bij de sportievelingen en 10% bij de omnivoren. De kans om in een vorm van betrokkenheid te belanden die minder evident is, gegeven het opleidingsniveau, is in de jongere cohorten merkkelijk kleiner dan in de oudere. De groeiende segregatie van betrokkenheidspatronen naar leeftijd dient te worden beschouwd als één van de vele manieren waarop de groeiende segregatie naar onderwijsniveau zich in onze samenleving voltrekt.

4.2. *Levenstevredenheid*

Hoewel de types van betrokkenheid, in vergelijking met het maatschappelijke vertrouwen, minder sterke samenhangen met de levenstevredenheid, tekenen zich toch een aantal opvallende verschillen af. Omnivoren voelen zich het meest tevreden met de verschillende levensdomeinen, gevolgd door de sportievelingen en de verenigingsmensen. Thuisblijvers zijn het minst tevreden. De werkers en de hobbyisten nemen een middenpositie in.

Bij de stapsgewijze controle voor de relevante achtergrondkenmerken vinden we een enigszins vergelijkbaar patroon als bij het maatschappelijke vertrouwen (tabel 7). De controle voor leeftijd en gender vergroten, in een aantal gevallen opvallend, de verschillen tussen de participatiepatronen. De thuisblijvers komen daardoor nog meer afgezonderd te staan als ontevreden, ongelukkige mensen. Opmerkelijk is dat die verschillen niet verkleinen na controle voor het opleidingsniveau, maar pas na het invoeren van het inkomen. In tegenstelling tot het maatschappelijke vertrouwen, dat sterk gevoelig was voor het opleidingsniveau en nagenoeg ongevoelig voor het inkomen, wordt de levenstevredenheid minder sterk door het onderwijsniveau, maar daarentegen sterker door het inkomen bepaald. De levenstevredenheid is daarmee sterk gegrond in de objectieve materiële levensomstandigheden van mensen. Zij beoordelen hun levenstevredenheid als het ware na een blik op het eigen leven.

Tabel 7. Tevredenheid met levensaspecten (0-100) – stapsgewijze regressie (SCV2005-2006-2007-2008; n: 5.983)

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5	
	β	p	β	p	β	p	β	p	β	p
Omnivoren (ref=thuisblijvers)	0,136	0,000	0,249	0,000	0,210	0,000	0,141	0,000	0,133	0,000
Hobbyisten (ref=thuisblijvers)	0,062	0,002	0,150	0,000	0,125	0,000	0,078	0,001	0,071	0,002
Sportievelingen (ref=thuisblijvers)	0,095	0,000	0,204	0,000	0,189	0,000	0,121	0,000	0,113	0,000
Werkers (ref=thuisblijvers)	0,038	0,055	0,139	0,000	0,130	0,000	0,072	0,001	0,066	0,003
Verenigingsmensen (ref=thuisblijvers)	0,123	0,000	0,114	0,000	0,108	0,000	0,102	0,000	0,091	0,000
Leeftijd			0,211	0,000	0,216	0,000	0,249	0,000	0,208	0,000
Geslacht (ref=man)			-0,030	0,059	-0,031	0,056	-0,015	0,340	-0,028	0,079
HSO (ref=geen/lager ond/LSO)					-0,001	0,972	-0,026	0,181	-0,028	0,147
Hoger onderwijs (ref=geen/lager ond/ LSO)					0,082	0,000	0,002	0,926	-0,002	0,922
Gezinsinkomen							0,238	0,000	0,236	0,000
Vrijzinnig (ref=ongelovig)									-0,010	0,582
Randkerkelijk (ref=ongelovig)									0,068	0,003
Onregelmatig pratikerend katholiek (ref=ongelovig)									0,072	0,000
Kerngelovig (ref=ongelovig)									0,106	0,000
Andersgelovig (ref=ongelovig)									-0,002	0,918
R ²	0,016		0,045		0,050		0,085		0,094	

Maatschappelijk vertrouwen wordt gegeven of ontzegd op basis van de types van betrokkenheid, de vormen van communicatie waarbij de mensen betrokken zijn. Een kijk op het leven die enkel of hoofdzakelijk wordt bepaald door tv en werk, leidt tot een behoorlijke dosis wantrouwen.

Het inkomen verklaart ten dele de hogere tevredenheid van de omnivoren, de hobbyisten en de sportievelingen. Verder stellen we vast dat geluk met de jaren komt – oudere mensen zijn gelukkiger, meer tevreden – en dat katholiek gelovigen (van randkerkelijken tot kerngelovigen) een grotere levenstevredenheid hebben dan de ongelovigen en de vrijzinnigen¹⁵. Als we het finale model vergelijken met het eerste model, blijkt de controle voor de sociaaldemografische kenmerken nochtans zeer weinig invloed te hebben op de mate van levenstevredenheid van de verschillende clusters, en niet de minste invloed op de verhoudingen tussen de clusters. De tussenliggende modellen tonen dat dit een gevolg is van de tegengestelde invloeden van de afzonderlijke socio-demografische kenmerken. De omnivoren, de sportievelingen en de verenigingsmensen zijn gelukkiger dan de anderen. Terwijl de sterke betrokkenheid bij sport geen bijdrage leverde aan het maatschappelijke vertrouwen, draagt het wel bij tot persoonlijke levenstevredenheid en geluk.

5. Besluit... en stof voor discussie

Het verhelderende van een clusterbenadering is dat ze toelaat combinaties van eigenschappen te beschouwen die in vergelijking met de wat geforceerde rechtlijnigheid van de ruimtelijke blik, meer nuance toelaten. Wat de vormen van maatschappelijke betrokkenheid betreft – de verschillende manieren waarop mensen contact hebben met hun samenleving – bleken enkel werk en tv-kijken in een min of meer lineaire relatie te staan. Wie werkt kijkt veel televisie, wie niet werkt kijkt nog veel meer televisie. Zowel werk als tv bieden bleke vensters op het leven, de anderen en de samenleving. Zij dragen weinig bij tot maatschappelijk vertrouwen en tot levenstevredenheid. Die twee condities worden meer bevorderd door de andere vormen van betrokkenheid, die in veel verschillende combinaties voorkomen. Bij het interpreteren van dat besluit dienen we er wel rekening mee te houden dat werk hier gemeten werd als het verschil tussen werken en niet werken. Mocht men verschillende kenmerken van het werk in rekening brengen, dan zou dat besluit waarschijnlijk veel genuanceerder zijn. Het ene soort werk houdt immers al meer kansen op betrokkenheid in dan de andere soort. Globaal beschouwd, alle soorten werk samen genomen en vergeleken met mensen die niet werken, blijkt werk echter een vorm van betrokkenheid te zijn die weinig bijdraagt tot maatschappelijk vertrouwen.

¹⁵ Beide vaststellingen komen overeen met Elchardus & Smits, 2007, 87 en 188-192.

Men kan op basis van een groot aantal vormen van maatschappelijke betrokkenheid zes verschillende types of clusters onderscheiden. Deze blijken vooral te worden gestructureerd door de leeftijd en het opleidingsniveau. Er zijn drie groepen van clusters of types voor respectievelijk de jonge volwassenen, de middelbare leeftijd en de senioren. De clusters voor elke leeftijdsgroep worden dan nog eens opgesplitst naar opleidingsniveau: telkens een type voor relatief lager geschoolden en één voor relatief hoger geschoolden.

In de kanalisering naar de zes onderkende types van maatschappelijke betrokkenheid spelen naast leeftijd en opleidingsniveau nog een aantal andere sociale kenmerken een rol, ondermeer de religiositeit. Naast opleiding blijkt vooral deze laatste bij de oudere bevolkingsgroep een onderscheid te maken tussen enerzijds mensen die haast uitsluitend via het televisiescherm contact houden met de samenleving en mensen van eenzelfde leeftijd die, hoewel ze ook heel veel tv-kijken, toch zeer actief zijn in het verenigingsleven.

De types van verbondenheid hebben een invloed op zowel het maatschappelijk vertrouwen (een variabele die gebruikt wordt als een indicator van burgerschapshoudingen) als op de levenstevredenheid (een variabele die wordt gebruikt als een indicator van de evaluatie van het persoonlijke leven). De invloed op het maatschappelijke vertrouwen is echter veel groter dan de invloed op de persoonlijke levenstevredenheid. De types van betrokkenheid verwijzen in feite naar combinaties van verschillende vormen van interactie en communicatie. Oordelen over de samenleving, zoals onder meer geveld via vertrouwen, worden op een betekenisvolle wijze beïnvloed door die vormen van communicatie. Mensen van wie de communicatieprocessen sterk beperkt zijn tot werk, de wereld van de sport en de televisie, staan wantrouwig tegenover de medemens en de maatschappelijke instellingen. De andere vormen van communicatie, die tot stand komen in de rest van het verenigingsleven, via cultuurparticipatie en amateurskunsten, dragen veel meer bij tot maatschappelijk vertrouwen.

Bij het oordelen over levenstevredenheid zijn de mensen veel minder afhankelijk van communicatieprocessen. Zij steunen in dat geval veel meer op hun eigen levenservaring. Vandaar dat het inkomen zo'n belangrijke rol speelt in de levenstevredenheid. Ook na controle voor de invloed van het inkomen, zien we effecten van de types van verbondenheid. De omnivoren, de sportievelingen en de verenigingsmensen rapporteren de hoogste levenstevredenheid.

Het voordeel van de clusterbenadering is dat men de types van betrokkenheid twee aan twee kan vergelijken. Dergelijke vergelijkingen zijn strategisch omdat twee groepen of clusters voor een aantal kenmerken sterk op elkaar kunnen gelijken, waardoor de implicaties van de bestaande verschillen sterker worden belicht. Men kan tussen de zes clusters een betrekkelijk groot aantal strategische vergelijkingen maken. We bespreken er hier slechts een, de vergelij-

king tussen de thuisblijvers en de verenigingsmensen. Die twee groepen hebben een sterk vergelijkbaar sociaaldemografisch profiel. De betrokkenheid van beide groepen vertoont ook een aantal opvallende gelijkenissen. Zo kijken ze beide bijzonder veel tv, zijn beiden nauwelijks actief op de arbeidsmarkt en hebben beide weinig contact met de anderen en de samenleving via het net. Voor de overige participatievormen verschillen ze daarentegen als dag en nacht. Die verschillen hangen ook samen met duidelijke verschillen in houdingen. Verenigingsmensen hebben een hoger maatschappelijke vertrouwen en zijn meer tevreden met hun leven dan de thuisblijvers. Die verschillen in houdingen kunnen onmogelijk voortvloeien uit verschillen in tv-kijken, internet- of arbeidsmarktparticipatie. Zij zijn toe te schrijven aan de verschillen in face-to-face ervaringen opgedaan door deelname aan activiteiten buitenshuis en in het bijzonder door participatie aan het verenigingsleven.

Bibliografie

- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Anciaux, B. (2000). *Beleidsnota Cultuur 2000-2004*. Brussel.
- Arrow, K. (2000). Observations on Social Capital. In: Dasgupta, P. & I. Serageldin (eds.) *Social Capital A Multifaceted Perspective*. Washington DC: The World Bank, 3-5.
- Bidart, C. & Lavenu, D. (2005). Evolution of personal networks and life events. In: *Social Networks*, 27 (4), 359-376.
- Bourdieu, P. (1985). Forms of Capital. In: Richardson J.G. (ed.). *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press, 241-258.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. In: *American journal of Sociology*, 94 (online supplement), 95-120.
- de Hart, J. & Dekker, P. (1999). Kerkelijkheid en maatschappelijke participatie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20 (3-4), 303-332.
- de Hart, J. (2005). *Landelijk verenigd. Civil society en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- de Tocqueville, A. (1961 (1835/1840)). *De la démocratie en Amérique*. Paris: Gallimard.
- Dekker, P. & de Hart, J. (2001). Levensbeschouwing en vrijwilligerswerk, het belang van netwerken in een seculariserende samenleving. In: *Tijdschrift voor Humanistiek*, 2 (8), 9-17.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2007). *Het grootste geluk*. Lannoo Campus: Tielt.
- Elchardus, M. (2005). Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving. In: Dekker, P. (ed.) *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society*. Driebergen: Stichting

Synthesis, 33-55.

- Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (eds.). (2000). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPress.
- Fendrich, J. & Turner, R. (1989). The transition from Student to Adult Politics. In: *Social Forces*, 67 (4), 1049-1057.
- Gijssels, C. & Loose, M. (2007). Wie participeert er (toch)? Patronen en factoren van verwachte en onverwachte participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen. In: Pickery, J. (ed.) *Vlaanderen gepeild!* Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Gemeenschap, 114-140.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of Weak Ties. In: *The American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360-1380.
- Hoge, D. & Ankney, T. (1982). Occupations and Attitudes of Former Student Activist: Ten Years Later. In: *Journal of Youth and Adolescence*, 11 (5), 355-371.
- Houtman, D. (2000). *Een blinde vlek voor cultuur. Sociologen over cultureel conservatisme, klasse en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Kalmijn, M. (2002). Sociologische analyses van levensloopeffecten: een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen. In: *Bevolking en Gezin*, 31 (3), 3-46.
- Kalmijn, M. & Kraaykamp, G. (2007). Social stratification and attitudes: a comparative analysis of the effects of class and education. In: *The British Journal of Sociology*, 58 (4), 547-576.
- Knulst, W. & Kraaykamp, G. (1997). The decline of reading: leisure reading trends in the Netherlands (1955-1995). In: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 33 (2), 130-150.
- Lizardo, O. (2006). How Cultural Tastes Shape Personal Networks. In: *American Sociological Review*, 71 (online supplement), 778-807.
- Maloney, W.A. (1999). Contracting Out the Participation Function: Social Capital and Check-Book Participation. In: van Deth, J., Maraffi, M., Newton, K. & Whiteley, P.F. (eds.). *Social Capital and European Democracy*. New York: Routledge, 3-24.
- Mark, N. (1998). Birds of a Feather Sing Together. In: *Social Forces*, 77 (2), 453-485.
- Mark, N. (2003). Culture and Competition: Homophily and Distancing Explanations for Cultural Niches. In: *American Sociological Review*, 68 (3), 319-345.
- McPherson, M. (1983). An Ecology of Affiliation. In: *American Sociological Review*, 48 (4), 519-532.
- McPherson, M., Smith-Lovin, L. & Cook, J.M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. In: *Annual Review of Sociology*, 27, 415-444.
- Moy, P., Scheufele A.D. & Holbert L.R. (1999). Television use and social capital: testing Putnam's time displacement hypothesis. In: *Mass communication and society*, 2 (12), 27-46.

- Mutz, C.D., Roberts, F. D. & van Vuuren, D.P. (1993). Reconsidering the displacement hypothesis. Television's influence on children's time use. In: *Communication Research*, 20 (1), 51-75.
- Popielarz, P.A. & McPherson, M.J. (1995). On the Edge or In Between: Niche Position, Niche Overlap, and the Duration of Voluntary Association Memberships. In: *The American Journal of Sociology*, 101 (3), 698-720.
- Putnam, D.R. (1993). *Making democracy works. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, D.R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. (1995). Tuning In, Tuning Out. The Strange Disappearance of Social Capital in America. In: *Political Science and Politics*, 28 (4), 664-683.
- Redig, G. (2005). *Deelnemen of deelhebben. Een verkenning op weg naar een nieuwe regelgeving*. Presentatie op het ISB-congres 'De sportdienst: consultant voor de sportactoren, gangmaker van het lokale sportbeleid', Leuven, 16 en 17 maart 2005.
- Smits, W. & Elchardus, M. (2009). Vlaanderen sociaal bekabeld. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe, J. (eds.) *De sociale staat van Vlaanderen*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 235-278.
- Stolle, D. & Rochon, R.T. (1998). Are all associations alike? Membership diversity, associational type, and the creation of social capital. In: *American Behavioral Scientist*, 42 (1), 47-65.
- Stolle, D. (1998a). Bowling together, bowling alone: the development of generalized trust in voluntary associations. In: *Political psychology*, 19 (3), 497-525.
- Stolle, D. (1998b). *Making Associations Work. Group Characteristics, Membership and Generalized Trust*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, 3-6 September.
- Uslaner, M.E. (1998). Social capital, television, and the "mean world": trust, optimism, and civic participation. In: *Political psychology*, 19 (3), 441-467.
- Van Eijck, K. & Van Rees, K. (2000). Media orientation and media use. Television viewing behavior of specific reader types from 1975 to 1995. In: *Communication research*, 27 (5), 574-616.
- Vermunt, J.K. & Magidson, J. (2002). Latent class cluster analysis. In: McCutcheon, A.L. & Hagenaars, J.A. (eds.). *Applied latent class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 89-106.
- Vermunt, J.K. & Magidson, J. (2005). *Latent Gold 4.0 User's Guide*. Belmont: Statistical Innovations Inc.
- Vermunt, J.K., Bijmolt, T.H. & Paas, L.J. (2006). Multi-niveau latent klasse analyse: met een toepassing bij het simultaan clusteren van landen en consumenten. In: Bronner,

A.E. (ed.) *Ontwikkelingen in Marktonderzoek. Jaarboek 2006*. Haarlem: Spaar en Hout, 161-173.

Warde, A. & Tampubolon G. (2002). Social capital, networks and leisure consumption. In: *The Sociological Review*, 50 (2), 155-180.

Warde, A., Tampubolon, G., & Savage, M. (2005). Recreation, Informal Social Networks and Social Capital. In: *Journal of leisure research*, 37 (4), 402-425.

Bijlage

Tabel 8. Overzicht van de modelselectie voor de clusteranalyse naar maatschappelijke betrokkenheid (Gepoolde dataset SCV-surveys 2005, 2006, 2007 en 2008; n: 5.898)

	Model	LL	BIC(LL)	Npar	L ²	%reductie in L ² t.o.v. 1-clustermodel	Df	p-value	Class. Err.
Model1	1-Cluster	-45.597,5	91.307,9	13	9.847,6	/	3.442	< 0,0001	0
Model2	2-Cluster	-43.297,5	86.803,3	24	5.247,5	46,7	3.431	< 0,0001	0,09
Model3	3-Cluster	-43.000,0	86.304,0	35	4.652,7	52,8	3.420	< 0,0001	0,15
Model4	4-Cluster	-42.743,1	85.885,6	46	4.138,8	58,0	3.409	< 0,0001	0,21
Model5	5-Cluster	-42.517,4	85.529,6	57	3.687,3	62,6	3.398	0,00031	0,23
Model6	6-Cluster	-42.427,0	85.444,5	68	3.506,7	64,4	3.387	0,074	0,27
Model7	7-Cluster	-42.368,8	85.423,5	79	3.390,2	65,6	3.376	0,43	0,28
Model8	8-Cluster	-42.324,9	85.431,2	90	3.302,4	66,5	3.365	0,78	0,28
Model9	9-Cluster	-42.289,5	85.456,0	101	3.231,6	67,2	3.354	0,93	0,29
Model10	10-Cluster	-42.270,4	85.513,3	112	3.193,4	67,6	3.343	0,97	0,29
Model11	1-DFactor(6)	-43.143,2	86.529,4	28	4.938,9	/	3.427	< 0,0001	0,44
Model12	2-DFactor(3,3)	-42.778,1	85.886,1	38	4.208,7	/	3.417	< 0,0001	0,14
Model13	2-DFactor(2,4)	-42.766,2	85.862,3	38	4.184,9	/	3.417	< 0,0001	0,07

Tabel 9. Hoofdc componentenanalyse – Maatschappelijk vertrouwen (n: 5.866)

	Componentlading
Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen	-0,561
De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in uw stem en niet in uw mening	-0,576
Vertrouwen in Vlaamse administratie	0,677
Vertrouwen in gemeentelijke administratie	0,572
Vertrouwen in Vlaamse regering	0,802
Vertrouwen in Vlaams parlement	0,801
Vertrouwen in Belgische of federale regering	0,715
Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn?	0,379
Denkt u, in het algemeen, dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen, of dat de meeste mensen te vertrouwen zijn	0,438
Denkt u dat mensen meestal aan zichzelf denken of dat zij meestal behulpzaam proberen te zijn?	0,335
Eigenwaarde (λ_1)	3,670
R_1^2	0,367

Tweede factor: $\lambda_2=1,51$; $R_2^2=0,151$; derde factor: $\lambda_3=1,21$; $R_3^2=0,121$

Tabel 10. Hoofdc componentenanalyse – tevredenheid met levensaspecten (n: 5.983)

	Componentlading
Tevredenheid met: woning waarin u woont	0,680
Tevredenheid met: buurt waarin u woont	0,624
Tevredenheid met: uw inkomen	0,423
Tevredenheid met: uw levensstandaard	0,679
Tevredenheid met: manier besteden van vrije tijd	0,610
Tevredenheid met: uw gezondheidstoestand	0,515
Tevredenheid met: tijd om te doen wat gedaan moet worden	0,536
Eigenwaarde (λ_1)	2,420
R_1^2	0,345

Tweede factor: $\lambda_2=1,1$; $R_2^2=0,157$; derde factor: $\lambda_3=1,0$; $R_3^2=0,1$

CULTUURPARTICIPATIE IN DE LEVENSLLOOP

John Lievens

Vakgroep Sociologie, Universiteit Gent

Samenvatting

Vanuit de vaststelling dat cross-sectionele surveys niet toelaten om verschillen in cultuurdeelname naar leeftijd uiteen te leggen in verschillen die begrepen kunnen worden door het ouder worden (leeftijd *senso stricto*) enerzijds en het opgegroeid zijn in en meegemaakt hebben van andere historische condities (het behoren tot verschillende geboortecohorten) anderzijds, vertrekt deze bijdrage van een longitudinaal opzet. We combineren de data van opeenvolgende jaargangen van de Survey naar Sociaal-Culturele Verschuivingen om voor tien culturele activiteiten leeftijds- en cohortevershillen te ontrafelen. Een eerste vaststelling is dat cultuurdeelname niet lineair met de leeftijd verloopt, wat de vaak gehanteerde lineaire benadering om leeftijdsverschillen te begrijpen deels ondergraaft. Daarnaast stellen we vast dat specifiek voor de gesubsidieerde kunstensectoren oudere cohorten, los van leeftijd, door de band meer participeren dan jongere geboortecohorten. Samen met een doorgaans negatief leeftijdsverloop vormt dit inzicht een bijkomende uitdaging voor een op participatiebevordering gericht beleid.

1. Inleiding

Het onderzoek naar cultuurparticipatie kan rekenen op een ruime en groeiende aandacht in zowel de Vlaamse en Nederlandstalige als in de internationale wetenschappelijke literatuur. Dit onderzoek is vaak zeer sterk gefocust op sociaal structurerende en stratificerende mechanismen die individuele verschillen in cultureel handelen verklaren. Zeg maar hun zwaartepunt hebben bij de hard-core sociologische verklarende variabelen zoals sociale status en klasse, opleidingsniveau, inkomen of het aanwezige cultureel kapitaal in het milieu waarin iemand opgroeide. Aspecten van de levensloop zoals de leeftijd, de gezinssamenstelling (o.a. de aan-

wezigheid van jonge kinderen), het student zijn, het gepensioneerd zijn,... worden daarbij vaak onderbelicht of suboptimaal geoperationaliseerd.

Deze bijdrage zoomt in op een kernaspect van de levensloop, met name de leeftijd. Indicatief voor de suboptimale aandacht die in veel, vaak internationaal, onderzoek wordt besteed aan leeftijdseffecten op cultuurdeelname is dat het leeftijdseffect vaak simpelweg als een lineair effect in verklaringsmodellen wordt opgenomen (o.a. Chan & Goldthorpe, 2005; Alderson et al., 2007; Chan & Goldthorpe, 2007a; Chan & Goldthorpe, 2007b; Garcia-Alvarez et al., 2007; Roose, 2008; Katz-Gerro et al., 2009). Door het opnemen van een lineair leeftijdseffect in (logistische) regressiemodellen wordt voorbijgegaan aan het mogelijk niet-lineaire karakter van leeftijdseffecten zoals blijkt uit onderzoek dat gebruik maakt van een categorische indeling van leeftijd (o.a. Nagel, 2002, 2007; Nagel & de Haan, 2003; Lievens et al., 2005a; Favaro & Frateschi, 2007; Le Roux et al., 2008; van den Broek et al., 2009). Deze beperking heeft niet enkel als gevolg dat mogelijk interessante inhoudelijke inzichten niet worden bereikt maar ook dat de beoogde statistische controle van de andere effecten voor leeftijdsverschillen niet, of tenminste niet optimaal, wordt gerealiseerd. Bovendien dient opgemerkt te worden dat in bijdragen die wel een categorische indeling hanteren de specifiek gehanteerde categorisatie vaak niet gebaseerd is op een grondig empirisch onderzoek naar de meest zinvolle categorisering. Vaak vertrekt een dergelijke operationalisering van een inhoudelijke afbakening van leeftijdsgroepen (jongeren, jong-volwassenen, volwassenen in hun actieve levensfase, medioren, senioren en ouderen). De specifieke keuze voor een welbepaalde categorisering van leeftijden kan dan mogelijk een (vertekenende) invloed hebben op de bekomen resultaten.

Los van de gehanteerde operationalisering van leeftijd is er bovendien een fundamenteeler probleem. Indien in een cross-sectionele survey een leeftijdseffect wordt vastgesteld, is het immers onmogelijk om te onderscheiden of de gevonden verschillen tussen leeftijden of leeftijdsgroepen begrepen moeten worden als verschillen die te maken hebben met de leeftijd *sensu stricto* (veroorzaakt door het ouder worden) dan wel met de geboortecohorte waartoe iemand behoort. Indien bijvoorbeeld wordt vastgesteld dat jongeren proportioneel meer naar pop- en rockconcerten gaan dan personen op oudere leeftijden, zoals systematisch uit cross-sectioneel onderzoek blijkt, kan dat te maken hebben met ofwel het ouder worden op zich (de aantrekkingskracht van pop/rockconcerten neemt af met de leeftijd) ofwel met de cohorte waartoe men behoort (personen op oudere leeftijd zijn in tegenstelling tot jongeren niet opgegroeid met pop/rockmuziek waardoor deze muziekgenres minder tot hun levenssfeer behoren). Een empirische basis voor het onderscheiden van leeftijdseffecten *sensu stricto* en cohorte-effecten is in de huidige staat van het onderzoek naar cultuurparticipatie nauwelijks aanwezig. Een diepgaander analyse dringt zich dan ook op. Dit vormt meteen de focus van dit hoofdstuk.

Deze oefening is niet enkel van belang om de fundamentele kennis over verschillen in cultuurdeelname uit te diepen maar is in het bijzonder ook beleidsrelevant. Het ontrafelen van leeftijds- en cohortevershillen geeft inzicht in de reden waarom het aanbod in diverse culturele sectoren andere leeftijdsgroepen aantrekt en geeft bijkomend inzicht in de vrijheidsgraden voor een participatiebevorderend beleid.

2. Onderzoeksvragen

De eerste brede doelstelling is van methodologische aard en richt zich op de onderzoeksvraag welke categorisering van leeftijden in bredere klassen het meest optimaal is om mogelijke verschillen in cultuurdeelname te detecteren. Een enkele cross-sectionele survey biedt veelal onvoldoende basis om tot een onderbouwde en betrouwbare categorisering te komen door enerzijds het kleine aantal participanten in de afzonderlijke culturele sectoren en anderzijds toevalsfactoren. Door gebruik te maken van een meer omvangrijke dataset hier (via het poolen van verschillende cross-sectionele datasets) wordt een grotere, meer stabiele, dataset verkregen.

De tweede doelstelling is van fundamenteel inhoudelijke aard en betreft het ontrafelen van leeftijds- en cohortevershillen in cultuurdeelname. Daarvoor gebruiken we het longitudinale karakter van de gepoolde datasets.

De drie centrale onderzoeksvragen die we met deze bijdrage willen beantwoorden, zijn dan:

1. In welke mate varieert deelname aan diverse culturele activiteiten met de leeftijd?
2. In welke mate verlopen leeftijdsverschillen in cultuurdeelname op een niet-lineaire wijze?
3. In welke mate kunnen de waargenomen leeftijdsverschillen in cultuurdeelname begrepen worden als zijnde veroorzaakt door leeftijd *sensu stricto* (het ouder worden) of door cohortenverschillen (geboren zijn in een andere periode en (andere) maatschappelijke ontwikkelingen op een andere manier beleefd hebben)?

3. Methode

3.1. Gegevens

Het ontrafelen van leeftijdsverschillen in cultuurdeelname in een leeftijdseffect *sensu stricto* en een cohorteneffect vereist longitudinale data. De lange reeks (1996-2008) data van de

jaarlijkse survey naar Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen van de Studiedienst van de Vlaamse Regering biedt een unieke dataset om dit verder te onderzoeken. Door het poolen van de data van de verschillende jaargangen verkrijgen we een set van opeenvolgende cross-sectionele datasets waarin geboortecohorten bij elke volgende jaargang een jaar in leeftijd ouder zijn geworden. Dit biedt ons de mogelijkheid (representatieve steekproeven van) de geboortecohorten in de tijd te volgen naarmate ze ouder worden. Op die manier kunnen we enerzijds evoluties in participatiecijfers naar leeftijd volgen binnen geboortecohorten en anderzijds verschillen tussen geboortecohorten observeren. Geaggregeerd over cohorten laat het bovendien, door grote aantallen, toe een stabiele en betrouwbare inschatting te maken van, eventueel niet-lineaire, leeftijdsverschillen in cultuurdeelname.

In totaal bevat de gepoolde dataset 19.189 observaties, quasi gelijk gespreid over de opeenvolgende jaargangen (Tabel 1).

Tabel 1. Aantal observaties per jaargang van de SCV-Survey

Jaargang	Aantal	Percentage
1996	1.577	8,2%
1997	1.500	7,8%
1998	1.491	7,8%
1999	1.376	7,2%
2000	1.345	7,0%
2001	1.446	7,5%
2002	1.477	7,7%
2003	1.437	7,5%
2004	1.554	8,1%
2005	1.522	7,9%
2006	1.540	8,0%
2007	1.449	7,6%
2008	1.475	7,7%
Totaal	19.189	100%

Sinds de eerste dataverzameling van de SCV-survey in 1996 worden diverse vormen van uithuizig cultureel gedrag jaarlijks bevraagd. Voor elk van deze vormen van cultuurdeelname zullen we de analyse naar leeftijds- en cohortenverschillen verrichten. Omdat de data, onderliggend,

ook op een tijdsas variëren, is het strikt noodzakelijk dat de meetinstrumenten in de tijd ongewijzigd bleven. Anders bestaat de mogelijkheid dat de resultaten vertekend worden door verschillen in het gehanteerde meetinstrument. Omwille van die reden beperken we de analyse voor de meeste culturele activiteiten tot de periode 2000-2008. Enkel voor bioscoopbezoek kunnen we teruggaan tot 1996. We beschouwen dan deelname aan volgende culturele activiteiten, over de aangegeven tijdsperiode waarin ze op dezelfde manier werden bevraagd:

- naar een **ballet of dansuitvoering** gaan (geaggregeerd¹ over 'professioneel gezelschap' en amateursgezelschap): 2000-2008
- naar een **theater of toneelvoorstelling** gaan (geaggregeerd² over 'professioneel gezelschap' en amateursgezelschap): 2000-2008
- naar een **klassiek concert of -festival** gaan: 2000-2008
- naar een **opera** gaan: 2000-2008
- naar een **rock- of popconcert of -festival** gaan: 2000-2008
- naar een **jazz- of bluesconcert** gaan: 2000-2008
- naar een **folkloristisch of traditioneel concert of -festival** gaan: 2000-2008
- een **museum, tentoonstelling of galerij** bezoeken (geaggregeerd³ over 'in België' en 'in het buitenland'): 2000-2008
- **bezienswaardige gebouwen of monumenten** bezoeken: 2000-2008
- naar de **bioscoop** gaan: 1996-2008⁴

Voor elke culturele activiteit werd aan respondenten gevraagd aan te geven hoe vaak ze er in het voorbije jaar aan deelnamen, met volgende antwoordmogelijkheden: 'nooit', 'één keer per jaar', 'meerdere keren per jaar', 'één keer per maand' en 'meerdere keren per maand'. Voor de verdere analyses gebruiken we de dichotomie wel of niet deelgenomen het voorbije jaar⁵. Tabel 2 geeft de participatiecijfers.

¹ In tegenstelling tot de jaargangen vanaf 2002 werd in 2000 en 2001 geen onderscheid gemaakt tussen 'professioneel gezelschap' en 'amateurgezelschap'. Deze inconsistentie leidt echter niet tot beduidende statistisch significante verschillen in de participatiecijfers.

² In tegenstelling tot de jaargangen vanaf 2002 werd in 2000 en 2001 geen onderscheid gemaakt tussen 'professioneel gezelschap' en 'amateurgezelschap'. Deze inconsistentie leidt echter niet tot beduidende statistisch significante verschillen in de participatiecijfers.

³ In tegenstelling tot de jaargangen vanaf 2002 werd in 2000 en 2001 geen onderscheid gemaakt tussen 'in België' en 'in het buitenland'. Deze inconsistentie leidt echter niet tot beduidende statistisch significante verschillen in de participatiecijfers.

⁴ In 1996 en 1999 werden meer gedetailleerde antwoordcategorieën voorgelegd dan in de overige jaren. In 2005 werd het bezoek aan een bioscoop beperkt tot een langspeelfilm in een bioscoop. Geen van deze verschillen met de overige jaargangen leidt tot beduidende statistisch significante verschillen met de participatiecijfers in de overige jaargangen. We nemen daarom alle jaargangen van 1996 tot en met 2008 in de analyse op.

⁵ Eerder formuleerden we de bedenking dat de in de SCV-surveys gehanteerde meetinstrumenten voor cultuurparticipatie de participatiecijfers mogelijk overschatten (Lievens & Waeghe, 2007). We veronderstellen hier dan dat mogelijke overschatting constant bleef over de tijd en met de leeftijd.

Tabel 2. Participatiecijfers van de beschouwde culturele activiteiten (in de geanalyseerde periodes)

	Percentage participanten	N
Ballet of dansuitvoering	19,4%	13.204
Theater of toneelvoorstelling	47,2%	13.207
Klassiek concert/-of festival	33,4%	13.204
Opera	9,1%	13.202
Rock- of popconcert/-of festival	32,6%	13.202
Jazz- of bluesconcert	13,4%	13.198
Folkloristisch of traditioneel concert/-of festival	20,8%	13.199
Museum, tentoonstelling of galerij	55,7%	13.201
Bezienswaardige gebouwen of monumenten	56,5%	13.197
Bioscoop	57,1%	19.125

Het gebruik van verschillende tijdsframes impliceert dat naargelang de culturele activiteit, cohortes over een langere of mindere lange periode en leeftijd worden gevolgd. Binnen de beschouwde tijdsperiodes blijven voor elk van de culturele activiteiten die we verder analyseren de participatiecijfers relatief stabiel (tabellen met evoluties in de tijd zijn raadpleegbaar op de website van de Studiedienst van de Vlaamse Regering⁶). De afwezigheid van beduidende, statistisch significante, verschillen in participatiecijfers over de tijd geeft ons vertrouwen in de hierna vastgestelde verschillen naar leeftijd en geboortecohorte⁷. De data worden tenslotte gewogen zodat per jaargang de populatieverdeling naar leeftijd, geslacht en opleidingsniveau weerspiegeld wordt.

3.2. Techniek

Om leeftijds- en cohorteneffecten van elkaar te onderscheiden gebruiken we een non-parametrische techniek waarbij we participatiecijfers voor elke culturele activiteit afzonderlijk uitzet-

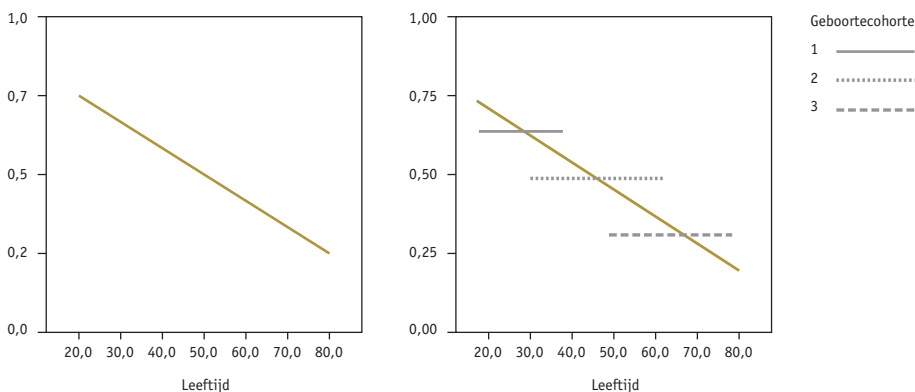
⁶ <http://www4.vlaanderen.be/dar/svr> (rubriek Cijfers)

⁷ Omdat leeftijds-, cohorte- en periode-effecten een dynamisch geheel vormen die op tal van manieren mogelijk met elkaar kunnen interageren, kan hier niet met absolute zekerheid gesteld worden dat periode-effecten volledig afwezig zijn. Analysetechnieken die toelaten ook periode-effecten in rekening te brengen, hebben dan weer als nadeel dat ze minder geschikt zijn om het specifieke verloop van participatie naar leeftijd binnen geboortecohorten tot uiting te brengen, wat net de focus is van de huidige bijdrage.

ten naar leeftijd, opgesplitst voor de verschillende geboortecohorten. Dit resulteert in een grafische voorstelling waarin leeftijdsverschillen in participatie binnen de geboortecohorten kunnen geobserveerd worden. De mate waarin het leeftijdsverloop in participatie van geboortecohorten afwijkt van het algemene leeftijdsverloop (berekend over alle cohorten samen) geeft dan een indicatie van een cohorte-effect.

Grafiek 1 geeft ter illustratie de twee meest extreme situaties. In beide gevallen wordt een perfect lineaire negatieve relatie tussen participatie en leeftijd geobserveerd. Op een leeftijd van 20 jaar bedraagt de participatiegraad 75%, waarna de participatiegraad lineair afneemt tot 25% op een leeftijd van 80 jaar. Twee totaal verschillende mechanismen kunnen echter aan de grondslag liggen van het hypothetische lineaire negatieve verband. Ten eerste kan het zijn dat de participatiegraad enkel afneemt door de leeftijd *sensu stricto*. Op jonge leeftijd wordt dan in grote getale geparticipeerd en naarmate mensen ouder worden daalt de deelname, ongeacht de geboortecohorte waartoe men behoort. Deze situatie van een strikt leeftijdseffect vertaalt zich in de linkerfiguur. We observeren geen verschillen tussen de geboortecohorten en het leeftijdsverloop valt voor alle geboortecohorten samen met het algemene leeftijdsverloop. Het andere extreem is de situatie waarin het vastgestelde leeftijdsverschil volledig zou samenhangen met de geboortecohorte en los staat van het ouder worden. Dit is de situatie die rechts in de grafiek wordt getoond. Leeftijd *sensu stricto* heeft hier geen effect op de participatiegraad en het algemene leeftijdsverloop wordt volledig verklaard door verschillen in participatiegraad tussen geboortecohorten. De jongste geboortecohorte (cohorte 1) participeert het vaakst, de oudste (cohorte 3) het minst vaak. Binnen elke geboortecohorte varieert de participatiegraad niet met leeftijd *sensu stricto* (horizontale lijnstukken).

Grafiek 1. Illustratie van een perfect leeftijdseffect (links) en een perfect cohorteneffect (rechts)

In de realiteit is het waarschijnlijk dat zowel leeftijds- als cohorteneffecten een rol zullen spelen en zullen de grafieken die uit de analyses komen niet zo evident interpreteerbaar zijn als de in grafiek 1 getoonde hypothetische (meest extreme) situaties.

Als we de participatiegraden zomaar naar leeftijd en opgesplitst naar geboortecohorten zouden uitzetten, zouden de grafieken noodgedwongen een zeer grillig verloop vertonen door kleine aantallen participanten per leeftijd en geboortecohorte, en door toevalsschommelingen. Om het algemeen patroon beter tot uiting te laten komen, maken we daarom gebruik van een smoothing techniek (Simonoff, 1996; Fan & Marron, 1994) waarbij fluctuaties uitgevlakt worden via local linear regression smoothing⁸.

We onderscheiden zeven geboortecohorten⁹ van telkens tien jaar breed, met uitzondering van de jongste cohorte die elf jaar breed is. Tabel 3 toont de afbakening van de geboortecohorten, de respectievelijke aantallen en de leeftijden waarover we in de dataset informatie hebben voor de verschillende geboortecohorten¹⁰.

Tabel 3. Aantallen en waargenomen leeftijden per geboortecohorte

Geboortecohorte	Analyse bioscoopbezoek (1996-2008)			Analyse andere activiteiten (2000-2008)		
	Aantal	%	leeftijd	Aantal	%	leeftijd
1920-1929	1.429	7,5	67-85	984	7,5	71-85
1930-1939	2.451	12,8	57-78	1.675	12,8	61-78
1940-1949	2.895	15,2	47-68	1.883	14,3	51-68
1950-1959	3.744	19,6	37-58	2.419	18,4	41-58
1960-1969	3.759	19,7	27-48	2.593	19,8	31-48
1970-1979	3.028	15,9	17-38	2.123	16,2	21-38
1980-1990	1.796	9,4	16-28	1.453	11,1	16-28
Totaal	19.102	100,0		13.130	100,0	

⁸ We gebruiken een 'normal kernel' met een multiplier van 1,4.

⁹ Omwille van een te klein aantal respondenten (n=86) in de oudste geboortecohorte (1914-1919) nemen we die in de analyse niet op.

¹⁰ De onder- en bovengrenzen van leeftijd zijn bepaald door het steekproefdesign van de SCV-surveys.

4. Resultaten

In dit deel geven we de resultaten. Per culturele activiteit tonen we het gesmoothe leeftijdsverloop van participatie opgesplitst naar de verschillende geboortecohorten. Omdat de participatiegraad sterk varieert tussen de beschouwde culturele activiteiten (cf. Tabel 2) gebruiken we andere schalen op de Y-as. Op die manier worden de verschillen naar leeftijd en geboortecohorte het duidelijkst weergegeven voor elke culturele activiteit afzonderlijk, maar kunnen de grafieken voor de verschillende sectoren niet zomaar met elkaar vergeleken worden.

In elk van de hierna besproken grafieken wordt het algemene leeftijdsverloop (geaggregeerd over de geboortecohorten) getoond met een ononderbroken lijn. De gebroken lijnstukken geven het leeftijdsverloop binnen de afzonderlijke geboortecohorten. De jongste geboortecohorte (1980-1989) staat steeds links in de grafiek, de oudste (1920-1929) uiterst rechts.

4.1. Ballet en dans

De participatiegraad van ballet en dans vertoont algemeen een dalend verloop met de leeftijd (Grafiek 2), maar niet via een lineaire functie. De hoogste participatiegraad vinden we op de jongste leeftijden (circa 24% voor 18-jarigen), waarna de participatiegraad daalt tot een leeftijd van ongeveer 24 jaar. De participatiegraad stijgt vervolgens licht tot een leeftijd van 40 jaar om daarna eerst licht te dalen en vanaf een leeftijd van 60 jaar scherp te dalen. Die laatste daling, die we voor alle culturele sectoren zullen observeren, kan vermoedelijk begrepen worden vanuit toenemende fysieke beperkingen met de leeftijd om publiek te participeren.

Als we kijken naar de verschillen in het leeftijdsverloop van het bijwonen van ballet- en dansvoorstellingen tussen geboortecohorten zijn vooral bij de drie recentste cohorten opvallende verschillen merkbaar. Voor de jongste geboortecohorte (1980-1990) merken we een dalend verloop van de participatiegraad met de leeftijd. Die daling hangt mogelijk samen met een met de leeftijd afnemende proportie jongeren dat in een schoolcontext en/of met de ouders dans- en balletvoorstellingen bijwoont en dit niet compenseert met participatie in de vrije tijd op wat latere leeftijd. De tweede jongste cohort (1970-1979) vertoont dan weer net het omgekeerde patroon. Bezoek aan ballet- en dansvoorstellingen stijgt sterk met de leeftijd. In deze cohort kan dan met de leeftijd een stijgende belangstelling voor ballet en dans geobserveerd worden. Ook op jongere leeftijden merken we bij de derde cohort (1960-1969) een stijging van de participatiegraad met de leeftijd, waarna vervolgens een daling merkbaar is.

Dit laatste kan mogelijk begrepen worden door het bereiken van de drukke levensfase, zowel professioneel als in de gezinssfeer, waardoor bezoek aan dans en ballet meer concurrentie krijgt van andere activiteiten. Voor de latere cohorten volgt het leeftijdsverloop in grote lijnen dat van het algemene leeftijdsverloop en zijn de verschillen tussen cohorten gering. Wel opvallend is dat de participatiegraad van de cohorte geboren in de periode 1930-1939 op dezelfde leeftijden hoger ligt dan die van de cohorte geboren tussen 1920 en 1929. Dit zou erop kunnen wijzen dat ballet en dans net iets minder tot de leefwereld van de laatste cohorte behoort dan tot die van de eerste.

4.2. Theater en toneel

Grafiek 3 toont het leeftijdsverloop van het bijwonen van theater en toneelvoorstellingen. We merken een daling van de participatiegraad vanaf de jongste leeftijden tot een leeftijd van ongeveer 30 jaar. Daarna blijft de participatiegraad stabiel op een 50% tot circa 55 jaar waarna de participatiegraad scherp daalt.

Net zoals bij dans en ballet observeren we voor de recentste geboortecohorte (1980-1990) een daling met de leeftijd. Terug kunnen we dit mogelijk begrijpen vanuit met een met de leeftijd afnemend aantal jongeren dat in een schoolcontext en/of met de ouders theater- en toneelvoorstellingen bijwoont en dit niet compenseert met participatie in de vrije tijd op wat latere leeftijd. Voor de drie volgende cohorten observeren we een licht U-vormig patroon: dalende participatiegraden op jongere leeftijden om vervolgens terug te stijgen op oudere leeftijden. Met uitzondering van de jongste (waar participatie met school en de ouders veelvuldig kan voorkomen) en de oudste cohorte is er een opvallende tendens merkbaar voor de verschillen tussen de geboortecohorten. Op gelijke leeftijden stellen we steeds hogere participatiegraden vast voor de oudere geboortecohorten (met uitzondering van de cohorten 1940-1949 en 1930-1939 waartussen geen verschil merkbaar is). Dit kan erop wijzen dat het bijwonen van theater en toneelvoorstellingen meer ingebed is in de leefwereld van oudere dan van jongere cohorten. Dit geldt niet voor de cohorte geboren tussen 1920 en 1929. Net als we vaststelden bij ballet en dans merken we, op gelijke leeftijden, een lagere participatiegraad dan bij de net iets jongere cohorte (1930-1939).

4.3. Klassiek concert en -festival

De participatiegraad van klassieke concerten en festivals vertoont een monotoon dalend verband met de leeftijd (Grafiek 4). Het bijwonen van klassieke concerten en festivals is het

meest voorkomend op jonge leeftijden, daalt tot ongeveer 25 jaar, vervolgens licht tot 55 jaar om tenslotte vanaf die leeftijd weer scherp af te nemen.

Hoewel de verschillen tussen de cohorten hier kleiner zijn, merken we toch dezelfde tendens als bij theater en toneel. Tot en met de cohorte geboren tussen 1940 en 1949 observeren we, bij gelijke leeftijden, iets hogere participatiegraden bij de oudere cohorten. Ook hier kan dit wijzen op een sterkere inbedding in de leefwereld van de oudere cohorten van klassieke muziek (concerten en festivals) dan dat dit bij jongere cohorten het geval is. Net als bij theater en toneel merken we terug een afwijkend patroon bij de jongste (hogere participatiegraad) en de oudste geboortecohorte (lagere participatiegraad).

4.4. Opera

Operabezoek varieert duidelijk niet lineair met de leeftijd (Grafiek 5). In tegenstelling tot de vier vorige culturele activiteiten, waar we in grote lijnen een negatief (niet-lineair) verband van de participatiegraad met leeftijd vonden, is dit bij operabezoek fundamenteel anders. De participatiegraad is hier laag op jonge leeftijd en neemt toe tot een leeftijd van ongeveer 30 jaar, waarna tot een leeftijd van circa 40 jaar een stabilisatie merkbaar is op een 8%, om vervolgens weer toe te nemen tot een leeftijd van 60 jaar. Daarna volgt terug een daling in de participatiegraad die we ook voor alle vorige culturele sectoren konden waarnemen. In contrast met de andere beschouwde culturele activiteiten is die daling na 60 jaar beduidend minder steil. Pas vanaf een leeftijd van circa 75 jaar volgt een uitgesproken steile afname van de participatiegraad met leeftijd.

Naast het leeftijdseffect observeren we ook een uitgesproken positief cohorte-effect. Alle oudere cohorten scoren qua participatiegraad op opera, bij gelijke leeftijden, hoger dan de vorige cohorte. Ook voor opera lijkt dit dan te wijzen op een sterkere inbedding in de leefwereld van oudere cohorten dan van jongere cohorten. Tenslotte nemen we ook een opvallend verschil waar in het leeftijdsverloop tussen de cohorten. Voor de twee jongste cohorten (1980-1990 en 1970-1979) lijken de gegevens aan te geven dat belangstelling voor opera toeneemt met de leeftijd. Voor de cohorte geboren tussen 1960 en 1969 is dit net omgekeerd. Het bereiken van de drukke levensfase lijkt, tenminste voor die cohorte, dan samen te gaan met een verminderend operabezoek met de leeftijd. Voor de cohorte geboren tussen 1950 en 1959 maakt leeftijd geen verschil. Ongeacht de leeftijd observeren we een participatiegraad van net geen 10%. Bij de oudere cohorten stellen we een negatief verband met leeftijd vast, wat terug mogelijk samenhangt met toenemende fysieke hindernissen om te participeren op oudere leeftijden.

4.5. *Rock- en popconcert of -festival*

Het patroon voor het bijwonen van rock- en popconcerten en -festivals (Grafiek 6) is zowat het tegenovergestelde dan het patroon dat we observeerden voor operabezoek. Hier merken we overduidelijk een jong participatieprofiel met de hoogste participatiegraden op de jongste leeftijden en een quasi-lineaire daling van de participatiegraad tot bijna nul op de oudste leeftijden.

Als we de verschillen tussen de geboortecohorten bekijken, merken we een duidelijk negatief cohorte-effect op. Het bijwonen van rock- en popconcerten en -festivals is steeds, bij gelijke leeftijden, beduidend lager dan bij de jongere cohorten. Dit lijkt aan te geven dat rock- en pop(concerten en festivals) minder sterk ingebakken is in de leefwereld van de oudere dan van de jongere geboortecohorten. Opvallend daarbij is de breuk tussen de cohorte geboren tussen 1950 en 1959 en de daarop volgende cohorten. Na de cohorte 1950-1959 merken we een zeer beduidende afname van de participatiegraad. Dat de doorbraak en expansie van pop en rockmuziek net in de periode te situeren is dat de cohorte 1950-1959 opgroeide, zal hierbij geen toeval zijn. Voor alle geboortecohorten observeren we een afname van de participatiegraad met de leeftijd, behalve voor de jongste geboortecohorte waar de participatiegraad hoger ligt op hogere leeftijden. Dit kan mogelijk begrepen worden vanuit de specifieke situatie van die jongste cohorte die op jongere leeftijden verondersteld kan worden over minder eigen financiële middelen en vrijheid te beschikken om naar rock- en popconcerten en -festivals te gaan.

4.6. *Jazz- en bluesconcert*

Het bijwonen van jazz- en bluesconcerten vertoont een patroon (Grafiek 7) dat, tot op zekere hoogte, vergelijkbaar is met dat van operabezoek (omgekeerde U-vorm), zij het dat de piek op veel jongere leeftijd (circa 25 jaar in plaats van 60 jaar) ligt. Na de stijging in de participatiegraad tot 25 jaar observeren we eerst een lichte daling tot ongeveer 45 jaar, waarna een scherpe daling volgt tot bijna nul op de oudste leeftijden.

De jongste geboortecohorte (1980-1990) vertoont, in tegenstelling tot alle volgende cohorten, een positief verband tussen de participatiegraad en de leeftijd. Net als bij rock- en popconcerten en -festivals kan dit samenhangen met de specifieke situatie van de jongste cohorte (in termen van eigen financiële middelen en keuzevrijheid). Voor alle andere cohorten is een negatief verband tussen de participatiegraad met de leeftijd merkbaar. Naast dit leeftijdsverschil valt ook een substantieel verschil tussen de cohorten op te merken. Tot de cohorte geboren tussen 1950 en 1959 ligt de participatiegraad bij oudere cohorten hoger dan die van

de jongere cohorte. In tegenstelling tot wat we waarnamen bij rock- en pop(concerten en -festivals) kan dit wijzen op een sterkere inbedding in de leefwereld van jazz en blues(concerten) bij oudere dan bij jongere cohorten, tenminste tot en met de cohorte 1950-1959. Daarna merken we dezelfde trendbreuk als bij rock- en pop(concerten en -festivals). De participatiegraden bij die oudere cohorten liggen ook hier substantieel lager dan bij de cohorte 1950-1959. Ook dit fenomeen kan mogelijk teruggevoerd worden tot de doorbraak van (moderne) jazz en blues in de periode dat de cohorte 1950-1959 opgroeide.

4.7. Folkloristisch of traditioneel concert of -festival

Het algemene patroon van het leeftijdsverloop voor het bijwonen van folkloristische en traditionele concerten en -festivals (Grafiek 8) vertoont na een stijging tussen 18 en 25 jaar een licht dalend verloop tot 55 jaar om vervolgens, net als voor de andere culturele sectoren, te dalen met de leeftijd.

De eerder kleine leeftijdsverschillen tussen 25 en 55 jaar verhullen echter in belangrijke mate de realiteit. Voor alle cohorten die we in deze leeftijdsjaren observeren, merken we een uitgesproken sterk negatief leeftijdseffect: veel lagere participatiegraden op oudere dan op jongere leeftijden binnen de cohorten. Dat het sterk negatieve leeftijdseffect binnen de cohorten zich toch vertaalt in een zwak negatief leeftijdseffect in het algemeen wordt veroorzaakt doordat het sterk negatieve leeftijdseffect gecounterd wordt door een sterk positief cohorte-effect. Participatiegraden in oudere cohorten liggen, bij gelijke leeftijden, substantieel hoger dan bij de jongere cohorten. Dit geldt trouwens ook voor de cohorten die we na de leeftijd van 55 jaar observeren. Het lijkt er dan op dat folkloristische en traditionele concerten en -festivals meer behoren tot de leefwereld van oudere dan van jonge cohorten en bovendien dat participatie binnen elk van die cohorten sterk afneemt met de leeftijd. Als we deze resultaten tegen het licht van de natuurlijke loop van de bevolking houden (het opvolgen van oudere door jongere cohorten en het ouder worden van mensen) lijkt deze sector bij uitstek onder druk te staan. Dit kan bovendien versterkt worden door de lage en afnemende participatiegraad met de leeftijd bij de jongste cohorte (1989-1990).

4.9. Museum, tentoonstelling of galerij

Het bezoeken van musea, tentoonstellingen en galerijen vertoont een negatief, maar niet-lineair verband, met leeftijd (Grafiek 9). We observeren een daling tussen 18 en 30 jaar, gevolgd door een stabilisatie rond 60% tussen 30 en 50 jaar en tenslotte een scherpe daling. De eerste

daling hangt mogelijk samen met het dalend aantal bezoeken in schoolverband (en met de ouders) naarmate jongeren ouder worden zonder dat dit gecompenseerd wordt door bezoeken in de vrije tijd. De tweede daling kunnen we mogelijk, terug, begrijpen vanuit toenemende fysieke hindernissen op oudere leeftijden om publiek te participeren.

Een indicatie voor de interpretatie van de eerste daling vinden we ook in de verschillen tussen de jongste (1980-1990) en de erop volgende cohorte (1970-1979). De jongste cohorte participeert iets meer dan de erop volgende cohorte maar de participatiegraad daalt scherper met de leeftijd. Voor de overige cohorten observeren we tot en met de cohorte geboren tussen 1930 en 1939 een hogere participatiegraad, bij gelijke leeftijden, bij de oudere dan bij de jongere cohorten. Dit lijkt aan te geven dat het bezoeken van musea, tentoonstellingen en galerijen meer tot de leefwereld van de oudere dan van de jongere cohorten behoort.

4.10. Bezienswaardige gebouwen of monumenten

Voor de bespreking van het patroon voor het bezoeken van bezienswaardige gebouwen en monumenten (Grafiek 10) kunnen we heel kort zijn. We observeren zo goed als exact hetzelfde patroon (ook wat participatiegraad betreft) als voor musea, tentoonstellingen en galerijen. We verwijzen dan ook naar de vorige bespreking voor de vaststellingen en de interpretaties.

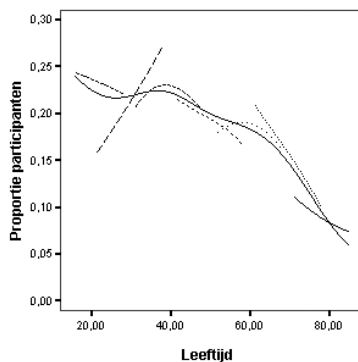
4.11. Bioscoop

Het leeftijdsverloop van het naar de bioscoop gaan vertoont een sterk negatief en lineair verband (Grafiek 11). We nemen participatiegraden van zo goed als 100% waar op de jongste leeftijden, waarna de participatiegraad quasi lineair afneemt tot zo goed als nul op de oudste leeftijden.

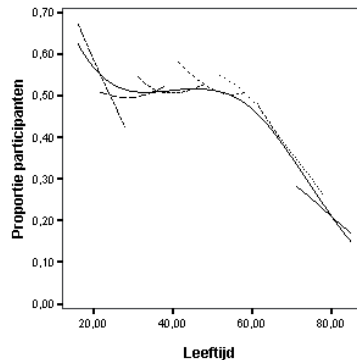
Naast het negatieve leeftijdseffect, dat we ook (in sterkte dalend) waarnemen binnen de cohorten, is ook een duidelijk cohorte-effect waarneembaar. De participatiegraad van oudere cohorten ligt, bij gelijke leeftijden, steeds lager dan dat van de jongere cohorten. Bioscoopbezoek lijkt dan veel sterker te behoren tot de leefwereld van de jongere cohorten dan tot die van de oudere cohorten. In die zin vertoont dit patroon zeer sterke gelijkenissen met dat wat we bij rock- en popconcerten en -festivals hebben waargenomen. Met dit verschil dat we voor bioscoopbezoek bij de jongste cohorte geen positief leeftijdseffect terugvinden. Dit wijst er mogelijk op dat er minder (financiële en wat keuzevrijheid betreft) drempels zijn voor de jongste leeftijdsgroep voor bioscoopbezoek dan voor het bijwonen van rock- en popconcerten en -festivals.

Grafiek 2-11. Participatiegraad per culturele activiteit, naar leeftijd en geboortecohorte

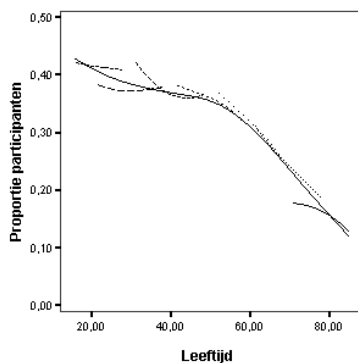
2. Ballet en dans

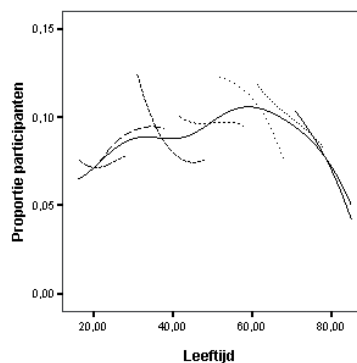
3. Theater en toneel

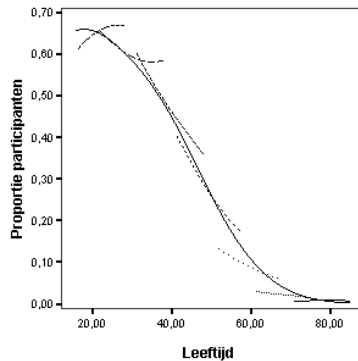
4. Klassiek concert en -festival

5. Opera

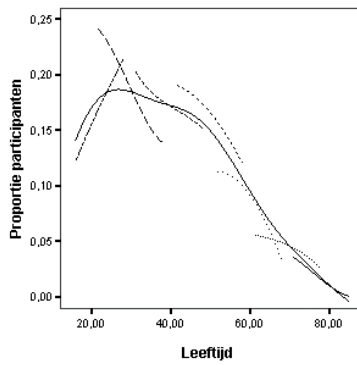
6. Rock- en popconcert of -festival

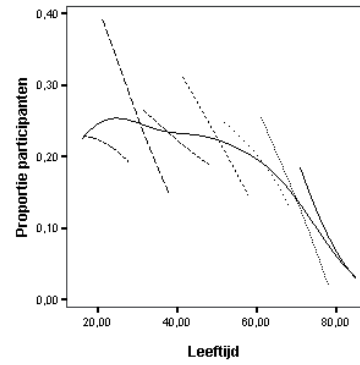
Geboortecohorte

- 1920-1929
- 1930-1939
- 1940-1949
- 1950-1959
- 1960-1969
- 1970-1979
- 1980-1989

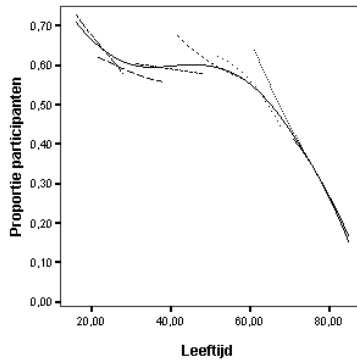
7. Jazz- of bluesconcert

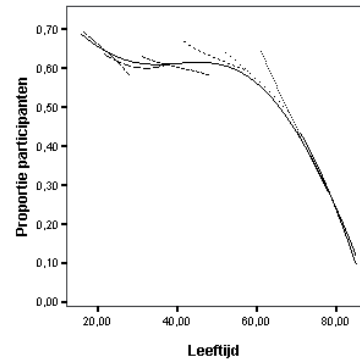
8. Folkloristisch of traditioneel concert/-fest.

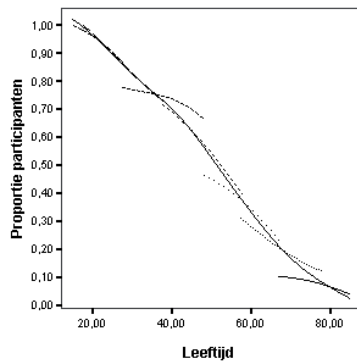
9. Museum, tentoonstelling of galerij

10. Bezienswaardig gebouw of monument

11. Bioscoop

Geboortecohorte

- 1920-1929
- 1930-1939
- 1940-1949
- 1950-1959
- 1960-1969
- 1970-1979
- 1980-1989

5. Conclusie

Door het opzet om cohorte- en leeftijdsverschillen zo fijn mogelijk te trachten ontrafelen is de hier voorgestelde analyse noodgedwongen exploratief van karakter. Een aantal beperkingen kunnen in vervolgonderzoek verder worden uitgewerkt. Een eerste betreft het verder verklaren van leeftijds- en cohorteverschillen en, hiermee samenhangend, het statistisch controleren van de vastgestelde verschillen voor andere kenmerken. Zo is het niet duidelijk of en hoe de vastgestelde verschillen in cultuurdeelname tussen de geboortecohorten samenhangen met de evolutie van het gemiddeld onderwijsspeil. Verdere controle voor onderwijsspeil en andere kenmerken die cultuurdeelname beïnvloeden kan hierop een antwoord geven, alsook op de vraag naar het relatieve belang van leeftijds- en cohorte-effecten t.o.v. andere effecten. Daarbij dient ook aandacht te gaan naar het mogelijk verschillend relatief belang van leeftijds- en cohorte-effecten naargelang de culturele activiteit. Een verdere beperking is dat periode-effecten hier niet volledig kunnen uitgesloten worden. Hoewel in de gepresenteerde analyses niet meteen duidelijke indicaties voor periode-effecten worden gevonden, kan dit verder uitgespit worden.

Ondanks het verkennende en beschrijvende karakter van de analyses, en het nog beperkte tijdsframe waarop ze gebaseerd zijn, komen er toch een aantal belangwekkende punten uit naar voor. Een eerste belangrijke vaststelling is dat we een zeer duidelijke bevestiging vinden dat, zoals verwacht, de participatie aan de diverse beschouwde culturele activiteiten sterk varieert met de leeftijd. Daarenboven geven de resultaten aan dat het verloop van het leeftijdseffect zeker niet steeds lineair is. Enkel voor bioscoopbezoek en het bijwonen van rock- en popconcerten en -festivals wordt een indicatie gevonden van een lineair leeftijdsverloop. In beide gevallen gaat het om een sterk negatief verband tussen de participatiegraad en de leeftijd, en observeren we hogere participatiegraden voor jongere dan voor oudere cohorten. We kunnen die culturele activiteiten dan als een jong participatieprofiel kenmerken. Voor alle andere culturele activiteiten verloopt de participatiegraad niet lineair met leeftijd. Daarbij komen twee patronen naar voor.

Een eerste wordt duidelijk geobserveerd voor theater en toneelvoorstellingen, klassieke concerten en festivals, musea, tentoonstellingen en galerijen, en monumenten en bezienswaardige gebouwen; en in iets minder uitgesproken mate ook voor dans- en balletvoorstellingen. Het wordt gekenmerkt door een stabiele participatiegraad in de middenleeftijden en enerzijds een beduidend hogere participatiegraad op jongere leeftijden die met de leeftijd afneemt en anderzijds een scherpe afname op oudere leeftijden. De hoge maar met de leeftijd afnemende participatiegraad op jongere leeftijden hangt mogelijk samen twee elementen. Een eerste is dat deze culturele activiteiten vaak in schoolverband worden georganiseerd. Naarmate jonge-

ren ouder worden en de schoolbanken verlaten, daalt de participatiegraad in schoolverband en wordt die niet gecompenseerd door participatie in de vrije tijd op wat oudere leeftijd. Het tweede element betreft het bereiken van de drukke levensjaren (zowel professioneel als in de gezinssfeer) waardoor participatie aan de beschouwde culturele activiteiten onder druk komt te staan. Indicaties voor beide elementen vonden we ook in de verschillende participatiegraden tussen de (jongere) geboortecohorten. De scherp afnemende participatiegraad op oudere leeftijden kan mogelijk begrepen worden door toenemende fysieke hindernissen om publiek te participeren.

Het tweede patroon dat afwijkt van een lineair leeftijdsverloop wordt geobserveerd voor opera, jazz- en bluesconcerten, en folkloristische en traditionele concerten en -festivals. Het verschilt van het vorige door de lagere en met de leeftijd stijgende participatiegraden op jongere leeftijden. De lage participatiegraad op jonge leeftijden hangt mogelijk samen met het gegeven dat deze culturele activiteiten minder frequent in schoolverband worden georganiseerd. Dat de participatiegraad op jonge leeftijden stijgt, blijkt in belangrijke mate veroorzaakt doordat oudere cohorten meer participeren dan jongere cohorten.

De bevinding van het niet-lineaire karakter van het leeftijdsverloop van de participatiegraad geeft aan dat om het volledige verhaal van het leeftijdsverloop van participatie te vatten, ook in cross-sectionele multivariate analyses, een niet-lineaire modellering van een leeftijdseffect noodzakelijk is. Indien dit niet gebeurt, wordt niet enkel een substantieve inhoudelijke interpretatie gemist, maar wordt ook de beoogde statistische controle van andere effecten voor leeftijd niet ten volle gerealiseerd. De hier gepresenteerde resultaten kunnen dan als indicatie dienen voor een categorische operationalisering van leeftijd waarbij de leeftijden waarop het leeftijdsverloop aanzienlijk wijzigt (buigpunten) als cut-points worden gebruikt om leeftijdsgroepen af te bakenen.

Onderstaande patronen geven, vanuit beleidsoogpunt bekeken, twee belangrijke uitdagingen aan voor de (gesubsidieerde) kunstensectoren. Een eerste betreft de jongste leeftijden. Voor de culturele activiteiten in patroon 2 vinden we dat jongeren het meest deelnemen maar ook dat de participatiegraad het snelst daalt met de leeftijd. Dat we die scherpe daling met de leeftijd ook terugvinden specifiek in de jongste geboortecohorte kan aangeven dat participatie met school (en ouders) niet wordt doorvertaald naar de eigen vrije tijd. Dit kan een indicatie zijn van een mismatch tussen aanbod en interesse bij jongeren. Een tweede uitdaging ligt bij de oudste leeftijden. De hogere participatiegraden in bijvoorbeeld het luisteren naar (klassieke) muziek (Lievens et al., 2005b) worden duidelijk niet vertaald in buitenshuiszige participatie. Integendeel observeren we, ook in een samenleving gekenmerkt door een continu stijgende mobiele en gezonde levensverwachting, dat de buitenshuiszige participatie aan de

kunsten zeer scherp afneemt vanaf ongeveer 60 jaar, en dat voor alle geboortecohorten die we in die levensfase observeren. Enkel bij opera start de scherpe daling op beduidend oudere leeftijd (rond 75 jaar).

Samengevat kunnen we de drie onderscheiden patronen van het leeftijdsverloop van participatie als volgt weergeven:

Patroon leeftijdsverloop <i>jong</i> <i>oud</i>	Culturele activiteit	Suggestie categorisering leeftijd ¹¹
Patroon 1 	Bioscoop	[lineair]
	Rock- en popconcerten en -festivals	[lineair]
Patroon 2 	Theater en toneel	[-30] [31-54] [55+]
	Klassieke concerten en festivals	[-24] [25,55] [56+]
	Musea, tentoonstellingen en galerijen	[-30] [31,50] [51,65] [66+]
	Monumenten en bezienswaardige gebouwen	[-30] [31,50] [51,65] [66+]
	Dans en ballet	[-25] [26,40] [41,60] [61+]
Patroon 3 	Opera	[-29] [30,44] [45,60] [61,74] [75+]
	Jazz- en bluesconcerten	[-25] [26,44] [45,64] [65+]
	Folkloristische en traditionele concerten en -festivals	[-24] [25,54] [55,70] [71+]

¹¹ Deze suggestie om leeftijdsgroepen zinvol af te bakenen is louter gebaseerd op de buigpunten waarop het leeftijdsverloop wijzigt en staat los van enige inhoudelijke betekenis van de afgebakende leeftijdsgroepen. Indien voor bepaalde analyses een inhoudelijke categorisering (onderscheiden van adolescenten, jong-volwassenen, volwassenen in actieve levensfase, ...) meer opportuun is, houdt die optimaal ook rekening met de hier vastgestelde patronen.

Het belangrijkste beleidsrelevante aspect van onze analyse ligt in het algemeen patroon van de verschillen tussen de geboortecohorten, gecombineerd met het leeftijdsverloop binnen de geboortecohorten. Met uitzondering van de jongste geboortecohorte die nog in grote getale met school (en ouders) aan cultuur deelnemen, kunnen cohortevershillen immers wijzen op een verschillende inbedding in de leefwereld van culturele activiteiten/sectoren. De elasticiteit van beleidsmaatregelen op cohortevershillen kan in die zin verondersteld worden kleiner te zijn dan die op verschillen naar leeftijd *sensu stricto*. Tegen het licht gehouden van een beleid dat zich richt op bevordering van cultuurparticipatie oogt het plaatje dan bijzonder moeilijk. Het algemeen patroon dat we voor zowat alle kunstensectoren waarnemen, is dat van een postief cohorte-effect: oudere cohorten participeren, op gelijke leeftijden, meer dan jongere cohorten. Dit lijkt erop te wijzen dat de inbedding in de leefwereld van de kunstensectoren met elke jongere geboortecohorte een stuk verder afneemt. Deze verschillen tussen geboortecohorten komen het sterkst naar voor bij folkloristische of traditionele concerten en -festivals en opera, maar zijn ook in de andere kunstensectoren duidelijk aanwezig. Deze vaststelling vormt ook een belangrijke illustratie van de meerwaarde van het ontrafelen van leeftijds- en cohortevershillen. Als enkel gekeken wordt naar het algemene leeftijdsverloop zou de lagere participatie op oudere leeftijden in de kunstensectoren kunnen geïnterpreteerd worden als zijnde mee veroorzaakt door het gemiddeld lager opleidingsniveau van ouderen dan van jongeren. Uit onze analyses blijkt integendeel dat net oudere (gemiddeld lager opgeleide) cohorten, op gelijke leeftijden, quasi systematisch meer participeren aan de kunsten dan jongere (gemiddeld hoger opgeleide) cohorten. Dit kan erop wijzen dat de daling van de participatie op oudere leeftijden niet zozeer samenhangt met verschillen in opleidingsniveau, maar mogelijk met een verminderende inbedding van publieke kunstenaarparticipatie naarmate geboortecohorten elkaar opvolgen. Dit geldt ook voor de middenleeftijden waar het algemene leeftijdsverloop geen verschillen in participatie laat zien of enkel in een licht dalende lijn verloopt. Ook daar merken we quasi systematisch hogere participatiegraden, op gelijke leeftijden, bij oudere dan bij jongere geboortecohorten. Zelfs in die mate dat de cohortevershillen het 'ware' leeftijdsverloop verhullen. Bekeken binnen de geboortecohorten vertoont participatie algemeen een duidelijk dalend verloop met leeftijd. Dat dit niet, of nauwelijks, zichtbaar is in het algemene leeftijdsverloop in de middenleeftijden wordt veroorzaakt doordat het negatieve leeftijdseffect gecompenseerd wordt door het positieve cohorte-effect.

Participatie aan de kunsten is dan niet enkel lager bij jongere dan bij oudere cohorten, daarbovenop neemt participatie binnen quasi elke geboortecohorte af met de leeftijd. Gehouden tegen het licht van de natuurlijk loop van de bevolking is het beeld voor de kunstensector dan niet bijzonder positief. Het negatieve leeftijdsverloop binnen de geboortecohorten en het positieve cohorteneffect zou er, bij ongewijzigde aantrekkingskracht naar leeftijd en geboortecohorte, op kunnen wijzen dat deze sectoren in toenemende mate onder druk komen te staan van

de natuurlijke loop van de bevolking. Toch vallen een aantal interessante uitzonderingen op te merken. De opvallendste uitschieter is de sector van ballet en dans. Als enige kunstensector wijkt die af van het algemene positieve cohorte-effect. In tegenstelling tot de andere kunstensectoren stellen we hier vast dat de participatiegraad, op gelijke leeftijden, bij de jongste geboortecohorten hoger is dan bij de oudere geboortecohorten. Daarnaast valt ook de met leeftijd stijgende participatie aan ballet en dans op van de cohorte geboren tussen 1970 en 1979 (deels ook 1960-1969). Ballet en dans lijkt dan bij uitstek een kunstensector die erin slaagt te appelleren aan de jongere cohorten. Ook bij onze eerdere interpretatie van het cohorte-effect bij opera moeten we een belangrijke nuance plaatsen. Ondanks de lagere participatiegraad bij jongere dan bij oudere cohorten valt de met leeftijd stijgende participatiegraad op voor de cohorte geboren tussen 1970 en 1979 (en deels ook 1980-1989). Mogelijk kan dit wijzen op een hernieuwde aantrekkingskracht van opera bij de jongere geboortecohorten. Tenslotte kunnen we, ondanks een duidelijk positief cohorte-effect, bij theater en toneel enerzijds en klassieke concerten en festivals anderzijds vaststellen dat het leeftijdsverloop geen dalend patroon laat zien maar eerder een U-vormige curve is voor de cohortes 1970-1979, 1960-1969 en 1950-1959 (die laatste enkel bij theater en toneel). Mogelijk zijn dit indicaties van het heropnemen van participatie op iets oudere leeftijden in deze geboortecohorten. Hoewel uitzonderingen op de regel, lijken ze ons niet zo zeer uitzonderingen die de regel bevestigen maar eerder tendensen die diepgaander onderzoek vragen in de zoektocht naar 'best practices'.

Bibliografie

- Alderson, A.S., A. Junisbai & I. Heacock (2007). Social Status and Cultural Consumption in the United States. In: *Poetics*, 35, 191-212.
- Chan, T. and J. Goldthorpe (2005). The Social stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance. In: *Cultural Trends*, 14 (3), 193-212.
- Chan, T., and J. Goldthorpe (2007a). Social Stratification and Cultural Consumption: The Visual Arts in England. In: *Poetics*, 35 (2), 168-190.
- Chan, T. & J. Goldthorpe (2007b). Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England. In: *European Sociological Review*, 23 (1), 1-19.
- Fan & Marron (1994). Fast Implementations of Nonparametric Curve Estimators. In: *Journal of Computational and Graphical Statistics*, 3, 35-56.
- Favaro, D. & C. Frateschi (2007). A Discrete Choice Model of Consumption of Cultural Goods: The Case of Music. In: *Journal of Cultural Economics*, 31, 205-234.
- Garcia-Alvarez, E., T. Katz-Gerro & J. Lopez-Sintas (2007). Deconstructing Cultural Omnivorousness 1982-2002: Heterology in American's Musical Preferences. In: *Social Forces*,

- 86 (2), 417-443.
- Katz-Gerro, T., S. Raz & M. Yaish (2009). How Do Class, Status, Ethnicity and Religiosity Shape Cultural Omnivorousness in Israel ? In: *Journal of Cultural Economics*, 33, 1-17.
- Le Roux, B., H. Rouanet, M. Savage & A. Warde (2008). Class and Cultural Division in the UK. In: *Sociology*, 42, 1049-1071.
- Lievens, J., H. De Meulemeester & H. Waege (2005a). Naar een verklaringsmodel voor publieke kunstenparticipatie. In: J. Lievens & H. Waege (eds.). *Cultuurparticipatie in breedbeeld. Reeks Cultuurkijker*. Antwerpen: Uitgeverij De Boeck, 45-83.
- Lievens, J., H. Waege & H. De Meulemeester (2005b). Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004 : de vragen en de eerste antwoorden. In: Lievens, J. & H. Waege (eds.). *Cultuurparticipatie in breedbeeld : eerste analyses van de survey 'Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004'*, Antwerpen: Uitgeverij De Boeck.
- Lievens, J. & H. Waege (2007). Een verhaal over schatten: vergelijkende validering van de meetinstrumenten voor cultuurparticipatie in de surveys 'Sociaal-culturele verschuivingen' en 'Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004'. In: *Vlaanderen gepeild! 2007*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Nagel, I. (2002). Op welke leeftijd lijken kinderen het meest op hun ouders? Cultuurparticipatie tussen zes en achttien jaar. In: *Mens en Maatschappij*, 77 (3), 207-229.
- Nagel, I. & J. de Haan (2003). Trends in sociale ongelijkheid en cultuurparticipatie. In: Ganzeboom, H.B.G. (ed.). *Jaren van onderscheid. Trends in cultuurdeelname in Nederland. Cultuur + Educatie 7*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland, 96-119.
- Nagel, I. (2007). Cultuurparticipatie tussen 14 en 24 jaar: intergenerationale overdracht versus culturele mobiliteit. In: Liefbroer, A.C; Dykstra, P.A. (eds.) *Van generatie op generatie. Gelijkenis tussen ouders en kinderen. Mens en Maatschappij, Boeknummer 2007*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 39-64.
- Roose, H. (2008). Many-Voiced or Unisono?: An Inquiry into Motives for Attendance and Aesthetic Dispositions of the Audience Attending Classical Concerts. In: *Acta Sociologica*, 51, 237-253.
- Simonoff, J.S. (1996). *Smoothing Methods in Statistics*, New York: Springer-Verlag.
- van den Broek, A., J. de Haan & F. Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars & beoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Credit/Disclaimer

Deze bijdrage kwam tot stand met de steun van de Vlaamse Gemeenschap: Programma Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek. In de tekst komt de mening van de auteurs naar voren en niet die van de Vlaamse Gemeenschap. De Vlaamse Gemeenschap kan niet aansprakelijk worden gesteld voor het gebruik dat kan worden gemaakt van de meegedeelde gegevens.

SURVEYKLIMAAT EN DE BEZORGDHEID VOOR PRIVACY

Geert Loosveldt

Centrum voor Sociologisch Onderzoek, K.U.Leuven

Ann Carton

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Samenvatting

Ten opzichte van 2002 zijn in 2007 weinig veranderingen opgetreden in de algemene houding ten aanzien van surveys. De overgrote meerderheid van de Vlamingen die deelneemt aan de survey 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' staat neutraal tot positief tegenover surveys. De opinie over surveys vormt samen met de mate waarin surveys als een inbreuk op de privacy wordt beschouwd en de algemene bezorgdheid over privacy een belangrijk aspect van het surveyklimaat. Een positief surveyklimaat is een noodzakelijke voorwaarde om betrouwbare surveys te blijven realiseren. De deelnemende Vlamingen zijn niet overbezorgd of overgevoelig voor de schending van hun privacy. Dit betekent echter niet dat het privacythema Vlamingen onverschillig laat. Persoonlijke gegevens kunnen niet zomaar vrijgegeven worden. Controle over wat er met persoonlijke gegevens gebeurt, is belangrijk. Vlamingen staan wel iets toleranter tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens in het kader van het algemene belang ten opzichte van het privé-belang. In welke mate de door de Privacycommissie opgelegde gedragscode ter bescherming van de privacy een sluimerende bezorgdheid over zijn privacy activeert met eventuele dalende responscijfers als gevolg, zal de toekomst moeten uitwijzen.

1. Bescherming van de privacy ingebed in een wetgevend kader

Met de technologische ontwikkelingen van de voorbije decennia is "1984" van G. Orwell meer dan ooit mogelijk. De in 1948 verschenen fictieve roman schetste een denkbeeldige samenleving waarbij mensen voortdurend door "Big Brother" in het oog werden gehouden. Het hoeft geen betoog dat een dergelijk alziend oog een serieuze inbreuk betekent op het recht op

privacy van burgers. Dit recht op privacy is een van de klassieke vrijheidsrechten die gericht zijn op de bescherming van de autonomie van individuele burgers. Het wordt in verschillende internationale verdragen gegarandeerd. Zo kwam in 1966 het “Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten” van de Verenigde Naties tot stand dat ook door België werd ondertekend. Het artikel 17 verwoordt dit recht op privacy als: *‘1. Niemand mag worden onderworpen aan willekeurige of onwettige inmenging in zijn privéleven, zijn gezinsleven, zijn huis en zijn briefwisseling, noch aan onwettige aantasting van zijn eer en goede naam. 2. Een ieder heeft recht op bescherming door de wet tegen zodanige inmenging of aantasting’*. In het “Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele vrijheden” is het recht op eerbiediging van privéleven, familie- en gezinsleven (artikel 8) één van de opgesomde rechten en vrijheden. In de Belgische grondwet is het recht op privacy gewaarborgd door artikel 22.

Een specifiek en belangrijk aspect van privacy betreft de verwerking van persoonsgegevens. Dankzij de informatisering kunnen en worden door zowel overheden als private instellingen databanken met allerlei persoonsgegevens opgebouwd. Met behulp van unieke identificatienummers kunnen deze databanken in principe eindeloos met elkaar gekoppeld worden. Met het oog op het zorgvuldig beheren van deze talloze gegevensstromen is niet alleen in België maar ook in andere Europese lidstaten wetgeving ontwikkeld (Debeuckelaere, 2008). Voor wat betreft België kan verwezen worden naar de “Wet tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens” van 8 december 1992 (Belgisch Staatsblad, 18 maart 1993). Deze “privacywet” is in navolging van de Europese richtlijn 95/46/EG een eerste maal grondig gewijzigd met de wet van 11 december 1998 (Belgisch Staatsblad, 3 februari 1999). Een tweede wijziging volgde met de wet van 26 februari 2003 (Belgisch Staatsblad, 26 juni 2003). De uitvoeringsbesluiten zijn terug te vinden in verschillende Koninklijke besluiten (13 februari 2001, 17 december 2003, 7 juni 2007). De wet van 1992 richtte meteen ook een onafhankelijk toezichtorgaan bevoegd voor de privacybescherming ten overstaan van de verwerking van persoonsgegevens in: de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer¹. Door de wetswijziging van februari 2003 zijn met het oog op het vergroten van de autonomie en de daadkracht het statuut, de samenstelling en de bevoegdheden van de Privacycommissie aangepast. In het bestuursplan worden de taken van de Privacycommissie kernachtig geformuleerd (CBPL, 2003, 2008a). Deze omvatten het verstrekken van adviezen en het geven van aanbevelingen aan de bevoegde overheden en/of instanties; het verlenen van machtigingen voor de verwerking of de mededeling van persoonsgegevens aan de bevoegde instanties; het controleren van de wijze waarop de mededeling en

---

¹ Afgekort als CBPL, in de tekst wordt verwezen naar de Privacycommissie.

verwerking van persoonsgegevens geschiedt en het informeren en verlenen van bijstand aan de betrokken personen bij de uitoefening van hun rechten en plichten.

Op deze manier wil de Privacycommissie bijdragen tot de evenwichtige vrijwaring van het grondrecht van eenieder op bescherming van de persoonlijke levenssfeer bij de verwerking van persoonsgegevens. Merk op dat het verlenen van machtigingen gebeurt via sectorale comités die bij wet zijn opgericht binnen de Privacycommissie. Momenteel zijn er zes sectorale comités actief die er elk voor hun sector op toezien dat de privacy wordt beschermd bij de verwerking van persoonsgegevens: a) het sectoraal comité van het Rijksregister, b) het sectoraal comité van de Sociale Zekerheid en van de Gezondheid; c) het sectoraal comité van de Kruispuntbank van Ondernemingen; d) het sectoraal comité voor de Federale Overheid; e) het sectoraal Toezichtscomité Phenix en f) het Statistisch Toezichtscomité (CBPL, 2008a). Op Vlaams niveau is in juli 2008 het Decreet betreffende het elektronische bestuurlijke gegevensverkeer goedgekeurd dat het verkeer van gegevens binnen en tussen overheidsdiensten op elektronische wijze regelt (Belgisch Staatsblad, 29 oktober 2008). Analoog met het federale niveau is de oprichting van een Vlaamse toezichtscommissie voorzien die de machtigingen inzake elektronische mededeling van persoonsgegevens zal verlenen. In mei 2009 heeft de Vlaamse Regering twee uitvoeringsbesluiten van dit decreet goedgekeurd. Het betreft enerzijds een algemeen uitvoeringsbesluit en anderzijds een specifiek uitvoeringsbesluit dat de rol van de veiligheidsconsulenten regelt (Belgisch Staatsblad, 13 en 14 juli 2009).

De privacywet is van toepassing op elke geheel of gedeeltelijk geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens, alsmede op elke niet-geautomatiseerde verwerking van persoonsgegevens die in een bestand zijn opgenomen of die bestemd zijn om daarin te worden opgenomen (Belgisch Staatsblad, 18 maart 1993, artikel 3. § 1.). De begripsomschrijvingen zoals opgenomen in hoofdstuk 1 van de wet maken duidelijk dat de concepten *verwerking* en *persoonsgegevens* zeer ruim zijn opgevat. Onder persoonsgegevens wordt iedere informatie betreffende een geïdentificeerde of identificeerbare natuurlijke persoon verstaan. Een persoon is identificeerbaar als hij direct of indirect kan worden geïdentificeerd via een identificatienummer of via één of meer specifieke elementen die kenmerkend zijn voor zijn fysieke, fysiologische, psychische, economische, culturele of sociale identiteit. Voor de privacywet zijn gecodeerde gegevens nog steeds persoonsgegevens (CBPL, 2008c, 8): *'Persoonsgegevens zijn maar anoniem indien niemand ooit in staat is om te achterhalen over wie het gaat. Dit veronderstelt niet alleen dat naam en adres worden weggelaten, maar ook dat andere ruim of gemakkelijk gekende gegevens worden vervaagd: geen geboortedatum, maar enkel leeftijdscategorie, geen woonplaats maar eerder arrondissement, geen precieze beroepscategorie en zo verder tot er geen enkele kans op herkenning meer is. In elk geval dienen de gebruikers van gecodeerde gegevens zich te onthouden van elke poging tot heridentificatie.'* Onder verwerking wordt verstaan elke bewerking met

betrekking tot persoonsgegevens zoals het verzamelen, vastleggen, ordenen, bewaren, bijwerken, wijzigen, opvragen, raadplegen, gebruiken, verstrekken door middel van doorverzeking, verspreiden of op enigerlei ander wijze ter beschikking stellen, samenbrengen, met elkaar in verband brengen, alsmede het afschermen, uitwissen of vernietigen van persoonsgegevens (artikel 1. § 1 en 2.).

Het moge duidelijk zijn dat surveyonderzoek - waarbij een gestandaardiseerde vragenlijst bij een aselechte steekproef van personen/huishoudens wordt afgenomen en waarbij de verzamelde antwoorden nadien numeriek worden verwerkt en geanalyseerd met behulp van statistische werkwijzen - niet ontsnapt aan deze regelgeving. De volgende paragraaf gaat vooreerst dieper in op de gevolgen van de privacywet bij het opzetten, uitvoeren en analyseren van surveyonderzoek. Na deze eerder juridische invalshoek wordt vervolgens stilgestaan bij de houding van de Vlamingen ten opzichte van privacy. Ongeveer gelijktijdig met het inwerking treden van allerlei bepalingen van de privacywetgeving zijn in het survey Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen vanaf 2004 vragen over privacy opgenomen. Een terechte vraag - gegeven de wetgevende ontwikkelingen - is dan ook in welke mate Vlamingen nu bezorgd zijn over hun privacy in het algemeen en of er sprake is van een evolutie in de tijd. Daarbij gaat ook aandacht naar de gevoeligheid voor specifieke inbreuken op de privacy en naar de tolerantie tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens. Een andere vraag richt zich op de relatie tussen de deelname aan een enquête en de gevoeligheid voor privacy. Antwoorden op deze vragen vormen belangrijke aspecten van het algemene surveyklimaat. Een positief surveyklimaat is immers een noodzakelijk voorwaarde bij het verzamelen van surveygegevens die ook voor het beleid relevante inzichten kunnen opleveren.

2. Over het verzoenen van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en surveyonderzoek

2.1. Toepassing privacywetgeving botst met de surveypraktijk

Met het oog op een correcte toepassing van de wetgeving bracht de Privacycommissie eind 2008 een vademecum voor de onderzoeker uit waarin de rechten en plichten van de betrokken partijen netjes op een rij worden gezet. Dit vademecum volgt mede uit de gewijzigde modaliteiten met betrekking tot het verkrijgen van mededeling van identificatiegegevens uit het Rijksregister in de zomer van 2005. Een belangrijke noodzakelijke maar niet voldoende vereiste bij het uitvoeren van een degelijk surveyonderzoek is het beschikken over een accuraat steekproefkader waarin alle elementen van de onderzoekspopulatie zijn opgenomen.

Een dergelijk steekproefkader laat toe om correcte toevalssteekproeven te trekken. Dankzij het Rijksregister van de natuurlijke personen beschikt België als een van de weinige landen over zo'n steekproefkader. Het Rijksregister integreert en beheert de bevolkingsregisters en vreemdelingenregisters van alle gemeenten. Voor ieder persoon wordt volgende informatie in het Rijksregister opgenomen en bewaard (tot 30 jaar na het overlijden van de persoon): de naam en voornamen, de geboorteplaats en –datum, het geslacht, de nationaliteit, de hoofdverblijfplaats, de plaats en datum van overlijden, het beroep, de burgerlijke staat, de samenstelling van het gezin, de wettelijke samenwoning en de verblijfstoestand voor de vreemdelingen (Belgisch Staatsblad, 21 april 1984, artikel 3). Artikel 5 van de wet op het Rijksregister bepaalt dat ook andere diensten dan de gemeenten toegang kunnen krijgen tot deze informatiegegevens. Zo is de mededeling van informatiegegevens eveneens mogelijk in het kader van wetenschappelijk onderzoek. Een typisch voorbeeld is het verkrijgen van mededeling van persoonsgegevens met het oog op het uitvoeren van de dataverzameling in een surveyonderzoek. Tot voor het in voege treden van het Koninklijk besluit van 17 december 2003 tot vaststelling van de nadere regels met betrekking tot de samenstelling en de werking van bepaalde sectorale comités opgericht binnen de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, kon een dergelijke aanvraagprocedure vrij lang aanslepen en werd elke machtiging verleend via een specifiek Koninklijk besluit (Belgisch Staatsblad, 30 december 2003). Sinds het Koninklijk besluit van december 2003 volstaat een gemotiveerde aanvraag bij het Sectoraal comité van het Rijksregister. Dit verliep een tijdje vlot tot er in de zomer van 2005 een kink in de kabel kwam. Met het oog op een maximale eerbiediging van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer mocht het Rijksregister niet langer adresgegevens doorgeven (CBPL, 2005). In geval van een schriftelijke enquête stelde de Privacycommissie voor dat het Rijksregister zelf deze enquête zou opsturen naar de personen uit de doelgroep, zodat aan de onderzoeker geen persoonsgegevens moeten worden meegegeeld. In geval van een mondelinge enquête zou door het Rijksregister aan de personen uit de doelgroep een brief worden gezonden, waarin staat vermeld dat zij desgewenst kunnen deelnemen aan de mondelinge enquête en daartoe een antwoordstrookje kunnen overmaken aan de onderzoeker.

Onnodig te melden dat de wetenschappelijke onderzoekswereld zich vrij moeilijk bij deze situatie wilde neerleggen. Met het advies 16 van 14 juni 2006 kwam de Privacycommissie al een stuk tegemoet aan de geopperde bezwaren bij de organisatie van schriftelijke enquêtes. In overleg met het Rijksregister konden met het oog op het verhogen van de respons gericht herinneringsbrieven worden opgestuurd. Bijkomend zouden voor de niet-respondenten gegevens ter beschikking worden gesteld zodat de non-reponsbias in kaart kon worden gebracht met het oog op eventuele non-responscorrectie. Voor wat betreft de mondelinge interviews wenste de Privacycommissie over te gaan tot een bijkomend overleg met de wetenschappelijke wereld.

Dit bijkomende overleg mondde ruim anderhalf jaar later uit in het advies met betrekking tot de code waartoe de verkrijgers van rijksregistergegevens zich verbinden bij het uitvoeren van hun wetenschappelijke onderzoeksopdracht (CBPL, 2008b). Deze gedragscode is bindend voor alle onderzoekers die gemachtigd worden om rijksregistergegevens te gebruiken. Met het vademecum wil de Privacycommissie de onderzoekers wegwijs maken in de wettelijke bepalingen die gelden bij onderzoek dat gebruik maakt van persoonsgegevens.

2.2. Een vademecum biedt houvast aan de surveyonderzoeker

Wat zijn nu de praktische implicaties voor de onderzoeker? In wat volgt wordt stilgestaan bij twee courante praktijken. Een eerste praktijk betreft het zelf verzamelen van data, een tweede secundaire analyses op basis van overheidsgegevens. Deze overheidsgegevens hebben betrekking op zowel administratieve databanken of registers als op surveygegevens.

Wanneer onderzoekers kiezen voor het opzetten van een *eigen gegevensverzameling* dan moeten door de verantwoordelijke voor de verwerking, in het licht van het respecteren van de privacywet, enkele verplichtingen worden nagekomen. Een eerste belangrijke plicht heeft betrekking op de *aangifteplicht*. Nog voor een verwerking wordt aangevat (bijvoorbeeld vóór de start van de verzameling van persoonsgegevens in het kader van een surveyonderzoek), dient een aangifte van de verwerking te gebeuren. Een onderdeel van de informatieopdracht van de Privacycommissie bestaat immers in het bijhouden van een openbaar register waarin alle aangiftes zijn opgenomen zodat de burger kan opvolgen welke verwerkingen plaatsvinden. Een andere verplichting voor onderzoekers betreft de correcte uitvoering van de *kennisgeving* aan de betrokkenen. Indien persoonsgegevens bij de betrokkene zelf worden verkregen, moet de verantwoordelijke voor de verwerking uiterlijk op het moment dat de gegevens worden verkregen, de naam en het adres van de verantwoordelijke voor de verwerking meedelen, de doeleinden van de verwerking, aan welke andere personen of instanties desgevallend gegevens uit het onderzoek zullen worden bezorgd; het vrijwillige karakter van de medewerking en het feit dat aan niet medewerking geen nadelige gevolgen verbonden zijn en het bestaan van een recht op toegang en op verbetering van de persoonsgegevens zolang de gegevens niet zijn gecodeerd. Andere verplichtingen betreffen het verkrijgen van de *instemming* van de betrokkenen, het verzekeren van de *veiligheid van de verwerking* en er voor zorgen dat de *gegevensverzameling proportioneel* is. Dit houdt in dat de juiste gegevens voor het beoogde doel worden verzameld of met andere woorden niet te veel en niet te weinig. Verder moet de onderzoeker zoveel mogelijk *anoniem werken en anoniem publiceren* en de *uitoefening van de rechten* van de *betrokkenen* mogelijk maken. Deze laatste rechten omvatten onder meer het inzage-recht en het recht op verbetering (CBPL, 2008c, 13).

Op basis van deze grondige kennisgeving kan een respondent in alle vrijheid beslissen om al dan niet mee te werken. In de gedragscode staat uitdrukkelijk vermeld dat wanneer een persoon ondubbelzinnig weigert (een zogenaamde “harde weigering”) geen verdere contacten toegelaten zijn en dat de contactgegevens vernietigd moeten worden. Steekproefsgewijze controles op de door de interviewer gerapporteerde weigeringen kunnen wel, maar de tactiek van “refusal conversion” dient bijgevolg beperkt te blijven tot de zachte weigeringen. Zachte weigeringen zijn eerder situationele weigeringen. Een respondent heeft het bijvoorbeeld te druk met de kinderen en kan op het moment dat de interviewer aanbelt geen tijd vrij maken. De kans is zeer groot dat wanneer dezelfde of een andere interviewer op een ander tijdstip zou langsgaan, de respondent alsnog toch meewerkt aan het onderzoek (Stoop, 2005). Non-responsvragenlijsten waarbij getracht wordt enkele sleutelvariabelen te bevragen zijn evenmin toegelaten. De analyse van de non-respons en de eventuele correctie voor non-responsbias kan bijgevolg alleen gebeuren op basis van persoonskenmerken die in het Rijksregister zelf voorkomen. De voorwaarde hierbij is dat men toegang krijgt tot deze gegevens.

Verder impliceren de regels dat interviewers die instaan voor de eigenlijke dataverzameling een overzicht dienen te krijgen van de wetgeving ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer en van de regels van de gedragscode voor zover deze toepasselijk zijn op het afnemen van interviews en het omgaan met persoonsgegevens. Interviewers moeten contractueel verbonden worden deze regels te respecteren.

Specifiek voor wat betreft het verzekeren van de veiligheid van de verwerking heeft de Privacycommissie een document met referentiemaatregelen voor de beveiliging van elke verwerking van persoonsgegevens uitgewerkt (CBPL a). Zo dient elke instelling die persoonsgegevens verwerkt een geschreven document op te stellen – het veiligheidsbeleid – waarin de strategieën en de weerhouden maatregelen voor gegevensbeveiliging nauwkeurig worden omschreven. De uitvoering van dit veiligheidsbeleid wordt toevertrouwd aan een veiligheidsconsulent. Merk op dat het uitwerken van een dergelijk veiligheidsbeleid zich niet beperkt tot de primaire gegevensverzameling maar eveneens geldt bij de verwerking van secundaire persoonsgegevens.

Het naleven van deze verplichtingen moet toelaten dat elke onderzoeker in het kader van een eigen dataverzameling de private levenssfeer van de respondenten maximaal respecteert. Formele privacyregels gelden echter ook wanneer een onderzoeker gebruik wenst te maken van (federale) overheidsgegevens, hetzij administratieve registers hetzij surveys in het kader van secundaire data-analyse.

Overheidsinstellingen zullen in de toekomst nog meer dan nu al het geval is belangrijke data-leveranciers worden. Voor wat betreft het federale niveau zijn zowel de Kruispuntbank van de

Sociale Zekerheid als het Rijksregister nu al belangrijke gegevensbronnen. Naar de toekomst toe kunnen andere bronnen zoals E-health, Kruispuntbank van de ondernemingen eveneens gegeerde databanken voor wetenschappelijk onderzoek worden. Voor wat betreft het Vlaamse niveau kan onder meer verwezen worden naar onder meer de databanken die opgebouwd worden door het departement onderwijs en de databanken van de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling. Deze administratieve registers met persoonsgegevens zijn onder bepaalde voorwaarden toegankelijk voor derden². Toegang is enkel mogelijk voor wetenschappelijke doelstellingen, na het bekomen van een machtiging van het passende sectorale comité, mits het beschikken over een veiligheidsconsulent en mits het zich verbinden tot het naleven en uitvoeren van de hoger vermelde gedragscode. Een andere belangrijke dataleverancier is de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (beter gekend als het NIS). Het ADSEI staat op het federale niveau immers in voor de verzameling van heel wat economische en sociale gegevens waaronder de verplichte Enquête Arbeidskrachten, de SILC (Survey on Income and Living Conditions) en de huishoudbudgetenquête. Het Statistisch toezichtcomité ziet toe op de mededeling door ADSEI van gecodeerde studiegegevens aan derden en het gebruik van die gegevens door deze derden. Het verkrijgen van gegevens van het ADSEI gaat gepaard met het doorlopen van een vrij zware procedure (CBPL b). De aanvraag gebeurt met behulp van een modelformulier dat volgende elementen moet bevatten: informatie over de aanvrager, omschrijving/situering van de organisatie, de rechtsbasis en het statuut van de aanvrager, de doeleinden van de gevraagde gegevens (zo kan het comité nagaan of de gevraagde persoonsgegevens toereikend, ter zake dienend en niet overmatig zijn), beschrijving van de gevraagde gegevens, per categorie van gegevens de aanduiding van de exacte behoefte en een verklaring waarom de betrokken gegevens(categorie) onmisbaar zijn voor de realisatie van de nagestreefde doelstellingen (bewijs van proportionaliteit); de bewaarduur van gegevens en de veiligheidsmaatregelen. De toestemming om gecodeerde studiegegevens te verkrijgen wordt door het Statistisch Toezichtcomité gegeven, mits het afsluiten van een vertrouwelijkheidcontract dat door ditzelfde Comité wordt goedgekeurd. Een dergelijke machtiging is nodig per gegevensbron en bij elke nieuwe actualisering van de gegevens ongeacht of dit nu administratieve gegevens betreft of surveygegevens. Deze procedure is voorzien door de gewijzigde wet van 4 juli 1962 betreffende de openbare statistiek van 22 maart 2006 (Belgisch Staatsblad 21 april 2006) en is van kracht sinds het Koninklijk besluit van 7 juni 2007 tot vaststelling van de nadere regels met betrekking tot de samenstelling en werking van het Statistisch toezichtcomité. Deze aanpak legt vanuit wetenschappelijk oogpunt heel wat beperkingen op. Het nauwkeurig en precies omschrijven van de gewenste variabelen in het kader van bepaalde

² Merk op dat met het decreet van juli 2008 in de toekomst gelijkaardige verplichtingen zullen gelden voor Vlaamse administratieve data. Het blijft momenteel onduidelijk of dit in de toekomst ook zal gelden voor surveys uitgevoerd door de Vlaamse overheid.

onderzoeksvragen laat het exploreren van gegevensbronnen niet meer toe. Het analyseren van de data vanuit andere dan in de aanvraag vermelde doeleinden is evenmin nog mogelijk. Daar de gegevens na een welomschreven beperkte tijd vernietigd moeten worden, wordt het opbouwen van tijdreeksen eveneens aan banden gelegd. Merk op dat deze procedure toch wel in schril contrast staat met de praktijk ontwikkeld binnen andere grootschalige surveyonderzoeken. Zo kunnen na eenvoudige registratie de gegevens verzameld in het kader van zowel het *International Social Survey Programme* als de *European Social Survey* uit de verschillende surveyjaren van alle deelnemende landen onbeperkt gedownload worden.

Uit de analyse van de regelgeving ter bescherming van de privacy blijkt een grote bezorgdheid van de overheid voor de privacy van de burgers. De regelgeving is bedoeld om de privacy beter te beschermen. In feite betekent dit dat de private sfeer wordt afgeschermd van de publieke ruimte. Het verzamelen en beschikbaar stellen van informatie over de private sfeer wordt daarvoor beperkt en dient te verlopen volgens strikte regels. Merkwaardig genoeg komt de initiatiefnemer van de regelgeving (de overheid) hierdoor soms zelf in een lastig parket terecht. Beleidsverantwoordelijken (de overheid) hebben bij het uittekenen van hun beleid immers grote behoefte aan informatie die betrekking heeft op de private leefsituatie van individuen. Het optimaal organiseren van de publieke ruimte vereist informatie over de privésfeer. Het is evident dat wanneer een overheid niet kan beschikken over minimale informatie over zijn burgers een effectief en efficiënt beleid nagenoeg onmogelijk wordt. Een deel van die noodzakelijke privé informatie kan en wordt ook effectief verzameld door middel van surveyonderzoek. De regelgeving ter bescherming van de privacy maakt het surveyonderzoekers niet altijd gemakkelijk. Met enige overdrijving kan men immers stellen dat het schenden van de privacy een noodzakelijke voorwaarde is voor een surveyonderzoek. In deze bijdrage wordt de bezorgdheid bij de burgers voor de bescherming van de privacy in kaart gebracht en wordt er ingezoomd op de relatie tussen de gevoeligheid voor privacy aangelegenheden en medewerking aan surveyonderzoek. De bezorgdheid voor privacy aangelegenheden kan immers beschouwd worden als een onderdeel van het algemene surveyklimaat dat medebepalend is voor de deelname aan surveys.

3. Algemene bezorgdheid over privacy

In het survey naar *Sociaal-culturele verschuivingen* van 2004 (SCV-survey 2004) werd voor het eerst gepeild naar de bezorgdheid van de Vlaming over zijn privacy. Dit gebeurde onder andere met een algemene directe vraag: 'Algemeen genomen, hoe bezorgd bent u over uw privacy?'. Uit de analyse van de antwoorden op die vraag bleek dat in 2004 55% van de respondenten antwoordde 'wat' of 'zeer' bezorgd te zijn over zijn of haar privacy. Een derde van de respon-

denten was niet erg bezorgd en 10% was helemaal niet bezorgd (Storms & Loosveldt, 2005). In het SCV-survey van 2007 werd dezelfde directe vraag naar de bezorgdheid over de privacy opnieuw gesteld. De resultaten van de recente bevraging zijn opmerkelijk verschillend met wat in 2004 werd vastgesteld. De bezorgdheid is in 2007 gevoelig afgenomen: slechts 42% is 'wat' of 'zeer' bezorgd, 41% is niet erg bezorgd en 17% is helemaal niet bezorgd. Het lijkt erop dat de toegenomen bezorgdheid van de overheid om de privacy van de burgers te beschermen niet wordt weerspiegeld bij de burgers.

De vraag of het verschil tussen 2004 en 2007 verklaard kan worden doordat potentiële respondenten die zich ernstig zorgen maken over privacy helemaal niet meewerken, wordt niet meteen bevestigd door de responsgegevens. De responsgraad – berekend op basis van AAPOR-definitie RR1 - in SCV 2007 en 2004 is vrij gelijklopend met respectievelijk 65% en 63%. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat de component 'weigering' in 2007 een ruimer aandeel inneemt (Carton e.a., 2008). De door de interviewer verzamelde reacties aan de deur wijzen echter uit dat expliciete verwijzingen naar bezorgdheid over privacy amper voorkomen. In beide surveyjaren zegt slechts om en bij de 2% van de gecontacteerde respondenten uitdrukkelijk geen persoonlijke informatie te willen geven. Amper 2% vraagt zich af wie inzicht heeft in de antwoorden en/of men herkend kan worden (Carton, 2008). In tegenstelling tot het onderzoek van Bates e.a. (2008) in het kader van een nationale gezondheidsenquête komt in het SCV-survey de bezorgdheid over privacy tijdens de contactfase zelden voor.

Tabel 1. Frequentieverdeling van de vraag: 'Algemeen genomen, hoe bezorgd bent u over uw privacy' in het SCV-survey van 2007 en 2004 (%)

	Helemaal niet bezorgd	Niet erg bezorgd	Wat bezorgd	Zeër bezorgd	N
SCV-Survey 2007	17,02	41,31	33,49	8,17	1.445
SCV-Survey 2004	10,35	33,51	37,26	18,89	1.546

(Chi-kwadraat = 102,35; df=3; p < 0,0001)

De geringere bezorgdheid mag echter niet geïnterpreteerd worden als onverschilligheid. Uit dezelfde bevraging in 2007 blijkt immers dat 85% van de respondenten het redelijk of zeer belangrijk vindt om controle te hebben over welke informatie over hem of haar wordt verzameld.

Naast de algemene vraag over de bezorgdheid over de privacy en hoe belangrijk men het vindt om controle te hebben over de verzamelde informatie werden in het SCV-survey van 2007 nog een aantal meer specifieke vragen gesteld. Deze vragen zijn opgenomen in tabel 2. Zo werd er

onder andere gevraagd of men het eens of oneens was met de stelling 'Het recht op privacy van de mensen is goed beschermd'. 60% is het daarmee (helemaal) eens en slechts 15% is het (helemaal) oneens. Met de stelling 'Mensen hebben geen controle meer over hoe persoonlijke gegevens over hen gebruikt worden' is 57% het (helemaal) eens en 17% het (helemaal) oneens. Dit resultaat in combinatie met het zonet vermelde hoge percentage respondenten (85%) dat controle belangrijk vindt, wijst er wellicht op dat heel wat mensen meer controle zouden willen over hoe persoonlijke gegevens gebruikt worden omdat ze momenteel het gevoel hebben dat ze daarover geen controle meer hebben. Een overgrote meerderheid van de ondervraagden (83%) is het ook (helemaal) eens met de uitspraak dat omwille van de bescherming van de privacy het gebruik van computers bij het bewaren van gegevens strikt gereguleerd moet worden. Het lijkt er dus op dat Vlamingen iets minder bezorgd zijn over hun privacy dan een paar jaar terug. Toch willen ze blijkbaar dat het gebruik van persoonlijke gegevens gereguleerd en gecontroleerd wordt.

Tabel 2. Beoordeling van uitspraken over privacy in het algemeen, SCV-survey 2007 (%)

	Helemaal oneens	Oneens	Noch eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	N
Het recht op privacy van de mensen is goed beschermd.	1,61	13,64	24,62	56,64	3,50	1.430
Mensen hebben geen controle meer over hoe persoonlijke gegevens over hen gebruikt worden.	0,84	15,74	26,00	49,82	7,59	1.423
Omwille van de bescherming van de privacy moet het gebruik van computers bij het bewaren van gegevens strikt gereguleerd worden.	0,77	3,86	12,22	63,20	19,94	1.424

Zoals in 2004, werd op basis van de scores op de drie vragen in tabel 2 en de algemene vraag over bezorgdheid over de privacy een index gecreëerd. De index wordt op eenvoudige wijze geconstrueerd door de som te maken van de scores die op de vier vragen werden geregistreerd³. De waarde ervan kan beschouwd worden als een meting van de algemene bezorgdheid om de

³ Als er één antwoord ontbreekt op de drie items met een vijfpunt schaal, wordt het ontbrekende antwoord vervangen door het gemiddelde van de twee overige antwoorden. Om eenduidigheid van de scores te bekomen werd de antwoordschaal van de eerste stelling die positief geformuleerd is (privacy is goed beschermd) omgedraaid. De Cronbach's Alpha maat voor betrouwbaarheid bedraagt 0,55. In 2004 bedroeg deze betrouwbaarheidsmaat 0,50.

privacy. In vergelijking met de bevraging in 2004 is er wel een opmerkelijk verschilpunt. De drie stellingen werden in 2007 beoordeeld op een vijfpunt schaal (helemaal oneens, oneens, noch eens noch oneens, eens, helemaal eens), in 2004 werd de middencategorie van die schaal niet gebruikt en werd dus met een vierpunt schaal gewerkt. De index in 2007 heeft bijgevolg een maximum van 19 ($=4 + 3 \cdot 5$) in plaats van 16. De minimum waarde blijft 4 ($=4 \cdot 1$). Hoge waarden drukken een grote mate van bezorgdheid uit, lage waarden een geringe bezorgdheid. De gemiddelde waarde op de index in 2007 bedraagt 12,3 (standaard afwijking=2,15, mediaan = modus=12). Wanneer we dit gemiddelde uitdrukken als een percentage dan bekomen we 64,8% ($=\lfloor 12,31/19 \rfloor \cdot 100$). In 2004 bedroeg dit percentage 70,5% ($=\lfloor 11,28/16 \rfloor \cdot 100$). Het lagere percentage in 2007 bevestigt wat eerder al werd opgemerkt. De Vlaming blijkt in vergelijking met de meting van 2004 in 2007 iets minder bezorgd te zijn over zijn of haar privacy.

In 2007 werden nog bijkomende vragen gesteld in verband met de bescherming van de privacy. Deze informatie laat ons toe om de resultaten van de meting van de algemene bezorgdheid verder te concretiseren. In de volgende paragraaf wordt nagegaan welke situaties beschouwd worden als een inbreuk op de privacy.

4. Inbreuken op de privacy

Op de algemene vraag of men zich al eens persoonlijk slachtoffer heeft gevoeld van een schending van de privacy, antwoordde 16,6 % positief. Het gaat hier om een subjectieve evaluatie van een inbreuk op zijn of haar privacy. Het is duidelijk dat wat iemand als een inbreuk op zijn privacy ervaart niet noodzakelijk door een ander ook als een inbreuk wordt beschouwd. Om die differentiële gevoeligheid voor inbreuken op de privacy te meten werden 6 situaties aan de respondenten voorgelegd. Telkens werd gevraagd: "Kunt u me voor elk van deze situaties zeggen in welke mate u vindt dat uw privacy geschonden wordt als u zich in deze situatie zou bevinden?". Daarbij werd een 11 puntschaal gebruikt waarbij 0 betekent dat men vindt dat zijn privacy helemaal niet wordt geschonden; 10 betekent dat men vindt dat zijn privacy zeer sterk werd geschonden. In tabel 3 worden de 6 situaties met hun gemiddelde waarde op de 11 puntschaal weergegeven. In de boxplots krijgen we een grafische voorstelling van de belangrijkste karakteristieken van de antwoordverdelingen (kleinste waarde, eerste kwartiel, mediaan, derde kwartiel, grootste waarde en gemiddelde (kruisje)) (grafiek 1).

De informatie uit tabel 3 en de boxplots maken duidelijk dat men de voorgelegde situaties niet echt ervaart als een schending van de privacy: de gemiddelde scores voor de 6 privacy gevoelige situaties zijn vrij laag. Alle gemiddelden zijn lager dan de middenpositie op de ant-

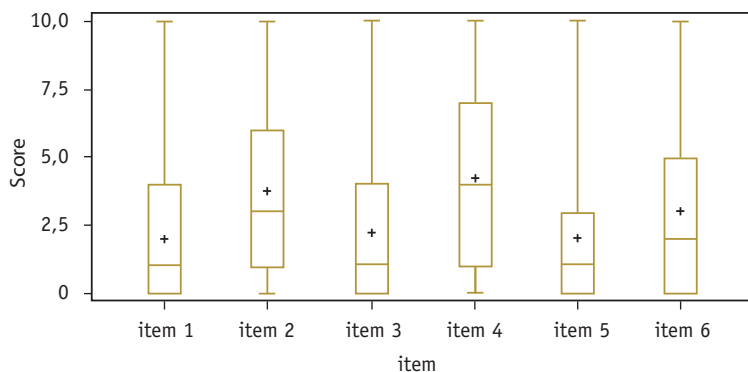

woordschaal (=5). De laagste gemiddelden hebben we voor de scores van situatie 1, 3 en 5. Voor die situaties is de mediaan ook gelijk aan 1. Dit betekent dat bij de beoordelingen van die drie situaties minstens de helft van de respondenten met 0 of 1 hebben geantwoord. Het invullen van belastingsformulieren (situatie 1), het gebruik van onbemande camera's (situatie 3) en zichtbare beveiligingscamera's (situatie 5) worden door heel wat respondenten dus helemaal niet beschouwd als een inbreuk op hun privacy. Het gebruik van klantenkaarten door grootwarenhuizen om het koopgedrag te registreren (situatie 4) kan op basis van de hoogste gemiddelde score beschouwd worden als de meest gevoelige of bedreigende situatie voor de privacy. Enquêtes die peilen naar de politieke voorkeur (situatie 2) worden iets minder beschouwd als een schending van de privacy en komen op de tweede plaats.

Tabel 3. Gemiddelde scores op 11 puntschaal voor zes privacy gevoelige situaties

Situaties	Gemiddelde score (standaard afwijking)	N
1. Belastingformulieren invullen	1,98 (2,34)	1.432
2. Enquête naar politieke voorkeur	3,67 (3,06)	1.432
3. Onbemande camera's om verkeersovertredingen vast te stellen	2,11 (2,60)	1.439
4. Klantenkaart in grootwarenhuizen om koopgedrag bij te houden	4,15 (3,21)	1.418
5. Zichtbare beveiligingscamera in een winkelstraat	1,94 (1,95)	1.442
6. Onzichtbare beveiligingscamera in een winkelstraat	3,03 (3,20)	1.437

Grafiek 1. Boxplots van de antwoordverdelingen voor de zes privacy gevoelige situaties

Op basis van de antwoorden op de zes situaties kan een betrouwbare schaal gemaakt worden die de algemene gevoeligheid meet voor schendingen of inbreuken op zijn of haar privacy⁴. De schaalwaarde voor elke respondent is zijn of haar gemiddelde score op de zes items. De gemiddelde score van alle respondenten op die schaal, die eveneens een bereik heeft van 0 tot en met 10, bedraagt 2,88 (standaardafwijking = 1,95). Dit ondersteunt de idee dat de respondenten niet zo vlug oordelen dat de privacy wordt geschonden. Naast de evaluatie van de zes privacy gevoelige situaties werd ook nog een afzonderlijke vraag gesteld of men voor of tegen het plaatsen is van bewakingscamera's in winkelstraten en op andere publieke plaatsen. De antwoorden op deze vraag bevestigen deze geringe gevoeligheid voor schending van de privacy. Slechts 5% is tegen of sterk tegen het plaatsen van dergelijke camera's, 16% is niet voor maar ook niet tegen, maar bijna 80% van de respondenten is voor of sterk voor de plaatsing van bewakingscamera's. Een overgrote meerderheid van de respondenten heeft dus geen problemen met bewakingscamera's. Het gebruik van bewakingscamera's creëert wellicht een groter gevoel van veiligheid en dit prevaleert op het gevoel dat er een inbreuk gepleegd wordt op de privacy. Er is, zoals men kan verwachten, een significante negatieve correlatie tussen de antwoorden op deze specifieke vraag over bewakingscamera's en de meting van de algemene gevoeligheid voor schendingen van de privacy (correlatie = -0,37; $p < 0,001$): naarmate de gevoeligheid toeneemt, is men meer tegen het plaatsen van bewakingscamera's.

Er kan ook nog opgemerkt worden dat er een positieve samenhang is tussen de schaal 'algemene gevoeligheid voor schending van de privacy' en de index 'algemene bezorgdheid over privacy' (correlatie = 0,30; $p < 0,001$). Dit betekent dat naarmate men een grotere algemene bezorgdheid uit over privacy men ook gevoeliger is voor schending van zijn privacy.

Gegeven de resultaten die in deze paragraaf werden gepresenteerd, kan men gerust stellen dat de Vlaming niet vlug oordeelt dat zijn privacy wordt geschonden en dat men in concreto weinig problemen heeft met het plaatsen van bewakingscamera's in winkelstraten en publieke plaatsen. In de volgende paragraaf wordt nagegaan of de geringe gevoeligheid voor schendingen van de privacy ook impliceert dat men tolerant staat tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens.

---

⁴ Als er één of twee antwoorden ontbreken, worden de ontbrekende antwoorden vervangen door het gemiddelde van de overige 4 of 5 antwoorden. De Cronbach's Alpha van de schaal op basis van de 6 situaties bedraagt 0,77.

5. Tolerantie tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens

In het survey van 2007 werd ook een algemene vraag gesteld over hoe belangrijk men het vindt om controle te hebben over welke informatie er verzameld wordt over hem of haar. Slechts 16% vindt het zeer of redelijk onbelangrijk om controle te hebben, 47% vindt het redelijk belangrijk en 37% zeer belangrijk. De afgenomen bezorgdheid over privacy en de geringe gevoeligheid voor inbreuken die in de vorige paragrafen werden vastgesteld, kunnen dus zeker niet beschouwd worden als onverschilligheid ten aanzien van privacy aangelegenheden. Dit blijkt ook uit de antwoorden op de vragen over 'aan wie' en 'onder welke modaliteiten', persoonlijke gegevens die door de overheid worden opgeslagen, mogen ter beschikking gesteld worden. Er werden vijf situaties aan de respondent voorgelegd (zie tabel 4) en telkens werd gevraagd om één van de volgende vier antwoordmogelijkheden te selecteren: (1) deze gegevens moeten **vrij** ter beschikking worden gesteld, (2) deze gegevens moeten **onder controle** van een commissie ter bescherming van de privacy ter beschikking worden gesteld, (3) deze gegevens kunnen enkel ter beschikking worden gesteld **na toestemming** van de personen zelf en (4) deze gegevens mogen **niet** ter beschikking worden gesteld. Deze vier antwoordmogelijkheden kunnen geordend worden van een zeer tolerante (vrij ter beschikking) tot een zeer intolerante (niet ter beschikking) houding met daar tussenin twee meer genuanceerde opstellingen (onder controle en na toestemming). Het betreft hier twee voorwaarden die gesteld worden bij het ter beschikking stellen van deze gegevens.

Tabel 4. Tolerantie tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens die door de overheid worden opgeslagen (%)

	Vrij	Onder controle	Na toestemming	Niet	N
Wetenschappelijke instellingen die onderzoek willen doen	16,95	32,64	45,54	4,88	1.434
Privé-persoonen die een stamboomonderzoek willen verrichten	20,15	19,11	52,72	8,02	1.434
Ministeries die hun beleid willen evalueren	12,97	41,37	37,45	8,02	1.426
Commerciële instellingen die onderzoek willen doen	4,12	16,96	43,68	35,24	1.433
Privé-detectives die vermiste personen opsporen	13,71	24,62	45,10	16,57	1.430

Het is duidelijk dat het vrij ter beschikking stellen van overheidsgegevens slechts op weinig goedkeuring kan rekenen. Enkel bij het zeer specifieke stamboomonderzoek door privé-perso-

nen oordeelt een op de vijf respondenten dat gegevens vrij ter beschikking kunnen worden gesteld. Met uitzondering van 'Ministeries die hun beleid willen evalueren' is de uitgesproken modale antwoordcategorie 'na toestemming van de personen zelf'. Ten aanzien van commerciële instellingen die onderzoek willen doen is men het minst tolerant. Meer dan een derde van de respondenten vindt dat persoonlijke gegevens niet ter beschikking mogen worden gesteld voor commerciële instellingen.

Algemeen genomen laten de antwoordverdelingen een genuanceerd beeld zien. Persoonlijke gegevens die door de overheid worden opgeslagen kunnen onder bepaalde voorwaarden ter beschikking worden gesteld. Wanneer de gegevens gebruikt worden voor het algemene belang (beleidsevaluatie, wetenschappelijk onderzoek) is men toleranter. Ongeveer de helft van de respondenten oordeelt in die situaties dat de gegevens dan vrij of onder controle van een privacycommissie ter beschikking kunnen worden gesteld. Wanneer er een privé belang speelt (stamboom, detectives, commercieel onderzoek) dan is er voor een overgrote meerderheid van de respondenten ofwel de toestemming van de personen nodig ofwel kunnen de gegevens helemaal niet ter beschikking worden gesteld.

Net zoals in de paragraaf over de algemene bezorgdheid over privacy en in de paragraaf over de gevoeligheid voor inbreuken op de privacy kan ook hier met de beoordelingen van de vijf situaties in tabel 4 een betrouwbare tolerantie schaal geconstrueerd worden⁵ (Cronbach's Alpha=0,72). De minimale waarde op de schaal is vijf en is een uitdrukking van een zeer tolerante houding. Deze waarde bekomt men immers wanneer men in de vijf situaties oordeelt dat de gegevens vrij ter beschikking kunnen worden gesteld. De maximale score bedraagt 20 en wordt bekomen door telkens te antwoorden dat de gegevens niet ter beschikking kunnen worden gesteld. De gemiddelde score op de schaal bedraagt 13. Dit is een van de twee middelste scores op een schaal van 5 tot 20 en drukt dus de eerder opgemerkte genuanceerde of gematigde tolerantie uit. Dit wordt enerzijds ondersteund door de vaststelling dat 11% een score bekomt van 9 of minder en dus kan beschouwd worden als zeer tolerant en anderzijds dat de restrictieve groep met een score van 16 of meer 16,5% van de respondenten bevat. Dit betekent dat bijna driekwart van de respondenten (72,5%) een score bekomt die een gematigde tolerantie uitdrukt ten aanzien van het ter beschikking stellen van overheidsgegevens.

⁵ Er wordt daarbij aangenomen dat de antwoordcategorie 'na toestemming' een minder tolerantere houding uitdrukt tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens. De data ondersteunen deze aanname in feite.

6. Privacy en enquêtes

Tot nu toe werden resultaten gepresenteerd die de algemene bezorgdheid en gevoeligheid voor privacy bij de Vlaming beoordelen. Voor een overheid die bij het uittekenen, het opvolgen en het evalueren van beleidsmaatregelen gebruik maakt van grootschalige surveys is het ook belangrijk om na te gaan of dergelijke surveys ervaren worden als een inbreuk op de privacy. Eerder werd reeds vastgesteld dat een enquête naar politieke voorkeur als de tweede meest bedreigende situatie voor de privacy wordt ervaren. Om de relatie tussen enquêtes en de gevoeligheid voor aspecten van privacy verder uit te diepen, werden in de vragenlijst drie uitspraken opgenomen die deze relatie verder concretiseren (zie tabel 5). Het gaat hier om dezelfde drie uitspraken die de subdimensie 'Privacy' meten van de 'Opinions about Survey Scale' (Loosveldt & Storms, 2008). De eerste algemene uitspraak dat enquêtes een inbreuk zijn op de privacy werd ook opgenomen in het SCV-survey van 2002, 2003 en 2004.

Tabel 5. Enquêtes en de gevoeligheid voor privacy (%)

	Helemaal oneens	Oneens	Noch eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	N
Enquêtes zijn een inbreuk op de privacy	8,81	50,97	24,76	13,80	1,66	1.442
Sommige vragen in een enquête zijn te persoonlijk	4,35	41,67	20,39	30,34	3,25	1.447
Soms twijfel ik om mee te werken aan een enquête omdat ik niet weet wat er met mijn antwoorden gebeurt	3,47	27,34	18,04	43,51	7,63	1.441

Uit bovenstaande tabel blijkt dat 60% van de respondenten het (helemaal) oneens is met de stelling dat enquêtes een inbreuk zijn op de privacy en slechts 15% is het daar (helemaal) mee eens. Dit resultaat ligt in de lijn met wat in eerdere SCV-surveys werd vastgesteld. In 2002 antwoordde 16% en in 2003 en 2004 7% dat men het (helemaal) eens was met die uitspraak. In 2007 oordeelt meer dan een derde (eens - helemaal eens) dat sommige vragen te persoonlijk zijn en bij de helft (eens - helemaal eens) is er twijfel om mee te werken omdat men niet weet wat er gebeurt met de antwoorden. Enquêtes lijken dus niet onmiddellijk geassocieerd te worden met een inbreuk voor de privacy in het algemeen. Wel blijkt er een zekere terughoudendheid omwille van te persoonlijke vragen en onduidelijkheid van wat er met de gegevens kan gebeuren. Zoals verwacht op basis van vroegere onderzoeksresultaten (Loosveldt

& Storms, 2008) vormen de drie uitspraken een betrouwbare meting (Cronbach's Alpha=0,73) van de gevoeligheid voor aspecten van privacy in de context van surveys. De gemiddelde score op deze meting die herschaald werd op een vijf puntschaal bedraagt 2,87. De mediaan en de modus zijn gelijk aan drie. Deze resultaten ondersteunen een genuanceerde opinie over de mate waarop aspecten van privacy aan de orde zijn bij enquêtes. De vraag kan gesteld worden of deze opinie ook een effect heeft op de beslissing om mee te werken aan surveys. Alvorens deze vraag te beantwoorden gaan we na of de diverse dimensies van privacy die tot nu toe werden onderscheiden (algemene bezorgdheid, evaluatie inbreuken, tolerantie ten aanzien van het gebruik van gegevens en privacy in surveys) gerelateerd kunnen worden aan enkele achtergrondkenmerken.

7. Achtergrondkenmerken en diverse aspecten van privacy

Het relateren van de diverse aspecten van privacy aan enkele achtergrondkenmerken laat toe om de vraag te beantwoorden of bepaalde groepen van respondenten meer of minder gevoelig zijn voor privacy aangelegenheden. Uit de resultaten van de analyse van de survey van 2004 bleek dat vrouwen meer bezorgd waren over hun privacy dan mannen en dat het verband met leeftijd niet lineair was. Jongeren waren het minst bezorgd, de middelste leeftijdsgroepen waren het meest bezorgd en de ouderen namen een tussenpositie in (Storms & Loosveldt, 2005).

Tabel 6. Regressie analyse met aspecten van privacy als afhankelijke variabele en achtergrondkenmerken als onafhankelijke variabelen (gestandaardiseerde parameters)

	Algemene bezorgdheid	Inbreuken op privacy	Tolerantie gebruik gegevens	Privacy en enquêtes
Vrouw	- 0,016	0,000	0,021	0,094 **
Leeftijd 25-44	0,069	- 0,016	0,048	0,190 **
Leeftijd 45-64	0,130 **	- 0,033	0,062	0,261 **
Leeftijd 65+	0,071 (*)	- 0,081 (*)	0,057	0,238 **
Opleiding: lager secundair	0,063	0,082 *	0,016	0,050
Opleiding: hoger secundair	0,075 (*)	0,061	0,065	- 0,023
Opleiding: hoger onderwijs	0,094 **	0,161 **	0,095 *	- 0,037
R ²	0,01	0,02	0,01	0,04

(*) $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

De referentiecategorieën voor geslacht: man; leeftijd: 18-24 jarigen en opleiding: geen/lager onderwijs.

De eerste vaststelling die bij tabel 6 kan gemaakt worden is dat geslacht, leeftijd en opleidingsniveau niet erg veel verklaren van de variabiliteit in de metingen van de diverse aspecten van privacy. Dit impliceert dat de verschillen tussen de categorieën van één onafhankelijke variabele in vergelijking met de variabiliteit in die categorieën niet erg groot is. Het eerder vastgestelde niet lineaire verband tussen leeftijd en algemene bezorgdheid voor privacy wordt bevestigd. Onder controle van geslacht en opleidingsniveau zijn de 45 tot 64 jarigen het meest bezorgd om hun privacy (algemeen). Die grotere bezorgdheid neemt ook toe naarmate het opleidingsniveau stijgt. Hoger opgeleiden hebben ook een significant hogere score op de schaal die de gevoeligheid meet voor inbreuken op de privacy en de schaal die de tolerantie meet tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens. Dit betekent dat hoger opgeleiden minder tolerant zijn en gevoeliger zijn voor inbreuken. Tegen de verwachting in zijn ouderen significant minder gevoelig voor inbreuken. Het patroon van effecten van de leeftijdsgroepen op de resultaten van de meting van privacy aspecten in enquêtes bevestigt het patroon dat wordt geobserveerd bij de algemene bezorgdheid voor privacy. In tegenstelling tot wat werd vastgesteld bij de andere aspecten van privacy is er geen effect van opleidingsniveau maar wel een effect van geslacht. Vrouwen ervaren enquêtes meer als een inbreuk op hun privacy dan mannen.

Hoewel het patroon van de effecten van de onafhankelijke variabelen niet gelijk is voor de vier aspecten van privacy kan toch gesteld worden dat er aanwijzingen zijn dat de ouderen (middelste en oudste leeftijdsgroep) en de hoger opgeleiden gevoeliger zijn voor privacy aangelegenheden. Deze vaststelling bevestigt slechts gedeeltelijk de resultaten van 2004. Het meest opmerkelijke verschil is het vastgestelde effect van opleidingsniveau. In 2004 bleek opleidingsniveau noch voor de algemene privacy index noch voor de houding ten opzicht van privacyschending in surveys een rol te spelen. Een constante is wel dat de klassieke achtergrondkenmerken zowel in 2004 als in 2007 zeer weinig bijdragen aan de verklaring van de variabiliteit in de meting van de algemene bezorgdheid over privacy en de gevoeligheid voor privacy in de context van surveys.

8. Privacy en de medewerking aan surveys

Het meten van de bezorgdheid en gevoeligheid voor privacy aangelegenheden in het algemeen en in de context van enquêtes in het bijzonder is ongetwijfeld relevant voor het uitwerken van regelgeving over de bescherming van de privacy. Voor survey onderzoekers is het echter ook belangrijk om te weten of en in welke mate de gevoeligheid voor privacy aangelegenheden de medewerking aan surveys beïnvloedt. Uit onderzoek van hoe personen reageren op de vraag om mee te werken aan een survey blijkt immers dat er tijdens deze interactie regelmatig

verwezen wordt naar aspecten van privacy. De impact van dergelijke verwijzingen op de uiteindelijke medewerking blijkt echter gering te zijn (Bates e.a., 2008). De evaluatie van dit effect op basis van gegevens die via een survey zijn verzameld is echter niet evident. Men mag immers veronderstellen dat een grotere gevoeligheid resulteert in een geringere deelname aan surveys. Wanneer dit effect in de populatie speelt, zal er bij de respondenten dus een ondervertegenwoordiging zijn van personen die gevoelig zijn voor privacy aangelegenheden. De geobserveerde relatie tussen de gevoeligheid voor privacy aangelegenheden en de deelname aan een survey interview zal omwille van die reden afgezwakt zijn. In de bijdrage in Vlaanderen gepubliceerd van 2005 werd reeds vastgesteld dat enkel de bezorgdheid over privacy in surveys een effect had op de medewerking aan surveys. De algemene bezorgdheid die werd gemeten door de privacy-index had geen significant effect.

Er zijn twee indicatoren die we kunnen gebruiken om de medewerking aan surveys te evalueren. Ten eerste is er de vraag op het einde van het face-to-face interview over de intentie om in de toekomst al of niet mee te werken aan een gelijkaardig interview: 82% zou meewerken, 14% zou weigeren en 4% gaf een 'weet niet' antwoord. Ten tweede is er de concrete medewerking aan de drop off vragenlijst. Op het einde van het interview werd gevraagd om nog een schriftelijke vragenlijst in te vullen over vrije tijd en sport en de houding ten aanzien van enquêtes en die terug te sturen naar de Studiedienst van de Vlaamse Regering. De response rate voor de drop off vragenlijst bedroeg 87%. Er is een significante samenhang tussen de intentie tot medewerking aan toekomstige interviews en het feitelijke gedrag van het terugsturen van de vragenlijst (χ^2 -kwadraat = 5,5574; $df=1$; $p=0,0184$). De response rate bij de respondenten met een negatief antwoord op de intentie vraag ligt zoals verwacht lager maar bedraagt toch nog altijd 82%.

Is er een effect van de diverse aspecten van privacy op de intentie en de feitelijke medewerking? Om deze vraag te beantwoorden worden de binaire variabelen intentie om mee te werken aan een gelijkaardig interview (1= meewerken, 2= niet meewerken) en feitelijke medewerking aan de drop off vragenlijst (1= meewerken, 2= niet meewerken) gebruikt als afhankelijke variabelen in de logistische regressies die worden uitgevoerd. De vier privacy variabelen worden daarbij in eerste instantie als afzonderlijke onafhankelijke variabelen opgenomen. De resultaten van deze analyses met intentie tot medewerking als afhankelijke variabele worden gepresenteerd in de eerste rij (met geschatte parameters) van tabel 7. Uit de resultaten blijkt dat met uitzondering van de algemene bezorgdheid de drie specifieke aspecten van privacy een significant effect hebben op de intentie. Naarmate de gevoeligheid voor inbreuken op de privacy stijgt, daalt de intentie tot medewerking. Een gelijkaardig effect vinden we ook bij de tolerantie met betrekking tot het gebruik van gegevens. Een geringere tolerantie gaat gepaard met een geringere intentie. Het sterkste effect vinden we echter bij de mate waarin enquêtes als inbreuk op de privacy worden ervaren. De geschatte parameter (-0,7646) van het model kan gebruikt worden

om de kans te bepalen op een positieve reactie op de vraag naar toekomstige medewerking. Wanneer we de extreme scores op de schaal (1 en 5) die slechts in geringe mate werden vastgesteld, buiten beschouwing laten dan krijgen we voor iemand met een score 2 op de schaal een geschatte kans van 0,91; met een score 3 een geschatte kans van 0,83 en met een score 4 een geschatte kans van 0,69. Er is met andere woorden een opmerkelijke daling van de kans op medewerking naarmate de gevoeligheid voor privacy aangelegenheden in surveys toeneemt.

Aansluitend bij deze analyses waarin telkens slechts één onafhankelijke variabele wordt gebruikt, kan de vraag gesteld worden of deze effecten blijven wanneer er gecontroleerd wordt voor de reeds eerder gebruikte achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd en opleiding). In tabel 7 zijn de resultaten van deze analyses opgenomen (model met achtergrondkenmerken). Het is duidelijk dat de drie eerder vastgestelde effecten van de privacy variabelen onder controle van de andere variabelen die in het model worden opgenomen significant blijven. Verder is de intentie om mee te werken significant hoger bij hoog opgeleiden en significant lager bij vrouwen. In de leeftijdsgroep van 25 tot 44 jarigen is er eveneens een tendens dat de intentie om mee te werken afneemt.

Tabel 7. Logistische regressies met intentie tot medewerking als afhankelijke variabele en diverse aspecten van privacy en achtergrondkenmerken als onafhankelijke variabelen

	Algemene bezorgdheid	Inbreuken op privacy	Tolerantie gebruik gegevens	Privacy en enquêtes
Model met 1 onafhankelijke variabele				
Intercept	2,0982 **	1,8063 **	2,4970 **	3,8734 **
Privacy effect ⁶ (odds ratio)	- 0,0423 (0,959)	- 0,0811 * (0,922)	- 0,0702 ** (0,932)	- 0,7646 ** (0,466)
Model met achtergrondkenmerken				
Intercept	2,5826 **	2,1341	2,7695 **	3,7906 **
Privacy effect	- 0,0499	- 0,0954 **	- 0,0737 **	- 0,7392 **
Vrouw	- 0,3130 *	- 0,3135 *	- 0,3087 *	- 0,2153
Leeftijd 25-44	- 0,5091 (*)	- 0,5388 *	- 0,4947 (*)	- 0,2750
Leeftijd 45-64	- 0,3429	- 0,3783	- 0,3090	- 0,0266
Leeftijd 65+	- 0,3511	- 0,3615	- 0,2771	0,0333
Opleiding: lager secundair	- 0,2536	- 0,1093	- 0,1176	- 0,0936
Opleiding: hoger secundair	0,1436	0,2930	0,3098	0,2143
Opleiding: hoger onderwijs	0,5280*	0,6997 **	0,6832 **	0,5820 **

(*) $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

⁶ Met privacy effect wordt het effect van de privacy variabele bedoeld die bovenaan de kolom staat.

Een gelijkaardige analyse werd uitgevoerd voor de tweede indicator voor medewerking: het al of niet deelnemen aan de drop off vragenlijst. De resultaten zijn weergegeven in tabel 8.

Tabel 8. Logistische regressies met medewerking aan drop off vragenlijst als afhankelijke variabele en diverse aspecten van privacy en achtergrondkenmerken als onafhankelijke variabelen

	Algemene bezorgdheid	Inbreuken op privacy	Tolerantie gebruik gegevens	Privacy en enquêtes
Model met 1 onafhankelijke variabele				
Intercept	2,7850 **	1,9556 **	2,3795 **	1,9727 **
Privacy effect ⁷ (odds ratio)	- 0,0720 * (0,931)	- 0,0281 (0,972)	- 0,0388 (0,962)	- 0,0332 (0,967)
Model met achtergrondkenmerken				
Intercept	2,2447 **	1,2825 **	1,7114 **	1,4366 **
Privacy effect	- 0,0785 *	- 0,0235	- 0,0441	- 0,0897
Vrouw	0,2350	0,2122	0,2166	0,2358
Leeftijd 25-44	- 0,2871	- 0,3264	- 0,2986	- 0,2899
Leeftijd 45-64	0,4137	0,3580	0,3969	0,4014
Leeftijd 65+	0,7243 *	0,6912 *	0,7351 *	0,7582 *
Opleiding: lager secundair	0,4208	0,5219 (*)	0,5651 (*)	0,5173 (*)
Opleiding: hoger secundair	0,3451	0,4504 (*)	0,5071 (*)	0,4387
Opleiding: hoger onderwijs	0,4894 (*)	0,5935 *	0,6493 *	0,5701 *

(*) $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

In tegenstelling tot wat er werd vastgesteld bij de analyse van de intentie tot medewerking in de toekomst wordt er nu een significant effect vastgesteld van de algemene bezorgdheid over privacy en zijn er geen significante effecten van de specifieke aspecten van de privacy. Wel zijn alle effecten negatief en een negatief effect betekent dat een grotere gevoeligheid voor privacy aangelegenheden resulteert in een geringere feitelijke medewerking. Verder zien we telkens een significant effect bij de oudste leeftijdsgroep. Wanneer er gecontroleerd wordt voor geslacht en opleidingsniveau dan blijkt dat de 65 plussers meer meewerken aan de drop off vragenlijst dan de jongere leeftijdsgroep. Dit is ook het geval met de hoger opgeleiden.

De resultaten van de analyses met betrekking tot de intentie en de feitelijke medewerking laten enkel toe om te stellen dat er slechts enkele indicaties zijn dat gevoeligheid voor privacy aangelegenheden de beslissing beïnvloedt om mee te werken aan surveys. Bij het begin

⁷ Met privacy effect wordt het effect van de privacy variabele bedoeld die bovenaan de kolom staat.

van deze paragraaf werd al een mogelijke verklaring gegeven voor deze zwakke samenhang: diegene die beslist hebben op basis van privacy overwegingen om niet mee te werken behoren niet tot de groep van de respondenten.

In een laatste paragraaf wordt nagegaan of de gevoeligheid en bezorgdheid voor privacy aangelegenheden kan gesitueerd worden binnen het algemene survey klimaat. Meer in het bijzonder wordt nagegaan of gevoeligheid voor privacy in surveys een onderdeel uitmaakt van de houding ten aanzien van surveys in het algemeen.

9. Privacy en de algemene opinie over surveys

In de survey naar Sociaal-culturele verschuivingen van 2002 werd reeds gepeild naar de houding van de Vlaming ten aanzien van surveyonderzoek (Loosveldt & Storms, 2003). Drie uitspraken over surveyonderzoek die toen werden gebruikt, werden in de vragenlijst van 2007 opnieuw opgenomen. De antwoordverdelingen van deze drie uitspraken zijn voor beide jaren opgenomen in tabel 9.

Tabel 9. Antwoordverdelingen van uitspraken over surveyonderzoek, SCV survey 2002 en 2007 (%)

	Jaar	Helemaal oneens	Oneens	Niet eens en niet oneens	Eens	Helemaal eens	N
Dergelijke onderzoeken zijn voor de mensen die eraan meewerken een verspilling van hun tijd.	2002	9,3	45,7	30,4	9,6	5,0	1.250
	2007	4,6	50,1	30,8	11,8	2,8	1.442
Iedereen heeft de verantwoordelijkheid om mee te werken aan dergelijke onderzoeken.	2002	4,9	20,5	31,6	35,9	7,0	1.269
	2007	2,0	20,6	30,9	41,6	4,8	1.439
De resultaten van dergelijke onderzoeken zijn meestal juist.	2002	1,5	11,5	44,7	38,7	3,7	1.165
	2007	0,8	12,8	42,6	40,7	3,1	1.419

Opvallend is de grote gelijkensis tussen de antwoordverdelingen van 2002 en 2007. Bij de vergelijking moet men er wel rekening mee houden dat de uitspraken in 2002 werden opgenomen in de drop off vragenlijst (schriftelijke bevraging) en in 2007 in de vragenlijst van het face-to-face interview (mondelijke bevraging). In 2007 zijn daardoor wellicht iets meer

sociaal wenselijk antwoorden bekomen waardoor de meting van de houding ten aanzien van surveys een positiever beeld laat zien dan in de werkelijkheid. In 2002 is er wellicht nog een bijkomende vertekening omwille van de non-respons op de drop off vragenlijst. Zij die de vragenlijst terugstuurden hebben wellicht een positievere houding dan diegene die de vragenlijst niet terugstuurden. Toch lijken de resultaten een duidelijke indicatie te zijn dat er weinig verandering is opgetreden in de algemene houding ten aanzien van surveys.

De vragenlijst van 2007 bevatte ook nog 6 uitspraken die gebruikt werden bij de 'Opinions about Survey Scale' (Loosveldt & Storms, 2008). De antwoordverdelingen ervan zijn opgenomen in tabel 10. Opvallend zijn de vrij hoge percentages in de categorie 'Eens' bij de positieve uitspraken. Verder zien we dat met uitzondering van de uitspraak 'enquêtes nemen meestal veel tijd in beslag' er een meerderheid van de respondenten het (helemaal) oneens zijn met de negatieve uitspraken. Deze antwoordverdelingen ondersteunen de eerder opgemerkte positieve opinie over surveys.

Tabel 10. Antwoordverdelingen van 6 uitspraken van de schaal 'Opinie ten aanzien van surveys' (%)

	Helemaal oneens	Oneens	Niet eens en niet oneens	Eens	Helemaal eens	N
Enquêtes zijn een zinvolle manier om informatie te verzamelen.	0,3	2,6	17,5	71,8	7,8	1.446
Enquêtes zijn belangrijk voor de wetenschap.	0,3	3,4	16,6	68,6	11,1	1.438
Politici hebben nood aan enquêtes om een goed beleid te kunnen voeren.	2,2	12,0	22,7	54,5	8,6	1.438
Enquêtes houden mensen weg van meer belangrijke taken. *	4,1	49,7	32,7	11,3	2,2	1.441
Enquêtes nemen meestal veel tijd in beslag. *	1,9	26,3	30,6	36,0	5,2	1.447
Enquêtes zijn vervelend voor diegene die de vragen moeten beantwoorden. *	3,7	47,1	30,5	16,2	2,6	1.448

* Uitspraak werd omgedraaid bij de schaalconstructie.

De uitspraak dat surveys een verspilling zijn van tijd voor diegene die eraan meewerken en de uitspraak dat de resultaten van dergelijk onderzoek meestal juist zijn, vormen met de 6

uitspraken in tabel 9 een betrouwbare schaal die we kunnen beschouwen als een algemene meting van de opinie over surveys (Cronbach's Alpha= 0,77).

De schaal 'opinie over surveys' (gemiddelde waarde op de 8 items) heeft een minimale waarde van 1 (zeer negatieve opinie) en een maximale waarde gelijk aan 5 = zeer positief). De gemiddelde score bedraagt 3,53 en de mediaan en de modus zijn gelijk aan 4. Slechts 3% heeft een negatieve opinie over surveys, 43% is eerder neutraal en een meerderheid van 54% heeft een positieve opinie. Deze resultaten zijn opmerkelijk gelijkend met wat bij een meting in 2002 werd vastgesteld. Toen waren de percentages respectievelijk: 4%, (negatief), 40% (neutraal) en 56% positief.

De uitspraken die in de schaal zijn opgenomen verwijzen naar diverse aspecten of dimensies van de opinie ten aanzien van surveys: de waarde die men hecht aan surveys, de evaluatie van de betrouwbaarheid van surveys, het plezier en de kost die gepaard gaan met het meewerken aan surveys. De beoordeling van de impact van surveys op de eigen privacy is niet opgenomen in de schaal. Dit aspect kwam al aan bod in een van de vorige paragrafen waar een afzonderlijke schaal 'Privacy en enquêtes' werd geconstrueerd. Deze schaal correleert zoals men kan verwachten negatief met de algemene opinie over surveys ($r = -0,41$; $p < 0,001$). Naarmate men surveys meer ervaart als een inbreuk op de privacy is men minder positief over surveys. Gegeven dat het hier gaat om een behoorlijk sterke correlatie kan het aspect 'Privacy en enquêtes' beschouwd worden als een subdimensie van de algemene opinie over surveys.

De algemene opinie over surveys is ook gerelateerd aan de andere privacy metingen. Men heeft een negatievere opinie over surveys naarmate men bezorgder is om zijn privacy (algemene index; $r = -0,16$; $p < 0,01$), naarmate men gevoeliger is voor inbreuken op de privacy ($r = -0,18$; $p < 0,01$) en naarmate men minder tolerant is tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens ($r = -0,15$; $p < 0,01$). Hoewel alle correlaties significant zijn, zijn ze niet bijzonder hoog. Dit betekent dat de algemene opinie over surveys en de metingen van de gevoeligheid voor schendingen van de privacy toch wel verwijzen naar twee conceptueel te onderscheiden opinies. De samenhang van de diverse privacy aspecten met de meting van gevoeligheid van privacy in surveys is daarentegen – zoals men kan verwachten – beduidend sterker. Zij die enquêtes als een inbreuk op de privacy ervaren hebben een grotere bezorgdheid voor hun privacy ($r = 0,29$; $p < 0,01$), zijn gevoeliger voor inbreuken op de privacy ($r = 0,30$; $p < 0,01$) en zijn minder tolerant tegenover het gebruik van persoonlijke gegevens ($r = 0,20$; $p < 0,01$). Dit betekent dat de evaluatie van de impact van een deelname aan een interview op de privacy wel degelijk gekaderd is in een algemene bezorgdheid over de eigen privacy.

Net zoals bij de meting van de diverse aspecten van privacy verklaren de klassieke achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd en opleiding) slechts een kleine fractie (2%) van de vari-

abiliteit van de opinie over surveys. In die analyse (output niet opgenomen) werd vastgesteld dat er geen significante verschillen zijn tussen mannen en vrouwen; dat hoger opgeleiden significant positiever zijn dan lager opgeleiden en dat de jongste (18-24) en de oudste leeftijdsgroep (75-85) het meest positief zijn. Deze resultaten bevestigen slechts gedeeltelijk de bevindingen van 2002. Toen waren lager opgeleiden beduidend positiever en was de jongste leeftijdsgroep niet positiever.

Een positief survey klimaat wordt als een noodzakelijke voorwaarde beschouwd om betrouwbare surveys op een efficiënte wijze te organiseren. Daarbij wordt verondersteld dat mensen slechts bereid zijn om deel te nemen en constructief mee te werken aan een interview wanneer ze een positieve opinie hebben over enquêtes, een interview niet zien als een bedreiging van hun privacy en niet overbezorgd zijn over hun privacy waardoor ze hun privésfeer gaan afsluiten. De opinie over surveys, de mate waarin surveys als een inbreuk op de privacy worden ervaren en de algemene bezorgdheid over privacy kunnen dus beschouwd worden als belangrijke aspecten van het algemene survey klimaat die de beslissing om mee te werken aan een survey interview mee bepalen. Om deze veronderstelling te toetsen werden de twee participatie indicatoren (intentie tot toekomstige medewerking, en medewerking aan drop off vragenlijst) in een logistische regressie afhankelijk gesteld van deze drie variabelen die we beschouwen als indicatoren van het survey klimaat.

Tabel 11. Logistische regressie met intentie tot medewerking en medewerking aan drop off vragenlijst en drie aspecten van het survey klimaat als onafhankelijke variabelen

	Intentie tot medewerking	Medewerking aan drop off
Intercept	-0,1145	-2,1006 **
Algemene bezorgdheid over privacy	0,0671(*)	0,0744 *
Privacy in enquêtes	-0,5135 **	-0,0958
Opinie over surveys	0,6501 **	-0,1099

(*) $p < 0,1$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Bij de intentie tot medewerking wordt de gemaakte veronderstelling over de impact van het survey klimaat op de beslissing om deel te nemen aan een survey, het best ondersteund. Op basis van de geschatte parameters van het model is de grootste kans op een positieve reactie op de vraag naar medewerking in de toekomst 0,97. Deze kans wordt gerealiseerd bij een hoge score van de algemene bezorgdheid over privacy (bijvoorbeeld 15 = redelijk bezorgd) in combinatie met een lage waarde op de privacy en survey schaal (1= surveys zijn geen inbreuk) en een hoge waarde (= positief) op de algemene opinie schaal over surveys. De kleinste kans op een positieve reactie op de intentie vraag is slechts 0,21 en wordt bekomen met een

score van 11 op de algemene bezorgdheid over privacy en de maximale score voor de privacy en survey (survey is inbreuk) schaal en de kleinste score op de algemene opinie schaal over surveys (=negatief). Deze kansen worden in sterke mate bepaald door de 'privacy en survey schaal' en 'de algemene opinie schaal'. Bij de feitelijke deelname aan de drop off vragenlijst is er enkel een significant en eerder zwak effect van de algemene bezorgdheid over privacy. Deze resultaten lijken erop te wijzen dat het algemeen survey klimaat in veel sterkere mate de intentie beïnvloedt dan de feitelijke deelname. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de intentie tot deelname gelijktijdig werd bevraagd met de metingen die in bovenstaande analyse als onafhankelijke variabelen werden gebruikt. De vastgestelde samenhang wordt hierdoor wellicht mede bepaald door een consistentie effect en is hierdoor overschat. De geringere impact van de diverse aspecten van het survey klimaat op de feitelijke medewerking aan de drop off vragenlijst is daarentegen wellicht onderschat. Gegeven de samenhang tussen intentie en feitelijke medewerking kan men immers indirecte effecten verwachten van het algemene survey klimaat. In dit model beïnvloedt het survey klimaat de intentie tot medewerking wat dan op zijn beurt de feitelijke medewerking bepaalt. Hierbij mag echter niet uit het oog worden verloren dat een respons van 87% op de drop off vragenlijst vrij hoog is. Deze hoge weliswaar dalende respons over de jaren heen wordt mede gerealiseerd door de toegepaste opvolgprocedure van de drop off vragenlijst (Carton e.a., 2008).

10. Besluit

In december 2007 vierde de Privacycommissie met een academische zitting in het halfrond van de Kamer van Volksvertegenwoordigers het 15-jarige bestaan van de wet op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (CBPL, 2008a). Toevallig in hetzelfde voorjaar werd in de jaarlijkse survey naar Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen een specifieke module over de privacyproblematiek en het surveyklimaat opgenomen. Op basis van het verzamelde materiaal van 2007 kan men stellen dat Vlamingen niet overbezorgd of overgevoelig zijn voor de schending van hun privacy. Er is zelfs sprake van een lichte daling van de algemene bezorgdheid over privacy ten opzichte van 2004. Men vindt niet vlug dat er een inbreuk gepleegd wordt op de privacy. Dit blijkt eveneens uit de hoge tolerantie – wellicht ingegeven door (on)veiligheidsgevoelens - voor het plaatsen van bewakingcamera's in winkelstraten en andere publieke plaatsen. Dit betekent echter niet dat het privacythema Vlamingen onverschillig laat. Zo vindt men dat persoonlijke gegevens niet zomaar kunnen worden vrijgegeven en men vindt controle over wat er gebeurt met persoonlijke gegevens wel belangrijk. Vanuit zowel beleids- als wetenschappelijk oogpunt is het gemaakte onderscheid naar het type gebruik relevant. Ongeveer de helft van de Vlamingen

is immers van oordeel dat persoonsgegevens vrij of onder controle van een privacycommissie gebruikt kunnen worden voor het algemene belang. Slechts een beperkte groep vindt dat persoonlijke gegevens die door de overheid worden opgeslagen helemaal niet ter beschikking mogen worden gesteld voor wetenschappelijke instellingen die onderzoek willen doen of ministeries die hun beleid willen evalueren. Wanneer een privé belang in het geding is dan is een overgrote meerderheid van mening dat hiervoor de toestemming van de personen nodig is ofwel dat gegevens helemaal niet ter beschikking kunnen worden gesteld. Verder lijken er in de lijn van eerdere vaststellingen uit 2004 geen groepen te kunnen worden geïdentificeerd die beduidend gevoeliger of bezorgder zijn.

Als gevolg van de concrete toepassing van de privacywet dienen onderzoekers bij het opzetten, uitvoeren en verwerken van een primaire gegevensverzameling sinds eind 2008 een gedragscode te respecteren. Welke impact de voorziene maatregelen ter bescherming van de privacy zullen hebben op de kwaliteit van het uitgevoerde veldwerk, in het bijzonder de respons, is momenteel nog een vraagteken. De gegevens van de survey Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen tonen aan dat de impact van de bezorgdheid om zijn privacy wanneer men meewerkt aan een survey interview beperkt lijkt te zijn althans nog in het voorjaar 2007. Het lijkt erop dat deze impact geringer is dan de mogelijke impact van de maatregelen ter bescherming van de privacy die moeten in acht genomen worden bij het organiseren van een survey. Een klassiek voorbeeld van een dergelijke maatregel is het expliciet vermelden in de introductiebrief dat men kan weigeren of dat de medewerking niet verplicht is. Het is duidelijk dat een dergelijke mededeling een sluimerende bezorgdheid over zijn privacy activeert waardoor de impact op de beslissing om mee te werken groter wordt. Het is dan ook belangrijk om de gevolgen van de opgelegde verplichtingen met betrekking tot de organisatie van een dataverzameling in de toekomst te blijven opvolgen.

Ten opzichte van 2002 zijn in 2007 weinig veranderingen opgetreden in de algemene houding ten aanzien van surveys. Van de respondenten die bereid gevonden worden om mee te werken houdt iets meer dan de helft er een positieve opinie op na, de overigen staan neutraal en slechts een zeer kleine minderheid staat ronduit negatief tegenover surveys. Naarmate men surveys meer ervaart als een inbreuk op de privacy is men wel minder positief over surveys. Een positief surveyklimaat is een belangrijke en noodzakelijke voorwaarde om betrouwbare surveys te blijven realiseren. Aspecten van dit algemene surveyklimaat zoals de opinie over surveys, de mate waarin surveys als een inbreuk op de privacy worden beschouwd en de algemene bezorgdheid over privacy hebben een impact op de intentie om mee te werken aan toekomstige surveyonderzoeken. In die zin zouden onderzoekers er eigenlijk alle belang bij moeten hebben om aan te tonen dat men zich bewust is van het privacy aspect bij het verzamelen van persoonlijke gegevens en dat de ingewonnen informatie tijdens alle fasen van het

onderzoeksproces op een correcte manier wordt behandeld.

Gegeven de informatie- en kennismaatschappij waarin we leven zal het verzamelen en bijhouden van gegevens met betrekking tot onze dagelijkse leefwijze alleen maar toenemen. Overheden dienen vandaag de dag ook steeds meer verantwoording af te leggen over hun optreden. Dit heeft voor gevolg dat de volledige beleidscyclus, gaande van beleidsvoorbereiding over beleidsopvolging tot beleidsevaluatie moet gebaseerd zijn op informatie. Deze informatie dient omgezet te worden naar kennis zodat inzichten en trends in de ontwikkeling van onze samenleving duidelijk worden en deze mee in rekening kunnen worden gebracht bij de uitstippeling van toekomstig beleid. In heel wat administratieve registers is nu al een schat aan informatie beschikbaar. Wanneer deze registers gekoppeld zouden kunnen worden aan enkele beperkte maar zeer gerichte grootschalige surveys, dan zou dit voor zowel het beleid als de wetenschappelijke wereld enorme onderzoeksmogelijkheden openen. Uiteraard dat bij het koppelen van allerlei bestanden de wet op de privacy eveneens gerespecteerd zal moeten worden.

Bibliografie

- Bates, N., Dahlhamer, J. & Singer, E. (2008). Privacy Concerns, Too Busy, or Just Not Interested: Using Doorstep Concerns to Predict Survey Nonresponse. In: *Journal of Official Statistics*, 24 (4), 591-612.
- Belgisch Staatsblad (21 april 1984). *Wet tot regeling van een Rijksregister van de natuurlijke personen, 8 augustus 1983.*
- Belgisch Staatsblad (18 maart 1993). *Wet tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens, 8 december 1992.*
- Belgisch Staatsblad (3 februari 1999). *Wet tot omzetting van de richtlijn 95/46/EG van 24 oktober 1995 van het Europees Parlement en de Raad betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrij verkeer van die gegevens, 11 december 1998.*
- Belgisch Staatsblad (13 maart 2001). *Koninklijk besluit ter uitvoering van de wet van 8 december 1992 tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens, 13 februari 2001.*
- Belgisch Staatsblad (26 juni 2003). *Wet tot wijziging van de wet van 8 december 1992 tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens en van de wet van 15 januari 1990 houdende oprichting en organisatie van een Kruispuntbank van de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en tot uitbreiding van haar bevoegdheden, 26 februari 2003.*

- Belgisch Staatsblad (21 april 2006). *Wet tot wijziging van de wet van 4 juli 1962 betreffende de openbare statistiek en van de wet van 8 augustus 1983 tot regeling van een Rijksregister van de natuurlijke personen, 22 maart 2006.*
- Belgisch Staatsblad (30 december 2003). *Koninklijk besluit tot vaststelling van de nadere regels met betrekking tot de samenstelling en de werking van bepaalde sectorale comités opgericht binnen de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, 17 december 2003.*
- Belgisch Staatsblad (20 juni 2007). *Koninklijk besluit tot vaststelling van de nadere regels met betrekking tot de samenstelling en de werking van het Statistisch Toezichtscomité opgericht binnen de Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, 7 juni 2007.*
- Belgisch Staatsblad (29 oktober 2008). *Decreet betreffende het elektronische bestuurlijke gegevensverkeer, 18 juli 2008.*
- Belgisch Staatsblad (13 juli 2009). *Besluit van de Vlaamse Regering van 15 mei 2009 betreffende de veiligheidsconsulenten, vermeld in artikel 9 van het decreet van 18 juli 2008 betreffende het elektronische bestuurlijke gegevensverkeer, 15 mei 2009.*
- Belgisch Staatsblad (14 juli 2009). *Besluit van de Vlaamse Regering houdende de uitvoering van het decreet van 18 juli 2008 betreffende het elektronische bestuurlijke gegevensverkeer, 15 mei 2009.*
- Carton, A. (2008). Are our paradata always of good quality? Paper gebracht op *19th International Workshop on Household Survey Nonresponse*, Ljubljana (Slovenia), 15-17 september, 2008.
- Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2008). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2007: Basisdocumentatie*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, Technisch rapport 2008/3.
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2003). *Bestuursplan 2003*. <http://www.privacycommission.be/nl/static/pdf/bestuursplan.pdf>, geraadpleegd op 15 april 2009.
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2005). *Mededeling van informatiegegevens uit het Rijksregister met het oog op wetenschappelijk onderzoek – mailing* (brief aan het Rijksregister).
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2006). *Advies uit eigen beweging met betrekking tot de modaliteiten van de mededeling van informatiegegevens van het Rijksregister met het oog op (wetenschappelijk) onderzoek*. Advies nr. 16/2006 14 juni 2006.
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2008a). *Jaarverslag 2007*. <http://www.privacycommission.be/nl/static/pdf/annual-reports/jaarverslag-2007.pdf>, geraadpleegd op 15 april 2009.
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2008b). *Advies uit eigen*

- beweging met betrekking tot de code waartoe de verkrijgers van rijksregistergegevens zich verbinden bij het uitvoeren van hun wetenschappelijke onderzoekopdracht. Advies nr. 27/2008 3 september 2008. http://www.privacycommission.be/nl/docs/Commission/2008/advies_27_2008.pdf, geraadpleegd op 15 april 2009.*
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (2008c). *Privacy: een vademecum voor de onderzoeker.*
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (a). *Referentiemaatregelen voor de beveiliging van elke verwerking van persoonsgegevens* <http://www.privacycommission.be/nl/static/pdf/referenciemaatregelen-vs-01.pdf>, geraadpleegd op 15 april 2009.
- Commissie voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (b). *Procedure waaronder de gegevens door de Algemene Directie Statistiek en Economische informatie doorgegeven en door de derde gebruikt mogen worden.*
http://www.privacycommission.be/nl/sectoral_committees/statistic-supervisory-committee/competences/Procedure-gemotiveerde-aanvraag_procedure-demande-.html, geraadpleegd op 15 april 2009.
- Debeuckelaere, W. (2008). Privacy en sociaaldemocratie. In: Devos, C & Vander Vennet, R. (eds.). *Rood zonder roest. Een sociaaldemocratie voor de 21 eeuw.* Leuven: Van Halewyck, 134-143.
- Loosveldt, G. & Storms, V. (2003). Peilen in Vlaanderen. De houding van de Vlaming t.a.v. surveyonderzoek. In: *Vlaanderen Gepeild*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek, 347-370.
- Loosveldt, G. & Storms, V. (2008). Measuring public opinions about surveys. In: *International Journal of Public Opinion Research*. 20 (1), 74-89.
- Stoop, I. (2005). *The hunt for the last respondent. Nonresponse in sample surveys.* The Hague: Social and Cultural Planning Office of the Netherlands.
- Storms, V. & Loosveldt, G. (2005). Wie is bezorgd over zijn privacy? Een analyse van de gevoeligheid voor privacy bij de Vlaming. In: *Vlaanderen Gepeild*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, administratie Planning en Statistiek, 61-86.

HET VERBAND TUSSEN HET LOKALE CULTUURANBOD EN CULTUURPARTICIPATIE

*Guy Pauwels • Jan Pickery
Studiedienst van de Vlaamse Regering*

Samenvatting

In dit artikel onderzoeken we de impact van het lokale cultuuraanbod op de cultuurparticipatie in Vlaanderen met een multiniveau-analyse. Het aantal podiumvoorstellingen dat plaatsvindt in de gemeente waar iemand woont, blijkt een positief effect te hebben op de kans dat hij of zij podiumvoorstellingen bijwoont. Verder verhogen het aanbod aan audiovisuele materialen in een bibliotheek, het aantal beschikbare pc's met internetverbinding en het aantal klantvriendelijke uren de kans dat iemand regelmatig naar de bibliotheek gaat. Los van de impact van deze kenmerken van de gemeente waar iemand woont, blijft het effect van de zogenaamde sociodemografische variabelen op cultuurdeelname veel belangrijker. De sociale afstand speelt uiteindelijk een grotere rol in het al dan niet participeren dan de geografische afstand.

1. Inleiding

Het cultuurbeleid in Vlaanderen heeft een sterk lokaal karakter. Dit is traditioneel zo, maar het decreet van 13 juli 2001 betreffende "het stimuleren van een kwalitatief en integraal lokaal cultuurbeleid" legde nog sterker de nadruk op deze lokale inbedding van cultuur. Daarnaast is één van de voornaamste doelstellingen van het huidige cultuurbeleid een groter en breder deel van de bevolking te laten deelnemen aan culturele activiteiten (Anciaux, 2004). Om deze doelstelling ten volle te ondersteunen en te bekrachtigen werd het decreet betreffende "flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport" uitgewerkt (decreet van 18 januari 2008). Ook in dat document werd heel wat aandacht besteed aan lokale accenten, bijvoorbeeld wanneer de participatie van sommige

kansengroepen werd aangehaald (mensen in armoede, mensen met een functiebeperking,...). Gegeven de lokale focus in het cultuurbeleid en het belang dat gehecht wordt aan cultuurparticipatie willen we in dit artikel het verband tussen het lokale cultuuraanbod en enkele vormen van cultuurdeelname nagaan. Een onderzoek naar het verband tussen het lokale cultuuraanbod en de participatie kan deels een bijdrage leveren aan een evaluatie van het cultuurbeleid. Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden gaan we na in welke mate het cultuuraanbod, als kenmerk van de woonplaats van een individu, een bijkomende verklaring kan bieden voor cultuurparticipatie, naast de gekende individuele determinanten.

Bij de keuze van de vormen van cultuurparticipatie die we zullen opnemen in de analyse laten we ons leiden door twee belangrijke componenten van het lokale cultuurveld: de openbare bibliotheken en de gesubsidieerde cultuurcentra. Het decreet van 13 juli 2001 voegde deze twee beleidsaangelegenheden samen. De minister van Cultuur wou op deze manier de kwaliteit van het lokale cultuuraanbod verbeteren en tegelijkertijd de participatie aan lokale cultuuractiviteiten stimuleren. Cultuurcentra hebben een divers aanbod, maar podiumvoorstellingen maken daarvan het grootste deel uit: 57% van de eigen activiteiten¹ van cultuurcentra vallen hieronder en meer dan 90% van de deelnemers aan eigen activiteiten van cultuurcentra zijn bezoekers van podiumvoorstellingen (De Smet e.a., 2009, 25-29). De cultuurcentra zijn wel niet de enige cultuurspreider en ze zijn ook niet in alle gemeenten actief. Voor de analyse zullen we daarom gebruik maken van lokale aanbodata op basis van de cultuurdatabase (Colpaert e.a., 2008). We willen in dit artikel nagaan in welke mate bibliotheekbezoek en het bijwonen van podiumvoorstellingen (mede) bepaald worden door het lokale aanbod. Bij de podiumvoorstellingen kijken we uitsluitend naar het kwantitatieve aanbod (aantal voorstellingen), bij het bibliotheekbezoek onderzoeken we ook de aard van het aanbod (bijvoorbeeld aantal audiovisuele materialen in de collectie) en toegankelijkheidsaspecten (bijvoorbeeld het aantal klantvriendelijke openingsuren). Voor de analyses koppelen we individuele surveydata (de SCV-surveys van 2006 en 2007) aan gemeentelijke aanbodata. De geëigende methode daarvoor is een multiniveau-analyse met respondenten op het eerste niveau en gemeenten op het tweede niveau. Zo kunnen ook gemeentelijke aanbodvariabelen op een statistisch correcte manier in de analyse opgenomen worden.

---

¹ Met de **eigen activiteiten** wil het cultuurcentrum aan de mensen van de regio een staalkaart bieden van de meest relevante cultuuruitingen. Het cultuurcentrum is zelf verantwoordelijk voor de organisatie van het initiatief en draagt bijgevolg de inhoudelijke, financiële en organisatorische verantwoordelijkheid. Daartegenover staan de **receptieve activiteiten** die uitgaan van een individuele of georganiseerde gebruiker die in het cultuurcentrum een professionele partner ziet op vlak van organisatie en infrastructuur. Eventueel kan deze gebruiker een beroep doen op de organisatorische, promotionele en zelfs inhoudelijke expertise van het cultuurcentrum. De waaier aan receptieve activiteiten is zeer breed: sommige activiteiten zijn voor een gesloten gezelschap (bijvoorbeeld privéfeesten, vergaderingen van verenigingen), andere activiteiten staan open voor iedereen (bijvoorbeeld een concert van een lokale harmonie).

Welke data we juist gebruiken wordt in sectie 3 belicht. Sectie 2 neemt de voornaamste literatuur omtrent de verklaring van cultuurparticipatie in Vlaanderen door en komt op basis daarvan tot enkele concretere onderzoeksvragen. Sectie 4 bespreekt de methode die we zullen toepassen bij de analyses, sectie 5 toont de verschillende resultaten en sectie 6 rondt dit artikel af met enkele conclusies en aandachtspunten voor het beleid.

2. Theoretische achtergrond en onderzoeksvragen

In het algemeen concentreert onderzoek rond cultuurparticipatie zich op sociaal-culturele en demografische determinanten zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Een recent model (en één van de meest complete) om cultuurparticipatie te verklaren op basis van individuele kenmerken werd ontwikkeld door het Steunpunt Re-creatief Vlaanderen. Lievens e.a. (2005) presenteren een verklarend model voor kunstenparticipatie, maar het was de ambitie van de auteurs dat het ontwikkelde model uitgebreid zou kunnen worden naar andere vormen van cultuurparticipatie. Voor de ontwikkeling van het model maakten zij gebruik van hun eigen survey naar cultuurparticipatie die uitgevoerd werd bij een aselechte steekproef van 3000 huishoudens waarvan alle leden tussen 14 en 85 jaar werden bevraagd over hun participatie aan het culturele leven.

Zij relateerden de publieke kunstenparticipatie van de Vlaming aan zijn/haar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, taakinhoud, kunstenparticipatie in het ouderlijke milieu, kunsteducatie, grootte van het sociaal vrijetijdsnetwerk, gezinsstatus en graad van urbanisatie van de woonplaats. De cultuurparticipatievariabele werd opgedeeld in drie categorieën zodat het verklaringsmodel ook iets kon zeggen over de intensiteit van de participatie. Het sterkste effect werd gevonden voor het opleidingsniveau. Dit is geen verrassing en een terugkerende conclusie in de meeste onderzoeken naar cultuurparticipatie (zie bijvoorbeeld De Haan & Knulst, 2000; Pauwels & Pickery, 2007). Toch is het opmerkelijk dat het netto-effect van opleiding zo sterk is, zelfs als er gecontroleerd wordt voor een reeks andere variabelen. Bemerkt dat er geen inkomensvariabele in het model werd opgenomen. De reden hiervoor is dat economische kapitaal geen belangrijke factor blijkt te zijn voor kunstenparticipatie. Een lager inkomen blijkt geen hinderpaal te zijn voor participatie (Colpaert e.a., 2008). Cultureel kapitaal is in dit verband veel belangrijker (Ganzeboom, 1989; Lievens e.a., 2005). Ook voor de andere variabelen worden netto-effecten gevonden, maar niet al de variabelen hebben dezelfde verklaringskracht. Het effect van geslacht is bijvoorbeeld relatief klein en afhankelijk van de vorm van cultuurparticipatie. Maar zeker voor het bibliotheekbezoek is er een significant effect van geslacht (zie ook Laermans, 2006; Colpaert e.a., 2007).

Eerder onderzoek op de SCV-survey toont aan dat de meeste effecten die gevonden werden in het onderzoek van het Steunpunt Re-creatief Vlaanderen ook van toepassing zijn op de SCV-data (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2006, 2007; Claeys & Elchardus, 2005; Pauwels & Pickery, 2007). Afhankelijk van hun beschikbaarheid zullen al deze variabelen dan ook opgenomen worden als predictoren op het individuele niveau van het model. De graad van urbanisatie van de woonplaats vormt hierop een uitzondering. Het onderzoek van het Steunpunt wilde met deze variabele voor een deel het lokale aspect van cultuur in rekening brengen, maar het blijft in hun model een kenmerk op het individuele niveau. Met het multiniveaumodel in dit artikel kunnen we het lokale aspect (en de aanbodkenmerken die hiermee verbonden zijn) modelleren op een hoger niveau en zo omgevingsfactoren, die in het model van Lievens e.a. (2005) ontbreken, opnemen in de analyse.

Academisch onderzoek naar en over aanboddata voor cultuur werd het laatste decennium in Vlaanderen hoofdzakelijk uitgevoerd door onderzoekers van het Centrum voor Modelling en Simulatie van de Hogeschool – Universiteit Brussel (HUB) (Colpaert & De Kepper, 1998; Colpaert e.a., 2002; Lauwerysen & Colpaert, 2004; Lauwerysen 2005, 2006; Colpaert e.a., 2007; Colpaert e.a., 2008). Het betreffende onderzoek van dat centrum concentreert zich op de geografisch spreiding van het podiumkunstenaanbod. Op basis daarvan wordt Vlaanderen ingedeeld in cultuurregio's. Het resultaat van deze oefening varieert van 22 tot 31 cultuurregio's (Colpaert e.a., 2002; Lauwerysen & Colpaert, 2004; Lauwerysen, 2005). Een cultuurregio is een omgeving rond een (aantal) gemeente(n) waar 80% van de participanten aan het cultuuraanbod wonen. De bepaling van de kerngemeenten gebeurt op basis van de densiteit van het podiumaanbod en het aantal inwoners. Het afbakenen van de regio's houdt rekening met de densiteit van het aanbod in de eigen gemeente en de invloed van en op andere gemeenten. Deze invloed wordt eveneens bepaald door de densiteit van het aanbod, maar ook door de afstand en door het aantal inwoners. De theoretisch vooropgestelde cultuurregio's werden gevalideerd door participatiegegevens van het publieksonderzoek.

In een andere analyse worden de Vlaamse gemeenten opgedeeld in zes clusters gaande van een cluster met gemeenten met een sterk cultureel aanbod tot een cluster met gemeenten met een zwak cultureel aanbod. Met deze indeling in clusters leggen Lauwerysen & Colpaert (2004) de link tussen data van publieksonderzoek bij podiumkunsten (muziek, dans en theater) en het aanbod voor podiumkunsten. Deze auteurs onderzochten het gebruik van het aanbod en de invloed van de afstand tot het aanbod op de participatie. Eén van de conclusies was dat inwoners van gemeenten met een sterk aanbod meer participeerden dan inwoners van gemeenten met een zwak aanbod. Bij deze bevinding kan echter een kritische noot geplaatst worden. Steden met een sterk cultuuraanbod hebben vaak hoge concentraties van hoogopgeleiden en hoge inkomens. Het is aannemelijk te stellen dat inwoners van cultuurrijke gemeenten niet

alleen meer participeren door het hoge aanbod in hun woonplaats maar ook omdat ze behoren tot sociale klassen die cultureel meer actief zijn. Een andere, vrij voor de hand liggende, conclusie was dat het aantal participanten afneemt naarmate de afstand tot het aanbod groter wordt. Een relatief groot deel van de participanten is afkomstig uit de onmiddellijke nabijheid van de plaats van de voorstelling. Interessant is wel dat de samenstelling van het publiek verandert afhankelijk van de afgelegde afstand. Jongeren zijn bereid een grotere afstand af te leggen en mensen met een lage opleiding zijn minder bereid om zich ver te verplaatsen voor cultuur dan mensen met een hoge opleiding.

Het onderzoek van Lauwerysen (2005, 2006) bouwt hierop verder en onderzoekt de impact van het aanbod aan podiumkunsten en het filmaanbod. Om na te gaan of er een netto-effect is van het aanbod op de participatie, worden in die analyse geslacht, leeftijd en opleidingsniveau onder controle gehouden met behulp van indirecte standaardisatie. In de 6 onderscheiden clusters (zie hierboven) werd het aantal daadwerkelijke participanten vergeleken met het aantal verwachte participanten, gegeven de verdeling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau in de betrokken cluster. Participatiecijfers kwamen van de cultuurparticipatiesurvey van het Steunpunt Re-Creatief Vlaanderen. De voor de standaardisatie noodzakelijke populatiegegevens werden gehaald uit de Algemene Socio-Economische Enquête 2001 (de laatst beschikbare Volkstelling). De resultaten toonden inderdaad een verband tussen cultuurparticipatie en aanbod, ook onder controle van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Maar het effect was enkel duidelijk bij een heel groot aanbod. Toch concludeerde Lauwerysen dat er voldoende grond was om de hogere participatie van inwoners van grote steden te verklaren vanuit het aanbod. Dit werd genuanceerd in die zin dat er tegelijkertijd geconcludeerd werd dat er meer cultureel geïnteresseerden in deze gemeenten wonen. Hierdoor kwam de vraag naar boven of de hoge participatie een gevolg is van het aanbod. Mogelijk komen deze cultureel geïnteresseerde mensen omwille van het aanbod in deze steden wonen.

Dit artikel heeft de bedoeling om de link tussen aanbod en participatie verder te onderzoeken met een andere methode: multiniveau-analyse, een techniek die uitermate geschikt is om hiërarchisch gestructureerde onderzoekspopulaties te analyseren. Respondenten (al dan niet cultuurparticipanten) die wonen in gemeenten (met een divers aanbod) vormen zo'n hiërarchisch gestructureerde populatie. Multiniveau-analyses hebben een groter statistische onderscheidingsvermogen dan de geaggregeerde analyses van het effect van het aanbod die tot nu hebben plaatsgevonden.

Een laatste inspiratiebron voor de onderzoeksvragen vormt het gebruikersonderzoek bij bibliotheken en cultuurcentra (Glorieux e.a., 2005a; Glorieux e.a., 2005b; Colpaert e.a., 2007). De interessantste conclusie van dat gebruikersonderzoek betreft het verschillend gebruik van het

aanbod door de verschillende sociale groepen. De verklaring hiervoor vinden de auteurs bij de verschillen in het aanbod. De onderzoekers vonden bijvoorbeeld dat het verschil volgens opleidingsniveau groter is in stedelijke bibliotheken met een heel groot aanbod dan in kleine bibliotheken in kleine gemeenten. Dit ondersteunt het idee dat de invloed van het opleidingsniveau op de participatie (in dit geval bibliotheken) verschillend zou kunnen zijn tussen gemeenten. Een andere interessante conclusie betreft de participatie volgens geslacht. De onderzoekers vonden duidelijk minder mannelijke (35%) dan vrouwelijke (65%) bibliotheekgebruikers en deze ongelijkheid is scherper voor bibliotheken met een klein aanbod dan voor bibliotheken met een groter en meer divers aanbod. Als de onderzoekers het concrete gebruik van materialen in detail bekeken, bleek dat driekwart van de fictie wordt ontleend door vrouwen terwijl twee derden van de CD's wordt ontleend door mannen. Zodoende lijken kenmerken van de collectie een impact te hebben op de proportie mannelijke en vrouwelijke gebruikers.

Voor de bezoekers van cultuurcentra zijn de verschillen volgens demografische kenmerken minder sterk dan voor openbare bibliotheekbezoekers. "Zware gebruikers" van het podiumkunstenaanbod van de cultuurcentra kenmerken zich wel door een hoger opleidingsniveau en door een overwicht van vrouwen. Het geslachtseffect houdt echter niet stand in een multivariaat model.

Dit onderzoek paste het model ontwikkeld door het Steunpunt Re-creatief Vlaanderen toe op bibliotheekbezoek en op participatie aan de activiteiten van cultuurcentra. In het algemeen waren de resultaten min of meer gelijklopend aan deze van de oefening van het Steunpunt. Maar een belangrijke bevinding was dat de "graad van urbanisatie van de woonplaats" geen effect blijkt te hebben in een multivariaat model voor bibliotheekbezoek noch voor participatie aan activiteiten van cultuurcentra. Kennelijk is sociale afstand belangrijker om cultuurparticipatie te verklaren dan geografische afstand of kenmerken van urbanisatie.

Uit de besproken literatuur over de band tussen aanbod en participatie, leiden wij enkele onderzoeksvragen af, die we met behulp van multiniveau-analyses proberen te beantwoorden.

De centrale onderzoeksvraag luidt:

Is er een invloed van kenmerken van het culturele aanbod van de gemeente waar iemand woont (aantal podiumvoorstellingen, grootte van de bibliotheekcollectie,...) op de culturele participatie, en dit onder controle van socio-demografische variabelen?

In de opbouw naar deze onderzoeksvraag kijken we in eerste instantie of er verschillen zijn in cultuurparticipatie tussen gemeenten en of die verschillen dezelfde zijn voor verschillende vormen van cultuurdeelname, meer bepaald podiumkunstenbezoek (dans, theater en muziek-

voorstellingen) en bibliotheekbezoek? In tweede instantie gaan we ook na of die verschillen stand houden na controle voor individuele variabelen zoals leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en huishoudtype.

Bijkomende onderzoeksvragen hebben betrekking op het samenspel tussen individuele variabelen en gemeentelijke kenmerken. Voor het bijwonen van podiumvoorstellingen kijken we hierbij naar het effect van opleidingsniveau. Hoger opgeleiden zouden immers meer bereid zijn om zich te verplaatsen voor hun cultuurparticipatie. In het multiniveaumodel kan dit zich uiten door een toevalseffect voor opleidingsniveau en/of door een interactie-effect van opleiding en aanbod. De onderzoeksvragen luiden dan:

Heeft opleidingsniveau in alle gemeenten hetzelfde effect op de cultuurparticipatie? Of verschilt de impact die het opleidingsniveau heeft op de participatie tussen de gemeenten?

Is er een interactie tussen het effect van het aantal podiumvoorstellingen in de woongemeente en het effect van het opleidingsniveau?

Voor bibliotheekbezoek kunnen vergelijkbare onderzoeksvragen afgeleid worden met betrekking tot het effect van geslacht. Uit het gebruikersonderzoek blijkt immers dat mannen meer aange trokken worden door het audiovisuele aanbod. Dit leidt tot volgende concrete onderzoeksvragen:

Heeft geslacht in alle gemeenten hetzelfde effect op het bibliotheekbezoek?

Is er een interactie tussen het effect van het aantal audiovisuele materialen en het effect van het geslacht?

In eerste instantie wil dit artikel natuurlijk een antwoord bieden op de centrale onderzoeksvraag. Die onderzoekt de (netto-)impact van het aanbod op de participatie. Gegeven het beschikbare materiaal kunnen we "het aanbod" ruimer invullen bij de analyse van het bibliotheekbezoek dan bij de analyse van de kunstenparticipatie. Voor bibliotheekbezoek kan niet alleen de grootte van de collectie in beschouwing worden genomen en het aandeel van gedrukte en audiovisuele materialen daarin, maar bijvoorbeeld ook het aantal openingsuren of het aantal klantvriendelijke openingsuren (weekend en avond) en de hoogte van het lidgeld. Voor podiumkunstenbezoek gaat het eigenlijk uitsluitend over het aantal voorstellingen (van de verschillende podiumkunsten) en/of de densiteit ervan (het aantal voorstellingen per inwoner).

In de volgende sectie belichten we de data die we zullen gebruiken bij het zoeken naar een antwoord op deze onderzoeksvragen.

3. Data

Wij maken gebruik van twee soorten databestanden, een persoonsbestand afkomstig uit de SCV-survey en een gemeentelijk bestand met aanbodata. Voor de surveydata voegen we de jaren 2006 en 2007 samen om zowel het aantal respondenten als het aantal gemeenten wat groter te maken. Uiteindelijk kunnen we voor de analyse van het podiumkunstenbezoek 2.989 respondenten uit 177 gemeenten gebruiken en voor de analyse van het bibliotheekbezoek 2.952 respondenten uit 172 gemeenten. Het verschil is het gevolg van (niet-)beschikbare aanbodata. De volgende variabelen zijn beschikbaar in de SCV-data om te modelleren als onafhankelijke variabelen op het individuele niveau: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, huishoudtype en het al dan niet hebben van betaald werk. Het samenvoegen van de jaargangen 2006 en 2007 is voor deze surveydata gerechtvaardigd omdat de participatiegraden vrij stabiel zijn over de jaren heen (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2007).

De aanbodata voor de bibliotheken zijn deze die geregistreerd werden door het Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen (ASCW). De kwaliteit van deze data is sterk verbeterd sinds de creatie van BIOS 2 in 2006 (ASCW, 2008). Een zeer uitgebreide set van kenmerken van het aanbod is beschikbaar: collectie, verdeling in soorten collectie, openingsuren, aantal bedieningspunten... Bijna elke gemeente heeft een openbare bibliotheek, dus de data zijn beschikbaar op dit niveau. De data worden jaarlijks bijgehouden en gepubliceerd. Voor deze analyse gebruiken we het gemiddelde van de gegevens van 2006 en 2007. Er is natuurlijk een zeer grote correlatie tussen de waarden voor 2006 en deze voor 2007.

Voor de aanbodata van de podiumkunsten maken we voornamelijk gebruik van het werk van Colpaert e.a. (2008). Die data bevatten ondermeer voor alle gemeenten van het Vlaamse Gewest en voor de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het aantal podiumvoorstellingen, opgedeeld in het aantal dans-, theater-, en muziekvoorstellingen. Op basis hiervan kunnen makkelijk indexen berekend worden zoals het aantal voorstellingen per inwoner. Deze aanbodata slaan op het seizoen 2006-2007. Nadeel van deze data is dat ze decentraal ingegeven werden zodat controle op de kwaliteit en volledigheid moeilijk is. Er kan vanuit gegaan worden dat deze data voor grotere steden beter ingevuld werden dan voor kleinere gemeenten. Doordat activiteiten ingegeven werden op thema zijn bovendien dubbele registraties mogelijk (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2009). Aangezien deze gegevens voorradig zijn voor alle gemeenten, zijn ze desalniettemin het meest bruikbaar voor ons onderzoek.

We hanteren een twee-niveau model met respondenten genest in gemeenten. Een evidente kritiek op dit model luidt dat de cultuurparticipatie niet noodzakelijk in de eigen gemeente

moet plaatsvinden. Dat klopt natuurlijk, maar vormt op zich geen probleem als we de vraag proberen te beantwoorden of een groot lokaal aanbod cultuurparticipatie bevordert. In de volgende sectie en in de conclusie van dit artikel komen we hierop terug. Toch hebben we ook getest of een iets ruimer aanbod dan louter het gemeentelijke misschien een invloed heeft op de participatie. Hiervoor baseren we ons op de in sectie 2 reeds vermelde cultuurregio's. De indeling in regio's gaat uit van de veronderstelling dat mensen voornamelijk aan cultuur participeren in de eigen gemeente en de kerngemeente(n) van de regio's waartoe de eigen gemeente behoort. Op basis van deze veronderstelling kan een bijkomende aanbodvariabele berekend worden. Die berekening vergt wel een aantal beslissingen. Het aantal voorstellingen is eigenlijk niet bruikbaar omdat kerngemeenten er slecht zouden uitkomen. Voor niet-kerngemeenten wordt dan immers de som gemaakt van het eigen aantal voorstellingen met het aantal voorstellingen in de kerngemeente(n) van de regio's waartoe die niet-kerngemeenten behoren. Ook gemeenten die tot meerdere cultuurregio's behoren zouden zo per definitie een groter aanbod hebben, wat natuurlijk niet correct is. Een index die een optelsom vormt van het eigen aanbod in de gemeente gedeeld door het aantal inwoners in de gemeente en het aanbod in de kerngemeente(n) van de regio('s) waartoe de gemeente behoort, gedeeld door het totale aantal inwoners van die regio('s) geeft waarschijnlijk een correctere inschatting van het "regionale" aanbod voor een bepaalde gemeente en kan wel opgenomen worden in de analyse.

$$\text{regionale aanbod gemeente} = \frac{\text{aanbod eigen gemeente}}{\text{inwoners gemeente}} + \frac{\text{aanbod in de kerngemeente(n) van de regio('s)}}{\text{totaal aantal inwoners van de regio('s)}}$$

Naast deze data over het aantal voorstellingen, kunnen we nog kijken naar de aanwezigheid van een gesubsidieerd cultuurcentrum in de gemeente. Gesubsidieerde cultuurcentra worden bovendien ingedeeld volgens categorie. In 2008 telde Vlaanderen 64 cultuurcentra, waarvan de grootstedelijke centra Antwerpen en Brussel een speciaal statuut hebben. Daarnaast zijn er nog 3 categorieën: A, B en C. Cultuurcentra van categorie A zijn te vinden in de centrumsteden en daar gelden de hoogste infrastructuureisen. De 11 cultuurcentra in deze categorie moeten voldoen aan deze ambitieuze infrastructuureisen omdat ze instaan voor een ruim werkingsgebied. Voor categorie B en C zijn er aangepaste infrastructuurvereisten, zowel op vlak van grootte als van uitrusting. Momenteel zijn er 20 cultuurcentra in de categorie B en 31 in de categorie C².

² De stad Gent beschikt niet over een cultuurcentrum maar krijgt van de Vlaamse overheid op basis van artikel 76 uit het decreet lokaal cultuurbeleid een toelage om de functie van een cultuurcentrum uit te bouwen complementair aan het bestaande aanbod in de aanwezige infrastructuur van de stad (De Smet e.a., 2009). In de analyses wordt Gent bij de grootstedelijke categorie gerekend.

Dankzij een kwaliteitsvolle gegevensregistratie van het Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassen (ASCW) zijn er voor de cultuurcentra sinds 2005 gedetailleerde aanbodgegevens beschikbaar. De nauwkeurigheid hiervan ligt hoger dan andere beschikbare aanboddata. Probleem hierbij is wel dat de cultuurcentra niet de enige cultuurspreiders in Vlaanderen zijn. Ook de gemeenschapscentra, kunstcentra, theaterwerkplaatsen... staan in voor een deel van de cultuurspreiding. De data van ASCW zijn enkel beschikbaar voor de cultuurcentra gesubsidieerd via het decreet lokaal cultuurbeleid. Zo zijn ze moeilijk bruikbaar in het vooropgezette multiniveaumodel, zelfs als we rekening houden met de indeling in culturregio's. Er zijn immers meer cultuurcentra dan culturregio's. Het is (vrijwel) onmogelijk om voor alle gemeenten te bepalen wat het culturele aanbod is dat verzorgd wordt door gesubsidieerde cultuurcentra. Daarom halen we de variabelen voor het aantal voorstellingen enkel uit de data van Colpaert e.a. (2008) en niet uit de gegevensregistratie bij de cultuurcentra van het agentschap (ASCW).

Voor onze analyse worden de verschillende gemeentelijke kenmerken (aantal voorstellingen, aanwezigheid cultuurcentrum, collectiedata,...) dus gekoppeld aan de individuele surveydata. We gaan er met andere woorden vanuit dat inwoners van dezelfde gemeente hetzelfde aanbod hebben. Dit is natuurlijk ook niet 100% correct. De woonplaats binnen de gemeente heeft ook een impact op de nabijheid van het aanbod. Maar deze vereenvoudiging is wel noodzakelijk voor de analyse.

4. Methode

Bij de analyses in dit artikel beschouwen we de samengevoegde data als een hiërarchisch gestructureerde onderzoekspopulatie. Respondenten wonen of "zijn genest" in gemeenten en we relateren de participatie van de respondent aan het aanbod in zijn of haar woongemeente. De participatie kan ook buiten de eigen gemeente plaatsvinden en theoretisch kan die mogelijkheid voorzien worden in de analyse. In een zogenaamd "multiple membership-model", zou bijvoorbeeld ook de informatie van andere, naburige gemeenten gekoppeld kunnen worden aan respondenten. Maar in de praktijk is zo'n koppeling onmogelijk. Je zou immers niet alleen van participanten moeten weten waar ze participeren, maar ook van niet-participanten waar ze zouden kunnen participeren. Ook de indeling in culturregio's biedt onvoldoende houvast om zulke koppeling te maken. Voor bijwonen van podiumkunsten kunnen we op basis van die indeling wel het regio-aanbod opnemen in de analyse (wat dan voor alle inwoners van één bepaalde gemeente gelijk is), voor het bibliotheekbezoek beperken we ons sowieso tot het aanbod in de eigen gemeente. Maar bij beide analyses gaan we uit van een hiërarchisch

gestructureerde populatie en een eenvoudig multiniveaumodel. Ook dat eenvoudig model laat echter conclusies toe over de invloed van het lokale aanbod op de participatie. Op basis van die multiniveaumodellen kan bijvoorbeeld perfect gesteld worden of een groot aanbod in de eigen gemeenten al dan niet de kans op participatie verhoogt.

Wij onderzoeken de podiumkunstenparticipatie en het bibliotheekbezoek telkens met enkele verschillende multiniveaumodellen. In het **nulmodel** wordt eenvoudig de variantie van de afhankelijke variabele opgedeeld in een individueel deel en een gemeentelijk deel. Zo kan nagegaan worden of er (aanzienlijke) gemeentelijke variatie is in cultuurdeelname. Hoe groter de gemeentelijke variatie, hoe belangrijker de impact van de plaats waar iemand woont op zijn/haar kans om cultuurparticipant te zijn.

Het aandeel van de variantie op het gemeentelijke niveau kan worden aangeduid met een correlatiemaat, de intraklassecorrelatie (ICC). Die varieert tussen 0 en 1; 0 duidt er op dat er geen verschillen zijn tussen de gemeenten, een waarde gelijk aan 1 geeft aan dat de gemeente waar iemand woont volledig de kans op cultuurdeelname bepaalt. Bij deze maat horen wel enkele relativeringen. Ten eerste is het bepalen van de significantie van de variantie op gemeentelijk vlak niet evident en dat geldt ook voor de ICC. Een test op basis van de standaardfout van de variantie voldoet niet. Verschillende alternatieven zijn en worden ontwikkeld, maar zijn nog niet ruim ingeburgerd (zie bijvoorbeeld Verbeke & Molenberghs, 2003). Verder zijn de afhankelijke variabelen van onze analyses dichotoom (participant: ja/nee). De berekening van de ICC voor modellen met niet-metrische afhankelijke variabelen is evenmin evident. Er zijn verschillende benaderingen, maar geen enkele is ideaal (Bingenheimer & Raudenbush, 2004). Bovendien zijn er weinig referentiewaarden. Wat is een hoge ICC? Twisk (2006) stelt dat in cross-sectioneel onderzoek zelden ICC-waarden hoger dan 0,20 worden aangetroffen. Ter vergelijking kan er ook gekeken worden naar de vele voorbeelden van multiniveau-analyse bij onderzoek naar de kwaliteit van surveydata. Hoewel het bestaan van interviewereffecten algemeen erkend wordt, rapporteert Groves (1989) doorgaans ICC-waarden lager dan 0,02. In die zin moet de bekomen intraklassecorrelatie voor logistische modellen zeker niet afgemeten worden aan standaarden zoals gebruikt bij bijvoorbeeld de Pearson correlatiecoëfficiënt. Ten slotte sluiten (zeer) lage ICC-waarden niet uit dat er toch effecten kunnen zijn van kenmerken van het hogere niveau en vice versa (Bingenheimer & Raudenbush, 2004). In ons concrete geval: zelfs als de ICC aangeeft dat de verschillen tussen de gemeenten beperkt zijn, en dus dat het individuele niveau (veel) belangrijker is voor de verklaring van cultuurdeelname, is het mogelijk dat gemeentelijke aanbodvariabelen toch een bijkomende verklarende waarde hebben voor de afhankelijke variabele. De gerapporteerde ICC-waarden zijn daarom vooral indicatief, maar omdat wij steeds dezelfde benadering gebruiken, de zogenaamde latente variabele methode (zie bijvoorbeeld Goldstein e.a., 2002) kunnen ze wel vergeleken worden.

In **model 1** nemen we de respondentkenmerken op in het model. Dat zijn leeftijd (in 7 categorieën: 18-24, 25-34, 35-44, 45-54, 55-64, 65-74 en 75-85), geslacht, opleidingsniveau (in 5 categorieën: ten hoogste een diploma lager onderwijs, lager secundair onderwijs, hoger secundair onderwijs, hoger onderwijs en volgt voltijds dagonderwijs), het al dan niet hebben van betaald werk en huishoudtype (in 6 categorieën: woont bij ouders, woont alleen, woont niet met partner maar wel met kind(eren), woont met partner, woont met partner en kind(eren), andere). We bouwen hier verder op het gevalideerde model van kunstenparticipatie beschreven in Lievens e.a. (2005) en gebruiken dit model 1 om na te gaan of de gemeentelijke variatie al dan niet daalt wanneer gecontroleerd wordt voor de individuele kenmerken.

In **model 2** tonen we de effecten van de gemeentelijke variabelen, zo die er zijn. Dat zijn dus de aanbod- en collectievariabelen.

De onderzoeksvragen over variaties in het effect van de individuele kenmerken en over interacties tussen individuele kenmerken en gemeentelijke kenmerken worden in afzonderlijke modellen getest. Die verschillende modellen worden niet gerapporteerd, maar we komen er op het einde van de bespreking van de resultaten wel op terug.

Bij de verschillende modellen hebben we vooral aandacht voor de varianties op gemeentelijk niveau en de effecten van de woongemeentekenmerken. Significanties van de varianties op het niveau van de gemeente worden niet vermeld, omwille van de hoger vermelde technische moeilijkheden daarbij. Van de woongemeentekenmerken tonen we alleen deze met significante effecten ($p < 0,05$). De effecten van de variabelen op individueel niveau zijn steeds gelijklopend aan de bevinding van voorgaand onderzoek (Lievens e.a. 2005; Pauwels & Pickery, 2007). Bijgevolg laten we de parameterschattingen daarvan achterwege.

Alle modellen werden geschat met MLwiN, specifieke software voor multiniveau-analyse. Logistische regressiemodellen worden in MLwiN geschat met een benaderingsmethode, meer bepaald "Penalised Quasilielihood met een tweede orde Taylor linearisatie", in het Engels afgekort als "Second Order PQL". Bij sommige modellen waren er echter convergentieproblemen omdat de geschatte variantie op niveau 2 gelijk was aan 0. In dat geval werd er overgeschakeld naar "First Order PQL".

5. Resultaten

In eerste instantie bespreken we de resultaten voor podiumkunstenparticipatie in het algemeen, daarna voor de afzonderlijke vormen daarvan (theater, dans en muziekvoorstellingen). Als laatste vorm van cultuurdeelname kijken we naar het bibliotheekbezoek.

5.1. Algemene podiumkunstenparticipatie

Op basis van de vragen naar het bijwonen van muziek-, theater- en dansvoorstellingen, werd een participatievariabele ontwikkeld analoog aan de algemene cultuurparticipatievariabele (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2007). Niet-participanten hebben tijdens het jaar voorafgaand aan de survey geen enkele dans-, theater- of muziekvoorstelling bezocht. Incidentele bezoekers hebben het afgelopen jaar één podiumvoorstelling bijgewoond en participanten hebben meerdere podiumvoorstellingen bijgewoond, hetzij van dezelfde vorm, hetzij van verschillende vormen. Volgens deze definitie is ongeveer 1/3 non-participant, 1/4 participant en de rest incidentele bezoeker (zie tabel 1).

Tabel 1. Podiumkunstenparticipatie

participatie	percentage
non-participant	32,4
incidentele bezoeker	44,1
participant	23,5

Deze categorisering op basis van ordinale variabelen steunt op een theoretische indeling van het kunstenpubliek en is ook gebruikelijk in cultuurparticipatieonderzoek (zie bijvoorbeeld Lievens e.a., 2005, 54). Opname van deze variabele in een multiniveau multinomiale regressie leidde spijtig genoeg in MLwiN tot convergentie- en schattingsproblemen. Bijgevolg hebben we 2 aparte binaire multiniveau logistische regressies geschat. Dat is minder efficiënt en eigenlijk ook een vorm van herhaald testen, maar de beperkingen van het model en de software noopten ons hiertoe. We maakten bijgevolg twee dichotome variabelen voor podiumkunstenparticipatie. In de ruime definitie rekenen we ook de incidentele bezoekers bij de participanten, in de enge definitie worden de incidentele bezoekers bij de non-participanten gerekend.

De resultaten van de analyse voor kunstenparticipatie in ruime zin worden beschreven in tabel 2.

Tabel 2. Multiniveau-analyse van podiumkunstenparticipatie – ruime definitie

	nulmodel		model 1	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,101	0,042	0,060	0,040
geschatte intra-klasse correlatie	0,030			

Het nulmodel toont dat het gemeentelijk aandeel van de variantie van de afhankelijke variabele eerder klein is. Dit is een indicatie dat de podiumkunstenparticipatie veel meer bepaald wordt door de persoonskenmerken dan door de gemeente waar iemand woont. Na opname van de individuele kenmerken (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, huishoudtype en het hebben van betaald werk) daalt die gemeentelijke variantie verder.

Belangrijker voor onze onderzoeksvragen is echter dat er geen enkele gemeentelijke variabele is die een effect heeft op kunstenparticipatie (ruime definitie). Of er in de gemeente een cultuurcentrum is (en zo ja welk), of de gemeente een kerngemeente is van een cultuurregio, het aantal podiumvoorstellingen in de gemeente (in absolute cijfers of in verhouding tot het aantal inwoners, al dan niet rekening houdend met de cultuurregio's), geen van deze kenmerken lijkt podiumkunstenparticipatie te beïnvloeden! Een mogelijke verklaring hiervoor vormt het grote aanbod dat relatief goed verspreid is over gans Vlaanderen.

Als we kijken naar de kunstenparticipatie in striktere zin, zien de resultaten er anders uit, zoals tabel 3 toont.

De intraklassecorrelatie wordt in dit model nog een beetje lager ingeschat dan in het vorige. Belangrijker is echter dat de gemeentelijke kenmerken hier wel significante effecten blijken te hebben. Inwoners van kerngemeenten van cultuurregio's of van gemeenten met veel podiumvoorstellingen hebben een grotere kans om cultuurparticipant te zijn. "Echte" participanten wonen dus wel degelijk vaker in cultuurrijke gemeenten. Dat zijn over het algemeen ook grotere gemeenten. Zo is het niet verwonderlijk dat ook het aantal inwoners een significant effect heeft. Bemerkt wel dat deze 3 gemeentelijke kenmerken alleen een significant effect hebben als zij afzonderlijk opgenomen worden in het model. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien zij natuurlijk sterk correleren. Gemeenten worden bestempeld als kerngemeente van een cultuurregio op basis van de densiteit van het aanbod en op basis van het aantal inwoners. De opname van die variabelen reduceert de overblijvende gemeentelijke variantie overigens tot 0. Het aantal voorstellingen per inwoner heeft ook een positief effect, maar is net niet significant ($p = 0,056$), maar bij opname ervan wordt de variantie op gemeentelijk

niveau eveneens op 0 geschat. Zoals aangegeven werd niet alleen het effect van het gemeentelijke aanbod getest, maar ook het effect van regioaanbod voor een bepaalde gemeente. Dat regioaanbod heeft geen significant effect. Dit geldt eveneens voor de aan- of afwezigheid van een gesubsidieerd cultuurcentrum.

Tabel 3. Multiniveau-analyse van podiumkunstenparticipatie – strengere definitie

	nulmodel		model 1		model 2	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,056	0,037	0,028	0,032	0,000	0,000
gemeentelijke kenmerken kerngemeente van een cultuurregio of aantal podiumvoorstellingen of aantal inwoners					0,201	0,091
					4,9 e-5	2,2 e-5
					8,3 e-7	3,5 e-7
geschatte intra-klasse correlatie	0,017					

Een vergelijking van de analyses van tabellen 2 en 3 leert dus dat het gemeentelijke aanbod geen effect heeft als podiumkunstenparticipatie ruim wordt opgevat, maar wel indien een strengere definitie wordt gevolgd. Een voor de hand liggende conclusie is dat het gemeentelijke aanbod minder of niet bepalend is voor incidenteel bezoek, maar wel voor de meer frequente participatie. Het gemeentelijke aanbod heeft m.a.w. pas echt effect als de analyse beperkt wordt tot de participant (= wie in één jaar meerdere voorstellingen heeft bijgewoond).

5.2. Afzonderlijke vormen van podiumkunsten

We hebben dezelfde analyses overgedaan voor de verschillende vormen van podiumkunsten afzonderlijk. De afhankelijke variabelen hebben we daarbij opnieuw gedichotomiseerd: meerdere voorstellingen bezocht het afgelopen jaar versus geen of maximum 1 voorstelling bezocht. De geschatte variantie op gemeentelijk vlak ligt het laagst bij het bezoek van een dansvoorstelling, maar hierbij dient wel opgemerkt dat regelmatig bezoek van een dansvoorstelling eerder zelden voorkomt. Voor theaterbezoek en het bijwonen van muziekvoorstellingen zijn de geschatte intraklassecorrelatiecoëfficiënten gelijk. Iets meer dan 3% van de variantie in het

bijwonen van dergelijke podiumvoorstellingen kan geduid worden als gemeentelijke variatie. Het overgrote deel van de te verklaren variantie situeert zich dus op het individuele niveau. De opname van de individuele predictoren van kunstendeelname zorgt voor een daling van de gemeentelijke variantie, wat erop wijst dat een deel van de gemeentelijke variatie teruggebracht kan worden tot een andere populatiesamenstelling in termen van geslacht, leeftijd, huishoudtype, opleidingsniveau en het hebben van betaald werk. Maar zeker voor theater en muziekvoorstellingen blijven er wel (beperkte) verschillen tussen gemeenten in de participatie na controle voor die individuele kenmerken.

Tabel 4. Multiniveau-analyse van theaterbezoek

	nulmodel		model 1	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,122	0,043	0,102	0,042
geschatte intra-klasse correlatie	0,036			

Tabel 5. Multiniveau-analyse van bezoek dansvoorstelling

	nulmodel		model 1	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,067	0,064	0,008	0,046
geschatte intra-klasse correlatie	0,020			

Tabel 6. Multiniveau-analyse van bezoek muziekvoorstelling

	nulmodel		model 1	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,123	0,041	0,096	0,042
geschatte intra-klasse correlatie	0,036			

Bij geen van de 3 afzonderlijke kunstvormen is er echter een effect van het aanbod. Noch het gemeentelijk aanbod, noch het regioaanbod blijkt te zorgen voor een significante toename van de kans op deelname. We vinden dus alleen een significant effect van het aanbod als we podiumkunstenparticipatie globaal en strikt definiëren: regelmatige deelname aan verschillende genres van podiumkunsten. De verklaring voor deze – op het eerste gezicht – tegenstrijdige resultaten zou wel eens heel eenvoudig kunnen zijn. Voor de afzonderlijke vormen van podi-

umkunsten vinden we telkens een niet-significant positief effect. De optelsom van deze drie positieve effecten resulteert wel in een significant effect als we algemene kunstenparticipatie als afhankelijke variabele nemen.

5.3. Bibliotheekbezoek

Voor de analyse van bibliotheekbezoek hebben we ook een dichotome variabele aangemaakt. Wie het afgelopen jaar minstens meerdere keren een bibliotheek heeft bezocht, beschouwen we als een bibliotheekgebruiker. De resultaten van verschillende modellen die we voor deze afhankelijke variabele getest hebben, worden weergegeven in tabel 7.

Tabel 7. Multiniveau-analyse van bibliotheekbezoek

	nulmodel		model 1	
	parameter	st.fout	parameter	st.fout
variantie op gemeenteniveau	0,042	0,030	0,045	0,035
geschatte intra-klasse correlatie	0,013			

	model 2		of	model 2		
	parameter	st.fout		parameter	st.fout	
variantie op gemeenteniveau	0,015	0,028		variantie op gemeenteniveau	0,023	0,030
gemeentelijke kenmerken				gemeentelijke kenmerken		
aantal audiovisuele materialen in open kast per inwoner	0,408	0,176		aantal PC's met internet per 1000 inwoners	0,842	0,320
en				en		
aantal klantvriendelijke openingsuren hoofdbibliotheek	0,034	0,017		aantal klantvriendelijke openingsuren hoofdbibliotheek	0,050	0,017

De analyses in tabel 7 tonen dat de intraklassecorrelatie voor regelmatig bibliotheekbezoek (zeer) laag geschat wordt, maar de variantie op gemeenteniveau daalt wel niet na opname van de individuele kenmerken. Interessanter is het effect van de gemeentelijke bibliotheekkenmerken. Het aantal klantvriendelijke uren van de hoofdbibliotheek blijkt een positief effect

te hebben op het bibliotheekbezoek. Daarnaast is er ook een positief effect van het aanbod aan audiovisuele materialen of het aantal PC's met internet dat ter beschikking is. Als deze variabelen gelijktijdig worden opgenomen in het model, is geen van beide significant, wat eveneens een gevolg is van multicollineariteit. Andere bibliotheekkenmerken, zoals bijvoorbeeld de grootte van het aanbod aan gedrukte materialen, of de hoogte van het lidgeld en het leengeld blijken geen significant effect te hebben. De conclusie lijkt te zijn dat inwoners van gemeenten waarvan de bibliotheek zich meer richt op nieuwe media een grotere kans hebben om regelmatig bibliotheekbezoeker te zijn. Die gerichtheid op nieuwe media uit zich zowel in de collectie audiovisuele media als in de aanwezigheid van pc's met internetaansluiting.

5.4. Meer complexe modellen voor specifieke onderzoeksvragen

Voor de specifieke onderzoeksvragen hebben we nagegaan of het effect van één van de individuele kenmerken verschilt van gemeente tot gemeente. Maar bij geen enkele van de multiniveau-analyses was er evidentie voor wat in het Engels "random slopes" wordt genoemd. Evenmin konden we een interactie vaststellen tussen individuele kenmerken en aanbodvariabelen. Voor de onderzoeksvraag over de band tussen bibliotheekbezoek, geslacht en de aanwezigheid van audiovisuele materialen zijn er wel vage aanwijzingen in die richting. Als we in het model van tabel 7 het effect van geslacht laten variëren van gemeente tot gemeente wordt die variantie niet automatisch op 0 geschat. Bij andere random slopes is dat wel meestal het geval. En de interactie tussen geslacht en het aanbod aan audiovisuele materialen is niet significant, maar opname ervan heeft wel een grote impact op zowel het effect van geslacht als op de geschatte variantie op gemeentelijk vlak. Dat kunnen aanwijzingen zijn dat gemeenten waarvan de bibliotheek zich meer richt op nieuwe media ook een mannelijker publiek aantrekken, of dat het verschil in het aandeel mannelijke en vrouwelijke bezoekers in die gemeenten kleiner is dan het gemiddelde verschil. Maar uiteindelijk bleek het interactie-effect niet significant en ook de opname van de "random slope" leidde niet tot een verbetering van het model, ook al is de significantietest daarvoor slechts benaderend³.

Voor de andere meer specifieke onderzoeksvraag was het antwoord ook negatief. Het is wel niet zo makkelijk om bij het model van tabel 3 na te gaan of het effect van opleidingsniveau op kunstparticipatie verschilt van gemeente tot gemeente, omdat opleidingsniveau opgedeeld is in 5 categorieën. Voor elk van de dummies of effecten die hiervoor opgenomen worden in het model, kan een random slope geschat worden. Net zoals bij het effect van geslacht op bibliotheekge-

³ Bij een test van een random slope op basis van de standaardfout wordt het statistisch onderscheidingsvermogen onderschat.

bruik wordt er soms een variantie geschat, maar die lijkt nooit tot een echte modelverbetering te leiden. Verder is er geen enkele interactie tussen een opleidingsvariabele en een aanbodvariabele significant. Er zijn dus onvoldoende aanwijzingen om de hypothese te bevestigen dat de impact van het lokale aanbod anders is bij hoger opgeleiden dan bij lager opgeleiden. Ook als we het opleidingsniveau in minder categorieën opdelen vinden we zulke aanwijzingen niet.

Het lijkt erop dat de werkelijkheid minder complex is dan dat we ons hypothetisch voorstellen of ook dat de gemeentelijke variatie in Vlaanderen (in effecten op cultuurdeelname) beperkter is dan we zouden denken.

5.5. Samenvatting van de resultaten

In de voorgaande secties hebben we relatief weinig effecten getoond omdat we ons beperkt hebben tot diegene die significant waren. Het lijkt niet overbodig om een overzicht te geven van alle geteste effecten. Tabel 8 geeft zo'n overzicht voor de analyses van podiumkunstenparticipatie.

Tabel 8. Overzicht van de verschillende multiniveau-analyses voor podiumkunstenparticipatie

	Algemene podiumkunsten-deelname (ruime definitie)	Algemene podiumkunsten-deelname (strikte definitie)	Afzonderlijke vormen van podiumkunsten-deelname
Vaste Effecten			
<i>Individuele predictoren</i>			
geslacht	x	0	x
leeftijd	x	x	x
huishoudtype	x	x	x
opleidingsniveau	x	x	x
betaald werk	x	0	x
<i>Gemeentelijke predictoren</i>			
aanwezigheid cultuurcentrum	0	0	-
aantal voorstellingen in gemeente	0	x	0
aantal voorstellingen per inwoner	0	0	0
kerngemeente cultuurregio	0	x	-
aantal regio's waartoe gemeente behoort	0	0	-
regioaanbod (densiteit)	0	0	0
aantal inwoners	0	x	-
Variatie op gemeentelijk niveau			
algemeen	ja (beperkt)	ja (beperkt)	ja (beperkt)
effect van opleidingsniveau	-	nee	-

x significante effecten / 0 geen significante effecten / - niet getest

Tabel 8 toont dat individuele kenmerken veel belangrijker zijn voor de verklaring van cultuurparticipatie dan kenmerken van de woongemeente, ook al is er een (beperkte) gemeentelijke variantie. Alleen bij de algemene analyse van podiumkunstenparticipatie, waarbij we de “echte” participanten onderscheiden van de niet-participanten en de incidentele bezoekers, blijken er effecten van het aanbod te zijn. Inwoners van cultuurrijke gemeenten, blijken een grotere kans te hebben om participant te zijn, zelfs na controle voor de individuele predictoren van cultuurdeelname. Als de drie gemeentekenmerken die een effect hebben samen worden opgenomen in de analyse verdwijnt wel de significantie, maar dat is een logisch gevolg van de samenhang tussen de onafhankelijke variabelen. Gemeenten met meer inwoners hebben over het algemeen een rijker cultuuraanbod en of een gemeente al dan niet kerngemeente is van een cultuurregio wordt uitdrukkelijk bepaald door zowel het aantal inwoners als het aantal voorstellingen. Afzonderlijke modellen met de verschillende onafhankelijke variabelen vormen eigenlijk een zwaktebod (zie bijvoorbeeld Van Bavel, 2006), maar toch is de conclusie over het positieve effect dat uitgaat van cultuurrijke gemeenten gerechtvaardigd.

Tabel 9. Overzicht van de verschillende multiniveau-analyses voor bibliotheekbezoek

	Regelmatig bibliotheek-bezoek
Vaste Effecten	
<i>Individuele predictoren</i>	
geslacht	x
leeftijd	x
huishoudtype	x
opleidingsniveau	x
betaald werk	0
<i>Gemeentelijke predictoren</i>	
openingsuren	0
klantvriendelijke openingsuren (avond en weekend)	x
collectie audiovisuele materialen in open kast per inwoner	x
collectie gedrukte materialen in open kast per inwoner	0
aantal pc's met internet per 1000 inwoners	x
hoogte lidgeld	0
hoogte leengeld	0
Variatie op gemeentelijk niveau	
algemeen	ja (beperkt)
effect van geslacht	nee

x significante effecten / 0 geen significante effecten

Het overzicht van de verschillende analyses van bibliotheekbezoek in tabel 9 geeft hetzelfde globale beeld: een beperkte gemeentelijke variatie en meer individuele predictoren dan ge-

meentelijke. Die individuele predictoren blijken in de verschillende gemeenten hetzelfde effect te hebben. Maar de collectie van de bibliotheek van de gemeente waar iemand woont, en meer specifiek het aantal audiovisuele materialen, blijkt, ook na controle voor de individuele variabelen, een impact te hebben op zijn/haar bibliotheekbezoek, evenals het aantal klantvriendelijke uren en het aantal pc's met internetverbinding. Ook hier zorgt de samenhang van de onafhankelijke variabelen ervoor dat enkele significanties verdwijnen als die 3 onafhankelijke variabelen samen worden opgenomen in het model. Maar de collectie audiovisuele media en het aantal pc's kunnen beide gezien worden als indicatoren van een gerichtheid op nieuwe media, waarvan er klaarblijkelijk een positief effect uitgaat. Het effect van de klantvriendelijke openingsuren is significant in alle modellen.

6. Conclusies

Een eerste besluit van de verschillende analyses in dit artikel, betreft de gemeentelijke variatie. Wij vonden indicaties van een (zeer) beperkte gemeentelijke variantie in cultuurparticipatie: de gemeente waar iemand woont heeft een kleine impact op hoe vaak hij of zij cultuurvoorstellingen bijwoont. Maar de plaats waar iemand woont is zeker veel minder belangrijk voor de verklaring van cultuurparticipatie dan de persoonskenmerken. Dat Vlaanderen een groot aanbod heeft met een goede spreiding is hier waarschijnlijk niet vreemd aan. Deze conclusie betekent alleszins dat, als het verhogen en het verbreden van de participatie de doelstelling is, het verder verspreiden van het aanbod zeker niet zal volstaan.

We vinden overigens wel een impact van het aanbod op de podiumkunstenparticipatie, maar alleen bij de eigenlijke participanten in enge zin, en niet bij de incidentele bezoekers. Zo bestaat het gevaar dat het versterken en (nog) ruimer verspreiden van het aanbod vooral de echte participanten ten goede komt en minder de moeilijker over de streep te trekken incidentele bezoekers of niet-participanten.

Een invloed van het aanbod vinden we ook bij bibliotheekbezoek, maar dan gaat het over een specifieke vorm van het aanbod, nl. de audiovisuele materialen of het aantal beschikbare pc's met internetaansluiting. Ook het aantal klantvriendelijke uren heeft hier een positief effect op de participatie. Voor de betrokken sector is dit waarschijnlijk geen nieuw gegeven. Uit de aanbodata die geregistreerd worden door ASCW blijkt immers dat het aanbod aan audiovisuele media in de bibliotheken jaar na jaar stijgt. Ook hun aandeel in de totale collectie werd de voorbije jaren steeds groter (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2009).

De zuivere conclusie in verband met het bibliotheekbezoek is eigenlijk dat *inwoners van gemeenten* waarvan de bibliotheek zich meer richt op nieuwe media (internet, cd's, dvd's) een grotere kans hebben om *regelmatige bezoeker van een bibliotheek* te zijn. Zo zitten we bij een mogelijk pijnpunt van de analyses in deze bijdrage. We weten niet of het de bibliotheek van de eigen gemeente is die de respondent bezoekt. Ook voor de podiumkunsten is het perfect mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat de participatie buiten de eigen gemeente plaatsvindt. Waarschijnlijk zal dit bij podiumkunstenbezoek ook meer het geval zijn dan bij bibliotheekbezoek. Maar voor onze onderzoeksvragen vormt dat eigenlijk geen probleem. De onderzoeksvraag luidde immers: "Wat is de impact van het lokale aanbod op de participatie?" en niet "Wat is de impact van het lokale aanbod op de lokale participatie?". Stel dat we geen enkel effect van het aanbod hadden gevonden, dan was de volledig legitieme conclusie dat de nabijheid van een groot aanbod niet leidt tot een ruimere participatie en zou de spreidingspolitiek op losse schroeven gezet worden. In die zin is de bevinding dat een ruimere spreiding van het podiumaanbod voornamelijk de participanten ten goede komt ook een perfect legitieme kanttekening vanuit de gevoerde analyses bij dat beleid.

Een andere opwerping bij de analyses in dit artikel betreft de bepaling van oorzaak en gevolg. Inwoners van cultuurrijke gemeenten hebben een grotere kans om cultuurparticipant te zijn. Maar misschien hebben zij juist die gemeente als woonplaats gekozen omwille van het culturele aanbod. Daarover kunnen wij met het huidige onderzoek en de beschikbare data geen uitspraak doen.

De belangrijkste conclusie blijft hoe dan ook dat sociodemografische kenmerken belangrijker zijn voor cultuurdeelname dan de woonplaats. Hoewel sommige aspecten van het aanbod een impact hebben op de participatie mogen er daarom geen te hoge verwachtingen gesteld worden aan de (verdere) verspreiding van het aanbod. De sociale afstand speelt uiteindelijk een grotere rol in het al dan niet participeren dan de geografisch afstand.

Bibliografie

- Agentschap Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen (ASCW) (2008). *BIOS 2. Bibliotheek informatie- en opvolgingssysteem 2. Definities*. Brussel: Vlaamse overheid/ASWC.
- Anciaux, B. (2004). *Beleidsnota 2004-2009*. Cultuur. Brussel: Kabinet van de Vlaamse Minister van Cultuur, Jeugd, Sport & Brussel.
- Bingenheimer, J.B. & Raudenbush, S.W. (2004). Statistical and Substantive Inferences in Public Health: Issues in the Application of Multilevel Models. In: *Annual Review of Public Health*.

Health, 25, 53-77.

- Claeys, J., Elchardus M. & Vandebroeck D. (2005). De smalle toegang tot cultuur. Een empirische analyse van cultuurparticipatie en van de samenhang tussen sociale participatie en cultuurparticipatie. In: Administratie Planning en Statistiek (eds). *Vlaanderen Gepeild!* Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 7-35.
- Colpaert, J. & De Kepper, M. (1998). *Cultuurspreiding in Vlaanderen. Een studie van het gesubsidieerd podiumgebeuren*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Colpaert, J., Lauwerysen, K. & Colpaert, T. (2002). Cultuuratlas van Vlaanderen. In: Laermans, R., Lievens, J. & Waeghe, H. (eds.) *Cultuurkijker. Aanzetten voor cultuuronderzoek in Vlaanderen. Jaarboek 2002*. Antwerpen: De Boeck, 87-125.
- Colpaert, J., Glorieux, I., Lauwerysen, K., Moens, M. & Vandebroeck, D. (2007). *Cultuurkijker. Er is genoeg voor iedereen. Empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op de cultuurdeelname in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.
- Colpaert, J., Plompen, M. & Heuts, H. (2008). *Het aanbod in de socioculturele en de kunstensector in Vlaanderen. Wie biedt wat aan? Een onderzoek in opdracht van Verso, Vereniging voor Social Profit Ondernemingen*. Brussel: HUBrussel.
- De Haan, J. & Knulst, W. (2000). *Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de jaren zeventig*. Den Haag: SCP.
- De Smet, K., Vandervoort, A. & Van de Steene C. (2009) *Cultuurcentra in cijfers*. Brussel: Vlaamse overheid, Agentschap voor Sociaal-Cultureel Werk voor Jeugd en Volwassenen.
- Ganzeboom, H. B. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Glorieux, I., Vandebroeck, D., & Van Thielen, L. (2005). *Ontleend en ontleed : gedrag en smaakprofielen van de Vlaamse bibliotheekgebruiker*. Brussel: Vlaams Centrum voor Openbare Bibliotheken.
- Glorieux, I., Vandebroeck, D., & Van Thielen, L. (2005). *De bibliotheek, een huis vol meningen. Het bibliotheekgebruik van 32 041 bezoekers in 165 bibliotheken. Eindrapport van het Vlaamse gebruikersonderzoek*. Brussel: Vlaams Centrum voor Openbare Bibliotheken.
- Goldstein, H., Browne, W., & Rasbash, J. (2002). Partitioning Variation in Multilevel Models. In: *Understanding Statistics*, 1 (4), 223-231.
- Groves, R.M. (1989). *Survey errors and survey costs*. New York: John Wiley & Sons.
- Laermans, R. (2006). *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in meervoud. Empirische bouwstenen voor een genuanceerde visie op de cultuurdeelname in Vlaanderen..* Antwerpen: De Boeck.
- Lauwerysen K. & Colpaert J. (2004). *Cultuurkijker. Atlas podiumkunsten Vlaanderen. Een geografische analyse*. Antwerpen: De Boeck.
- Lauwerysen, K., (2005). Ruimtelijke verschillen in podium- en filmbezoek. In: Lievens, J. &

- Waege, H. (eds.) : *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in breedbeeld*. Antwerpen: De Boeck, 167-190.
- Lauwerysen, K. (2006). *The way to the venues. Spatial aspects of the attendance at performing arts as well as visits to movie theatres*. Paper voorgesteld op de coferentie van het "ESA Research Network for the Sociology of Culture" in Gent.
- Lievens, J., De Meulemeester, H. & Waege, H. (2005). Naar een verklaringsmodel voor publieke kunstenparticipatie. In: Lievens, J. & Waege, H. (eds.) *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in breedbeeld*. Antwerpen: De Boeck, 45-81.
- Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen. SVR-Rapport 2007/5*. Brussel: Vlaamse overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2006). *Vlaamse Regionale Indicatoren 2006*. Brussel: Vlaamse overheid/Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2007). *Vlaamse Regionale Indicatoren 2007*. Brussel: Vlaamse overheid/Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2009). *Vlaamse Regionale Indicatoren 2009*. Brussel: Vlaamse overheid/ Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Twisk, J.W.R. (2006) *Applied multilevel analysis: a practical guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Bavel, J. (2006) Multicausaliteit en multicollineariteit bij meervoudige regressie. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 27 (4), 351-375.
- Verbeke, G. & Molenberghs, G. (2003). The Use of Score Tests for Inference on Variance Components. In: *Biometrics*, 59 (2), 254-262.

DE GEWENSTE EN VERWACHTE PENSIOENLEEFTIJD IN VLAANDEREN: EEN ONDERZOEK NAAR DE DETERMINANTEN

*Lieve Vanderleyden
Ronald Schoenmaeckers*

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Samenvatting

Gegeven het belang van ontwikkelingen onder meer op het vlak van de pensioenleeftijd, werden in de SCV-survey van 2008 een aantal vragen ingelast over de gewenste en verwachte pensioenleeftijd, over de motieven voor een vervroegde, respectievelijk niet-vervroegde uitstap, over de attitude ten overstaan van een verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd, enz. Deze bijdrage focust op de gewenste en verwachte pensioenleeftijd. Van de Vlamingen in de leeftijdsklasse 40 tot 65 jaar ligt de gemiddelde gewenste pensioenleeftijd ongeveer 1,5 jaar lager dan de verwachte. Zowel de verwachte als de gewenste pensioenleeftijd liggen een stuk beneden de wettelijke pensioenleeftijd. In de zoektocht naar de bepalende factoren voor de wenselijkheid vroeger (of later) dan verwacht uit te treden, blijken sociaaldemografische achtergrondkenmerken een groot aandeel te hebben. Daarbij zijn leeftijd en geslacht van belang. Daarnaast spelen ook werkgerelateerde en pensioengerelateerde factoren een rol. De resultaten dienen in het licht van het eerder gering aantal observaties met enige omzichtigheid te worden geïnterpreteerd.

1. Inleiding en opzet

Het is gekend dat ons land een lage werkzaamheidsgraad heeft in het algemeen, en op hogere leeftijd in het bijzonder. In 2008 waren 3 op 5 personen op beroepsactieve leeftijd (15 tot 64 jaar) aan het werk. Binnen België doet het Vlaamse Gewest (met een werkzaamheidsgraad van 66,5%) het beter dan het Waalse (57,2%) en het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest (55,6%). Toch haalt ook Vlaanderen in het kader van de Lissabon doelstellingen de vooropgestelde norm van 70% niet. Voor 55-plussers voorziet de Lissabon doelstelling 50% werkenden voor het jaar

2010; in 2008 strandde het Vlaamse Gewest op 34,3%. Volgens Van Hootegeem e.a. (2009) is de recente stijging van de werkzaamheidsgraad in de oudere leeftijdsgroepen veeleer te omschrijven als een herstel ten opzichte van de stelselmatige daling in de loop van de jaren '80 dan als een uitzonderlijke opwaartse beweging. Bij 50-plussers is de werkzaamheidsgraad pas in 2000 terug op het niveau van 1983 beland en bij 55-plussers heeft het geduurd tot 2005 alvorens het niveau van 1983 werd bereikt.

Op Europees vlak werd België herhaaldelijk aangemaand om extra inspanningen te doen. Het Generatiepact werd door de Belgische Regering Verhofstadt II aan het parlement voorgesteld op 11 oktober 2005 naar aanleiding van het vergrijzingsvraagstuk. Het plan dat nu bijna 4 jaar in werking is, bevat tal van maatregelen om meer mensen aan het werk te krijgen en langer werken aan te moedigen. Voor de jongeren bevat het plan mogelijkheden voor meer banen (creatie van meer stageplaatsen via bonussen en fiscale maatregelen en meer startbanen voor jongeren). De leeftijdsgrens om met brugpensioen te kunnen gaan, werd vanaf 2008 verhoogd van 58 jaar naar 60 jaar, al kan het nog in bepaalde gevallen op 58 jaar en is het op 56 jaar mogelijk voor speciale groepen (bijvoorbeeld voor invalide bouwvakkers, bij nachtarbeid...). Burgers worden aangemoedigd om langer aan de arbeidsmarkt deel te nemen (bijvoorbeeld invoering van een pensioenbonus voor wie na zijn 60ste levensjaar blijft werken; meer mogelijkheden voor overstap van zwaar werk naar een lichtere job met tijdelijke compensatie van eventueel inkomensverlies). Allerhande maatregelen werden voorgesteld om burgers, vooral vrouwen, die momenteel nog niet actief zijn, te laten instromen. Onderzoek voor een aantal Europese landen toont aan dat er meer werkenden zijn onder de vijftigers in de landen waar vrouwen meer autonomie hebben verworven en de traditionele rollen binnen het koppel ter discussie staan. Anders gezegd, in vele landen is er nog een groot arbeidspotentieel bij vrouwen (Ogg & Renaut, 2007).

Niet alleen wordt gesleuteld aan de feitelijke pensioenleeftijd, ook de wettelijke leeftijd waarop burgers in België pensioengerechtigd zijn – 65 jaar voor mannen en sinds 2009 ook 65 jaar voor vrouwen –, is voorwerp van discussie. Vanuit het perspectief van 'langer leven' lijkt het vroeger uitstappen uit de arbeidsmarkt op een paradox. Tussen 1950 en 2004 is de gemiddelde effectieve leeftijd waarop de arbeidsmarkt wordt verlaten, gedaald met bijna 6 jaar bij de mannen en met iets meer dan 3 jaar bij de vrouwen, terwijl de gemiddelde levensverwachting in dezelfde periode is gestegen met 14 jaar bij de mannen en 15 jaar bij de vrouwen (Vanderleyden, 2007). In België gaan stemmen op om de pensioenleeftijd te verhogen maar de discussie beperkt zich niet tot ons land. Duitsland bijvoorbeeld heeft de wettelijke pensioenleeftijd al opgetrokken tot 67 jaar (geleidelijke verhoging à rato van 1 maand jaarlijks in de periode 2012-2023 en van 2 maanden in de periode 2024-2029; zie Leergang pensioenrecht). Nederland heeft ook plannen in die richting. Het blijft de vraag of burgers zich kunnen vinden in die piste.

Vlamingen wensen vroeger dan wettelijk voorzien uit de arbeidsmarkt te stappen. Dit fenomeen wordt overigens in vele Europese landen opgemerkt (Schoenmaeckers e.a., 2006). Doorgaans ligt de verwachte pensioenleeftijd iets hoger dan de gewenste maar nog steeds beneden de wettelijke leeftijd van pensionering. Het lijkt er op dat de burger er zich langzaam van bewust wordt dat langer werken in de toekomst onvermijdelijk wordt maar dit gegeven hoeft niet noodzakelijk af te stralen op de gewenste pensioenleeftijd.

In deze bijdrage gaan we nader in op de gewenste respectievelijk de verwachte pensioenleeftijd. We analyseren het verschil tussen de gewenste en de verwachte leeftijd van pensionering (lager, hetzelfde of hoger) en meer specifiek willen we achterhalen welke factoren daarvoor bepalend zijn. Gaat het om persoonsgebonden factoren, om werk- of organisatiegerelateerde factoren, om pensioengebonden factoren?

2. Theoretische beschouwingen

Welke factoren hebben een impact op een vervroegde uitstap uit de arbeidsmarkt?

De vraag kan op 3 niveaus worden geanalyseerd: het macroniveau, het mesoniveau en het microniveau. Op macroniveau luidt de stelling dat instituties een essentiële rol spelen in het aanbod aan opportuniteiten om met pensioen te gaan of, daar tegenover, motivaties aanbieden om het arbeidspotentieel langer aan het werk te houden (*active ageing policies*) (Walker, 2005). Volgens Fischer & Sousa-Posa (2006) zijn de generositeit en de flexibiliteit van het sociale zekerheidssysteem de belangrijkste indicatoren voor de evaluatie van de impact van instituties op al dan niet vervroegd uittreden. Een genereuzer pensioensysteem zet mensen aan om vroeger uit te treden. Voor Duitsland bijvoorbeeld hebben Börsch-Supan & Schnabel (1997) aangetoond dat hogere uitkeringen de leeftijd verlagen waarop de arbeidsmarkt wordt verlaten. Het gaat dan niet enkel om regelingen in het kader van brugpensioen of prepensioen maar ook invaliditeit en werkloosheid worden aangegrepen als kanalen voor vervroegde uittreding. Ook de onderzoeksresultaten van Gruber & Wise (1998) over verschillende landen gaan in die richting. Zij onderzochten en documenteerden de 'disincentives' voor het verder werken op oudere leeftijd en zij besluiten dat *'in spite of non-trivial cultural differences across countries, there is an important relationship between the incentives for the continued work resulting from the provisions of social security programs and the labor force participation of older workers'*.

Naast de impact van instituties zijn ook waarden en normen belangrijke determinanten voor gedragingen inzake pensionering. Mensen tenderen zich te conformeren aan het gedrag van

anderen zijnde de referentiegroep. Die referentiegroep kan gedefinieerd worden in termen van leeftijd, opleidingsniveau, tewerkstellingssituatie, ...

De 'theory of social comparison' van Festinger (1954) sluit hierbij aan. Personen handelen conform met wat andere personen doen (= de referentiegroep). Er is een constante sociale druk op het individu om zich te gedragen in overeenstemming met de gedragingen van anderen. In een samenleving waar de cultuur van vervroegde pensionering sterk verspreid is, zullen personen sneller uittreden zelfs als ze langer zouden kunnen werken (bijvoorbeeld omdat hun gezondheid goed is). Ze volgen het patroon van degenen die de arbeidsmarkt vroeger verlaten dan wettelijk voorzien.

Het mesoniveau heeft eveneens een impact op het uitredingspatroon. De politiek die bedrijven of bedrijfssectoren voeren tegenover hun oudere werknemers bepaalt mede de mate waarin ouderen al dan niet gemotiveerd zijn om langer aan de arbeidsmarkt te participeren. In dat verband kan de houding van de leidinggevende in het bedrijf al een indicatie zijn. Henkens e.a. (2009) voerden voor Nederland een eenvoudige scenarioanalyse uit waarin werd nagegaan wat men kan verwachten van een arbeidsomgeving die langer werken maximaal ondersteunt. Hun berekeningen laten zien dat een uitstel van pensionering van circa 0,6 jaar mogelijk is in het geval van een leidinggevende die positief staat tegenover langer doorwerken.

Daarnaast zijn er elementen op het microniveau. Waarom stappen mensen vroeger dan verwacht uit de arbeidsmarkt? Uit eerder onderzoek (zie onder meer Palme & Svensson, 2002) zijn meerdere factoren naar voren gekomen zoals iemands gezondheidstoestand, zijn of haar rijkdom, en het streven naar persoonlijke vrijheid (*'the taste for leisure'*). Eigen Vlaams onderzoek bij 55- tot 64-jarigen toonde aan dat het vrijheid - blijheid motief het belangrijkste is om vervroegd de arbeidsmarkt te verlaten (Vanderleyden, 2003). Vervolgens wordt de zwaarte van het werk of de vrees daarvoor vermeld. Ten derde wordt gewag gemaakt van plaats maken voor jongeren. Dat het niet steeds gefundeerde overwegingen zijn die door respondenten worden aangehaald (zie bijvoorbeeld het derde motief), moge blijken uit het feit dat een hoge werkzaamheidsgraad bij ouderen de kansen van jongeren op de arbeidsmarkt niet noodzakelijk benadeelt. De meeste EU-27 lidstaten waar proportioneel nog veel ouderen aan het werk zijn, registreren tegelijk een lage werkloosheid bij jongeren (jongeren komen er goed aan de bak) en ook andersom: lidstaten met een hoge werkloosheid bij jongeren, hebben doorgaans een lage werkzaamheid bij ouderen (Van Hootegem e.a., 2009).

In deze bijdrage zullen we ons concentreren op het microniveau met volgende 3 vragen:

1. Welk is de door de Vlaming gewenste en verwachte pensioenleeftijd; 2. Verschilt de gewenste pensioenleeftijd van de verwachte pensioenleeftijd? Met andere woorden hoeveel personen wensen langer te werken dan verwacht, voor wie is de gewenste leeftijd gelijk aan de

verwachte pensioenleeftijd en in hoeveel gevallen overschrijdt de verwachte pensioenleeftijd de gewenste; en 3. Welke factoren zijn bepalend om vroeger (of later) dan verwacht met pensioen te gaan?

In de zoektocht naar factoren die het al dan niet vervroegd uittreden mede bepalen, staat leeftijd vooraan. Personen tussen 40 en 50 jaar kijken anders aan tegen het met pensioen gaan dan personen boven de 50. Naarmate het individu dichterbij de pensioengerechtigde leeftijd nadert, is de wens of de verwachting om langer te werken. Naast de leeftijd zouden andere factoren een rol spelen zoals geslacht, scholingsgraad, gezondheid, gezins- en financiële kenmerken.

Andere bepalende factoren zijn gerelateerd aan 'werken': de vereisten van de job, de graad van verantwoordelijkheid, de jobtevredenheid, de sector van tewerkstelling, ...

Als derde reeks zijn er de pensioengebonden factoren. Beehr e.a. (2000) geven volgende omschrijving: *'Retirement-related factors are variables such as attitudes and the expected adaptation to retirement, the importance of, and expected engagement in, post-retirement activities, or concerns about retired daily life.'* Het gaat dus om de wijze waarop het individu anticipeert op de pensionering: kijkt hij / zij er naar uit of integendeel, associeert hij / zij de pensionering en de daaropvolgende levensfase met negatieve elementen. Zo zouden individuen die menen dat ze zich gemakkelijk zullen kunnen aanpassen en allerlei activiteiten in het verschiet hebben, de arbeidsmarkt sneller verlaten.

Het onderzoek van Zappalà e.a. (2008) bij een steekproef van Italiaanse werknemers komt tot de conclusie dat van alle persoonskenmerken, leeftijd de grootste verklaring biedt voor het langer werken. In verschillende studies (zie Adams, 1999; Beehr e.a., 2000; Schoenmaeckers e.a., 2007) wordt aangetoond dat de chronologische leeftijd inderdaad een impact heeft in die zin dat oudere werknemers plannen om later met pensioen te gaan¹. Geslacht, inkomen en gezondheidsevaluatie blijken geen effect te sorteren in het onderzoek van Beehr e.a. (2000) en van Zappalà e.a. (2008). Ander onderzoek wijst wel op een verschil naar het geslacht. Volgens een bevraging van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) (2008) over de overgang van werk naar pensionering plannen Belgische vrouwen iets vroeger uit te treden dan mannen. Ook op het vlak van inkomen zijn de resultaten ambigu en wordt er soms wel, soms niet een effect van het inkomen vastgesteld. Zappalà e.a. (2008) stellen vast dat niet het inkomen *an sich* maar wel de gepercipieerde inkomenssituatie gerelateerd aan de pensionering (adequaatheid van het inkomen) een significant effect toevoegt maar tegenge-

¹ Bij een overzicht van de literatuur blijkt dat de geplande uitstapleeftijd en de verwachte uitstapleeftijd al eens door elkaar worden gebruikt, al is dit niet helemaal hetzelfde. Ook leeftijd van uittreding en leeftijd van pensionering worden niet steeds van elkaar onderscheiden. In onze analyse gaat het over de pensioenleeftijd.

steld aan de verwachtingen, namelijk dat respondenten die zeggen dat ze zich financieel in een goede positie bevinden, prefereren om later met pensioen te gaan.

Hogeropgeleiden zouden langer op de arbeidsmarkt actief blijven. Nederlands onderzoek (onder meer van Liefbroer & Henkens, 1999) kwam tot die bevinding. Onderzoek in een aantal Europese landen in het kader van DIALOG² (Schoenmaeckers e.a., 2007, 278) ondersteunt dit³: *‘Les effets liés au niveau d’enseignement corroborent l’hypothèse que les emplois intellectuellement plus “stimulants” (et physiquement moins lourds) entraînent un désir plus fort de continuer à travailler le plus longtemps possible.’* Onderzoek op basis van de Health and Retirement Survey (HRS) in de VS kwam echter tot een tegenovergesteld resultaat (zie onder meer Haejeong & Gong-Soog, 2001).

Over de relatie tussen het al dan niet samenwonen met een partner en arbeidsmarktuittrede, zijn de onderzoeksresultaten niet eenduidig. Het bovenvermeld onderzoek in het kader van DIALOG komt tot de bevinding dat in de meeste van de onderzochte landen de samenstelling van het huishouden geen effect sorteert op de timing van de uitstap uit de arbeidsmarkt. Finland en Nederland vormen een uitzondering: het feit van niet met een partner samen te wonen stuwt de leeftijd van pensionering naar boven (Schoenmaeckers e.a., 2007). Een mogelijke verklaring is dat mensen zonder partner meer gehecht zijn aan de sociale contacten met collega’s bij afwezigheid van dagelijkse contacten binnen een gezinscontext.

Van de werkgerelateerde factoren blijkt vooral het belang van werk en het bestaan van een bedrijfspolitiek ten voordele van oudere werknemers, de voorkeur voor een latere pensionering in de hand te werken. Echter de jobvereisten, de job controle, de mogelijkheden om bij te leren, en de jobtevredenheid zouden niet van invloed zijn. Ook hier is de vaststelling dat de onderzoeksresultaten in 2 richtingen gaan. Kosloski e.a. (2001) en Reitzes e.a. (1998) vonden dat de jobtevredenheid wel een effect sorteert op de planning van het pensioen, terwijl anderen waaronder Adams (1999) geen impact rapporteerden.

Wat betreft de pensioengerelateerde factoren speelt in het onderzoek van Zappalà e.a. (2008) een negatieve houding tegenover de pensionering een rol: wie negatief aankijkt tegenover de transitie zal ze uitstellen en zal dus langer aan de slag blijven. Factoren zoals de vrees voor

² DIALOG is een project dat werd gefinancierd door de Europese Commissie en werd gecoördineerd door het Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung (BIB) in Duitsland. De centrale databank bevat gegevens van meer dan 30.000 mannen en vrouwen uit 14 Europese landen en betreft houdingen en opinies over demografische / maatschappelijke evoluties en beleidsontwikkelingen. De gegevens werden verzameld in de periode 2000-2004.

³ Als afhankelijke variabele werd gebruik gemaakt van: legale pensioenleeftijd min gewenste pensioenleeftijd (gemiddelde waarde).

sociale isolatie, het feit goed geïnformeerd te zijn over het pensioen of het plannen van allerlei activiteiten ressorteert geen effect.

3. Databron

De gegevens komen uit de survey ‘Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen’ (SCV), een jaarlijkse survey bij een representatieve steekproef van Nederlandstalige Belgen in het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest. De steekproef omvat 1.500 respondenten tussen 18 en 85 jaar. De survey peilt naar waarden, opvattingen en overtuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk- en beleidsrelevante thema’s. Naast een vast gedeelte van sociaaldemografische en sociaaleconomische variabelen bevat de survey een aantal modules waarvan er sommige regelmatig terugkeren.

In de editie van 2008 werd een pensioenmodule ingelast. Gegeven het belang van ontwikkelingen onder meer op het vlak van de pensioenleeftijd (zoals een vervroegde uitstroom) werd een batterij vragen gesteld over gewenste, verwachte en feitelijke pensioenleeftijd, over de motieven om al dan niet vervroegd de arbeidsmarkt te verlaten, over het zich al dan niet zorgen maken over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst, over de deelname aan tweede en derde pensioenpijler, over de houding tegenover een verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd. De pensioenmodule werd vooraf uitgetest bij een beperkt aantal respondenten en bleek geen noemenswaardige problemen op te leveren. Het is de bedoeling om deze thematiek verder op te volgen, zij het niet jaarlijks. De gegevens die hier worden gepresenteerd betreffen dus een momentopname namelijk de situatie in het voorjaar van 2008 en - belangrijk -, op een moment dat er nog geen sprake is van een financiële en economische crisis.

Met de editie van 2008 beschikken we over een databestand van in totaal 1.475 respondenten. Omdat vragen over pensioenen en pensioenleeftijd leeftijdsgebonden zijn, werden de meeste vragen binnen de module gefilterd, dit wil zeggen dat slechts een bepaald segment van de respondenten gevraagd werd om hun mening te geven. Zo werden de vragen naar de gewenste en verwachte pensioenleeftijd voorgelegd aan personen met geboortjaar 1943-1968 (40-65 jaar in 2008) én die op het moment van de bevraging nog aan het werk waren of ooit beroepsarbeid hadden verricht. Dat geldt ook voor de vragen naar tweede en derde pensioenpijler waar daarenboven nog extra filters werden ingebouwd. De vraag naar de attitude ten overstaan van een eventuele verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd in België van momenteel 65 jaar naar 67 jaar werd aan alle leeftijdscategorieën voorgelegd (geen ingebouwde filter).

Gegeven het bovenstaande, hebben ongeveer 620 respondenten geantwoord op de vraag naar de gewenste en de verwachte pensioenleeftijd. Dit aantal wordt teruggebracht tot ongeveer 420 observaties als gevolg van het opnemen van de jobgerelateerde variabelen (enkel voorgelegd aan de werkenden). De resultaten dienen in het licht van het eerder gering aantal observaties met de nodige omzichtigheid te worden geïnterpreteerd.

4. Gebruikte methode en operationalisering van de variabelen

Deze bijdrage focust zoals eerder vermeld, op de gewenste en de verwachte pensioenleeftijd. De desbetreffende vraag in de SCV-vragenlijst luidt als volgt: *‘Op welke leeftijd wenst/wenste u met pensioen te gaan?’* en *‘Op welke leeftijd verwacht/verwachtte u met pensioen te gaan?’* Wensen en verwachtingen zijn twee begrippen met een andere betekenis. De gewenste pensioenleeftijd is uiting van een persoonlijke norm, het is de leeftijd waarop iemand graag met pensioen wil gaan. De verwachte pensioenleeftijd is de leeftijd waarop werknemers denken effectief met pensioen te kunnen gaan, rekening houdend met een aantal maatschappelijke overwegingen.

Wanneer we de ‘gewenste pensioenleeftijd min verwachte pensioenleeftijd’ berekenen, krijgen we een antwoord op de vraag naar het aantal respondenten dat vroeger dan verwacht wenst uit te treden, het aantal dat de gewenste pensioenleeftijd laat samenvallen met de verwachte en het aantal dat later wenst uit te treden dan verwacht. In die context wordt gezocht naar de bepalende factoren voor vervroegd versus niet vervroegd uittreden. Deze factoren worden besproken aan de hand van 3 modellen.

In een eerste model worden de sociaaldemografische kenmerken ingebracht zoals het geslacht, de leeftijd, de perceptie van de gezondheid, de inkomensevaluatie, het opleidingsniveau en de woonsituatie waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen al dan niet samenwonen met een partner. Het zijn de meest courant voorkomende variabelen in gelijksoortig onderzoek.

In een tweede model worden werkgerelateerde factoren toegevoegd. Indicatoren daarvan zijn de sector van tewerkstelling en de tevredenheid met een aantal jobelementen die subjectief van aard zijn. Het gaat om de tevredenheid met het loon, met de werkzekerheid, met het gebruik van kennis en vaardigheden, de jobinhoud, de fysieke werkomstandigheden, de werkdruk, de uurregeling, de mogelijkheden om bij te leren tijdens de werkuren en de tevredenheid met het werk in zijn geheel. Alle in de survey opgenomen jobgerelateerde elementen werden

in de analyse meegenomen met uitzondering van die elementen die specifiek verbonden zijn met één of andere professionele categorie.

In een derde en laatste model worden pensioengerelateerde factoren mee opgenomen. Hier was de keuze beperkt. We hebben geen data over de wijze waarop oudere werkenden aankijken tegenover hun pensioenering, of ze bijvoorbeeld veel of weinig plannen hebben voor die periode, ... We beschikken wel over informatie over het al dan niet opbouwen van aanvullende pensioenregelingen, de zogenaamde tweede en derde pijler. Het betreft een aanvullend pensioen via de werkgever zoals een groepsverzekering, een pensioenfonds, een collectieve pensioenverzekering op sector- of bedrijfsniveau of via een individuele toezegging door de werkgever (tweede pijler) dan wel een vorm van pensioensparen (individuele pensioenspaarrekening of spaarverzekering waarvan het bedrag recht geeft op een fiscale aftrek en/of een individuele levensverzekering met fiscale aftrek (derde pijler)). Het zijn mogelijke indicatoren voor pensioenplanning maar het betreft louter financiële elementen.

Het opnemen van deze variabelen zou de deelsteekproef nogmaals reduceren⁴. We beschikken echter wel over 2 attitudevariabelen: de mate waarin de respondent zich zorgen maakt over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst enerzijds; het oordeel over een eventuele verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd in België van 65 naar 67 jaar anderzijds. Omdat er discussie kan optreden over de oorzaak-gevolg relatie wat betreft het oordeel over een verhoging van de pensioenleeftijd in relatie tot al dan niet vroeger uittreden, werd enkel de bezorgdheid over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst als variabele meegenomen. Degene met een gewenste pensioenleeftijd gelijk aan of groter dan de verwachte, is meer voorstander van een verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd maar het kan ook andersom: wie positief oordeelt over een verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd wenst mogelijk langer aan de arbeidsmarkt te participeren.

---

⁴ De reden hiervoor is dat het aantal dat aan de opbouw van een aanvullend pensioen (tweede pijler) bezig is, zo zuiver mogelijk werd gesteld en bevestigd (doelgroep=degenen die een betaalde baan hebben of zich bevinden in een of ander stelsel van verlof of tijdskrediet, die daarenboven tewerkgesteld zijn in loonverband én tot de privé sector behoren). Omdat deze bijdrage bovendien inzoomt op de 40- tot 65-jarigen, zou dit nog een bijkomende selectie tot gevolg hebben. Merken we niettemin op dat beide variabelen (aanvullend pensioen via groepsverzekering, ... enerzijds, pensioensparen anderzijds) bivariaat geen effect blijken te hebben noch op de gewenste noch op de verwachte pensioenleeftijd. Dit was een bijkomend argument om de variabelen niet op te nemen in de multivariate analyse.

Tabel 1. Overzicht van de verschillende variabelen.

Variabelen	Categorieën
Onafhankelijke variabelen	
<i>Sociaaldemografische variabelen</i>	
Geslacht	0=man; 1=vrouw
Leeftijd	40 jaar ..... tot 65 jaar
Perceptie van de gezondheid	0=heel erg slecht, slecht of redelijk; 1=goed of heel erg goed
Inkomensevaluatie	1=heel erg moeilijk of moeilijk rondkomen met het huidige inkomen; 2=lukt om rond te komen; 3=kan comfortabel leven
Hoogst behaald diploma	1=lager secundair onderwijs of minder; 2=hoger secundair onderwijs; 3=hoger onderwijs van het korte of lange type
Woonsituatie	0=woont (al dan niet gehuwd) met een partner; 1=woont niet met een partner
<i>Werkgerelateerde variabelen</i>	
Sector van tewerkstelling	1=zelfstandige; 2=overheid; 3=privé sector
Tevredenheid met loon	1=zeer ontevreden of eerder ontevreden; 2=niet ontevreden/niet tevreden; 3=eerder tevreden of zeer tevreden (*)
Tevredenheid met werkzekerheid	Zie (*)
Tevredenheid met gebruik kennis en vaardigheden	Zie (*)
Tevredenheid met jobinhoud	Zie (*)
Tevredenheid met fysieke werkomstandigheden	Zie (*)
Tevredenheid met werkdruk	Zie (*)
Tevredenheid met uurregeling	Zie (*)
Tevredenheid met bijleren	Zie (*)
Tevredenheid met werk in zijn geheel	Zie (*)
<i>Pensioengerelateerde variabelen</i>	
Zorgen over uitbetaling pensioenen in de toekomst	1=geen zorgen; 2=weinig zorgen; 3=beetje zorgen; 4=veel zorgen; 5=zeer veel zorgen
Afhankelijke variabele	
Gewenste min verwachte pensioenleeftijd	Van - 24 jaar tot + 15 jaar; samen- gevoegd tot 0=gewenste pensioen- leeftijd gelijk aan of groter dan de verwachte; 1=gewenste pensioen- leeftijd kleiner dan verwachte

Bron: SCV-survey 2008

Als methode maken we gebruik van logistische regressieanalyse.⁵ In deze bijdrage wordt binaire logistische regressie toegepast waarbij de groep van 'gewenste pensioenleeftijd kleiner dan verwachte' wordt afgezet tegenover de groep 'gewenste pensioenleeftijd gelijk aan of groter dan verwachte'. Voor elke onafhankelijke variabele wordt onderzocht of die een significante invloed heeft op de afhankelijke variabele onder controle van de andere onafhankelijke variabelen. Bij categorische variabelen – en dat geldt in dit model voor alle onafhankelijke variabelen behalve leeftijd – wordt nagegaan met welke factor de odds van de overige categorieën groter of kleiner is dan de odds van de referentiecategorie. Men spreekt over een oddsratio waarbij de odds moet worden begrepen als de verhouding van de kans om vroeger uit te treden tot de kans om langer door de werken. Een oddsratio met een waarde van 4 betekent dus dat de kansverhouding voor die categorie 4 keer groter is dan voor de referentiecategorie. Die categorie heeft dus een grotere kans om vroeger dan verwacht uit te treden. Het interpreteren van een oddsratio kleiner dan 1 is niet eenvoudig; daarom wordt er meestal omgerekend: 1/oddsratio. In dat geval moet ook de referentiecategorie worden omgekeerd.

5. Resultaten

5.1. Gewenste versus verwachte pensioenleeftijd

Gegevens voor 2007 wijzen op een stijging van althans de gewenste pensioenleeftijd in vergelijking met vroegere meetpunten. Volgens data van SD Worx (2007) steeg tussen 2003 en 2006 de gewenste pensioenleeftijd niet zoveel en bleef schommelen rond de 56 jaar. Tussen 2006 en 2007 is de opwaartse trend duidelijker (van 56,8 jaar naar 57,3 jaar). De perceptie door de burger dat langer werken in de toekomst noodzakelijk zal zijn, wordt gereflecteerd in de verwachte pensioenleeftijd: een tendens tot stijging is sinds jaren ingezet. Tussen 2003 en 2006 neemt de verwachte pensioenleeftijd toe van 60,6 jaar in 2003 naar 62,0 jaar in 2006. In 2007 is het 62,1 jaar.

De SCV-survey komt voor 40- tot 65-jarigen die beroepsactief zijn of vroeger hebben gewerkt uit bij een gemiddelde gewenste pensioenleeftijd van 59,67 jaar; de verwachte pensioenleeftijd bedraagt gemiddeld 61,20 jaar. Volgens de t-test gaat het om een significant verschil (zie tabel 2).

⁵ Logistische regressie is een bijzondere variant van lineaire regressie waarbij de afhankelijke variabele een categorische variabele is. Het is een analysetechniek die toelaat het natuurlijk logaritme te berekenen van de kans dat een bepaalde gebeurtenis zich voordoet tegenover de kans dat die gebeurtenis zich niet voordoet. Bij een categorische variabele met 2 categorieën, spreekt men van binaire logistische regressie; in geval van meer categorieën, gaat het om multinomiale logistische regressie (voor meer duiding: zie onder meer Pickery, 2006).

Tabel 2. Gemiddelde gewenste en verwachte pensioenleeftijd van 40- tot 65-jarigen in Vlaanderen

Gemiddelde (in jaren)	40- tot 65-jarigen die momenteel werken of ooit hebben gewerkt N=619	40- tot 65-jarigen met betaald werk op moment van bevraging N=418
Gewenste pensioenleeftijd	59,67	59,34
Verwachte pensioenleeftijd	61,20	61,22
Vershil	- 1,53	- 1,88
Significantie (t-test)	p<0,001	p<0,001

Bron: SCV-survey 2008

Focussen we enkel op de groep die betaald werk verricht, dan bedraagt de gewenste pensioenleeftijd 59,34 jaar bij een verwachte pensioenleeftijd van 61,22 jaar of een verschil van bijna 2 jaar.

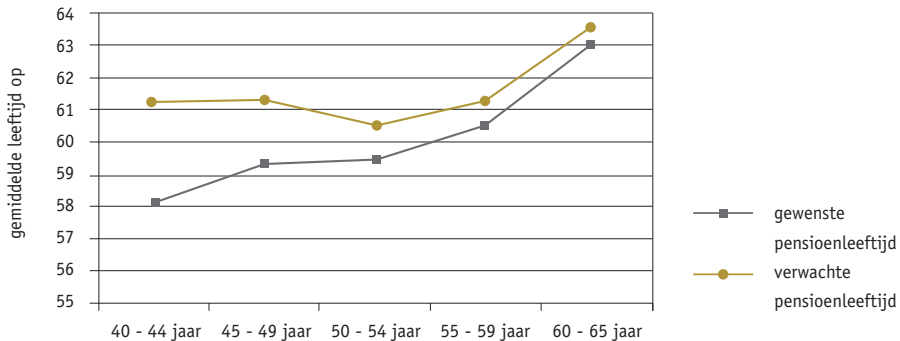
Welke factoren beïnvloeden de gewenste respectievelijk de verwachte pensioenleeftijd?⁶ Vrouwen wensen gemiddeld vroeger met pensioen te gaan dan mannen (gemiddelde leeftijd = 58,34 jaar versus 60,12 jaar). Vrouwen verwachten ook vroeger met pensioen te gaan dan mannen.

Wat leeftijd betreft, geldt dat hoe ouder men is, hoe langer men op de arbeidsmarkt wenst te blijven: veertigers wensen al op de leeftijd van 58 jaar uit de arbeidsmarkt te stappen, vijftigers wensen dat te doen op gemiddeld 59,31 jaar en voor zestigers is de gewenste pensioenleeftijd heel wat hoger en net geen 62 jaar. Dit gegeven kan op het eerste gezicht verwondering wekken; een mogelijke verklaring is dat veertigers in een fase van hun leven zitten waar de combinatie tussen verschillende levenssferen een moeilijke evenwichtsoefening is met de nodige stress en zorgen allerhande: een fase met opgroeiende tieners en een gezin dat veel aandacht vraagt, een job die zware eisen stelt, enz.... In dergelijke situatie is het vooruitzicht op een rustiger leven wellicht aantrekkelijk. Toch stellen we vast dat op het vlak van de verwachte pensioenleeftijd er enig realisme aanwezig is: 40-jarigen wensen dan wel vroeg uit te arbeidsmarkt te treden; de leeftijd waarop ze verwachten dat te doen, ligt een stuk hoger.

In grafiek 1 worden de gewenste en de verwachte pensioenleeftijd uitgezet op grond van een aantal grote leeftijdscategorieën.

⁶ De bespreking van de verbanden op grond van de bivariate analyse heeft betrekking op de groep van 40 tot 65 jaar die nog aan het werk is.

Grafiek 1. De gewenste en verwachte pensioenleeftijd (gemiddelde waarden) naar leeftijd van de ondervraagden.

De observatie dat 'oudere werknemers' later uit de arbeidsmarkt willen stappen, kan het resultaat zijn van een selectie-effect. In die veronderstelling zouden degenen onder hen die nog steeds werken, hun situatie 'rationaliseren' door een hogere uitstapleeftijd te geven.

De gewenste pensioenleeftijd varieert naar het opleidingsniveau. Personen met een universitair of hoger onderwijsdiploma wensen gemiddeld 1,4 jaar langer aan de arbeidsmarkt te participeren dan degenen met een opleiding lager secundair onderwijs of minder. Wat de verwachte pensioenleeftijd betreft, is het verschil niet significant. Het inkomen met name de door de respondent geëvalueerde inkomenssituatie beïnvloedt niet de wensen maar wel de verwachtingen in verband met de pensioenleeftijd: wie zegt dat het heel erg moeilijk is om rond te komen, verwacht later met pensioen te gaan dan degene die comfortabel kan leven. Voor respondenten met een goede of heel goede gezondheid ligt de gewenste pensioenleeftijd hoger dan voor degenen die zich minder gezond voelen maar inzake verwachte pensioenleeftijd is dat niet het geval.

Wie (al dan niet gehuwd) samenwoont met een partner verwacht niet vroeger of later met pensioen te gaan dan degene die niet met een partner samenwoont. Ook wat de gewenste pensioenleeftijd betreft, is er geen significant verschil.

Van de werkgerelateerde factoren oefenen de meeste elementen een invloed uit op de gewenste pensioenleeftijd: dat geldt zeer duidelijk voor de appreciatie van de jobinhoud: wie zeer tevreden is met de inhoudelijke aspecten van de job, wil doorgaans langer op de arbeidsmarkt meedraaien dan degene die ontevreden of zeer ontevreden is. Ook de tevredenheid met de fysieke werkomstandigheden, met de mate waarin men kennis en vaardigheden kan inzetten, met de werkdruk, de tevredenheid met de uurregeling en met de geboden opportuniteiten om bij te leren, zijn factoren die de gewenste pensioenleeftijd naar boven duwen. Op de ver-

wachte pensioenleeftijd blijken de jobgerelateerde factoren veel minder impact te hebben. De bivariate analyse toont verder aan dat zowel de gewenste als de verwachte pensioenleeftijd differentieert naar gelang van de sector van tewerkstelling: zelfstandigen wensen én verwachten langer te werken dan loontrekkenden uit de privé-sector en dan het overheidspersoneel.

Wensen degenen die zich zorgen maken over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst vroeger of later uit te stappen? De resultaten geven geen significant verschil te zien in gewenste pensioenleeftijd. Inzake verwachte pensioenleeftijd is de vaststelling dat degene die zich geen zorgen maakt, verwacht minstens een jaar eerder uit te stappen dan degene die zeer bezorgd is over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst.

5.2. Wensen en verwachtingen aan elkaar gerelateerd

Onze finale onderzoeksvraag gaat na of er een afwijking bestaat tussen wensen en verwachtingen met betrekking tot de pensioenleeftijd. Tabel 3 geeft ons een antwoord.

Tabel 3. Verdeling van de respondenten die vroeger dan verwacht op pensioen wensen te gaan, op dezelfde leeftijd of later dan verwacht (in absolute cijfers en in %).

Gewenste min verwachte pensioenleeftijd (1)	Absoluut cijfer	In %	Cumulatief %
- 24 ... - 11	11	2,7	2,7
- 10	14	3,4	6,1
- 9 ... - 6	14	3,4	9,5
- 5	51	12,3	21,8
- 4	8	1,9	23,7
- 3	18	4,4	28,1
- 2	32	7,7	35,8
- 1	10	2,4	38,2
0	238	57,6	95,8
+ 1	-	-	95,8
+ 2	6	1,5	97,3
+ 3	5	1,2	98,5
+ 4	-	-	98,5
+ 5 ... + 15	6	1,5	100,0
N =	413(2)	100,0	

(1) Een negatieve waarde betekent dat de gewenste pensioenleeftijd lager ligt dan de verwachte; een positieve waarde betekent dat de gewenste pensioenleeftijd hoger ligt dan de verwachte; 0 geeft aan dat beide samenvallen.

(2) Het gaat enkel om de werkenden aangezien de verdere analyses op die groep betrekking hebben.

Voor de meerderheid (58%) is de gewenste pensioenleeftijd gelijk aan de verwachte leeftijd. Bijna 17% wil 1 à 4 jaar vroeger met pensioen dan verwacht en voor 16% is dat zelfs 5 à 9 jaar vroeger. Globaal wil meer dan 1 op 3 van de 40- tot 65-jarige Vlamingen vroeger met pensioen dan verwacht. Voor een kleine minderheid (circa 4%) ligt die leeftijd hoger dan verwacht.

Wanneer we in deze context verwijzen naar personen met voorkeur voor een latere pensioenering, dan refereren we naar degenen die wensen met pensioen te gaan op een leeftijd die overeenstemt met hun verwachting, en naar degenen die later met pensioen wensen te gaan dan ze verwachten.

In tabel 4 worden de resultaten van de logistische regressie analyse weergegeven aan de hand van 3 modellen. De afhankelijke variabele werd tot 2 categorieën teruggebracht: 0=gewenste pensioenleeftijd gelijk aan of groter dan de verwachte; 1=gewenste pensioenleeftijd kleiner dan de verwachte.

In een eerste model dat de sociaaldemografische kenmerken bevat, blijken 3 factoren van belang te zijn. Gerefereerd aan mannen, hebben vrouwen een grotere kans een pensioenleeftijd te wensen die lager ligt dan de verwachte. Ook de leeftijd is van belang. Naarmate men ouder is, is er meer kans om een hogere pensioenleeftijd te wensen. Verder is ook de perceptie van de gezondheid niet onbelangrijk. Wie in goede of zeer goede gezondheid verkeert, heeft gerefereerd aan degenen met een redelijke, slechte of zeer slechte gezondheid meer kans om langer te participeren aan de arbeidsmarkt. De 3 factoren samen verklaren al een deel van de variatie inzake de wenselijkheid om vroeger of later dan verwacht met pensioen te gaan (Nagelkerke $R^2 = 0,14$).

In het tweede model dat de werkgerelateerde variabelen toevoegt, blijft het effect van geslacht en leeftijd overeind. Van de werkgerelateerde factoren zijn de tewerkstellingssector en de tevredenheid met de jobinhoud van belang. Na controle voor het effect van de sociaaleconomische variabelen zoals inkomensevaluatie en opleidingsniveau, blijkt dat zelfstandigen gerefereerd aan loontrekkenden uit de privé-sector langer willen doorwerken. De kansverhouding "gewenste pensioenleeftijd gelijk aan of groter dan verwachte versus gewenste pensioenleeftijd kleiner dan verwachte" is voor zelfstandigen 2 keer groter dan dezelfde kansverhouding bij mensen uit de privé sector. Overheidspersoneel verschilt in zijn voornemen om vroeger of later uit te treden niet van personeel uit de privé sector. Van de jobgerelateerde elementen (tevredenheid met de inhoud van de job, met de fysieke werkomstandigheden, de kans om bij te leren, om gebruik te maken van kennis en vaardigheden, de tevredenheid met de werkdruk, en met het werk in zijn geheel, ...) waarvan een groot aantal een samenhang vertoonde met de gewenste pensioenleeftijd op basis van de bivariate analyse, blijft de tevre-

denheid met de jobinhoud als factor overeind. Het netto-effect is groot. De tevredenheid met de fysieke werk-omstandigheden en met het werk in zijn geheel blijkt een effect te genereren dat niet helemaal in de lijn van de verwachtingen ligt. Het zijn degenen die noch ontevreden noch tevreden zijn die een grotere kans hebben om langer aan de arbeidsmarkt te participeren, gerefereerd aan degenen die eerder of zeer tevreden zijn. De Nagelkerke R^2 bedraagt in dit model 0,23.

Het derde model tot slot voegt een pensioengerelateerde factor toe, zijnde de mate waarin de respondent zich zorgen maakt over de uitbetaling van de pensioenen in de toekomst. Degenen die zich geen of weinig zorgen maken over de pensioenen voor de toekomst hebben, gerefereerd aan degenen die te kennen geven in grote mate bezorgd te zijn, de intentie later met pensioen te gaan. Een mogelijke verklaring kan zijn dat wie zich veel zorgen maakt, geen tijd wil verliezen en zich zo snel mogelijk van een pensioeninkomen wil voorzien, gegeven mogelijke toekomstige betalingsproblemen. Genoemde variabele die een attitude weergeeft, biedt een extra verklaring voor het vroeger dan verwacht uittreden (in model 3 is Nagelkerke $R^2 = 0,26$).

6. Eindconclusies

Bij het ontwikkelen van een effectievere sociale politiek is het belangrijk zicht te krijgen op de factoren die een invloed kunnen uitoefenen op de voorkeur van werkenden met betrekking tot het met pensioen gaan. We treden hier Van Dalen & Henkens (2005, 709) bij die dit als volgt verwoorden: *'As policy reforms cannot be effectively implemented if perceptions and attitudes are not in line with the principles underlying the proposed labour market and pensions reforms, it is important that we gain insight into the opinions and attitudes of the population about developments of this kind.'* Bovendien - en niet onbelangrijk - is de vaststelling dat wensen en plannen ten aanzien van de timing van uittreden een redelijk hoge voorspellende waarde hebben, wat niet belet dat er bijstelling plaatsvindt voornamelijk in de richting van eerder stoppen (Henkens e.a., 2009).

In deze bijdrage onderzochten we de invloed van verschillende factoren op de wenselijkheid vroeger dan verwacht de arbeidsmarkt te verlaten: het ging om sociaaldemografische achtergrondkenmerken, werkgerelateerde factoren en pensioengerelateerde factoren. Van de sociaaldemografische is leeftijd veruit de voornaamste factor. Hoe ouder men is, hoe groter de voorkeur voor een latere pensionering. Blijft de vraag hoe deze bevinding valt te verklaren. Zoals gezegd, het kan gaan om een selectie-effect. Maar het is evenmin uit te sluiten dat hoe dichter men de pensioenleeftijd nadert, hoe bewuster men wordt van de 'waarde' van het werk.

Tabel 4. Resultaten logistische regressie analyse

		Oddsratio Gewenste pensioenleeftijd kleiner dan verwachte (<i>ref. gewenste pensioenleeftijd gelijk aan of groter dan verwachte</i>)		
		Model 1	Model 2	Model 3
ACHTERGRONDKENMERKEN				
Geslacht (<i>ref. man</i>)	Vrouw	1,883**	1,830*	1,817*
Leeftijd		0,915***	0,912***	0,921***
Perceptie van de gezondheid (<i>ref. heel erg slecht, slecht of redelijk</i>)	Goed of heel erg goed	0,557*	0,608	0,691
Evaluatie van het inkomen (<i>ref. kan comfortabel leven</i>)	Heel erg moeilijk of moeilijk rondkomen	1,552	1,600	1,474
	Het lukt om rond te komen	1,207	1,136	1,141
Hoogst behaald diploma (<i>ref. hoger onderwijs van korte of lange type</i>)	Lager secundair onderwijs of minder	0,984	0,970	0,997
	Hoger secundair onderwijs	1,307	1,284	1,358
Woonsituatie (<i>ref. woont samen met partner</i>)	Woont niet samen met partner	0,790	0,692	0,738
WERKGERELATEERDE FACTOREN				
Sector van tewerkstelling (<i>ref. privé-sector</i>)	Zelfstandige		0,469*	0,508
	Overheid		0,780	0,890
Tevredenheid met loon (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		1,305	1,248
	Niet ontevreden/niet tevreden		1,394	1,490
Tevredenheid met werkzekerheid (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		0,667	0,716
	Niet ontevreden/niet tevreden		0,537	0,528
Tevredenheid met gebruik kennis en vaardigheden (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		0,772	0,814
	Niet ontevreden/niet tevreden		1,112	1,050

Tevredenheid met jobinhoud (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		7,441*	7,499*
	Niet ontevreden/niet tevreden		2,533	2,101
Tevredenheid met fysieke werkomstandigheden (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		0,541	0,566
	Niet ontevreden/niet tevreden		0,437*	0,423*
Tevredenheid met werkdruk (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		1,330	1,307
	Niet ontevreden/niet tevreden		1,315	1,213
Tevredenheid met uurregeling (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		1,361	1,447
	Niet ontevreden/niet tevreden		0,397	0,350
Tevredenheid met bijleren (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		1,225	1,238
	Niet ontevreden/niet tevreden		1,640	1,661
Tevredenheid met werk in zijn geheel (<i>ref. eerder tevreden of zeer tevreden</i>)	Zeer ontevreden of eerder ontevreden		1,803	1,906
	Niet ontevreden/niet tevreden		0,233*	0,255*
PENSIOENGERELATEERDE FACTOREN				
Zorgen over uitbetaling pensioenen in de toekomst (<i>ref. zeer veel zorgen</i>)	Geen zorgen			0,213**
	Weinig zorgen			0,305*
	Beetje zorgen			0,626
	Veel zorgen			0,399
<i>Model Chi²</i>		42,918 (<i>p</i> <0,001)	73,714 (<i>p</i> <0,001)	85,881 (<i>p</i> <0,001)
<i>Nagelkerke R²</i>		0,14	0,23	0,26

*** *p*<0,001 **p<0,01 * *p*<0,05

Bron: SCV-survey 2008

Voor velen is het met pensioen gaan ook de start van de laatste levensfase en dus bestaat de kans dat men die overgang zo lang als mogelijk uitstelt.

Een andere conclusie is dat werkgerelateerde factoren wel van belang zijn waaronder in het bijzonder de tevredenheid met de inhoud van de job. Dat betekent dat de concrete uitvoering van de job, de boeiende verantwoordelijkheden en de mogelijkheden die zulks inhoudt en het afwisselend aspect ervan in die mate belangrijk zijn en een stimulans zijn om langer door te werken. De tevredenheid over randvoorwaarden zoals het kunnen bijleren, de uurregeling en dergelijke blijken geen rol te spelen bij het eerder respectievelijk op een later tijdstip met pensioen gaan. Een grote tevredenheid met de inhoudelijke aspecten van de job kan wel resulteren in een langer verblijf op de arbeidsmarkt. De vraag rijst in hoeverre werkgevers hier kunnen op inspelen en of hun attitude ten overstaan van oudere werknemers een verschil kan maken. Onderzoek in KMO's heeft enerzijds aangetoond dat werkgevers die over het algemeen een positieve houding aannemen tegenover oudere werknemers meer investeren in (de opleiding van) hun werknemers en vaker veranderingen aanbrengen in de werkprocedures om de inzetbaarheid van ouderen te verhogen dan degenen met een negatieve attitude (Kippers e.a. 2006). Anderzijds blijkt dat de attitude van werkgevers tegenover oudere werknemers (positief of negatief) niet gerelateerd is aan het al dan niet uitvoeren van functioneringsgesprekken, het invoeren van jobrotatie, het mogelijk maken van telewerken of het invoeren van flexibele werktijden. Een Nederlandse studie (Henkens e.a., 2009) berekende dat bij een aantrekkelijke werkomgeving, bijvoorbeeld in termen van uitdagend werk, een half jaar uitstel van pensionering denkbaar is.

Globaal genomen dragen zowel sociaaldemografische, jobgerelateerde als pensioengerelateerde variabelen bij aan de verklaring voor het vroeger (of later) dan verwacht met pensioen gaan. Sociaaldemografische factoren hebben daarin een groot aandeel. De totale verklaarde variantie van het eindmodel zijnde 26% laat echter ook vermoeden dat er een aantal factoren meespelen die aan onze aandacht zijn ontsnapt omdat ze niet mee in de modellen werden opgenomen. Het is voor de toekomst dan ook belangrijk via bijkomend onderzoek een zicht te krijgen op deze factoren zodat ze desgevallend in een volgende survey kunnen geïntegreerd worden. Tot slot dient nog vermeld dat het aantal observaties waarop de analyse is gebaseerd gering is; een grotere steekproefomvang zou diepgaander onderzoek mogelijk maken.

Bibliografie

- Adams, G.A. (1999). Career-related variables and planned retirement: an extension of Beehr's model. In: *Journal of Vocational Behaviour*, vol. 55 (2), 221-235.
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) (2008). *Belg wil stoppen met werken op 62 jaar*, Persbericht 4 februari 2008.
- Beehr, T.A., Glazer, S., Nielson, N.L. & Farmer, S.J. (2000). Work and nonwork predictors of employees' retirement ages. In: *Journal of Vocational Behaviour*, vol. 57 (2), 206-225.
- Blöndal, S. & Scarpetta S. (1997). Early retirement in OECD countries: the role of social security systems, *OECD Economic Studies* no. 29, Paris.
- Börsch-Supan, A. & Schnabel, R. (1998). Social security and declining labour-force participation in Germany. In: *The American Economic Review*, vol. 88 (2), 173-178.
- Esser, I. (2005). *Continued work or retirement*. Stockholm: Institute for Future Studies.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes, In: *Human Relations*, 7, 117-140.
- Fischer, J. & Sousa-Posa, A., *The institutional determinants of early retirement in Europe*, Discussion Paper no. 2006-08, beschikbaar op http://www.vwa.unisg.ch/RePEc/usg/dp2006/DPO8_fi.pdf
- Gruber, J & Wise, D.A. (eds) (1999). *Social security and retirement around the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Haejeong, K. & H. Gong-Soog (2001). What influences the expected retirement age of workers? In: *Consumers Interests Annual*, vol. 47.
- Henkens, K., van Dalen, H. & van Solinge H. (2009). *De vervagende grens tussen werk en pensioen. Over doorwerkers, doorstarters en herintreders*. Rapport no 78, Amsterdam: KNAW Press.
- Kippers, E., Van den Broeck, A. & Lamberts, M. (2006). *KMO's: Kansen op maat van oudere werknemers?* Onderzoek in het kader van het Equal-project 'Keep Excellent Experienced People' (KEEP). Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid.
- Kosloski, K., Ekerdt, D. & DeViney, S. (2001). The role of job-related rewards in retirement planning. In: *Journal of Gerontology*, Series B, vol. 56 (3), 160-169.
- Leergang Pensioenrecht (2006-2007). *Nieuwsbrief nr 10*.
- Liefbroer, A.C. & Henkens, K. (1999). Labour market careers of successive cohorts of older men in the Netherlands: Changes in age at retirement and in length of working lives. In: *Genus*, vol. LV (1-2), 101-119.
- Ogg, J. & Renaut, S. (2007). Situation conjugale et emploi en Europe: illustration pour les cohortes 1945-1954 (50-59 ans en 2004). In: Feld, S. *Changements de structure par âge et populations actives*. Louvain-la-Neuve: Bruylant-Academia, 219-249.
- Palme, M. & Svensson, I. (2002). *Pathways to retirement and retirement incentives in Sweden*. Working Paper report 9, Institute for Future Studies.

- Petrovici, C.D. & Muffels R.J.A. (2008). *The impact of welfare state institutions and values on early retirement behaviour. A comparative panel study in Europe using the ECHP and EVS*, Paper presented at the 'Dag van de Sociologie', session Sociaal beleid. Leuven, mei 2008.
- Pickery, J. (2006). *Een statistische analyse van een toenemende of dalende ongelijkheid in participatie. Van kruistabellen naar oddsratio's en van oddsratio's naar een logistische regressie (en terug)*. SVR-technisch rapport 2006/3, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Reitzes, D.C., Mutran, E.J. & Fernandez, M.E. (1998). The decision to retire: a career perspective. In: *Social Science Quarterly*, vol. 79 (3), 607-619.
- Schoenmaeckers, R.C., Vanderleyden, L. & Vidovicova, L. (2006). *Intergenerational solidarity, the elderly and ageing*. Dialog Paper Series n° 8 (D22/D23). Federal Institute for Population Research, Wiesbaden.
- Schoenmaeckers, R.C., Callens, M. & Vanderleyden, L. (2007). Espérance de vie accrue et désir de retraite anticipée: un paradoxe? In: Feld, S. *Changements de structure par âge et populations actives*. Louvain-la-Neuve: Bruylant-Academia, 251-286.
- SD Worx (2007). *Realistische kijk op einde loopbaan: 45-plussers willen op 58 jaar op pensioen gaan, maar verwachten pas op hun 60 jaar te kunnen stoppen met werken*. Persbericht, Antwerpen 23 mei 2007.
- Talaga, J.A. & Beehr, T.A. (1995). Are there gender differences in predicting retirement decisions. In: *Journal of Applied Psychology*, vol. 80 (1), 16-28.
- Van Dalen, H.P. & Henkens, K. (2005). The double standard in attitudes toward retirement: the case of the Netherlands. In: *Geneva Papers on Risk and Insurance: Issues and Practice*, 30, 693-710.
- Van Hootegem, G., De Winne, S., Forrier, A., Marescaux, E., Sels, L. & Huys, R. (2009). Bezig Vlaanderen. In: Vanderleyden, L., Callens, M. & Noppe J., *De Sociale Staat van Vlaanderen 2009*. Brussel, 69-111.
- Vanderleyden, L. (2003). Vrijheid, blijheid. Arbeid en pensionering, de visie van 55- tot 64-jarigen. In: *Over.Werk*. Tijdschrift van het Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, (4), 141-146.
- Vanderleyden, L. (2007). *Het gewicht van de pensioenen. Feiten en percepties*. SRV-Rapport 2007/4, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Walker, A. (2005). Towards an international political economy of ageing. In: *Ageing & Society*, 25, 815-839.
- Zappalà, S., Depolo, M., Fraccaroli, F., Guglielmi, D. & Sarchielli, G. (2008). Early retirement as withdrawal behaviour. Postponing retirement. In: *Career Development International*, vol. 13 (2), 150-167.

DE VLAMING EN ZIJN (ON)VEILIGHEIDSGEVOELEN: ONGELIJK VERDEELD EN VERSPREID?

Dries Verlet • Marc Callens

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Stefaan Pleysier

Leuvens Instituut voor Criminologie (LINC), K.U.Leuven

Samenvatting

In deze bijdrage maken we een analyse van de onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen vanuit een multilevelperspectief. Meer specifiek hebben we niet alleen oog voor de variatie op het niveau van het individu, maar ook op het niveau van de woongemeente. Eerst wordt een kort profiel geschetst van “de” Vlaming, i.c. die karakteristieken die globaal genomen samengaan met noemenswaardige hogere of lagere veiligheidsgevoelens. Deze profielschets vormt evenwel slechts een aanleiding tot de kern van deze studie, met name een theoretisch onderbouwd multilevel model van onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen. De eigenlijke analyse leert ons alvast dat het gros van de variatie wordt verklaard door individuele variabelen zoals geslacht, leeftijd, politieke attitudes, vertrouwen in de medemens .... Niettemin bevestigt de analyse ook de – relatief beperkte – invloed van woongemeentekarakteristieken, zoals de sociaal-economische typologie van gemeenten.

1. Inleiding

De publieke en wetenschappelijke aandacht die het veiligheidsthema krijgt, is indrukwekkend. Het maatschappelijke en politieke belang ervan is dan ook moeilijk te negeren. Naast de relevantie van dit gegeven, kunnen we ook niet om de (politieke) gevoeligheid heen die er onlosmakelijk mee is verbonden. Het gebruik en misbruik van het thema veiligheid en bovenal onveiligheid, doet evenwel niets af van zijn maatschappelijke relevantie. In tegendeel, het kan eveneens worden gezien als een indicator voor het maatschappelijke belang ervan. In ontelbare contexten worden we geconfronteerd met dit begrip: voedsel, data, bouwwerven, verkeer, justitie en politie, kwaliteitszorg, fraude, huisvesting, internet, speeltuinen, binnen- en buitenlandsebeleid... In al deze domeinen heeft men het over veiligheid. Het is met andere

woorden van belang om dit centrale concept nader te omschrijven. Conform met de invulling en operationalisering van dit concept binnen de SCV-survey, leggen we de nadruk op de subjectieve onveiligheid en ervaringen van bedreiging, kwetsbaarheid, hulpeloosheid in situaties die op de één of andere manier verwijzen naar criminaliteit.

Al eerder kwam het thema (on)veiligheid aan bod op de studiedagen van Vlaanderen gepeild! Meer specifiek verwijzen we naar de bijdrage van Elchardus e.a. in de editie van 2003. Daarin geven de auteurs een kort overzicht van de evolutie van het onveiligheidsgevoel in de periode 1998-2002 en gaan ze op zoek naar een diversiteit aan verklaringsgronden. Hierbij is het niet hun bedoeling om de evolutie van het onveiligheidsgevoel te verklaren, maar wel iets te zeggen over het profiel van diegenen die zich in mindere of meerdere mate veilig voelen.

Op zich is het interessant om na te gaan in welke mate en of er zich trends aftekenen doorheen de periode waarin de APS/SCV-survey loopt. Op die manier kan men een round-up maken van het (on)veiligheidsprofiel. Hiervoor verwijzen we naar de bijdrage van Smits & Elchardus (2009) in deze bundel. In de voorliggende bijdrage willen we eerder inspelen op een belangrijk hiaat in de literatuurtraditie omtrent onveiligheidsgevoelens. Meer specifiek richten we onze aandacht op de link tussen gerapporteerde (on)veiligheidsgevoelens van specifieke groepen en de omgeving/context waarin de respondenten vertoeven.

Binnen het voorhanden zijnde onderzoek is het immers vaak zo dat de link tussen (on)veiligheid enerzijds en buurt- of omgevingsfactoren anderzijds op een geaggregeerd niveau te situeren is. Het spreekt voor zich dat het probleem inzake “ecological fallacy” (Robinson, 1950) hierbij op de voorgrond komt. Kenmerken op het niveau van buurten/gemeenten kunnen we niet zonder meer toeschrijven aan individuen en omgekeerd. In deze context: het is niet omdat iemand bijvoorbeeld in een armere buurt woont waar men zich doorgaans minder veilig voelt, dat dit daarom ook het geval is op het niveau van het individu. Zo zou je bijvoorbeeld kunnen argumenteren dat bijvoorbeeld juist de rijkere in armere buurten zich onveilig voelen, vanuit de idee dat ze “meer” te verliezen hebben. Een tegenargument kan dan weer zijn dat een lagere sociaal-economische status bijdraagt tot meer onzekerheid en op die manier onveiligheidsgevoelens oproept.

Het is duidelijk dat zich in deze context een multilevelanalyse opdringt. In deze bijdrage willen we dan ook het onveiligheidsgevoel van naderbij bekijken door zowel individuele kenmerken als omgevingsvariabelen op te nemen in de analyse. Meer in het bijzonder worden hierbij de gegevens uit de SCV-survey gekoppeld aan databanken met gegevens op gemeenteniveau. Het spreekt voor zich dat hierbij de anonimiteit van de respondenten gerespecteerd werd.

Op basis van dit onderzoek kunnen we alvast nagaan in welke mate er een geografische spreij-

ding is van (on)veiligheidsgevoelens in Vlaanderen. Is de angst voor criminaliteit een grootstedelijk fenomeen of voelen landelijke bewoners zich juist onveiliger? En wat is de relevantie van sociaal-economische en culturele karakteristieken? Uit eerdere analyses (cf. Verlet e.a., 2005) bij een selectie van Vlaamse steden bleek al dat interstedelijke verschillen niet volledig kunnen worden verklaard door louter individuele karakteristieken. Geldt dit ook wanneer de analyse wordt veralgemeend en er dus naast grotere en kleinere steden ook gemeenten in de analyse worden opgenomen?

Hoe is deze bijdrage opgebouwd? Na deze inleiding, wordt vooreerst stilgestaan bij de omvangrijke literatuur naar onveiligheidsgevoelens. Vanuit de observatie dat de onderzoekstraditie tot op heden relatief weinig aandacht had voor multilevelbenaderingen, staan we in dit literatuuroverzicht kort stil bij de klassieke verklaringen op individueel niveau, om vervolgens in te gaan op verklaringen waarin de omgeving een centrale rol speelt.

Het empirische luik start met een korte beschrijving van de gebruikte gegevens. In het bijzonder wordt nader ingegaan op de afhankelijke variabele met name de schaalconstructie om onveiligheidsgevoelens te meten. In dit empirische luik staan we ook stil bij een aantal bivariate resultaten op individueel en gemeentelijk niveau. Zo schetsen we een kort profiel van “de” Vlaming op basis van die karakteristieken die globaal genomen samengaan met hogere of lagere veiligheidsgevoelens. Deze profielschets vormt evenwel slechts een aanleiding tot de kern van onze analyse, met name de opbouw van een multilevelmodel voor onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen. Daarbij gaan we na wat het relatieve belang is van zowel individuele als gemeentekennmerken. Het spreekt voor zich dat we de resultaten uit deze analyse uitgebreid bespreken en terugkoppelen naar het theoretische luik. Dit alles brengt ons tot de conclusie van ons verhaal.

2. Het onveiligheidsgevoel tegen het licht gehouden

Alvorens verder in deze paragraaf stil te staan bij de grote lijnen van wat een halve eeuw onderzoek naar dit thema ons heeft geleerd, verdient de oorsprong van deze onderzoekstraditie bijzondere aandacht. De wortels en fundamenten van deze traditie hebben immers de verdere groei en ontwikkeling ervan op een cruciale wijze gedetermineerd (Lee, 2001).

Hoewel ongetwijfeld al eerder onderzoek naar het onveiligheidsgevoel of “angst voor criminaliteit” kan worden gevonden, wordt het ontstaan van de onderzoekstraditie doorgaans gesitueerd halverwege de jaren '60 in de schoot van de *VS Commission on Law Enforcement and Administration of Justice*. Deze commissie had onder meer als doel om middels zogenaamde

“*crime and victim surveys*” een accurater beeld te schetsen van de criminaliteit en het slachtofferschap in de VS. Dit resulteerde in de *National Crime Survey* (NCS) en was meteen ook de empirische ontdekking van een ‘*widespread public anxiety about crime*’ (Ditton & Farrall, 2000, xv) en het ontstaan van de onderzoekstraditie naar de zogenaamde “fear of crime”.

De tijdsgeest bij het ontstaan van deze onderzoekstraditie is belangrijk om de verdere ontwikkeling ervan te begrijpen. Vooreerst zag men in de ontwikkeling van de “*crime and victim survey*” of slachtofferenquête het gedroomde alternatief om de zogenaamde “*dark number*”-problematiek (d.i. het gebrek aan adequate criminaliteitsstatistieken) weg te werken. Het bij wijlen onkritisch en enigszins naïef geloof in deze nieuwe surveys sluit naadloos aan bij het toen heersende neo-positivisme en de dominante aanwezigheid van grootschalig surveyonderzoek. De methodologie en de vragenlijst van de NCS zijn een belangrijke inspiratiebron geweest voor gelijkaardige surveys in Canada, Australië, Nederland, Engeland, Frankrijk... Ons land hinkt op dit vlak enigszins achterop. Pas eind de jaren '90 kwam de *Veiligheidsmonitor*, een op de Nederlandse *Politiemonitor* gebaseerde slachtofferenquête, tot stand. Naast deze nationale surveys, ontstonden na verloop van tijd ook internationale initiatieven zoals de *International Crime and Victimization Survey* (ICVS) of later de *European Crime and Safety Survey* (EU ICS).

Een tweede voor de onderzoekstraditie bepalende factor is het feit dat dit onderzoek, tot op heden, overwegend in opdracht van overheden gebeurt. De onderzoekstraditie wordt met andere woorden van bij het ontstaan bepaald door een ingrijpende invloed van de overheid en het beleid. Bovendien kenmerken diezelfde jaren '60 zich door een oprukkend “*law and order*”-discours in het politieke debat en de publieke opinie. Het beleid hechtte om die reden prioritair belang aan een beter zicht op het criminaliteits- en onveiligheidsfenomeen. Kortom, naast het neo-positivisme als wetenschappelijke katalysator, lag ook de politieke realiteit van die periode aan de basis van de eerste slachtofferenquêtes (Pleysier, 2009; Gray e.a., 2008; Lee, 2007; Ditton & Farrall, 2000; Hale, 1996).

Er heeft zich een zeker conservatisme genesteld dat het uitzicht van de onderzoekstraditie verregaand heeft bepaald. Dit kunnen we toeschrijven aan het samenkomen van enerzijds een politiek gestuurde vraag naar een beter zicht op criminaliteit en onveiligheid als fenomeen en anderzijds het neo-positivistisch geloof in een “nieuw” antwoord hierop. Dit conservatisme ligt meteen ook aan de basis van de twee centrale lacunes die de literatuur kenmerken. Vooreerst is er de problematische conceptualisering en operationalisering van het centrale “fear of crime”- of “angst voor criminaliteit”-concept. Ten tweede bespreken we de weinig indrukwekkende stand van zaken met betrekking tot het verklarend onderzoek in deze traditie. Beide pijnpunten hebben ertoe geleid dat, na bijna een halve eeuw onderzoek naar het onvei-

ligheidsgevoel en ondanks de talloze publicaties erover, enige bescheidenheid met betrekking tot de stand van zaken op zijn plaats is. Of zoals Ditton & Farrall het stelden: *'surprisingly little can be said conclusively about the fear of crime'* (2000, xxi).

2.1. Onveiligheidsgevoelens in kaart brengen: over conceptuele bewolking en ad hoc operationaliseren

Het "angst voor criminaliteit"-onderzoek kenmerkt zich niet meteen door conceptuele duidelijkheid en zelfkritische operationaliseringsen. Noch bij de ontwikkeling en constructie, noch in de vragenlijst zelf, was er veelal –letterlijk en figuurlijk– ruimte voor conceptuele en meet-technische bekommernissen. Illustratief voor dit eerste pijnpunt is overigens het bestaan en de status van het zogenaamde "standaard item". Een groot deel van de literatuur en het onderzoek naar "angst voor criminaliteit" valt terug op de vraag uit de NCS in de VS: *'How safe do you feel or would you feel being alone in your neighborhood at night?'* Het gebruik van dit standaard item, ook in talloze andere surveys, is zowel anekdotisch als indicatief voor het conservatief gehalte van een groot deel van het onderzoek naar de angst voor criminaliteit.

Hoewel de "angst voor criminaliteit" of het onveiligheidsgevoel intuïtief makkelijk te plaatsen is, is het net zoals andere emoties moeilijk te omschrijven en te meten (Fattah, 1993, 45; Jackson, 2005). Een verdere afbakening van het onderwerp en de centrale concepten in de literatuur hangt in belangrijke mate samen met het onderscheid van wat in deze bijdrage tot nu toe door elkaar werd gebruikt, namelijk het onveiligheidsgevoel enerzijds en de "angst voor criminaliteit" anderzijds. "Angst voor criminaliteit" in enge zin sluit nauw aan bij een in de literatuur vaak geciteerde definitie van het concept, namelijk: *'an emotional response of dread or anxiety to crime or symbols that a person associates with crime'* (Ferraro, 1995, 4). Deze invulling gaat er vanuit dat het concept "angst voor criminaliteit" of "fear of crime", alsook de operationaliseringsen ervan, vooral betrekking hebben op een emotionele of affectieve component ('angst'), veeleer dan een cognitieve invulling ("het oordelen over" of "bezorgd zijn om") (Ferraro & LaGrange, 1987). Maar er is ook een bredere invulling van het concept mogelijk die naast de affectieve angstcomponent ook uitdrukking geeft aan een cognitieve en gedragsmatige component. Hoewel een dergelijk brede invulling het etiket "angst voor criminaliteit" naar onze mening aanzienlijk uitrekt, wordt ook deze invulling in de onderzoekstraditie courant onder de noemer "fear of crime" geplaatst. In het Nederlands spreekt men dan wellicht beter over "onveiligheidsbeleving" of het "onveiligheidsgevoel". Naast die cognitieve, affectieve en gedragsmatige component kan men op basis van de specificiteit van het angstobject zelf verschillende invullingen onderscheiden (Barbalet, 1998). Het "object" kan variëren van zeer situationeel en direct tot eerder vaag en abstract. In het eerste geval neigen we opnieuw

eerder naar een enge invulling van het begrip, in het tweede geval naar een brede invulling (van der Wurff, 1992, 36). Parallel hieraan spreekt Jackson (2004b) over de ervaringscomponent en een expressieve component van ‘angst voor criminaliteit’. *‘Experienced fear’* gaat dan over dagelijkse ervaringen van ‘angst voor criminaliteit’, terwijl *‘expressive fear’* eerder brede attitudes *‘regarding the cultural meaning of crime, social change and relations, and conditions conducive to crime’* capteert (Jackson, 2004b, 946-947; Hale, 1996, 120).

De conceptuele onduidelijkheid –bewolking zo men wil– die over de centrale concepten in de literatuur hangt, heeft uiteraard een weerslag op de operationalisering. Niet zelden wordt overigens de inhoud en invulling van het concept afgeleid uit het gebruikte meetinstrument waarbij men vaak terugrijpt naar de vertrouwde instrumenten – het standaarditem – uit grootschalige surveyprojecten. Hoewel er weliswaar ook alternatieve instrumenten werden en worden gebruikt, is men in veel onderzoek blijven vasthouden aan deze operationaliserings (Ditton & Farrall, 2000; Ferraro, 1995). De belangrijkste kritiek met betrekking tot deze en afgeleide vragen slaat op het meten van een relatief complex concept zoals “angst voor criminaliteit” aan de hand van slechts één enkele vraag. Dergelijke zogenaamde “single item measures” kunnen in grootschalige surveys dienst doen als een barometer voor het meten van een publieke bezorgdheid, al doen ze ook dan nog mogelijkwijze onrecht aan de complexiteit van de thematiek (Ferraro & LaGrange, 1987). De status van deze standaarditems in de onderzoekstraditie, mag evenwel niet verhullen dat er in de literatuur ook kritiek kwam op dergelijke gebruiken. Meermaals weerklonk de roep naar meer aandacht voor de betrouwbaarheid en validiteit van het meten van onveiligheidsgevoelens wat vooral in het laatste decennium heeft geleid tot een toenemend gebruik van schaaltechnieken voor het meten van het centrale concept (Gray e.a., 2008; Gabriel & Greve, 2003; Pleysier, 2009).

2.2. Een diversiteit aan perspectieven op onveiligheidsgevoelens

Hiermee komen we, na de conceptuele bewolking, aan bij een tweede centrale lacune in de onderzoekstraditie inzake onveiligheidsgevoelens. Immers, ook met betrekking tot het verklarende “fear of crime”-onderzoek is de stand van zaken relatief pover. Dit is in belangrijke mate het gevolg van de dominante positie van de grootschalige slachtofferenquêtes in de literatuur waarin de nadruk vooral ligt op het beschrijvende en minder op het verklarende (Fattah, 1993, 47). Dit verklaart meteen ook waarom dergelijke enquêtes zich grotendeels beperken tot enkele “klassieke” achtergrondvariabelen en geenszins geschikt zijn voor fundamenteel verklarend onderzoek (Fattah, 1993).

In de bijna een halve eeuw oude onderzoekstraditie naar de “angst voor criminaliteit” zijn

geslacht en leeftijd veruit de meest beschreven “verklaringen”. Algemeen wordt aangenomen dat vrouwen en ouderen zich het meest onveilig voelen. Rond deze beide covariaten en de ermee verbonden zogenaamde ‘*fear victimisation paradox*’ (Hale, 1996) is in de literatuur een belangrijk debat ontstaan. Dit debat concentreert zich op de rationaliteit of irrationaliteit van de observatie dat groepen met een relatief kleine kans op slachtofferschap meer “angst voor criminaliteit” rapporteren dan groepen met een aanzienlijk grotere kans op slachtofferschap. Ook andere covariaten komen, zij het in aanzienlijk mindere mate, in de literatuur terug. In hoofdzak Amerikaans onderzoek wijst uit dat etnische minderheden, armen en lager opgeleiden over het algemeen angstiger zijn dan hoger opgeleide, welstellende blanken (Hale, 1996; Will & McGrath, 1995; Pantazis, 2000). Een andere voor de hand liggende en binnen de literatuur prominente verklaring voor “angst voor criminaliteit” is het slachtofferschap. Kortom, een eerder atheoretische en beschrijvende analyse van de samenhang tussen “angst voor criminaliteit” en een reeks (op basis van beschikbaarheid geselecteerde) achtergrondvariabelen is typerend voor het onderzoek (Jackson, 2006, 254).

Het verklarende onderzoek wordt, des te meer in het licht van deze bijdrage, pas echt inhoudelijk interessant wanneer men op zoek gaat naar meer “contextuele” verklaringen die samenhangen met de fysieke en sociale omgeving waarin het individu zich veilig of onveilig voelt (Jackson, 2004b). Aandacht voor de (fysieke en sociale) omgeving gaat terug op de fundamenteën van de Amerikaanse stadssociologie en de sociale desorganisatietheorie (Pauwels, 2007; Sampson & Groves, 1989). De essentie van deze stroming duidt op het feit dat een hoge mate van mobiliteit en instabiliteit, economische deprivatie en achterstelling, heterogeniteit en (etnische) diversiteit van de bevolkingssamenstelling (van de Noord-Amerikaanse steden), de vorming van sociale cohesie, sociale controle en het vermogen tot zelfregulering hypothekeert. Op zijn beurt geeft dit aanleiding tot het ontstaan van sociaal onwenselijke verschijnselen, waaronder criminaliteit en ‘angst voor criminaliteit’, maar ook prostitutie, alcohol- en druggebruik... (Bernasco e.a., 2004; de Hart, 2002). Deze “klassieke” sociaalecologische stroming, alhoewel niet vrij van kritiek, heeft het sociale desorganisatiedenken en het verklaren van criminaliteit en de angst ervoor, onmiskenbaar en fundamenteel beïnvloed. Ook op de hedendaagse literatuur drukt deze benadering nog steeds haar stempel (Pauwels, 2007; Sampson & Raudenbush, 1999; Bursik & Grasmick, 1993). Tal van karakteristieken van de directe leefomgeving komen aan bod in deze stroming: de sociale cohesie binnen de lokale gemeenschap, betrokkenheid, sociale controle, netwerken, gehechtheid aan de lokale gemeenschap, de socio-economische status en achterstelling van de buurt, de residentiële mobiliteit in de buurt, de etnische heterogeniteit, het uiteenvallen van families, urbanisatiegraad, ... (de Hart, 2002; Hale, 1996). In de variëteit aan gehanteerde concepten staat het belang van een zekere mate aan sociale integratie, sociale cohesie en sociale controle centraal. Deze vormen een buffer tegen een verdere, sociale en fysieke desorganisatie van de buurt om op die manier een dam te zijn ten aanzien van criminaliteit en

de angst ervoor (de Hart, 2002; Kanan & Pruitt, 2002). Vaak blijven deze concepten in het “fear of crime”-onderzoek evenwel beperkt tot geaggregeerde variabelen gemeten op het individuele niveau. Alhoewel we uiteraard niet de individuele perceptie van fysieke en sociale kenmerken van de buurt uit het oog mogen verliezen, is er ongetwijfeld nood aan macro-, meso- en microlevel verklaringen voor criminaliteit en “angst voor criminaliteit” die op een inhoudelijk én methodologisch aanvaardbare wijze geïntegreerd worden in een omvattend verklaringsmodel (Ross & Mirowsky, 1999, 414; Sampson, 1991).

Jackson's (2004a; 2004b) pleidooi om het verklarend onderzoek inzake “angst voor criminaliteit” uit te bouwen vanuit de situatie van de actor, de beleving ervan en in zijn sociale context, duidt nog op iets anders. Criminaliteit en onveiligheid fungeren immers, aldus Jackson, als bliksemafleider of metafoor voor de sociale problemen van een lokale gemeenschap of bredere maatschappij. In een van de eerste wetenschappelijke artikels over “fear of crime” werd het fenomeen al in verband gebracht met de sociale context en heersende raciale spanningen in de VS tijdens de jaren '60 (Furstenberg, 1971). “Angst voor criminaliteit” of het onveiligheidsgevoel is in dat opzicht de sublimatie of veruitwendiging van een dieperliggende onzekerheid en onvrede met de sociale verhoudingen. Het concept fungeert als een soort spons *‘absorbing all sorts of anxieties about related issues of deteriorating moral fabric, from family to community to society’* (Jackson, 2006, 261; Ditton & Farrall, 2000, xv; Vanderveen, 2006). Zo bekeken is het onveiligheidsgevoel nauw verbonden met een variëteit aan variabelen en constructen zoals anomie, weerstand tegen sociale veranderingen, pessimisme over de toekomst, sociale desintegratie, het gevoel niet langer controle te hebben over de eigen levensloop, het gebrek aan vertrouwen in de medemens en ontevredenheid met het buurtleven (Jackson, 2008; Mosconi & Padovan, 2004; Fattah & Sacco, 1989).

Volgens Bruinsma (2004) vormen *‘wisselingen in de mate waarin een maatschappij intern samenhang vertoont, intern aan elkaar verbonden is’* het fundament voor *‘variaties in onveiligheid’* (Bruinsma, 2004, 198). In *Bowling Alone* expliciteert Putnam (2000) waar het hier om te doen is (2000, 307): *‘In high-social-capital areas public spaces are cleaner, people are friendlier, and the streets are safer’*. Sociaal kapitaal responsabiliseert buurtbewoners en zet ze aan tot een zekere verantwoordelijkheid en respect voor de buurt of woonomgeving. In dezelfde context zou een hogere informele interactie tussen burens zorgen voor meer veiligheid en een aangenamere leefomgeving (Putnam, 2000, 30). Vertrekkende vanuit Putnam's observaties legt de Hart (2002) de link met de sociale desorganisatietheorie. Sociale cohesie, sociaal kapitaal en sociale controle kunnen in deze context het verder fysiek en sociaal degraderen van de buurt tegengaan en op die manier criminaliteit en de angst voor criminaliteit bufferen (Kanan & Pruitt, 2002; Markowitz e.a., 2001; Wikström & Dolmén, 2001; Adams & Serpe, 2000; Skogan, 1990). Ook sociologisch onderzoek uit eigen land bevestigt het belang van buurtbetrokken-

heid, burgerparticipatie en maatschappelijk engagement wanneer we spreken over onveiligheidsgevoelens. Zo constateerden Elchardus e.a. (2001) een effect van lidmaatschap en participatie aan het spreekwoordelijke middenveld op onder andere gevoelens van onveiligheid. Ook Van Gyes e.a. (1999) zien in lidmaatschap en participatie in het maatschappelijk middenveld, net zoals in het zich thuis voelen in de buurt waar men woont, een sociaalintegratieve functie die maatschappelijke desoriëntatie en onveiligheidsgevoelens tegen gaat.

Naast de meer sociale dimensie, zijn ook de waardeoriëntaties van het individu ten opzichte van zijn of haar maatschappelijke omgeving, van belang. Hiermee sluiten we, samen met Jackson (2005; 2004b), in essentie terug aan bij Fürstenberg's (1971) werk. Hij stelt namelijk dat de angst voor criminaliteit ook draait om hoe we als maatschappij omgaan met de gemeenschap en hier als individu tegenover staan. Illustratief is de stelling van Jackson (2004b) dat de angst om bij duisternis alleen op pad te gaan verbonden is met een brede reeks sociale en politieke attitudes. Zo stelde men onder meer vast dat jongeren die een eerder libertair waardepatroon vertonen, zich over het algemeen ook onveiliger voelen. Ook mannen uit de middelste leeftijdsgroepen die autoritaire denkbeelden aanhangen lijken zich onveiliger te voelen (Jackson, 2004b, 950). Elders beschrijft Jackson (2008) hoe dergelijke attitudes over het maatschappelijke bestel ook kunnen samenhangen met eerder besproken verklaringen voor het onveiligheidsgevoel: sociale cohesie, morele consensus en informele sociale controle.

Samenvattend zouden we kunnen stellen dat het verklarend onderzoek naar "angst voor criminaliteit" in de toekomst (nog) meer aandacht moet hebben voor de plaats van het individu in de samenleving, en de wijze waarop die samenleving - zowel de onmiddellijke omgeving als de bredere maatschappij - door het individu gewaardeerd wordt en betekenis krijgt. Ook Bruinsma (2004) suggereert dat empirisch "fear of crime"-onderzoek het best put uit zowel sociologische als sociaalpsychologische verklaringen. Hierbij is het aangewezen om de (potentiële) effecten van macro- en mesoveranderingen op het microniveau niet uit het oog te verliezen. De fysieke en sociale omgeving en hoe het individu zich daarbinnen en in de bredere sociale context verhoudt, komt in toenemende mate in beeld. Deze piste met zorg uitdiepen kan de onderzoekstraditie inhoudelijk inspireren en fundamenteel verrijken (Ditton & Farral, 2000). Ook deze bijdrage, en meer bepaald het empirische luik dat volgt, wenst zich uitdrukkelijk in deze relatief recente onderzoekspiste in te schrijven.

2.3. Multilevelperspectieven: een verhaal van "en/of"

Onderzoek waarbij het onveiligheidsgevoel of de angst voor criminaliteit daadwerkelijk in een multilevelopzet wordt onderzocht is relatief schaars. Naast de hierboven vermelde studies in

het verlengde van de sociale desorganisatietheorie, zijn er binnen het Sociaal en Cultureel Planbureau in Nederland dergelijke studies uitgevoerd door Maas-de Waal & Wittebrood (2002) en Oppelaar & Wittebrood (2006). Wederom geïnspireerd door de sociale desorganisatietheorie constateert men dat burgers zich onveiliger voelen *'in buurten met een lage sociaaleconomische status (d.w.z. met een relatief groot aandeel huishoudens onder het sociaal minimum, werklozen en bijstandsontvangers) en relatief veel eenoudergezinnen, allochtonen, jonge alleenstaanden en verhuismobiliteit'* (Oppelaar & Wittebrood, 2006, 38). Maas-de Waal & Wittebrood (2002) komen tot de vaststelling dat de goede kwaliteit van de sociale relaties en een sterke sociale cohesie in een buurt gepaard gaan met een geringere onveiligheidsbeleving. Deze relatie blijft overeind, zelfs in een multilevelanalyse waarbij ook andere structurele buurtkenmerken en individuele kenmerken van de bewoners worden opgenomen. Het relatieve belang van sociale cohesie als buurtkenmerk en individueel kenmerk is echter moeilijk te onderscheiden. Verder moet er ook op gewezen worden dat men tot deze conclusies kwam op grond van data uit grotere steden in Nederland.

Ook enkele Amerikaanse studies, die reeds ter sprake kwamen, houden rekening met individuele en buurtkenmerken in een multilevelcontext. Robinson e.a. (2003) integreerden op basis van census data proxy variabelen voor de status van de buurt (evolutie van de woningprijs), etnische heterogeniteit en buurtstabiliteit (percentage huiseigenaars). Wilcox e.a. (2003) onderzochten op buurtniveau de invloed van achterstelling, minderhedenconcentraties, buurtstabiliteit en de aanwezigheid van handelszaken en scholen, op de risicoperceptie van individuen. Ook Markowitz e.a. (2001) bekeken, geïnspireerd door de sociale desorganisatietheorie, het effect van de socio-economische status van de buurt, buurtstabiliteit, etnische heterogeniteit, familiale ontwrichting en urbanisatiegraad, op onder meer "angst voor criminaliteit". Lindström e.a. (2003) bekeken in een Zweeds onderzoek de invloed van individueel (participatie in formele en informele activiteiten) en buurtgebonden sociaal kapitaal (participatie aan gemeenteraadsverkiezingen) en vonden dat dit het onveiligheidsgevoel bij individuen deels kon verklaren.

In meerdere van deze studies wordt evenwel ook impliciet een belangrijk pijnpunt bij dit soort analyses aangeraakt: de sociale context die men in multilevelstudies gebruikt wordt vaker ingegeven door pragmatische overwegingen (het niveau waarop data beschikbaar is) dan daadwerkelijk op theoretische grond bepaald (Hipp, 2007; Pauwels, 2002). Bovendien stellen Kaal e.a. (2008) en Kaal & Vanderveen (2007) vast dat het gebied dat mensen in gedachten hebben wanneer het gaat over *'hun eigen buurt'* vaak veel kleiner is dan het aggregatieniveau dat men doorgaans gebruikt in analyses. Dit leidt, aldus de auteurs, *'niet alleen tot een onterecht beeld van homogeniteit binnen en tussen gebieden, maar kan ook belangrijke gevolgen hebben voor de validiteit van gangbare onderzoeksvragen'* (Kaal & Vanderveen, 2007, 91).

Ondanks deze belangrijke voetnoot kunnen we samenvattend stellen dat in deze en andere studies (bv. Rountree & Land, 1996) duidelijk naar voor komt dat er een (directe) link is tussen het ervaren van onveiligheid enerzijds en de kenmerken van de omgeving waarin men leeft anderzijds.

3. En dan nu: onveiligheidsgevoelens in Vlaanderen, de empirie

De empirische toets is in hoofdzaak gebaseerd op de gegevens uit de SCV-survey van 2008. In deze editie van de bevraging werd er (net zoals in 1999, 2000, 2002 en 2004) een vragenbatterij opgenomen die peilt naar het veiligheidsgevoel. Deze schaal bespreken we grondig in §3.1. Daarnaast zijn er in de SCV-survey tal van andere karakteristieken van individuen bevroegd die ons toelaten om een profiel te schetsen van wie zich in meerdere of mindere mate veilig voelt (cf. §3.2.). Een aantal van deze variabelen betreffen de omgeving waarin men woont. Deze vormen dan ook de ideale opstap naar de gemeentekarakteristieken die aan de individuele SCV-gegevens werden gekoppeld (§3.3.). In de SCV-survey 2008 werden respondenten uit 123 verschillende Vlaamse steden en gemeenten bevroegd. Dit aantal laat ons toe om een grote diversiteit aan steden en gemeenten op te nemen in onze analyses.

3.1. De meting van onveiligheidsgevoelens: uw gevoelens in en op een schaal

Op zich is het niet ongebruikelijk om door middel van een algemene vraag te peilen naar de mate waarin men zich veilig voelt. Naast de in het literatuuroverzicht besproken standaarditems, is een klassieker hierbij bijvoorbeeld de vraag om de mate waarin men zich veilig voelt uit te drukken door middel van een schaalscore gaande van 0 (heel onveilig) tot 10 (heel veilig). De analyse kan evenwel verfijnd worden door te kijken naar verschillende aspecten van het onveiligheidsgevoel.

Het mag duidelijk zijn dat het gevoel van veiligheid (of net het gebrek eraan) vele gedaantes kent. Een dergelijke attitude is dan ook niet makkelijk in kaart te brengen. We doen er alvast goed aan om een vragenbatterij te hanteren om dit te meten. In die zin is er sprake van samengesteld of samengevoegd meten (Segers, 1999, 201), teneinde theoretische constructen in kaart te brengen (DeVellis, 1990). In deze kunnen we optimaal de betrouwbaarheid, de precisie en draagwijdte of "scope" bewaken (Spector, 1992). Dit streven staat of valt natuurlijk met een goede vragenbatterij die al eerder zijn meettechnische strepen heeft verdiend en

ons dus toelaat om op een betrouwbare en valide wijze het onveiligheidsgevoel in kaart te brengen.¹ Daartoe werd er in de SCV-survey anno 2008, cf. eerdere jaren, een vaak gebruikte en uitgebreid geteste vragenbatterij opgenomen. Deze schaal werd in 1996 ontwikkeld uit de literatuur en gesprekken. Het spreekt voor zich dat men hierbij ook een aantal pre-testen deed. Ook in eerdere edities heeft deze vragenbatterij haar sporen verdiend (Elchardus e.a., 2003). De stellingen vinden we terug in tabel 1. In de schaalconstructie die wordt gebruikt binnen de SCV-survey kunnen we alvast inhoudelijk een onderscheid maken tussen items die eerder verwijzen naar onveiligheid o.w.v. criminaliteit, items die meer de nadruk leggen op hulpeloosheid en items die het preventief gedrag benadrukken.² Ook zien we een cognitieve, affectieve en gedragsmatige dimensie opduiken.

De respondenten werd gevraagd om deze uitspraken te beoordelen met één van de volgende antwoordmogelijkheden: helemaal oneens, oneens, noch eens/noch oneens, eens, helemaal eens. Daarnaast is natuurlijk ook een code voorzien voor diegenen die desgevallend “geen mening” zouden zijn toegedaan en voor diegenen die niet (kunnen) antwoorden. Alle items duiden in dezelfde richting. Wat de analyse van de betrouwbaarheid betreft, hoeven we dus alvast niet om te scoren (Miller, 1991), hoewel het vanuit schaaltechnisch oogpunt aan te bevelen is positief en negatief geladen items met elkaar af te wisselen. De antwoorden op de verschillende stellingen kunnen we zien als een score op een vijfpuntenschaal gaande van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens). Hoe hoger de schaalscore, hoe groter het onveiligheidsgevoel.

Hoewel elk item op zich interessant is, gaat onze aandacht in eerste instantie uit naar de vraag in welke mate de antwoorden op deze schaal samenhangen. Met andere woorden, we stellen bijvoorbeeld vast dat de groep mensen die het eens is met de stelling dat ‘men extra voorzichtig moet zijn op straat’ hoger is, dan de groep die van oordeel is dat de ‘politie niet meer in staat is om ons te beschermen tegen criminelen’. Maar, wijzen alle items op eenzelfde theoretisch construct? Het antwoord op deze pertinente vraag krijgen we door middel van factoranalyse. Deze leert ons alvast dat er slechts één onderliggende dimensie is. Dit komt overeen met de vaststellingen uit eerdere analyses van deze schaal in de SCV-survey (Elchardus e.a., 2003). Daarnaast is ook de betrouwbaarheid van de schaal belangrijk. Indien we alle acht de items opnemen is deze goed, we vinden namelijk een waarde voor Cronbach’s alfa van 0,829. Belangrijk is wel dat er bij het opnemen van alle acht de stellingen exact 10% ontbrekende waarden zijn. Dit is vooral te wijten aan de ontbrekende waarden wat betreft stelling 2

¹ Voor een theoretische én praktische situering van schaalconstructies kunnen we onder meer verwijzen naar Devellis (1991), Miller (1991), Spector (1992) en Swanborn (1982).

² Natuurlijk is binnen één stelling een combinatie van “aandachtspunten” ook mogelijk. Als we bijvoorbeeld peilen naar de mate waarin men het eens is met de stelling “Als ik op vakantie ga, durf ik mijn huis niet onbewaakt achter laten”, komen alle drie de elementen aan bod.

en 8. Het is aannemelijk dat niet alle respondenten een auto hebben en/of op vakantie gaan. Bij het weglaten van deze twee items bij de schaalconstructie blijft de betrouwbaarheid meer dan aanvaardbaar (0,808), terwijl het percentage ontbrekende waarden spectaculair daalt tot 0,9%. Het is op basis van deze resterende zes items dat een schaal werd geconstrueerd. Meer specifiek werd een gemiddelde score berekend.

Binnen de totale populatie bedraagt deze gemiddelde score op een vijfpuntenschaal 3,46 met een bijhorende standaardafwijking van 0,77. Wat zegt ons deze score? Op zich eigenlijk niets. Het is dan ook belangrijk om deze scores in een vergelijkend perspectief te plaatsen, door bijvoorbeeld na te gaan of specifieke groepen merkelijk hoger dan wel lager scoren op deze schaal. Dit komt onder meer aan bod in de volgende paragrafen.

Tabel 1. De items om het (on)veiligheidsgevoel te meten, met een overzicht van de absolute en relatieve frequenties

		Helemaal oneens	Oneens	Noch eens/ noch oneens	Eens	Helemaal eens	GA ³
1. Het is vandaag de dag onveilig om kinderen alleen op straat te sturen.	n	28	219	243	677	296	3
	%	1,9%	14,9%	16,6%	46,2%	20,2%	0,2%
2. Uit angst dat u wordt overvallen sluit u altijd onmiddellijk de wagen als u instapt.	n	260	514	144	330	169	48
	%	17,7%	35,1%	9,8%	22,5%	11,5%	3,3%
3. 's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn.	n	42	247	218	658	299	1
	%	2,9%	16,9%	14,9%	44,9%	20,4%	0,1%
4. De laatste tien jaar zijn de straten onveiliger geworden.	n	30	215	233	670	313	4
	%	2,0%	14,7%	15,9%	45,7%	21,4%	0,3%
5. De politie is niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen.	n	35	379	370	485	193	3
	%	2,4%	25,9%	25,3%	33,1%	13,2%	0,2%
6. 's Avonds en 's nachts doet u de deur niet meer open als er gebeld wordt.	n	106	527	221	389	221	1
	%	7,2%	36,0%	15,1%	26,6%	15,1%	0,1%
7. In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe.	n	43	330	295	605	190	2
	%	2,9%	22,5%	20,1%	41,3%	13,0%	0,1%
8. Als u op vakantie gaat, durft u uw huis niet onbewaakt achter te laten.	n	107	495	164	439	140	119
	%	7,3%	33,8%	11,2%	30,0%	9,6%	8,1%

³ GA staat voor "geen antwoord".

3.2. Een profielschets van het (on)veiligheidsgevoel in Vlaanderen

Door het koppelen van verschillende karakteristieken aan het veiligheidsgevoel van de respondenten, krijgen we een zicht op het “profiel” van wie zich in minder of meerdere mate veilig voelt. In eerste instantie doen we dit op grond van het verband tussen de score op de schaal voor het veiligheidsgevoel enerzijds en de verschillende afzonderlijke variabelen anderzijds. Hiermee doen we afbreuk aan de verwevenheid van de verschillende afzonderlijke karakteristieken van respondenten en aan de maatschappelijke complexiteit. Dit mogelijke euvel wordt evenwel recht gezet wanneer we komen tot een geïntegreerd model (cf. §3.3.). Daarnaast zullen ook in de opbouw van onze analyse enkele tussentijdse regressiemodellen naar voor worden geschoven teneinde het relatieve belang van de verschillende karakteristieken in te kunnen schatten. Op die manier kunnen we een inschatting maken wat de verklarende waarde is van een specifiek type karakteristieken. Voor alle duidelijkheid: die verschillende submodellen samen zijn nog geen globaal regressiemodel. Het spreekt voor zich dat ook op die manier afbreuk wordt gedaan aan de verwevenheid van de onderscheiden types of groepen variabelen. Niettemin, dit komt verder aan bod wanneer we het hebben over het geïntegreerde model.

3.2.1. Profiel op grond van individuele karakteristieken: wie is die bange Vlaming?

3.2.1.1. Socio-demografische karakteristieken

In eerste instantie starten we met een klassieker bij profielschetsen, met name de koppeling aan een aantal socio-demografische karakteristieken. Zo stellen we conform de literatuur terzake vast dat de vrouwelijke respondenten zich significant minder veilig voelen dan mannen. Indien we dit uitdrukken door middel van een schaalscore, gaande van 1 (heel veilig) tot 5 (heel onveilig) vinden we bij de vrouwelijke respondenten een score van 3,63 tegenover 3,28 bij de mannen.⁴ Ook de link met de leeftijd van de respondenten levert geen verrassingen op. Hoe ouder men is, hoe meer onveiligheidsgevoelens men rapporteert. In de cijfers zien we een gestage toename van de gemiddelde score gaande van 3,16 bij de -25-jarigen tot 3,93 bij de 75-85-jarigen. Dit verklaart wellicht meteen mede de significante verschillen naargelang van de beroepssituatie van de respondenten. Hoewel diegenen met betaald werk zich gemiddeld veiliger voelen (3,31 t.o.v. 3,64 bij diegenen die geen betaald werk hebben) is er een grote diversiteit bij diegenen die geen betaalde job hebben. Zo voelen diegenen die nog studeren zich het veiligst (3,10), terwijl de meeste onveiligheidsgevoelens te vinden zijn bij gepensio-

⁴ Voor de bivariate analyses werd variantieanalyse gebruikt. Enkel de statistisch significante verschillen worden expliciet becommentarieerd.

neerden (3,73) en huismannen en -vrouwen (3,82).⁵

Wellicht kunnen we leeftijd ook hanteren in het duiden van de uitgesproken link tussen het opleidingsniveau en de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens. Er is namelijk een gestage daling van de schaalscore voor onveiligheid van 3,81 bij diegenen die geen of enkel lager onderwijs genoten tot 3,04 bij de hooggeschoolden. Bij controle voor leeftijd blijft de samenhang tussen onveiligheidsgevoelens en opleidingsniveau overeind. Dit kan niet gezegd worden voor de link met het huishoudtype.

Globaal genomen voelen diegenen die nog thuis wonen of kinderen hebben zich significant veiliger dan diegenen die alleen of met een partner samenwonen. Indien we hierbij rekening houden met het effect van leeftijd, vervalt dit verband.

Verder zien we eveneens een duidelijke link met het netto gezinsinkomen van de respondenten.⁶ Hoe hoger het inkomen, hoe minder onveiligheidsgevoelens (3,68 bij diegenen met een gezinsinkomen lager dan 1.500 EUR netto tot 3,28 bij diegenen met een gezinsinkomen hoger dan 2.500 EUR).⁷ Een analoog verband stellen we vast voor de evaluatie van dit inkomen. Er is een duidelijke trend van relatief veel onveiligheidsgevoelens bij zij die het heel erg moeilijk hebben om de eindjes aan elkaar te knopen (3,83) tot minder onveiligheid bij diegenen die comfortabel kunnen leven met hun inkomen (3,29).

Het is duidelijk dat de zeven opgenomen socio-demografische kenmerken in ons model niet volledig los van elkaar staan. Door deze zeven karakteristieken gelijktijdig op te nemen in één regressiemodel, kunnen we hun relatieve belang nauwkeuriger in kaart te brengen. Deze socio-demografische karakteristieken verklaren alvast 16,8% van de variantie in de veiligheidsgevoelens. Deze multivariate analyse leert ons dat het effect van de beroepssituatie, het huishoudtype en het inkomen verdwijnt wanneer we rekening houden met de overige vier socio-demografische karakteristieken. We kunnen dus tussentijds besluiten dat, gecontroleerd voor andere socio-demografische variabelen, het voornamelijk vrouwen, ouderen, lager opgeleiden en respondenten die het moeilijk hebben om rond te komen met hun inkomen zijn die meer onveiligheidsgevoelens ervaren en rapporteren.

3.2.1.2. Sociaal kapitaal

Onder de koepel van het sociaal kapitaal kan men vele karakteristieken een onderdak geven. In onze analyse beperken we ons tot het actief lidmaatschap van één of andere vereniging alsook

⁵ Dit zijn meteen ook de twee groepen met de meest respectabele leeftijd (resp. gemiddeld 70 en 60 lentes).

⁶ We hielden enkel rekening met het gerapporteerde netto maandinkomen van het gezin waarin de respondent leeft. Hierbij werd dus geen standaardisatie uitgevoerd rekening houdend met het aantal en de leeftijd van de gezinsleden.

⁷ Diegenen die hun inkomen niet te kennen geven, voelen zich niet noemenswaardig meer of minder veilig.

het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk.

Zo stellen we vast dat diegenen die vrijwilligerswerk verrichten zich doorgaans veiliger voelen dan diegenen die dit niet doen (3,26 tegenover 3,52). Daarnaast wordt er in de SCV-survey eveneens gevraagd naar het lidmaatschap van een grote diversiteit aan verenigingen. In de vragenlijst peilt men immers maar liefst naar 20 verschillende types verenigingen gaande van vakbonden over jeugdbewegingen tot verenigingen die zich specifiek inzetten voor de derde wereld. Ook wordt er gevraagd of men desgevallend nog van een ander type vereniging lid is. In deze analyse houden we enkel rekening met diegenen die op actieve wijze lid zijn van deze verenigingen. Hierbij veronderstellen we dat bestuursleden ook kunnen gerekend worden bij de actieve leden. Op die manier is in 2008 54,5% van de respondenten actief in één of meerdere verenigingen. De koppeling met de gerapporteerde onveiligheid leert ons dat diegenen die actief zijn in het verenigingsleven zich veiliger voelen (3,36 tegenover 3,58 bij diegenen die geen lid zijn). Hoewel het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk ook samenhangt met het actief lidmaatschap van verenigingen allerhande, stellen we vast dat beide variabelen een netto-effect hebben indien ze samen in een regressiemodel worden geplaatst. Hoewel deze twee variabelen significant bijdragen tot het duiden van (on)veiligheidsgevoelens, is hun gezamenlijke verklarende waarde eerder bescheiden te noemen (2,7%). Hier werd zoals aangegeven geen rekening gehouden met andere variabelen in ons opzet.

3.2.1.3. *Attitudes t.o.v. het leven en de "ander"*

In eerdere analyses werd reeds aangegeven dat er een zeker verband bestaat tussen het subjectief welzijn en de mate waarin men zich veilig voelt (Verlet & Devos, 2009). Ook in de SCV-survey vinden we een goede parameter voor dit subjectief welzijn, met name de beoordeling van de algemene levenstevredenheid. De gevonden correlatie is bescheiden (-0,074), maar statistisch significant ($p = 0,005$). Meer specifiek stellen we vast dat hoe meer tevreden men is met zijn of haar leven, hoe veiliger men zich doorgaans ook voelt.

Verder valt ook het utilitair individualisme onder deze noemer. Het betreft de mate waarin men individualistische doeleinden ongebreideld nastreeft zonder al te veel rekening te houden met anderen (Elchardus & Heyvaert, 1990). Er blijkt een uitgesproken correlatie te zijn met het onveiligheidsgevoel (0,341). Hoe meer utilitair individualistisch men is ingesteld, hoe onveiliger men zich doorgaans voelt.

Verder is er ook een duidelijke correlatie tussen veiligheidsgevoel en het vertrouwen dat men heeft in zijn of haar medemens (-0,361). Meer specifiek gaat meer vertrouwen in de medemens, gepaard met minder onveiligheidsgevoelens (en omgekeerd).

Wanneer we ons richten tot een specifieke groep medemensen, met name de migrantengemeenschap zien we ook een duidelijke samenhang (0,485). Hoe negatiever men staat tegenover deze gemeenschap, hoe onveiliger men zich ook voelt. Hiermee kunnen we de vaststelling

die eerder werd gedaan voor enkele grootsteden in Vlaanderen (Verlet e.a., 2005) veralgemenen naar geheel Vlaanderen.

Verder resorteert ook de schaal inzake anomie onder deze noemer. Deze vragenbatterij is opgesteld naar analogie met de betekenis die Srole voor ogen had. Meer specifiek werden de items opgenomen die handelen over de onvoorspelbaarheid, de verwarring of de complexiteit van de samenleving. De politieke machteloosheid wordt evenwel als een afzonderlijk concept beschouwd (Billiet, 1998). Er is een uitgesproken correlatie tussen de schaa scores voor anomie en veiligheidsgevoel (0,382). Hoe hoger de anomie/maatschappelijke machteloosheid, hoe meer onveiligheidsgevoelens men ervaart.

Een regressiemodel waar deze cluster variabelen in wordt opgenomen, leert ons dat deze variabelen essentieel zijn voor het duiden van het veiligheidsgevoel. Meer specifiek verklaren deze vier variabelen samen 32,6% van de variantie in het veiligheidsgevoel. Zoals aangegeven is vooral de houding tegenover de migrantengemeenschap van doorslaggevend belang, terwijl de verklarende waarde van algemene levenstevredenheid in dit meervoudig regressiemodel verdwijnt.

3.2.1.4. Sociaal contact

Om te peilen naar de mate waarin men sociale contacten heeft, maken we gebruik van variabelen die in kaart brengen hoe vaak men contact heeft met de burens. Daarnaast werd ook gevraagd naar de (gepercipieerde) frequentie van de contacten met niet-inwonende vrienden thuis of elders alsook met niet-inwonende familieleden. We vinden alvast bivariaat geen significant verband tussen de frequentie van de contacten met burens en het veiligheidsgevoel. Het verband met de mate van contacten met niet inwonende familieleden is zwak (0,064), maar nog significant te noemen ($p = 0,014$). De correlatie met de frequentie van de contacten met niet-inwonende vrienden is dan weer negatief en meer uitgesproken (-0,166 met een bijhorende p -waarde kleiner dan 0,001). Hoe vaker men contact heeft met niet-inwonende vrienden, hoe veiliger men zich doorgaans voelt. Het verband met de frequentie van het contact met niet-inwonende familieleden is niet rechtlijnig. Zowel bij de kleine groep respondenten die nooit contact dan wel (bijna) dagelijks contact heeft met familieleden stellen we meer onveiligheidsgevoelens vast.

Samen zijn de drie variabelen onder deze noemer goed voor een proportie verklarende variantie van 3,4%. Dit is merkkelijk lager dan de verklarende waarde van bijvoorbeeld de variabelen in verband met de attitudes t.a.v. het leven en de "ander". Kortom: het relatieve belang van de (gepercipieerde) frequentie van het sociaal contact is niet het meest doorslaggevend. Niettemin is het op grond van de voorgaande analyses duidelijk dat veiligheidsgevoelens niet los kunnen worden gezien van de sociale en maatschappelijke inbedding van de respondenten.

3.2.1.5. Politiek

Eerder wezen we al op de politieke geladenheid van het veiligheidsthema. Dat er ook een zeker verband is met de partijpolitieke voorkeur en de politieke attitudes van kiezers zal wellicht niet verbazen. Maar op grond van welke parameters kunnen we dit politieke profiel scherp stellen?

Vooreerst zijn er duidelijke verschillen naargelang de partijvoorkeur van de respondenten. Als we kijken naar de verschillende electoraten zien we dat de Groen! en toenmalige SPa/Spirit-kiezers zich nog het meest veilig voelen (scores op de schaal voor onveiligheidsgevoelens van resp. 3,04 en 3,27). De gemiddelde schaalscores van diegenen met een Open VLD- en CD&V/N-VA-voorkeur ligt nog net onder het gemiddelde (3,40 en 3,41 tegenover 3,46 gemiddeld). Meer onveiligheid “kleurt” de kiezers met een voorliefde voor Lijst Dedecker en het Vlaams Belang (respectievelijk 3,59 en 3,83). Ook diegenen die blanco/ongeldig zouden stemmen (3,74), niet zouden gaan stemmen (3,97) of hun partijvoorkeur niet te kennen geven (3,97) rapporteerden relatief hoge onveiligheidsgevoelens.

Veiligheidsgevoelens hangen ook sterk samen met de mate van politieke interesse. Een hogere interesse voor politiek gaat namelijk samen met minder onveiligheidsgevoelens. Zo zien we een gestage daling van de score op de schaal voor onveiligheidsgevoelens van 3,75 bij diegenen die helemaal niet geïnteresseerd zijn in politiek tot 3,11 bij diegenen die behoorlijk dan wel erg geïnteresseerd zijn in politiek.

Verder vonden we ook een duidelijke correlatie met de mate van politieke machteloosheid (correlatie van 0,380 met de schaal voor politieke machteloosheid). Hoe hoger de politieke machteloosheid, hoe meer onveiligheidsgevoelens (en omgekeerd).

Daarnaast zien we eveneens een zekere samenhang tussen het onveiligheidsgevoel en de tevredenheid over zowel de werking van de democratie als over het gevoerde beleid⁸ (correlaties van respectievelijk -0,104 en -0,096). Een hogere tevredenheid gaat er samen met minder onveiligheidsgevoelens.

Er werd ook de link gelegd met het vertrouwen in “de politiek”. Zo is er een uitgesproken samenhang met de single-item schaal over het vertrouwen in de politiek (-0,251). Daarnaast werd ook gepeild naar het vertrouwen in 19 meer specifieke instituties. In de voorbereidende analyses kwamen we tot de vaststelling dat we drie latente componenten/dimensies kunnen weerhouden: een dimensie die vooral betrekking heeft op het vertrouwen in de eerder politieke organen⁹, het vertrouwen in een aantal administraties (incl. politie, onderwijs en gerecht) en

⁸ Voor beide aspecten werd er telkens een schaal geconstrueerd op grond van de tevredenheid op de specifieke beleidsniveaus (lokaal, provinciaal, Vlaams, federaal en Europees).

⁹ Zoals de parlementen op de verschillende bestuursniveaus. Daarnaast bleek ook het vertrouwen in de federale administratie hierbij aan te sluiten.

een aantal “andere” (kerk, koning, werknemers- en werkgeversorganisaties en leger). Terwijl er nog significante correlaties zijn met het vertrouwen in politieke organen en de administratieve component (respectievelijk $-0,247$ en $-0,215$), is deze met de “andere” instituties niet significant. Het is eigenaardig dat deze variabele wel een duidelijke verklarende waarde krijgt indien we alle variabelen in één model plaatsen. Dit kunnen we duiden door de sterke onderlinge samenhang tussen de verschillende variabelen. Dit is overigens ook de reden waarom de tevredenheid over de werking van de democratie geen enkele verklarende waarde heeft in het meervoudige model, terwijl de tevredenheid over het beleid wel sterk significant bijdraagt tot het duiden van de verschillen in het veiligheidsgevoel. Deze “politieke” variabelen kunnen 22,8% van de variantie in het veiligheidsgevoel verklaren. Het is duidelijk dat de houding tegenover politiek en het veiligheidsgevoel van kiezers nauw met elkaar samenhangen.

3.2.1.6. De gepercipieerde buurt

Met deze laatste groep variabelen op individueel niveau, zitten we al dicht bij de volgende stap in onze analyse, met name het incorporeren van omgevingskarakteristieken van de plaats waar men woont. Hiertoe kunnen we tal van objectieve indicatoren hanteren. Maar ook zogenaamde subjectieve indicatoren zijn belangrijk om een buurt te karakteriseren. Meer specifiek werd er gevraagd aan de respondenten om te oordelen over hun buurt in termen van algemene tevredenheid en tevredenheid over specifieke aspecten. Ook werd er gevraagd naar de ideale buurt in termen van aanwezigheid van personen van vreemde afkomst. Belangrijk hierbij is dat deze “buurtkarakteristieken” werden verzameld op het niveau van de respondenten, het analyseniveau is met andere woorden nog steeds het individu.

Zo werd er aan de respondenten de volgende vraag gesteld: ‘Stel dat u de ideale buurt zou mogen kiezen om in te wonen. In welke buurt zou u dan het liefst willen wonen?’. Men kreeg de volgende antwoordmogelijkheden:

- 1: *In een buurt waar bijna niemand van vreemde afkomst of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen zou zijn*
- 2: *In een buurt waar een paar personen van vreemde afkomst of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen zouden zijn*
- 3: *In een buurt waar veel personen van vreemde afkomst of van een andere huidskleur dan de meerderheid van de Belgen zouden zijn.*

Op deze vraag antwoordt 48,7% met het eerste antwoord, 47,0% met het tweede en 2,3% is voorstander om te wonen in een buurt met veel personen van allochtone herkomst.¹⁰ Er is

¹⁰ De resterende 2,0% gaf spontaan aan dat dit niets uitmaakt (1,7%) of antwoordde niet (0,3%).

overigens een duidelijke link met de mate waarin men zich veilig voelt. Hoe toleranter men is wat het aantal allochtonen in de buurt betreft, hoe veiliger men zich voelt (van 2,92 tot 3,69). Daarnaast werd er ook gevraagd naar de aanwezigheid van allochtonen in de buurt waarin men nu woont. 64,0% van de respondenten woont in een buurt met bijna geen allochtonen, 21,9% in een buurt met een paar allochtone medemensen en 5,9% in een buurt met veel allochtonen. Er is opnieuw een duidelijke link met de mate waarin men zich veilig voelt. In een buurt waarin een "paar" allochtonen wonen, voelt men zich het veiligst (3,35), terwijl men zich minder veilig voelt in een buurt waarin bijna geen allochtonen wonen én in buurten waarin veel allochtonen wonen (respectievelijk 3,50 en 3,59). De antwoorden op deze twee vragen werden ook gecombineerd. Met name werd de vergelijking gemaakt tussen de ideale en huidige buurt. Bij 61,6% van de respondenten is deze hetzelfde wat de aanwezigheid van allochtonen betreft. Bij 24,1% mogen er gerust wat meer zijn, terwijl bij 12,3% het gepercipieerde aantal allochtonen hoger is dan "gewenst". Hier is de link met het veiligheidsgevoel wel opnieuw lineair. Bij diegenen die van oordeel zijn dat er gerust wat meer kleur in hun buurt mag zijn voelt men zich het veiligst (3,17). De onveiligheid neemt toe tot 3,62 gemiddeld bij diegenen waar er wat minder kleur mag zijn in hun buurt.

Daarnaast werd er ook gepeild naar de tevredenheid over de buurt in het algemeen en de tevredenheid over de stad in het algemeen. De samenhang met het veiligheidsgevoel is telkens negatief en zwak, maar nog significant te noemen (respectievelijk -0,075 en -0,068). Met andere woorden: hoe meer tevreden over de buurt en over de stad, hoe minder onveilig men zich voelt. In de SCV-survey is er eveneens een vragenbatterij opgenomen die een ruime diversiteit aan aspecten van de buurt in kaart brengen. Op grond van de analyse van die vragenbatterij kunnen we drie latente dimensies onderkennen: een eerste omtrent de fysieke verschijning van de buurt (bijvoorbeeld proper, aangenaam...), een tweede wat betreft voorzieningen (voor kinderen, jongeren en ouderen) en een dimensie m.b.t. het openbaar vervoer. Er blijkt, bivariaat althans, geen link te zijn met het veiligheidsgevoel. Wel gaat een hogere tevredenheid over de voorzieningen inzake openbaar vervoer gepaard met een hoger veiligheidsgevoel (-0,097 met een p-waarde lager dan 0,001). In een regressiemodel met buurtvariabelen worden de effecten genuanceerder. Zo is de dimensie omtrent de beleving van de fysieke buurt nu wel significant, maar de vergelijking tussen de ideale en huidige buurt alsook de tevredenheid over de gemeente/stad niet meer. Samen nemen deze acht variabelen 11,2% van de variantie in het veiligheidsgevoel voor hun rekening.

3.2.2. Profiel op grond van gemeentelijke karakteristieken: waar is die bange Vlaming?

In onze analyse hebben we er expliciet voor geopteerd om de gerapporteerde (on)veiligheidsgevoelens van de respondenten te koppelen aan een aantal karakteristieken van de gemeente

of stad waarin men woont. Idealiter maken we de koppeling tot op het buurtniveau van de respondenten, het is immers, alhoewel ook dit – zo zagen we in de literatuuranalyse – nuance behoeft, een betere proxy van de leefomgeving dan bijvoorbeeld de gemeente of stad waarin men woont. Binnen de context van deze analyse was die koppeling met gegevens op buurtniveau niet mogelijk. Niettemin, op gemeentelijk en stedelijk niveau is een heel ruime diversiteit aan kenmerken beschikbaar. Meer specifiek hebben we hierbij de data inzake de “Lokale Statistieken” voor ogen die door de Studiedienst van de Vlaamse Regering worden bijgehouden en ter beschikking gesteld (<http://www.vlaanderen.be/svr>).

In eerste instantie werden de SCV-surveygegevens gekoppeld aan een reeks categorische omgevingsvariabelen: de provincie, de gemeentelijke urbanisatiegraad, de grootte van de gemeente en een sociaaleconomische typologie van gemeenten.

Wat de verschillen naargelang provincie betreft, stellen we vast dat diegenen uit de provincie Antwerpen zich minder onveilig voelen (3,36), terwijl de inwoners uit West-Vlaanderen en Limburg zich het minst veilig voelen (resp. 3,54 en 3,61).

Verder zien we ook naargelang urbanisatie significante verschillen in de mate waarin men zich onveilig voelt. Qua urbanisatie werd er een onderscheid gemaakt tussen grootsteden, centrumsteden, stedelijke rand, kleinere steden, overgangsgebied en platteland. In termen van verschillen inzake onveiligheid, zien we dat de gerapporteerde onveiligheid het laagst is in de grootsteden (3,33), terwijl de inwoners van kleinere steden en vooral het platteland zich merklijk minder veilig voelen (respectievelijk 3,50 en 3,59).

Een derde variabele op grond waarvan werd nagegaan wat de eventuele verschillen in veiligheidsgevoelens zijn, is de gemeentegrootte. Hierbij werd er een opdeling gemaakt tussen -15.000, 15.001-30.000, 30.001-75.000, 75.001-100.000 en +100.000 inwoners. Ook hier vonden we significante verschillen. Meer specifiek voelen de respondenten uit de grootste steden zich het meest veilig, namelijk +100.000 (3,29) en 70.001-100.000 inwoners (3,37). De respondenten die wonen in gemeenten met 30.001- tot 75.000 inwoners alsook zij die wonen in de kleinste gemeenten (d.i. -15.000 inwoners) voelen zich het minst veilig (respectievelijk 3,51 en 3,52).

Tot slot is er de typologie waarin de steden en gemeenten worden ingedeeld in de volgende categorieën: centrumstad, industrieel achtergesteld, kleine gemeente in Vlaams-Brabant, kleine landelijke gemeente, kleine stad, kustgemeente, landelijk residentieel, residentieel hoge stand, semiresidentieel en sociaal economisch zwak. Opnieuw vinden we noemenswaardige verschillen in de mate waarin men zich veilig voelt. Respondenten uit de semiresidentieële gebieden (3,32), in de centrumsteden (3,36) maar ook in de industrieel-achtergestelde steden en gemeenten (3,37) voelden zich het meest veilig. Daarentegen werden beduidend meer onveiligheidsgevoelens gerapporteerd in de volgende types gemeenten: landelijk (3,56), kustge-

meente (3,61), kleine landelijke gemeente (3,63) en de kleine gemeenten in Vlaams-Brabant (3,87).

Een logische stap is nu om middels een klassiek regressiemodel na te gaan wat de verklaarde waarde van de geografische karakteristieken is. Dit is hier evenwel niet aangewezen gezien dit voor gemeentevariabelen zou resulteren in een onderschatting van de significantieniveaus (p-waarden). De achterliggende reden is heel eenvoudig. Het betreft immers karakteristieken van 123 gemeenten, terwijl onze basisdata betrekking hebben op 1452 individuen in deze gemeenten. Om correcte significantiewaarden voor gemeentevariabelen te bekomen, moeten we uitwijken naar een multilevelvariant van regressieanalyse. Dit komt aan bod in paragraaf 3.3.

In een volgende stap werd de analyse op gemeentelijk niveau verder verfijnd door opname van diverse metrische omgevingsvariabelen. Meer specifiek werden de volgende karakteristieken opgenomen in de analyse: aandeel vreemdelingen, aantal misdrijven (gerelateerd aan bevolkingsomvang), het migratiesaldo, het aandeel jongeren (i.c. -25-jarigen), het aandeel werkloze jongeren (binnen die groep -25-jarigen), het aandeel 80-plussers, het aandeel zogenaamde WIGW's (Weduwnaars en weduwen, invaliden, gepensioneerden en (volle) wezen, cf. de "oude" indeling),¹¹ het aandeel langdurig werklozen en het aantal verenigingen (eveneens gerelateerd aan de bevolkingsomvang). Deze data werden gevonden in de databank "Lokale Statistieken", zoals die op de website van de Studiedienst zijn terug te vinden.¹²

De bivariate samenhang tussen onveiligheidsgevoelens en deze metrische omgevingskarakteristieken wordt in tabel 2 weergegeven aan de hand van hun correlatie (R) en bijhorende significantie (p).

Deze exploratieve analyse leert ons alvast dat er geen noemenswaardig verband is tussen de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens enerzijds en het relatief migratiesaldo, het aandeel jongeren, de jongerenwerkloosheid, het aandeel 80-plussers en het aandeel langdurig werklozen anderzijds. Verder stellen we vast dat een hoger aantal WIGW's en een hoger aantal verenigingen in de stad waarin men woont, gepaard gaat met meer onveiligheidsgevoelens.

¹¹ Het WIGW-statuut biedt aan Weduwen, Invaliden, Gepensioneerden en Wezen met een laag inkomen een aantal voordelen: zo betalen zij minder bij de dokter en geldt een verlaagd tarief voor elektriciteit en gas. Vanaf 1997 wordt de toegang tot het WIGW-statuut verruimd: eerst voor leefloners en gehandicapten, wat later voor langdurig werklozen. Vanaf 1 juli 2007 gelden de WIGW-voordelen voor iedereen die minder dan 13.312,80 euro (+ 2.464,567 euro per persoon ten laste) als bruto inkomen heeft. Vanaf dan spreekt men van het Omnio-statuut.

¹² De indicator met betrekking tot het aantal verenigingen hebben we te danken aan het werk van Lauwerysen & Colpaert (2004).

Verder stellen we een beperkte negatieve correlatie vast met het aandeel vreemdelingen en misdrijven. Hoe meer vreemdelingen en misdrijven in de gemeente of stad waarin men woont, hoe lager de onveiligheidsgevoelens. Zeker vanuit de “fear of crime”-gedachte is dit een ietwat contra-intuïtieve gedachte. Niettemin, we kunnen het duiden door er op te wijzen dat het karakteristieken zijn die in belangrijke mate samenhangen met het type en de grootte van de gemeente/stad waarin men woont. Zo zijn er binnen de grotere gemeenten en steden een hoger percentage vreemdelingen, verhoudingsgewijs meer misdrijven en minder verenigingen. Indien we rekening houden met bijvoorbeeld de grootte van de gemeente/stad, is de verklarende waarde van deze gemeentekarakteristieken eerder beperkt tot afwezig.

Tabel 2. Correlatie (R) en bijhorende significantie (p) tussen onveiligheidsgevoelens en een aantal (metrische) omgevingsvariabelen

	R	p
Aandeel vreemdelingen	-0,053	0,046
Aantal misdrijven	-0,072	0,007
Relatief migratiesaldo	0,018	0,499
Aandeel jongeren	-0,038	0,158
Aandeel werkloze jongeren	-0,010	0,712
Aandeel 80-plussers	-0,014	0,608
Aandeel WIGW's	0,072	0,007
Aandeel langdurig werklozen	-0,028	0,292
Aantal verenigingen per 1000 inwoners	0,102	0,000

We moeten echter voorzichtig zijn bij de interpretatie van deze bivariate resultaten waarbij de onveiligheidsgevoelens van respondenten worden gekoppeld aan karakteristieken van de omgeving waarin men woont. Daarom hebben we de gegevens ook in een multilevelcontext geplaatst. Dit komt aan bod in de volgende paragraaf.

3.3. Op naar een geïntegreerde benadering: (on)veiligheidsgevoelens op multilevelniveau

Aangezien de data hiërarchisch geordend zijn, met individuen op het lager niveau (niveau 1) en gemeenten op het hoger niveau (niveau 2) ligt het gebruik van een statistische methode die daar expliciet rekening mee houdt, voor de hand. Een populaire methode in dit verband is multilevel meervoudige regressie-analyse (Snijders & Boskers, 1999; Callens, 2004).

Laat y_{ij} het onveiligheidsgevoel zijn van persoon i die verblijft in gemeente j . We zullen drie verschillende multilevelmodellen gebruiken om dit onveiligheidsgevoel nader te verklaren: *het lege model*, *het random intercept model* en *het uitgebreid random intercept model*.

Het eenvoudigste multilevelmodel is het *lege model* (Model A in Tabel 3)

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + \mathbf{u}_{0j}) + \varepsilon_{ij} \quad (1)$$

waarbij γ_{00} staat voor het gemiddelde onveiligheidsgevoel, $\mathbf{u}_{0j}$ voor de random afwijking van dit gemiddelde voor gemeente j en ε_{ij} voor de random afwijking van dit gemiddelde voor individu i . Een leeg model bevat geen enkele verklarende variabele. Het bevat enkel een schatting voor het algemeen gemiddelde onveiligheidsgevoel γ_{00} , de interceptvariantie op gemeentelijk niveau $\tau_0^2(\mathbf{u}_{0j})$ en de residuele variantie op individueel niveau $\sigma^2(\varepsilon_{ij})$.

Een vaak gebruikte parameter is de *intragroepcorrelatie* ρ :

$$\rho = \frac{\tau_0^2}{\sigma^2 + \tau_0^2} \quad (2)$$

Deze parameter geeft aan wat de proportie van de totale variantie van onveiligheidsgevoelens is die kan toegeschreven worden aan verschillen tussen gemeenten onderling. De intragroepcorrelatie bedraagt hier 4,2%. Wat het onveiligheidsgevoel in Vlaanderen betreft, is het belang van het gemeentelijk niveau dus relatief klein, maar toch nog voldoende groot om verder in de analyse mee op te nemen.

De volgende stap in multiniveau modellering is de opname van verklarende variabelen op individueel niveau in een *random intercept model* (Model B in tabel 3):

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + \mathbf{u}_{0j}) + \gamma x_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (3)$$

Dit model heeft vier parametertypes: naast het algemeen gemiddelde γ_{00} , de interceptvariantie op gemeentelijk niveau τ_0^2 , de residuele variantie op individueel niveau σ^2 , nu ook regressiecoëfficiënt(en) γ .

Door in een laatste analysestap verklarende variabelen z_j op gemeentelijk niveau, toe te voegen kan het random interceptmodel nog verder uitgebreid worden (Model C in tabel 3):

$$y_{ij} = (\gamma_{00} + \mathbf{u}_{0j}) + \gamma x_{ij} + \delta z_j + \varepsilon_{ij} \quad (4)$$

Indien de variatie (in de intercepten) tussen gemeenten onderling vermindert of zelfs volledig verdwijnt, dan zeggen we dat deze gemeentevariabele z_j deze variatie heeft verklaard.

In Model B en C zijn alle significante individuele variabelen uit de zes multivariate submodellen van paragraaf 3.2.1. opgenomen. In Model C zijn ook 3 (rand)significante gemeentelijke covariaten opgenomen. Om praktische redenen (d.i. de tabel dient overzichtelijk gehouden te worden), worden in tabel 3 enkel de significante of randsignificante effecten gepresenteerd. Hoewel omwille van hun theoretische relevantie weerhouden in de multilevelmodellen, worden niet-significante resultaten zoals voor opleidingsniveau niet expliciet gepresenteerd in tabel 3. De resultaten voor randsignificante¹³ variabelen zoals politieke machteloosheid worden dus wel nog weergegeven in tabel 3.¹⁴

In het multilevelmodel wordt de invloed van geslacht, leeftijd, partijvoorkeur, politieke machteloosheid, utilitair individualisme, vertrouwen in de al dan niet specifiek allochtone medemens alsook de ervaren anomie bevestigd. De effecten voor volgende individuele variabelen zijn echter niet meer significant: opleidingsniveau, evaluatie van het inkomen, vrijwilligerswerk, actief lidmaatschap van verenigingen, de drie variabelen inzake de perceptie van de reële en "ideale" buurt, het contact met familie en de interesse voor politiek. Verder werden ook de variabelen omtrent het algemeen vertrouwen in de politiek evenals in de politieke en administratieve instanties alsook de tevredenheid over de buurt en de omgeving waarin men woont niet weerhouden.

Wat betreft de gemeentelijke covariaten zien we dat het verschil in veiligheidsgevoelens tussen de inwoners van residentiële gemeenten t.o.v. sociaal-economisch zwakkere gebieden overeind blijft. Dit is ook het geval wat betreft het aantal verenigingen in de gemeente of stad waarin men woont, terwijl de variabele met betrekking tot het aandeel sociale woningen niet significant is in het multilevel model.

In Model C, het finaal multilevelmodel, wordt dus bevestigd dat vooral de individuele karakteristieken bepalend zijn. Niettemin zien we dat ook het belang van de gemeentelijke typologie overeind blijft.

¹³ Met randsignificantie wordt verwezen naar p-waarden die liggen tussen 0,05 en 0,10.

¹⁴ Deze drie gemeentelijke covariaten werden weerhouden voor opname in Model C op basis van hun significantie in intermediaire uitgebreide random interceptmodellen. Deze intermediaire random interceptmodellen bevatten elk, naast de individuele covariaten uit model B, een beperkte set gelijkaardige gemeentelijke covariaten.

Tabel 3. Onveiligheidsgevoelens in Vlaamse gemeenten. Resultaten voor een Multilevelmodel met random effecten en geen covariaten (Model A), enkel covariaten op individueel niveau (Model B^a) en covariaten op individueel en gemeentelijk niveau (Model C^a)

		MODEL A	MODEL B ^a	MODEL C ^a
		Coef p	Coef p	Coef p
INTERCEPT		3,464***	2,887***	2,370***
INDIVIDU				
Geslacht [ref.: vrouw]	Man		-0,220***	-0,225***
Leeftijd [ref.: 65+]	18-34 jaar		-0,300***	-0,279***
	55-64 jaar		-0,170***	-0,158**
Politieke voorkeur [ref.: andere]	CD&V-NVA		-0,111	-0,113
	SPA-SPIRIT		-0,155*	-0,171*
	Open VLD		-0,068	-0,093
	Groen		-0,237**	-0,243**
	Vlaams Belang		0,010	-0,000
	Lijst Dedecker		0,033	-0,031
Utilitair individualisme			0,078**	0,067**
Vertrouwen medemens			-0,076***	-0,079***
Schaal migranten			0,211***	0,221***
Ontmoeten niet-inwonende vrienden thuis of elders			-0,040*	-0,034
Schaal anomie			0,103*	0,108***
Schaal politieke machteloosheid			0,053	0,056*
Tevredenheid beleid Vlaamse regering, federaal & Europees			0,061	0,062
Schaal vertrouwen andere maatschappelijke actoren			0,058	0,055
Schaal appreciatie buurt			-0,037*	-0,036*
GEMEENTE				
Typologie [ref. soc.-econ. zwak]	Centrumstad			0,138
	Industrieel achtergesteld			-0,019
	Kleine gemeente, Vlaams-Brabant			0,202
	Kleine landelijke gemeente			-0,010
	Kleine stad			0,087
	Kustgemeente			-0,047
	Landelijk			0,036
	Residentieel			0,212*
	Residentieel hoge stand			0,180
	Semi-residentieel			-0,046
Aandeel sociale woningen				-0,566
Aantal verenigingen per 1000				0,070*
VARIANTIE				
Residuele variantie		0,572***	0,334***	0,354***
Interceptvariantie		0,025**	0,016*	0,008*

^a onafhankelijke variabelen waarvoor $p > 0,10$: resultaten uit de tabel weggelaten

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

4. Conclusie

(On)veiligheidsgevoelens zijn ongelijk verdeeld in Vlaanderen. Een “smoking gun” is dit op zich niet. Niettemin, tot voor kort was er te weinig aandacht voor het samenspel tussen individuele karakteristieken en eigenschappen van de directe leefomgeving waarin men woont. In deze bijdrage hebben we evenwel een verdere stap willen zetten in de studie van deze thematiek door expliciet na te gaan wat de rol is van eerder structurele elementen in het zich veilig voelen, naast individuele karakteristieken. Hiermee willen we de klassieke louter op het individuele niveau gerichte analyses overstijgen.

De resultaten van onze multilevelanalyse leren ons alvast dat de bijdrage van de gemeentelijke karakteristieken eerder bescheiden is: het aantal en vooral de omvang van de effecten is eerder beperkt te noemen. Zo is het opmerkelijk dat ook als we rekening houden met tal van andere individuele en gemeentelijke karakteristieken, de onveiligheidsgevoelens bij diegenen uit landelijke gemeenten significant anders zijn dan in andere gemeenten of steden. Het leert ons alvast dat er iets te zeggen valt voor de geografische spreiding van onveiligheidsgevoelens. Toch verdient een meer nauwkeurige omlijning van omgevingskarakteristieken onze bijzondere aandacht. Zo lijkt een verdere uitwerking in termen van kenmerken van de buurt ons aangewezen. Ook hier staan we voor een niet-evidente oefening. Een dergelijke benadering ondervangt alvast het probleem van de aggregatie van een diversiteit aan buurten/wijken in éénzelfde stad of gemeente. Maar dan nog zitten we verveeld met de omlijning van wat we nu als een buurt kunnen omschrijven. Zo wezen Lee & Marans (1980) ons in de context van het onderzoek over de kwaliteit van het leven op wat ze noemden ‘*scale discordance*’. De term wordt gebruikt om erop te duiden dat zogenaamde “objectieve” indicatoren worden verzameld voor specifieke territoriale eenheden (bijvoorbeeld op het niveau van de gemeenten/steden of statistische sectoren) terwijl dit wellicht niet het geval is voor subjectieve indicatoren. Het is namelijk weinig waarschijnlijk dat de territoriale basis van de perceptie van een individu exact samenvalt met de grenzen van de administratieve omschrijvingen die werden gehanteerd bij de gegevensverzameling van de objectieve indicatoren. Zelfs al slagen we er in om administratief buurten te omlijnen, dan nog is het weinig waarschijnlijk dat deze omschrijving samenvalt met de mening van wat individuen verstaan onder die buurt, al is het maar omdat dit sterk onderling kan verschillen. Hoe dan ook, karakteristieken op buurtniveau zijn op zich wellicht een betere proxy van de omgeving dan de hier gebruikte karakteristieken op gemeenteniveau.

Niettemin, de voornaamste brok variantie situeert zich duidelijk op het individuele niveau. Vooreerst blijven de traditionele verschillen naargelang de socio-demografische karakteristieken overeind. Vrouwen en ouderen rapporteren merkelijk meer onveiligheidsgevoelens. Verder voelen diegenen actief in vrijwilligerswerk en het verenigingsleven zich doorgaans veiliger.

Ook bleek de beleving van de buurt een belangrijke rol op te eisen. Niet alleen een hoge tevredenheid over de buurt maar ook de aanwezigheid van allochtonen in de voor de respondenten “ideale” buurt leren ons iets over de mate waarin men zich veilig voelt. Dit laatste kunnen we overigens duiden door de doorslaggevende rol die de houding tegenover de migrantengemeenschap speelt. In de geesten van de respondenten is deze link er onmiskenbaar. Maar er is meer, gezien bijvoorbeeld ook een gering vertrouwen in de medemens, maatschappelijke onzekerheid (anomie) alsook een eerder utilitair individualistische houding typerend zijn voor respondenten die zich onveilig voelen. Hierin vinden we een bevestiging van de stelling van Jackson (2008) dat onveiligheidsgevoelens deels symbool staan voor een breder probleem van sociale en maatschappelijke integratie. De politieke geladenheid van het veiligheidsdiscours komt ook overduidelijk tot uiting. Niet alleen in partijpolitieke preferenties komt dit tot uiting, maar eveneens in de grondhouding t.o.v. het politieke bestel. Politieke machteloosheid, politiek wantrouwen en een lage interesse voor politiek: ook gecontroleerd voor de invloed van de andere karakteristieken op individueel en gemeentelijk niveau blijven deze houdingen indicatief voor de mate waarin men zich veilig voelt.

Het onveiligheidsgevoel is een moeilijk te vatten en omschrijven gevoel. Veel hangt samen met perceptie en beleving van situaties, vaak los van de duidelijk aanwijsbare bronnen of oorzaken van gevoelens van onveiligheid. Het onveiligheidsgevoelens zit tussen de oren, maar blijkt niet alleen bepaald te zijn door het individuele profiel van zij die het ervaren. Ook ruimtelijke aspecten verdienen onze aandacht. Een beleid voeren dat rekening houdt met alle factoren die enigszins samenhangen met de gerapporteerde onveiligheidsgevoelens is geen evidentie, maar daarom niet minder belangrijk. Het leert ons alvast dat gevoelens van onveiligheid meer zijn dan pakweg diefstallen en verkeersmisdrijven. Een bijzondere uitdaging bestaat erin om rekening te houden met ook de sociale dimensie in dit vraagstuk. Daarenboven komt uit de voorliggende studie ook duidelijk naar voren dat deze onveiligheidsgevoelens niet louter een grootstedelijk probleem zijn. Onveiligheidsgevoelens mogen dan wel ongelijk verdeeld zijn indien we rekening houden met de individuele karakteristieken van de respondenten, het blijkt daarnaast ook een wijd verspreid fenomeen.

Bibliografie

- Adams, R.E. & Serpe, R.T. (2000). Social integration, fear of crime, and life satisfaction. In: *Sociological Perspectives*, 43 (4), 605-629.
- Barbalet, J.M. (1998). *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bernasco, W., Luykx, F. & Elffers, H. (2004). Ruimtelijke spreiding en verplaatsing van criminaliteit. In: Muller, E.R. (ed.). *Veiligheid. Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 319-344.
- Billiet, J., (1998). Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 19 (1), 33-52.
- Bruinsma, G.J.N. (2004). Oorzaken van veranderingen in onveiligheid. In: Muller, E.R. (ed.). *Veiligheid. Studies over inhoud, organisatie en maatregelen*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 189-210.
- Bursik Jr., R.J. & Grasmick, H.G. (1993). *Neighborhoods and Crime. The Dimensions of Effective Community Control*. New York: Lexington.
- Callens, M. (2004). *Essays on Multilevel Logistic Regression*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Faculty of Economics and Applied Economics, KULeuven.
- de Hart, J. (ed.) (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.
- DeVellis, R.F. (1991). Scale Development. *Theory and applications*. Applied social research methods series, volume 26. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
- Ditton, J. & Farrall, S. (2000). *The Fear of Crime*. Aldershot: Ashgate.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., Huysse, L. & Hooghe, M. (2001). *Het Maatschappelijk Middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M., Smits, W. & Kuppens, T. (2003). Bedreigd, Kwetsbaar en Hulpeloos: Onveiligheidsgevoel in Vlaanderen, 1998-2002. In: Pickery, J. (red.), *Vlaanderen gepeild!* Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Administratie Planning en Statistiek, 99-136.
- Fattah, E. (1993). Research on Fear of Crime. Some Common Conceptual and Measurement Problems. In: Bilsky, W., Pfeiffer, C. & Wetzels, P. (eds.). *Fear of Crime and Criminal Victimization*. Stuttgart: Enke, 45-70.
- Fattah, E.A. & Sacco, V.F. (1989). *Crime and Victimization of the Elderly*. New York: Springer.
- Ferraro, K.F. & LaGrange, R. (1987). The measurement of fear of crime. In: *Sociological Inquiry*, 57, 70-101.
- Ferraro, K. (1995). *Fear of crime: Interpreting victimization risk*. Albany: SUNY Press.
- Furstenberg, F.F. (1971). Public Reaction to Crime in the Streets. In: *The American Scholar*, 40, 601-610.
- Gabriel, U. & Greve, W. (2003). The Psychology of Fear of Crime. Conceptual and Methodological Perspectives. In: *British Journal of Criminology*, 43, 600-614.
- Gray, E., Jackson, J. & Farrall, S. (2008). Researching Everyday Emotions: Towards a Multi-disciplinary Investigation of the Fear of Crime. In: Kury, H. (ed.). *Fear of Crime – Punitivity. New Developments in Theory and Research*. Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer, 3-24.
- Hale, C. (1996). Fear of Crime: A review of the literature. In: *International Review of Victimology*

- logy, 4, 79-150.
- Hipp, J.R. (2007). Block, Tract, and Levels of Aggregation: Neighborhood Structure and Crime and Disorder as a Case in Point. In: *American Sociological Review*, 72 (5), 659-680.
- Jackson, J. (2004a). An Analysis of a Construct and Debate: The Fear of Crime. In: Albrecht, H.-J., Serassis, T. & Kania, H. (eds.). *Images of Crime II*. Freiburg: Max-Planck-Institut/Edition Iuscrim, 35-64.
- Jackson, J. (2004b). Experience and Expression. Social and Cultural Significance in the Fear of Crime. In: *British Journal of Criminology*, 44, 946-966.
- Jackson, J. (2005). Validating New Measures of the Fear of Crime. In: *International Journal of Social Research Methodology*, 8 (4), 297-315.
- Jackson, J. (2006). Introducing Fear of Crime to Risk Research. In: *Risk Analysis*, 26 (1), 253-264.
- Jackson, J. (2008). Bridging the Social and the Psychological in the Fear of Crime. In: Lee, M. & S. Farrall (Eds.). *Fear of Crime: Critical Voices in an Age of Anxiety*. London: Routledge, 143-167.
- Kaal, H.L., Vanderveen, G.N.G. & van Oeveren, M.E. (2008). Spatial Perception of Unsafety, Crime and Disorder. In: Kury, H. (Ed.). *Fear of Crime – Punitivity. New Developments in Theory and Research*. Bochum: Universitätsverlag Brockmeyer, 85-106.
- Kaal, H.L. & Vanderveen, G.N.G. (2007). Hoe groot is uw buurt? In: *Rooilijn*, 40, 2, 90-97.
- Kanan, J.W. & Pruitt, M.V. (2002). Modeling Fear of Crime and Perceived Victimization Risk: The (In)Significance of Neighborhood Integration. In: *Sociological Inquiry*, 72 (4), 527-548.
- Lauwersen, K. & Colpaert, J. (2004). De lokale afdelingen van de socio-culturele organisaties in kaart gebracht. In: *Socius Gegevens*, 3, 53-71.
- Lee, M. (2001). The genesis of 'fear of crime'. In: *Theoretical Criminology*, 5 (4), 467-485.
- Lee, M. (2007). *Inventing Fear of Crime. Criminology and the politics of anxiety*. Cullompton: Willan Publishing.
- Lee, T. & Marans, R.W., (1980). Objective and subjective indicators: effects of scale discordance on interrelationships. In: *Social Indicators Research*, 8(1), 47-64.
- Lindström, M., J. Merlo & P.-O. Östergren (2003). Social capital and sense of insecurity in the neighbourhood: a population-based multilevel analysis in Malmö, Sweden. In: *Social Science & Medicine*, 56, 1111-1120.
- Maas-de Waal, C. & Wittebrood, K. (2002). Sociale cohesie, fysieke buurtkenmerken en onveiligheid in de grote(re) steden. In: de Hart, J., *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 279-315.
- Markowitz, F.E., Bellair, P.E., Liska, A.E. & Liu, J. (2001). Extending social disorganization theory: modeling the relationships between cohesion, disorder, and fear. In: *Criminology*, 39 (2), 293-320.

- Miller, D.C. (1991). *Handbook of research design and social measurement* (fifth edition). Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
- Mosconi, G. & Padovan, D. (2004). Social capital, insecurity and fear of crime. In: Albrecht, H.-J., T. Serassis & H. Kania (eds.). *Images of Crime II*. Freiburg: Edition Iuscrim (Max-Planck-Institut), 137-166.
- Oppelaar, J. & Wittebrood, K. (2006). *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pantazis, C. (2000). 'Fear of crime', vulnerability and poverty. In: *British Journal of Criminology*, 40, 414-436.
- Pauwels, L. (2002). *De ene buurt is de andere niet. Exploratie van mogelijkheden tot contextualisering van politieeel geregistreerde criminaliteit op buurtniveau*. Brussel: VUBPress.
- Pauwels, L. (2007). *Buurtinvloeden en jeugd delinquentie. Een toets van de Sociale Desorganisatietheorie*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Pleysier, S. (2009). 'Angst voor criminaliteit' onderzocht. *De brede schemerzone tussen alledaagse realiteit en irrationeel fantoom*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Leuven Instituut voor Criminologie, KUL.
- Putnam, R.D. (2001). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. London: Simon & Schuster.
- Robinson, W.S. (1950). Ecological correlations and the behavior of individuals. In: *American Sociological Review*, 15 (3), 351-357.
- Robinson, J.B., Lawton, B.A., e.a. (2003). Multilevel longitudinal impacts of incivilities: fear of crime, expected safety, and block satisfaction. In: *Journal of Quantitative Criminology*, 19 (3) 237-274.
- Ross, C.E. & Mirowsky, J. (1999). Disorder and Decay. The Concept and Measurement of Perceived Neighborhood Disorder. In: *Urban Affairs Review*, 34 (3), 412-432.
- Rountree, P.W. & Land, K.C. (1996). Burglary Victimization, perceptions of crime risk, and routine activities: a multilevel analysis across Seattle neighborhoods and census tracts. In: *Journal of research in crime and delinquency*, 33 (2), 147-180.
- Sampson, R.J. & Groves, W.B. (1989). Community Structure and Crime: Testing Social-Disorganisation Theory. In: *American Journal of Sociology*, 94 (4), 774-802.
- Sampson, R.J. & Raudenbush, S.W. (1999). Systematic Social Observation of Public Spaces: A New Look at Disorder in Urban Neighborhoods. In: *The American Journal of Sociology*, 105 (3), 603-651.
- Sampson, R.J. (1991). Linking the Micro- and Macrolevel Dimensions of Community Social Organization. In: *Social Forces*, 70 (1), 43-64.
- Segers, J. (1999). *Methoden voor de maatschappijwetenschappen*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Skogan, W.G. (1990). *Disorder and decline. Crime and the spiral of decay in American neighborhoods*. Berkeley: University of California Press.

- Snijders T.A.B., & Boskers, R.J. (1999). *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*. London: SAGE.
- Spector, P.E. (1992). *Summated rating scale construction. An introduction*. Series : Quantitative applications in the social sciences. Newbury Park/London/New Delhi: Sage publications.
- Swanborn, P.G. (1982). *Schaaltechnieken. Theorie en praktijk van acht eenvoudige procedures*. Amsterdam: Boom Meppel.
- van der Wurff, A.W.I.M. (1992). *Aard en achtergronden van onveiligheidsgevoelens in de woonomgeving*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Vanderveen, G. (2006). *Interpreting Fear, Crime, Risk and Unsafety*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Van Gyes, G., Billiet, J. & De Witte, H. (1999). Nuances van sociaal kapitaal. Een analyse voor het bewegingsmilieu van de ACW-organisaties. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20 (3-4), 531-554.
- van Wilsem, J. (2003). *Crime and Context. The Impact of Individual, Neighborhood, City and Country Characteristics on Victimization*. Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Verlet, D. & Devos, C. (2009). The Main Determinants for Subjective Well-Being: A Quest for the Holy Grail? Can Governments Enhance the Perceived Quality of Life? In: Møller, V., Huschka, D., (ed). *Quality of Life and the Millennium Challenge. Advances in Quality-of-Life Studies, Theory and Research* (Social Indicators Research Series, volume 35), 193-219.
- Verlet, D., Reynaert, H. & Devos, C. (2005). *Burgers in Vlaamse grootsteden. Tevredenheid, vertrouwen, veiligheidsgevoel en participatie in Gent, Brugge en Antwerpen*. Brugge: Vanden Broele.
- Wikström, P.-O.H. & Dolmén, L. (2001). Urbanisation, neighbourhood social integration, informal social control, minor social disorder, victimisation and fear of crime. In: *International Review of Victimology*, 8, 121-140.
- Wilcox, P., Quisenberry, N. & Jones, S. (2003). The built environment and community crime risk interpretation. In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 40 (3), 322-345.
- Will, J.A. & McGrath, J.H. (1995). Crime, neighborhood perceptions, and the underclass: The relationship between fear of crime and class position. In: *Journal of Criminal Justice*, 23 (2), 163-176.

DE RELATIE TUSSEN INTERNETGEBRUIK EN POLITIEKE PARTICIPATIE IN VLAANDEREN

*Sara Vissers • Marc Hooghe
Centrum voor Politicologie, K.U.Leuven
Marie-Anne Moreas
Studiedienst van de Vlaamse Regering*

Samenvatting

Het afgelopen decennium is het gebruik van internet bijzonder snel toegenomen onder de Vlaamse bevolking. Toch blijven structurele ongelijkheden op basis van opleidingsniveau, geslacht en leeftijd duidelijk aanwezig. Zeker voor de oudste leeftijdsgroep dreigt het scenario dat deze groep volledig de aansluiting met het tijdperk van de digitale informatie-uitwisseling mist. Dit geldt zeker ook voor 'politiek' internetgebruik: het zijn vooral de hoog opgeleiden met veel internetvaardigheden die ICT gebruiken voor politieke en informatiedoelinden. De analyse toont aan dat internet wat dit betreft het meest ongelijke medium is en blijft (in vergelijking met kranten, radio en televisie). Het politiek gebruik van internet blijkt bovendien samen te hangen met een verhoogd niveau van politieke participatie maar ook in dit opzicht blijven de structurele ongelijkheden onder de bevolking bestaan.

1. Inleiding

De groeiende populariteit van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) heeft ook belangrijke gevolgen voor het functioneren van ons politiek systeem. Aan de ene kant worden er nieuwe mogelijkheden gecreëerd voor politieke communicatie en participatie, aan de andere kant is er ook een duidelijke bezorgdheid dat ICT kan leiden tot nieuwe vormen van uitsluiting en ongelijkheid (Best & Krueger, 2006; Bimber, 2003; Katz & Rice, 2002; Norris, 2001; Walgrave & Hooghe, 2009). In dit artikel gaan we daarom dieper in op de vraag of het gebruik van ICT in het algemeen en internet in het bijzonder gepaard gaat met meer of minder ongelijkheid inzake politieke participatie. Zijn het enkel de 'happy few' die via internet de weg naar de politiek vinden, of kunnen juist nieuwe bevolkingsgroepen op deze manier hun stem

laten horen bij de politieke besluitvorming? Daarbij zullen we ons toelleggen op één specifiek aspect van het internetgebruik, met name het gebruik van dit medium voor het volgen van het nieuws en het opzoeken van politieke informatie en de invloed hiervan op politiek engagement. Deze vraag wint alsmaar aan belang naarmate het internetgebruik onder de bevolking toeneemt en het online nieuwsgebruik aan populariteit wint. De huidige crisis in de dagbladsector kan onder meer verklaard worden vanuit het feit dat de jongere generatie het – vooral in de Verenigde Staten en een aantal andere landen - evident vindt om politieke informatie via internet op te sporen, en niet langer via een gedrukt dagblad (Hargittai & Hinnant 2008). Deze aanpak laat ons ook toe om een vergelijking te maken met de effecten van de meer traditionele nieuwsmedia: de televisie, de radio en de krant.

De verwachting is daarbij niet dat er een volledige gelijkheid zou ontstaan, waarbij alle groepen van de bevolking net evenveel kans zouden hebben om politiek actief te zijn. Traditioneel blijkt uit onderzoek dat diegenen met een hogere socio-economische status (wat betreft opleiding, beroep of inkomen) vaker politiek actief zullen zijn dan diegenen met een lagere status (Verba & Nie, 1972; Verba, Scholzam & Brady, 1995; Nie, Junn & Stehlik-Barry, 1996). Onderwijs is van cruciaal belang voor politieke participatie, omdat het indirect een belangrijke invloed uitoefent op een aantal vaardigheden en hulpbronnen die nodig zijn om succesvol te kunnen deelnemen aan het politieke leven. We denken onder meer aan sociale vaardigheden, taalvaardigheden en de positie op de arbeidsmarkt die indirect weer een invloed hebben op het inkomensniveau en de kansen om te worden gemobiliseerd en gerekruteerd door politieke en sociale organisaties (Verba, Scholzman & Brady, 1995). De vraag wordt met andere woorden of internet die bestaande ongelijkheden verkleint, ongewijzigd laat of zelfs nog versterkt.

2. Internet en politieke participatie

Het debat over het democratische potentieel van het internet kan hoofdzakelijk worden teruggebracht tot twee concurrerende thesen, namelijk de *mobilisatiethese* en de *versterkingstheze*. Beide thesen bouwen voort op een andere traditie en ze voorspellen andere interneteffecten voor sociale ongelijkheden in politieke participatie (Norris, 2001).

De mobilisatietheorie heeft een optimistische kijk op de mogelijke effecten van het internet voor de politieke betrokkenheid van burgers. De theorie stelt dat het internet een belangrijk potentieel herbergt om mensen te informeren, te mobiliseren en te engageren die voordien niet betrokken waren in het politieke leven. Met andere woorden, het internet kan er mee voor zorgen dat er nieuwe groepen in de samenleving worden betrokken bij het politieke gebeuren

waardoor de kloof tussen de traditionele politiek actieve populatie en de minder betrokken groepen kan worden gedicht of verkleind.

In de literatuur kunnen we vier hoofdargumenten terugvinden voor deze these (Norris, 2001; Strandberg, 2006). Het eerste argument stelt dat het internet heel wat nieuwe mogelijkheden biedt voor politiek engagement. Denk bijvoorbeeld aan de nieuwe mogelijkheden voor het voeren van online campagnes, zoals het tekenen van online petitieën en het schenken van donaties online en de snelle en gemakkelijke verspreiding van informatie via mailinglijsten. Voorbeelden zijn verder de actieve links op politieke websites en nieuwswebsites en de gemakkelijke manier waarop artikels, filmpjes etc. kunnen doorgestuurd worden naar vrienden en kennissen. Daarnaast creëert het ruime aanbod van politieke blogs, discussiefora en sociale netwerksites extra mogelijkheden voor politieke discussie en engagement. Ten tweede verlaagt het internet de barrière of de kost om zich te informeren over politiek en de actualiteit (Norris, 2001; Bimber, 2003; Mossberger, Tolbert & McNeal, 2008). Studies over politieke kennis geven aan dat het lage niveau van politieke kennis bij 'gewone' burgers vooral te wijten is aan de hoge kosten die gepaard gaan met het opzoeken, verwerken en communiceren van deze informatie (delli Carpini & Keeter, 1996). Het internet is in dit opzicht een veelbelovend kostenverlagend medium (DiMaggio, Hargittai, Neuman & Robinson, 2001). De snelheid, flexibiliteit en de aanwezigheid van hyperlinks en zoekmachines maakt dat internetgebruikers gericht op zoek kunnen gaan naar informatie wanneer het voor hen past, op elk moment van de dag (Mossberger, Tolbert & McNeal, 2008). Op deze manier verlaagt het internet op een aanzienlijke manier de informatiekosten en men kan verwachten dat dit een positieve invloed zal hebben op politieke participatie (Bimber, 2003; Xenos & Moy, 2007). Een derde argument stelt dat het ruime informatieaanbod online aan individuen de mogelijkheid biedt om zich beter te informeren. Op die manier worden de nodige middelen aangereikt om deel te nemen aan politieke discussies, om opinies te formuleren en actief deel te nemen aan het politieke en sociale leven. Ten slotte wordt het interactief karakter van het internet vaak beschouwd als een middel om de relatie tussen burgers en de politieke wereld te versterken. Politieke actoren (de overheid, politieke partijen, individuele kandidaten, niet-geïstitutionaliseerde politieke en sociale organisaties, etc.) doen steeds meer een beroep op het internet voor politieke communicatie (Ward, Owen, Davis & Taras, 2008; della Porta & Tarrow, 2005). Deze mogelijkheid voor verticale (interpersoonlijke) communicatie maakt directe communicatie mogelijk tussen geïstitutionaliseerde actoren en burgers zonder de tussenkomst van derden of journalisten zoals het geval is bij de traditionele massa media zoals televisie en de krant.

Aan de andere zijde van het debat kunnen we de auteurs situeren die zich eerder bevinden in het 'kamp' van de *versterkingstheorie* (Davis, 1999; Margolis & Resnick, 2000). Volgens deze theorie heeft het internet niet de capaciteiten om nieuwe groepen in de samenleving politiek te mobiliseren. Eerst en vooral wordt erop gewezen dat internettoegang en -gebruik nog

steeds ongelijk is verdeeld onder de verschillende socio-economische groepen in de samenleving. Ondanks de stijgende internetpenetratie blijven jongeren en hoger geschoolden oververtegenwoordigd onder de internetgebruikers. Meer nog, als er wordt gekeken naar de verschillende activiteiten die op het internet worden verricht, dan blijkt dat hoger geschoolden vaker het internet gebruiken voor het opzoeken van informatie terwijl lager geschoolden het internet vaker gebruiken voor entertainmenttoepassingen (van Dijk, 2003, 2005; Warschauer, 2003). Ten tweede wordt er geargumenteed dat online politiek voornamelijk de mensen zal aantrekken die reeds politiek actief zijn en in sterke mate zijn geïnteresseerd in politiek. Deze these stelt dat politieke interesse een belangrijke moderator is voor het effect van online politieke informatie op politiek engagement waardoor de kennis- en participatiekloof juist zal worden versterkt (Bimber, 2003; Xenos & Moy, 2007). Als mensen niet geïnteresseerd zijn in politiek en niet gemotiveerd zijn om aandacht te besteden aan de actualiteit en politiek, dan zal de aard van informatie die wordt aangeboden hier niets aan veranderen (Lazarsfeld, 1965). Dit is in lijn met de zogenaamde kenniskloofhypothese die stelt dat “als de verspreiding van massamedia-informatie toeneemt in een sociaal systeem, de segmenten uit de samenleving met een hogere socio-economische status deze informatie sneller zullen opnemen dan de groepen met een lagere socio-economische status. Met als gevolg dat de kenniskloof tussen deze segmenten juist zal toenemen in plaats van af te nemen” (Tichenor, Donohue & Olien, 1970: 159-160). Dit proces zou enkel worden versterkt door het interactieve zelfselectieve karakter van het internet (Tewksbury & Althaus, 2000). In tegenstelling tot de traditionele massamedia vraagt het internet dat men actief op zoek gaat naar informatie. Bij de meer traditionele media, zoals de televisie, radio en de (papieren) krant is de kans veel groter dat men in aanraking komt met politieke informatie zonder hier speciaal naar op zoek te gaan. Het feit dat men bijna genoodzaakt is om gebruik te maken van zoekmachines en allerlei filtersystemen versterkt nog eens de selectiviteit. Het feit dat het internet ervoor zorgt dat mensen meer specifiek naar informatie op zoek kunnen gaan vergemakkelijkt ook de tendens om vooral informatie op te zoeken die in lijn liggen met de eigen waarden, attitudes en opinies (Sunstein, 2001). Sunstein (2001) stelt dat internet daardoor sociale fragmentatie versterkt, wat een gevaar vormt voor de gedeelde algemene kennis in een samenleving.

3. Overzicht empirische studies

Empirische studies over de invloed van internetgebruik op politieke participatie zijn beperkt in aantal. Het is dan ook niet eenvoudig om algemene bevolkingssurveydata te vinden die zowel internetgebruik bevragen als voldoende politieke attitudevariabelen en politieke participatie bevatten. In verkiezingssurveys, dit zijn surveys die speciaal zijn opgezet naar aanleiding van

verkiezingen, komt het wel steeds vaker voor dat het mediagebruik waaronder ook het internetgebruik uitvoerig wordt bevraagd. Het overgrote deel van de studies die de relatie tussen politieke online informatie en participatie onderzoeken vinden dan ook plaats in de specifieke setting van verkiezingscampagnes. De periode voor verkiezingen zijn uiteraard speciale situaties waarbij de algemene aandacht voor politieke informatie sterker aanwezig is onder de algemene bevolking dan in tijden waar geen verkiezingen in het vooruitzicht zijn. De meeste studies focussen dan ook op campagne-informatie en specifieke informatie over de verkiezingen. Dat maakt dat we deze resultaten niet kunnen veralgemenen naar de effecten van algemene nieuwsconsumptie in een niet-verkiezingssetting. Toch zullen we een kort overzicht geven van de belangrijkste resultaten, aangezien zij ondanks de specifieke setting toch een bepaalde indicatie geven van de effecten van online nieuwsconsumptie.

Bimber (2001) is een van de eerste auteurs die de relatie heeft onderzocht tussen het opzoeken van online campagne-informatie over de verkiezingen op verschillende vormen van offline participatie tijdens de presidentiële verkiezingen in de Verenigde Staten in 1996 en 2000 en tijdens de verkiezingen voor het congres in 1998. Daarbij werd enkel een positief statistisch significant verband teruggevonden tussen online nieuws en het schenken van een donatie aan een partij of kandidaat tijdens de verkiezingen in 1996 en 2000. Daaruit concludeert hij dat online campagne-informatie slechts een beperkte invloed heeft op het offline politiek engagement van de gebruikers. Tolbert en McNeal (2003) doen op basis van dezelfde data nieuwe analyses waarbij zij naast het volgen van campagnenieuws op het internet ook campagne-informatie op televisie en in de krant mee opnemen in de analyses. De resultaten geven aan dat enkel online campagnenieuws in staat was om Amerikaanse burgers te stimuleren om te gaan stemmen in de presidentiële verkiezingen in 1996 en 2000, dit was niet het geval voor de krant en de televisie. Voor andere vormen van politieke participatie dan enkel stemmen werd zowel een positieve relatie teruggevonden voor de krant en het internet. Wel moet worden opgemerkt dat het effect van online campagnenieuws, uitgezonderd voor de verkiezingen in 1996, steeds heel wat groter was dan voor campagnenieuws in de krant. Johnson en Kaye (2003) vinden gelijkaardige resultaten voor de verkiezingen in 1996 en 2000 op basis van een websurvey op verschillende politieke websites. Mossberger, Tolbert en McNeal (2008) tonen aan dat de effecten van online campagnenieuws op de kans om te gaan stemmen mede afhankelijk is van het gebruik van andere nieuwsbronnen. Zo blijkt dat de effecten van online nieuws het sterkst zijn voor mensen die enkel een beroep doen op het internet. Voor mensen die zowel een beroep doen op de krant als de televisie voor campagnenieuws stijgt de kans om te gaan stemmen bij het gebruik van online campagnenieuws met 16 procent. Voor mensen die naast online nieuws enkel een beroep doen op televisie is dit 20 procent en voor diegenen die naast het internet enkel de krant lezen voor informatie over de verkiezingen stijgt de kans om te gaan stemmen met 21 procent. Voor mensen die enkel van het internet gebruik maken

zijn de effecten het sterkst, namelijk een stijging met 26 procent. Ook studies die zich niet specifiek richten op politieke participatie, maar op sociale betrokkenheid of politiek bewustzijn vinden een positieve relatie terug met internet (Delli Carpini, 2000; Weber, Loumakis & Bergman, 2003; Lupia & Philpot, 2005). Ondanks het feit dat deze studies controleren voor socio-economische kenmerken en politieke attitudes zoals de mate van politieke interesse en het gevoel van persoonlijke politieke zelfzekerheid kunnen verschillende studies een positief hoofdeffect aantonen van online nieuwsinformatie op de afhankelijke variabele. Wil men echter de (motivatie gebaseerde) versterkingsthese testen die zegt dat de interneteffecten op participatie afhankelijk zijn van de politieke motivatie van de gebruikers dan is het nodig om de interactie-effecten te testen van mediagebruik met politieke attitudes of motivatie en met het onderwijsniveau. Op die manier kan men op een meer directe wijze nagaan of de effecten van het internetgebruik al dan niet afhankelijk zijn van onderwijs- en interesseniveau. Xenos en Moy (2007) hebben deze meer strikte test gemaakt op basis van de Amerikaanse NES pre- en postverkiezingen surveys in 2004. De auteurs vonden een positief effect van het volgen van campagnenieuws via de drie traditionele media (televisie, radio en de krant). Voor online nieuws werd er een positief interactie-effect teruggevonden met politieke interesse: diegenen die reeds vooraf veel interesse hebben ondervinden dus een sterker effect van online informatie dan diegenen die maar matig geïnteresseerd zijn. Daaruit concluderen de auteurs dat het effect van online informatie op politiek engagement afhankelijk is van de mate waarin de online nieuwsgebruikers geïnteresseerd zijn in politiek.

Het overgrote deel van de studies over de impact van online nieuws op politieke participatie is gebaseerd op Amerikaanse data. Zoals we reeds weten uit ander onderzoek is het niet altijd vanzelfsprekend dat we hetzelfde patroon kunnen verwachten in landen met een andere politieke context of een andere internetcultuur. In de Verenigde Staten bestaat er immers geen stemplicht en dit bekend dat politieke partijen behoorlijk wat inspanning moeten doen (onder meer via het internet) om potentiële kiezers er van te overtuigen ook effectief hun stem uit te brengen. Bovendien is de meerderheid van de studies uitgevoerd tijdens of net na de verkiezingsperiode, wat maakt dat we nog omzichtiger moeten omspringen met de veralgemening van de bevindingen.

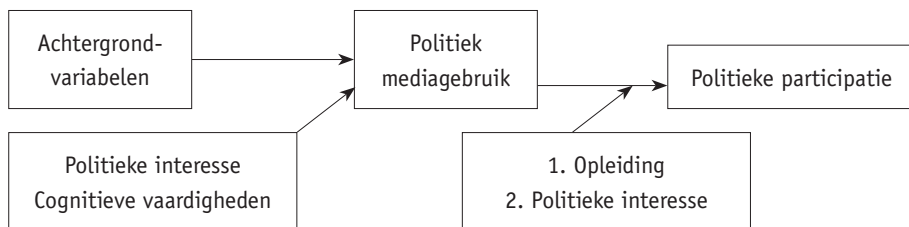
4. Onderzoeksmodel en onderzoeksvragen

In dit artikel concentreren we ons op de situatie in Vlaanderen waarbij we ten eerste onderzoeken of de ongelijkheden in het politieke internetgebruik meer uitgesproken zijn dan bij andere media zoals de krant, radio en televisie. We vertrekken hier van de hypothese dat mede door de

snelle verspreiding van het internet, de sociale ongelijkheden in het politieke internetgebruik sterk zijn afgenomen in vergelijking met de oudere bevindingen uit de bestaande literatuur. Dit beantwoordt aan het algemene patroon dat nieuwe technologieën meestal eerst door een kleine minderheid worden geadopteerd, voordat ze uiteindelijk door een steeds groter deel van het publiek worden gebruikt. Als onze analyses eenzelfde gebruikerspatroon zouden aantonen voor de verschillende media zou dit in de lijn liggen van de “geen-effect” hypothese: internet zet dan gewoon de ongelijkheden verder die ook al bestaan voor bijvoorbeeld kranten en radionieuws en heeft eigenlijk geen bijkomende invloed op maatschappelijke ongelijkheden.

We kunnen ook een stap verder gaan in onze analyses waarbij we naast de traditionele sociale achtergrondfactoren ook controleren voor politieke attitudes. De selectiviteitshypothese stelt immers dat het informatieselectieproces sterk wordt bepaald door de persoonlijke interesse en de visie en opinies die men heeft. Mensen die sterk geïnteresseerd zijn in politiek zullen, ongeacht het medium, politieke informatie opzoeken. Zo argumenteren Lazarsfeld et al. dat “Exposure is always selective, in other words, positive relationship exists between people’s opinions and what they choose to listen to or read” (Lazarsfeld et al., 1965: 164). Deze these stelt dus dat interesse een van de belangrijkste determinanten is voor het opzoeken van informatie. Dit zou dus impliceren dat als we controleren voor politieke interesse en attitudes, we geen sterke verschillen terugvinden in het politieke gebruik van verschillende media. De hypothese dat de cognitieve vaardigheden en de politieke interesse een impact hebben op de mediakeuze, betekent niet dat er geen mediaspecifieke determinerende factoren kunnen zijn. Moreas (2007) gaf aan dat de breedte van het internetgebruik ook bepaald wordt door de computervrees, het feit of men het internet percipieert als een tijdsbesparende versus een tijdsconsumerende activiteit en of men akkoord is dat nieuwe technologieën een aantal voordelen hebben. Deze factoren kunnen ook de kans op online nieuwsgaring verhogen.

Figuur 1. Onderzoeksschema

In een tweede stap onderzoeken we de relatie tussen online nieuwsgebruik en nieuwsgebruik aan de hand van de traditionele media enerzijds en politieke participatie anderzijds. Hierbij willen we nagaan in welke mate politiek internetgebruik een invloed heeft op politieke parti-

participatie, in vergelijking met de traditionele nieuwsmedia. De mobilisatiehypothese stelt dat het kostenverlagende kenmerk van politiek internetgebruik stimulerend werkt voor politieke participatie en dat daardoor nieuwe groepen in de samenleving worden gemobiliseerd om actief deel te nemen aan het politieke leven. Onze eerste onderzoekshypothese stelt dat er een positieve relatie is tussen politiek internetgebruik en politieke participatie: hoe meer informatie mensen opdoen via het internet, hoe intensiever ze gaan participeren aan het politieke leven.

De versterkingshypothese daarentegen stelt dat het internet als zelfselectief medium de bestaande ongelijkheden in politieke kennis en politieke informatie juist zal versterken. Dit zou impliceren dat, ondanks de democratisering van de internettoegang, het ICT-gebruik de *participatiekloof* blijft versterken. De verwachting is hier dus dat nieuwe media niet zullen leiden tot democratisering, maar dat zij eerder bestaande ongelijkheden versterken (van Dijk, 2005). De selectiviteitshypothese stelt dat online informatie net de meer bevoordeelde groepen in de maatschappij (hogere socio-economische status) en de meer politiek geïnteresseerden een groter voordeel zal opleveren. Zelfs bij een gelijk gebruik van de politieke mogelijkheden van internet, zullen diegenen met een hoge status of met een hoge mate van politieke interesse toch nog succesvoller zijn in het omzetten van die informatie in politieke participatie. Dit impliceert een interactie-effect van online nieuwsgebruik met in eerste instantie het onderwijsniveau, aangezien dit de belangrijkste variabele is voor het voorspellen van de socio-economische status. Ten tweede impliceert deze hypothese een interactie-effect van online nieuwsgebruik met politieke interesse. De verwachting is dat mensen die sterker gemotiveerd zijn, online informatie als meer bevredigend zullen ervaren en op een meer intense manier zullen benutten waardoor de mobilisatie-effecten bij deze groep sterker zijn dan bij diegenen die matig zijn geïnteresseerd in het politieke gebeuren. We verwachten met andere woorden dat de effecten van het online raadplegen van politieke informatie op politieke participatie afhankelijk zijn van het onderwijsniveau en de politieke interesse van de nieuwsgebruikers. Indien dit het geval zou, dan moeten we niet alleen tot de conclusie komen dat hoogopgeleiden vaker het internet zullen gebruiken, de effecten van internetgebruik zullen bij hen ook nog een sterker zijn, wat de bestaande ongelijkheid nog verder versterkt.

5. Data en methoden

Voor het testen van deze hypothesen doen we een beroep op de Sociale en Culturele Verschuivingen (SCV) surveys. Deze worden elk jaar georganiseerd door de Studiedienst van de Vlaamse Regering en ze worden elk jaar uitgevoerd bij circa 1500 respondenten. Voor de analyses over de ongelijkheden in het online nieuwsgebruik en de vergelijking met andere nieuwsmedia doen

we een beroep op de SCV-data uit een reeks verschillende jaren van 2001 tot 2008. Dit laat ons toe om de sociale ongelijkheden in het online nieuwsgebruik te vergelijken doorheen de tijd. De surveydata van 2001, 2003, 2005, 2007 en 2008 werden samengevoegd tot één groot databestand met in totaal 7331 respondenten. Deze jaren werden samengevoegd omdat er enkel in deze jaren een volledige bevraging werd uitgevoerd van nieuwsgebruik bij traditionele media (televisie, radio en krant) en het online nieuwsgebruik.

In een eerste stap werd de relatie getest tussen de traditionele sociale achtergrondkenmerken en de verschillende nieuwsmedia. Daarbij werd gebruik gemaakt van een multivariate Ordinary Least Square (OLS) regressie waarbij de frequentie van het nieuwsgebruik voor de verschillende media als afhankelijke variabele werd genomen. De afhankelijke variabele is de frequentie van het nieuwsgebruik voor het desbetreffende medium op een schaal van 1 (geen gebruik) tot 5 (dagelijks gebruik). Als onafhankelijke variabelen werden volgende achtergrondkenmerken opgenomen: geslacht (0=vrouw, 1=man), leeftijd (in aantal jaren) en opleidingsniveau (0=tot en met voltooid secundair onderwijs, 1=hoger onderwijs). Ten slotte werd gecontroleerd voor het jaar waarin de survey werd afgenomen. Deze variabele werd gecentreerd rond het afgeronde gemiddelde (2005), met volgende waarden als resultaat (2001=-4, 2003=-2, 2005=0, 2007=2, 2008=3). Bovendien werd ook het interactie-effect opgenomen tussen het jaar en het opleidingsniveau. Een positief interactie-effect betekent dat de rol van onderwijs groter wordt doorheen de tijd (dus meer ongelijkheid). Een negatief interactie-effect betekent dat de invloed van onderwijs geringer wordt doorheen de tijd (dus minder ongelijkheid).

Vervolgens werden de attitudes opgenomen in het analysemodel, met name politieke interesse en het gevoel van politieke zelfzekerheid (*political efficacy*). Deze analysestap dwingt ons er wel toe de dataset anders te gebruiken. Politieke interesse werd immers enkel gemeten in het jaar 2007. Analyses waarin deze attitude wordt opgenomen hebben dus enkel betrekking op dit ene jaar, en niet op de hele reeks tussen 2001 en 2008. Deze beperking heeft echter ook een voordeel. Tussen 2001 en 2008 werd het opleidingsniveau immers op verschillende manier gemeten. Om de data dan toch vergelijkbaar te maken doorheen de tijd moest het opleidingsniveau gereduceerd worden tot een dummy-variabele (geen hoger onderwijs/wel hoger onderwijs). Als de analyse echter beperkt is tot één observatiejaar, dan ligt het voor de hand om de volledige variantie van deze variabele te gebruiken en onderwijsniveau als een continue variabele in te brengen¹.

¹ Het nadeel is dat daardoor een zekere vergelijkheid verloren gaat tussen enerzijds de analyses op de periode 2001-2008 en anderzijds die op het jaar 2007. Voor alle zekerheid hebben we de analyses op het jaar 2007 ook nog eens herhaald met het onderwijsniveau als dummy-variabele. De effecten liggen dan helemaal in dezelfde lijn, maar zijn over het algemeen iets zwakker, wat vaker voorkomt als informatie in een variabele verloren gaat door dichotomisering.

Met politieke zelfzekerheid bedoelen we het geloof en vertrouwen van mensen dat zij invloed kunnen uitoefenen op de politieke besluitvorming.

Politieke interesse werd gemeten aan de hand van volgende vraag: 'In welke mate bent u geïnteresseerd in politiek?' op een schaal van 1 (helemaal niet geïnteresseerd) tot 5 (zeer geïnteresseerd). Politieke zelfzekerheid of *political efficacy* werd gemeten met een standaard-meetschaal die in de internationale literatuur frequent gebruikt wordt om dit begrip te operationaliseren. De respondenten kregen hierbij negen Likert-items, met telkens vijf antwoordmogelijkheden, gaande van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens). De items zijn:

- (1) 'De meeste van onze politici zijn geschikte mensen die weten wat ze doen';
- (2) 'Als er mensen zoals u aan de politici hun opvattingen laten weten, dan zullen zij daar rekening mee houden';
- (3) 'Mensen zoals ik hebben wel degelijk invloed op wat de overheid doet';
- (4) 'Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen';
- (5) Bij verkiezingen belooft de ene partij al meer dan de andere, maar uiteindelijk komt daar weinig van terecht;
- (6) 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening';
- (7) 'Er stemmen zoveel mensen bij de verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet';
- (8) 'De politici hebben nooit geleerd om te luisteren naar gewone mensen zoals ik';
- (9) 'Als het parlement een onrechtvaardige wet heeft gestemd, dan kan je daar als burger nog weinig aan doen'.

Deze negen items hangen zeer sterk samen, met een Cronbach's alpha van .85. Dit is bijzonder hoog en het wijst er op dat elk van deze items ondubbelzinnig verwijst naar één latent waardencomplex, in dit geval politieke doeltreffendheid. Gelet op de sterke unidimensionaliteit van deze schaal is het verantwoord van deze negen items een somschaal te maken (met een range van 9 tot 45). De somschaal heeft een gemiddelde van 24.53 met een standaard afwijking van 6.03.

In een tweede stap (zie Figuur 1) worden de rollen omgedraaid. We proberen dan niet meer politiek internetgebruik te verklaren (=afhankelijke variabelen), we proberen juist de gevolgen van internetgebruik in te schatten (=onafhankelijke variabele). Uiteraard impliceert dit geen causaliteit, maar we hebben wel gekozen voor een logisch consistent analyseschema. Het zou immers absurd zijn te veronderstellen dat internetgebruik achtergrondvariabelen zou kunnen verklaren, terwijl het ook niet voor de hand liggend is te veronderstellen dat politieke participatie zou leiden tot online internetgebruik.

In stap 2 van het analysemodel gaan we dus de relatie na van nieuwsgebruik en politieke participatie. Omwille van de beschikbaarheid van de data blijft ook deze analyse beperkt tot

het jaar 2007. Politieke participatie werd gemeten aan de hand van een batterij van 11 items waarbij respondenten werd gevraagd of zij het afgelopen jaar een van volgende activiteiten hebben gedaan: tekenen van een petitie; boycotten of opzettelijk kopen van bepaalde producten omwille van politieke redenen, ethische redenen of milieuredenen; deelnemen aan een demonstratie; bijwonen van een politieke vergadering of bijeenkomst; contacteren of proberen contacteren van een politicus of ambtenaar om uw mening te uiten; schenken of verzamelen van geld voor een sociale of politieke activiteit; contacteren van de media of verschijnen in de media om uw mening te uiten; kandideren op een lijst van verkiezingen; deel uitmaken van een advies-, overleg- of inspraakorgaan van uw gemeente of stad; actief informatie verzamelen over plannen of beslissingen van de overheid en ten slotte lidmaatschap van een buurtcomité, bewonersgroep of actiecomité. Deze lijst is tamelijk breed en omvat de meest diverse vormen van participatie. Als dusdanig komen we tegemoet aan de kritiek van onder meer Frissen (2000) die stelde dat participatie vaak al te eng wordt gedefinieerd en herleid wordt tot institutionele politiek. Voor de analyses werd een somschaal gecreëerd van 0 tot 11 waarbij de positieve antwoorden werden opgeteld met een gemiddelde van 1.02, een standaardafwijking van 1.65 en een Cronbach's alpha van 0.75. Het lage gemiddelde duidt er op dat de Vlaamse bevolking niet zo actief participeert, en de hoge Cronbach's alpha geeft aan dat wie participeert in één vorm ook meer geneigd zal zijn deel te nemen aan andere vormen van politieke participatie. Aangezien onze afhankelijke variabele politieke participatie niet normaal verdeeld was en sterk was vertekend naar lage scores hebben we ervoor geopteerd om een beroep te doen op een ordered logistische regressie. Hiervoor werd de oorspronkelijke somschaal gehercodeerd naar drie categorieën: 0= de respondenten die gedurende het laatste jaar aan geen enkele participatie activiteit hebben deelgenomen, 1= respondenten die aan 1 activiteit hebben deelgenomen; 2= de respondenten die gedurende het voorbije jaar aan twee of meer activiteiten hebben deelgenomen. Door deze transformatie ontstaan drie min of meer gelijke groepen in de onderzoekspopulatie. Verder werden in de ordered logistische regressie volgende variabelen opgenomen: leeftijd, geslacht, opleiding (in jaren), nieuwsgebruik traditionele media, politieke interesse en het gevoel van politieke zelfzekerheid. Ten slotte werd voor elk nieuwsmedium het interactie-effect met opleiding en politieke interesse toegevoegd. Omdat de verschillende interactie-effecten sterk met elkaar correleren was het niet mogelijk om de verschillende interactie-effecten voor de verschillende nieuwsmedia in één model op te nemen. Daarom hebben we gekozen om voor elk nieuwsmedium een aparte regressieanalyse uit te voeren.

6. Resultaten

6.1. Evolutie van het algemeen internetgebruik

Voordat we overgaan tot het testen van onze hypothesen is het nuttig een beeld te schetsen van het algemene internetgebruik in Vlaanderen. We hebben het hier dus nog niet over het politieke internetgebruik, maar wel over het algemene gebruik voor gelijk welke doeleinden. Als we het percentage internetgebruikers anno 2008 vergelijken met de situatie in 2001, dan zien we dat het internetgebruik zo goed als verdubbeld is in zeven jaar tijd. In 2001 was 36% van de Vlaamse bevolking een regelmatige internetgebruiker (internet gebruikt tijdens de laatste maand), in 2008 is dit cijfer verdubbeld tot 70%. Zelfs als we rekening houden met een aantal lichte verschuivingen in de vraagstelling, dan nog is de doorbraak van het internetgebruik duidelijk af te lezen uit deze cijfers. In de literatuur was er enkele jaren geleden nog vaak sprake van het opduiken van een 'digitale kloof', tussen diegenen die toegang hebben tot de nieuwe communicatietechnologieën en diegenen die hiervan verstoken blijven. Een optimistische veronderstelling zou zijn dat deze digitale kloof nu zo langzamerhand tot het verleden zal gaan behoren omdat "bijna iedereen" nu toegang heeft tot internet.

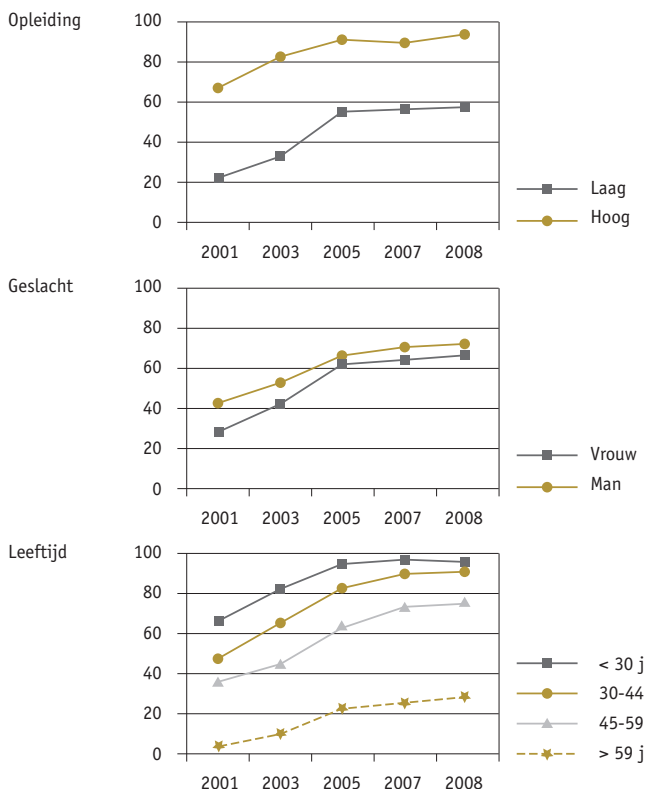
Uit de literatuur onthouden we vooral dat vrouwen, ouderen en mensen met een lager opleidingsniveau te kampen hadden met een achterstand wat betreft het gebruik van internet. De evolutie doorheen de tijd levert wat dit betreft echter weinig reden tot optimisme (Grafiek 1).

In Grafiek 1 zien we dat de ongelijkheden in het opleidingsniveau en die tussen man en vrouw aanwezig blijven ondanks de sterke toename in het algemene internetgebruik. We moeten wel opmerken dat de ongelijkheid tussen man en vrouw weliswaar persistent aanwezig blijft, maar toch veel minder groot is dan tussen hoger en lager opgeleiden. Wat betreft de leeftijd van de internetgebruikers, doet grafiek 1 vermoeden dat er nog steeds een grote kloof is tussen de oudere en jongere generaties waarbij internetgebruik veralgemeend is tot 44 jaar, terwijl de 60+-ers systematisch achterblijven. Ook anno 2008 blijft die kloof duidelijk bestaan, ondanks eerder beleidsinitiatieven van de Vlaamse en federale overheid om de digitale kloof te dichten.

Ook in de multivariate (bivariate logistische regressie) analyses worden deze bevindingen bevestigd (Tabel 1). In deze analyse op de gepoolde data voor de periode 2001-2008 zien we dat jongeren, mannen en hoger opgeleiden sterk oververtegenwoordigd zijn onder de internetgebruikers. Het jaar van de survey heeft een sterk positief effect, wat uiteraard enkel wil zeggen dat het internetgebruik gedurende de observatieperiode sterk is toegenomen. Voor opleiding en geslacht is er geen significant interactie-effect met het jaar van de survey. Dat wil zeggen dat de sociale ongelijkheden voor beide variabelen min of meer gelijk zijn gebleven over de verschillende jaren. De ongelijkheden nemen dus niet af doorheen de tijd. Voor leeftijd is er

wel een significant interactie-effect met het jaar van de survey, maar dit betekent dat de ongelijkheid op basis van leeftijd juist groter is geworden. De relatieve voorsprong van jongeren op de oudere generatie is sinds 2001 enkel groter geworden. Het feit dat het internetgebruik in Vlaanderen het afgelopen decennium bijzonder sterk is toegenomen, mag dus niet tot de misvatting leiden dat er nu geen sprake meer zou zijn van een 'digital divide'. Met name voor de oudere leeftijdsgroep blijft er een zeer groot probleem bestaan van een gebrek aan aansluiting met de nieuwe communicatietechnologie. Nu alsmear meer overheidsdiensten enkel nog via elektronische weg worden aangeboden, dient dit dan ook een belangrijk beleidsthema te blijven. Ook nu nog moet ongeveer driekwart van de 60+-ers in Vlaanderen het stellen zonder frequent internetgebruik.

Grafiek 1. Internetgebruik naar opleiding, geslacht en leeftijd, 2001-2008

Bron: SCV-survey 2001-2003-2005-2007-2008. Voor 2001, 2003 en 2005 algemeen internetgebruik gedurende de laatste maand, voor 2007 en 2008 algemeen internetgebruik tijdens de laatste drie maanden. De eenheden zijn percentages op basis van de ruwe data.

Tabel 1. Sociale ongelijkheden in algemeen internetgebruik

	Model I	Model II	Model III	Model IV
Leeftijd	0,916***	0,916***	0,916***	0,15***
Geslacht (1=man)	1,782***	1,778***	1,779***	1,01***
Opleiding	6,448***	6,630***	6,473***	6,00***
Jaar (2001-2008)	1,419***	1,404***	1,446***	1,52***
Opleiding * jaar		1,048		
Geslacht * jaar			0,965	
Leeftijd * jaar				0,994***
Nagelkerke R ²	0,551	0,552	0,551	0,557

Bron: SCV-survey 2001-2003-2005-2007-2008; n=7.331, MV=73; *:p<0,05; **:p<0,01; ***p<0,001. De eenheden zijn de log odds (Exp β) voor de bivariate logistische regressie (afhankelijke variabele is het al dan algemeen internetgebruik tijdens laatste (3) maand(en): 1=internet gebruikt, 0= geen internet gebruikt)

6.2. Sociale ongelijkheden in het (online) nieuwsgebruik

Na deze verkenning van het algemene internetgebruik gaan we nu over tot de studie van het politieke gebruik van het nieuwe medium: in hoeverre gebruiken mensen het internet ook om op de hoogte te blijven van de actualiteit of om politiek relevante informatie op te zoeken? In de vakliteratuur heeft men het in dit verband over de 'deepening divide'². Men bedoelt hiermee dat steeds meer mensen dan wel toegang krijgen tot het internet, maar dat de ene groep van de bevolking dit medium gebruikt voor vrijetijdsactiviteiten als spelletjes of het downloaden van muziek, terwijl een beter opgeleid segment van de bevolking het internet gebruikt voor het opzoeken van informatie (van Dijk, 2003; 2005; Warschauer, 2003; Dimaggio, Hargittai, Neuman & Robinson, 2001; Moreas, 2007). Bij deze analyse zijn we vooral geïnteresseerd in de impact van sociale ongelijkheden op het volgen van het nieuws via het internet. Het voordeel van de SCV-surveys is dat zij evenzeer het nieuwsgebruik bevragen bij de traditionele nieuwsmedia, met name de televisie, de krant en de radio, zodat we kunnen vergelijken met het nieuwsgebruik via het internet. Het gebruik van deze data laat ons toe om een vergelijking te maken tussen de sociale ongelijkheden voor het online nieuwsgebruik in vergelijking met de ongelijkheden voor de meer traditionele media.

² In een deel van de eerder verschenen rapporten wordt hier gerefereerd naar de 'kloof van de tweede graad', maar in de internationale literatuur is de term 'deepening divide' ingeburgerd.

Als onafhankelijke variabele in onze multivariate analyses hebben we de traditionele socio-demografische variabelen opgenomen, leeftijd, geslacht en opleiding. We gaan er daarbij van uit dat opleiding kan fungeren als een proxy-variabele voor het hebben van cognitieve vaardigheden, omdat een eerdere analyse heeft aangetoond dat die vaardigheden een belangrijke invloed hebben (Moreas 2007). Daarnaast controleren we voor het jaar waarin de survey is uitgevoerd en tenslotte hebben we in een tweede aanvullend model het interactie-effect van jaar en opleidingsniveau toegevoegd. Dit laat ons toe om na te gaan of er een verschuiving optreedt in de opleidingsongelijkheden voor het nieuwsgebruik tussen 2001 en 2008. Gegeven het feit dat we het effect nagaan op de frequentie van het nieuwsgebruik hebben we gebruik gemaakt van een OLS-regressie analyse op de gepoolde dataset voor de periode 2001-2008.

Tabel 2. Ongelijkheden voor televisienieuws, radionieuws, het lezen van de krant en online nieuwsgebruik (2001-2008)

	Televisienieuws		Radionieuws		Krant		Online nieuws	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model2	Model 1	Model 2
Leeftijd	0,318***	0,320***	-0,084***	-0,085***	0,093***	0,094***	-0,254***	-0,257***
Geslacht	0,021	0,021	0,063***	0,063***	0,130***	0,130***	0,142***	0,144***
Opleiding	-0,047***	-0,048***	0,126***	0,127***	0,121***	0,121***	0,237***	0,238***
Jaar (2001-2008)	-0,031**	-0,006	-0,030**	-0,051***	-0,025*	-0,018	0,221***	0,166***
Opleiding *jaar		-0,043**		0,035*		-0,012		0,096***
R ²	0,113	0,114	0,033	0,034	0,034	0,034	0,225	0,231
N	7.267		7.267		7.267		7.264	

Bron: SCV 2001-2003-2005-2007-2008; N=7.329; *:p<0,05 ; **:p<0,01; ***p<0,001

De celeenheden zijn de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (β) voor de multivariate OLS regressie (afhankelijke variabele is de frequentie van het betreffende nieuwsmediagebruik: 1-5).

De resultaten die worden weergegeven in Tabel 2 tonen een aantal opmerkelijke verschillen voor de verschillende media. Wat betreft de leeftijd zien we dat ouderen vaker een beroep doen op de televisie en de krant voor het volgen van het nieuws, terwijl de radio en het internet een jonger publiek aantrekken. Als we kijken naar de geslachtsverhoudingen zien we dat, behalve voor de televisie, mannen vaker gebruik maken van alle media. Zo blijkt ook dat zowel de krant, de radio als het internet vaker wordt gebruikt door hoger opgeleiden, terwijl lager opgeleiden zich vaker wenden tot het televisienieuws.

Alle media hebben dus te maken met een of andere vorm van ongelijkheid, maar de ongelijk-

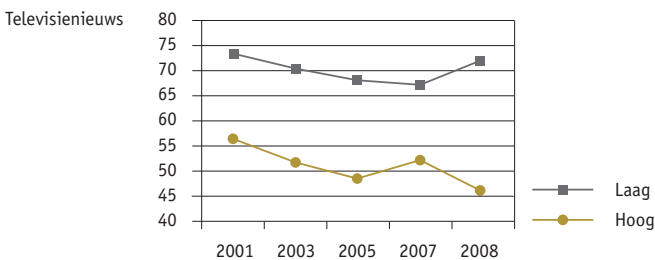
heid blijft duidelijk het sterkst voor internet. Dat blijkt ook uit de verklaarde variantie van de verschillende modellen. Die ligt het laagst bij radio en bij de kranten, wat er op wijst dat die twee media het best alle lagen van de bevolking bereiken. Bij televisie is er al iets meer verklaarde variantie (vooral ouderen), maar de ongelijkheden zijn duidelijk het hoogst bij het internet (jongeren, hoog opgeleiden, mannen).

Als we kijken naar het effect van de variabele 'jaar van de survey', dan zien we dat voor alle traditionele media de frequentie van het nieuwsgebruik is gedaald: radio, televisie en de kranten worden nu dus minder frequent gebruikt dan rond de laatste eeuwwisseling. Enkel voor het online nieuwsgebruik zien we significante stijging in de frequentie.

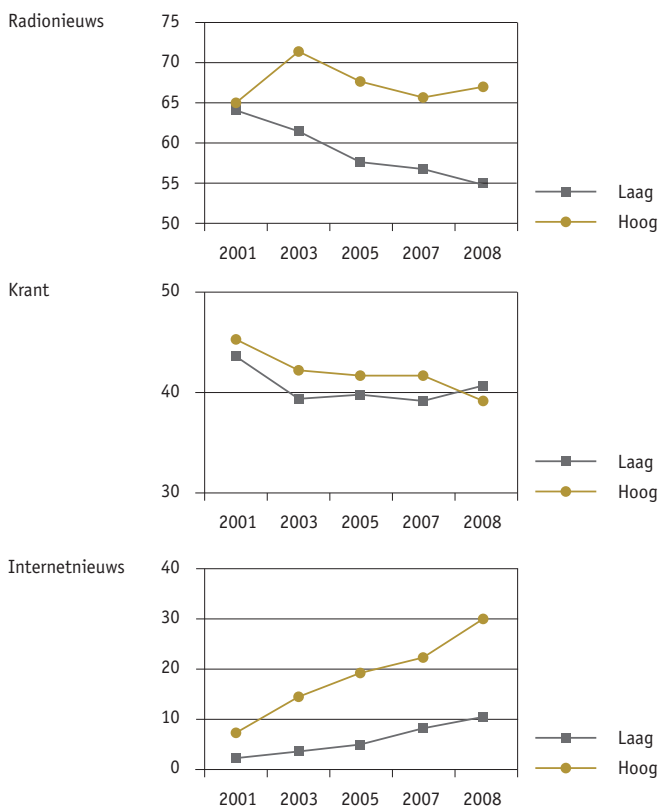
In een tweede stap hebben we het interactie-effect van jaar en opleidingsniveau opgenomen in het model. We vinden sterk significante interactie-effecten voor televisie en voor het internet. Dit suggereert dat televisie in toenemende mate gebruikt wordt door laagopgeleiden, terwijl het omgekeerde geldt voor het internet. Ook hier zien we dus weer dat ongelijkheden nog toenemen doorheen de tijd.

De resultaten van Tabel 2 worden ook weergegeven in Grafiek 2. De trendlijnen tonen duidelijk aan dat hoogopgeleiden zich steeds vaker afwenden van het dagelijks televisienieuws, terwijl de laagopgeleiden steeds vaker afhaken voor het dagelijks radionieuws. Voor het internet bouwen de hoogopgeleiden hun voorsprong ten opzichte van de laagopgeleiden steeds verder uit. De ongelijkheden nemen dus duidelijk toe, waarbij het risico steeds duidelijker wordt dat het televisienieuws een medium wordt voor laagopgeleiden, en radio en het internet voor hoogopgeleiden. De kranten zijn het enige medium dat er in slaagt alle bevolkingsgroepen te bereiken.

Grafiek 2. Dagelijks nieuwsmediagebruik naar opleidingsniveau

Bron: SCV-survey 2001-2003-2005-2007-2008, opleidingsniveau: laag: secundair onderwijs of lager, hoog: hoger onderwijs. De eenheden zijn percentages op basis van de ruwe data.

6.3. Het effect van attitudes

Een stelling zou natuurlijk kunnen zijn dat als hoogopgeleiden steeds intensiever het internet gebruiken om het nieuws te volgen, dit een logisch gevolg is van het feit dat zij meer interesse hebben voor de politiek (McCombs, 1972; Bennett & Rademacher, 1997; Moreas, 2007). De waargenomen ongelijkheid wordt dan niet zozeer veroorzaakt door het opleidingsniveau als dusdanig, maar wel door verschillen in attitudes. Die attitudes worden daarom mee opgenomen in het volgende analysemodel. Omdat politieke interesse en politieke doeltreffendheid enkel werden bevraagd in het jaar 2007, hebben deze analyses enkel betrekking op de gegevens voor dat ene jaar.

Het opnemen van deze variabelen in de analyses laat ons toe om de selectiviteitshypothese te testen. Het is aannemelijk dat verschillen in politieke interesse (deels) verantwoordelijk zijn voor de verschillen in het nieuwsconsumptiegedrag. Zo gaf 30.4% van de mannen aan behoorlijk tot zeer geïnteresseerd te zijn in politiek, voor de vrouwen was dit slechts 13.4%. Ook voor het opleidingsniveau vinden we dergelijke verschillen terug, zo geeft 35% van de hoger opgeleiden aan behoorlijk tot zeer geïnteresseerd te zijn in het politieke gebeuren, terwijl dit slechts zo is voor 14.8% van de lager opgeleiden. We kunnen dus aannemen dat deze groepen een verschillend gedragspatroon hebben met betrekking tot het volgen van het nieuws.

Tabel 3. De invloed van politieke attitudes op gebruik van nieuwsmedia (SCV 2007)

	Televisienieuws	Radionieuws	Krant	Online nieuws
Leeftijd	0,347***	-0,071**	0,135***	-0,316***
Geslacht	-0,002	0,029	0,050	0,122***
Opleiding	-0,063*	0,086**	0,066*	0,162***
Politieke interesse	0,086**	0,154***	0,186***	0,206***
Politieke doeltreffendheid	-0,011	0,003	0,008	0,030
R ²	0,135	0,051	0,067	0,250
N	1.410	1.410	1.411	1.411

Bron: SCV 2007; N= 1.449; *p<0,05 ; **p<0,01; ***p<0,001

De celeenheden zijn de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (β) voor de multivariate OLS regressie (afhankelijke variabele is de frequentie van het betreffende nieuwsmediagebruik: 1-5).

De resultaten uit Tabel 3 geven aan dat de opname van de politieke attitudevariabelen, en dan vooral politieke interesse, van cruciaal belang zijn willen we het nieuwsconsumptiegedrag van verschillende groepen in de samenleving beter begrijpen. Politieke interesse is niet alleen een krachtige voorspeller, maar onder controle van deze variabele kunnen we ook een aantal verschuivingen waarnemen in het effect van leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. Eerst en vooral zien we dat politieke interesse een belangrijke voorspeller is voor de frequentie van het nieuwsgebruik bij de radio, de krant en het internet. Voor televisienieuws blijkt politieke interesse een minder grote rol te spelen ($\beta=0,086$). Het kijken naar het televisiejournaal is dan ook het meest verspreid over de bevolking. Het is duidelijk dat de televisie de meest laagdrempelige bron blijft voor politieke informatie. Ook zien we dat onder controle van politieke interesse de ongelijkheden tussen mannen en vrouwen voor het radionieuws en de krant zijn verdwenen. Voor het online nieuwsgebruik blijven mannen oververtegenwoordigd. Wat betreft de leeftijd en het opleidingsniveau zien we dat de effecten voor alle media intact blijven. Opmerkelijk is het zwakke effect van het opleidingsniveau op het lezen van de krant. De krant

is dus duidelijk niet enkel een medium dat uitsluitend wordt gebruikt door de hoger opgeleide strata. De beschikbare krantentitels in Vlaanderen komen dus blijkbaar in voldoende mate tegemoet aan de informatiebehoeften van de verschillende groepen in de samenleving.

Deze resultaten tonen dus aan dat het online nieuwsgebruik meer ongelijk verdeeld is dan de nieuwsgaring via de televisie, radio en de krant. Deze ongelijkheden kunnen niet enkel worden verklaard door de verschillen in politieke attitudes. Het medium zelf lijkt hier een belangrijke rol te spelen en wanneer we computervaardigheden in de analyse opnemen, dan blijkt inderdaad dat de aanwezigheid van ICT-vaardigheden een belangrijke determinerende factor blijft voor het internetgebruik. Onze tweede hypothese die stelt dat het mediumeffect zou verdwijnen onder controle van de verschillen in de politieke attitudes van de gebruikers kan dus niet worden bevestigd. Onder controle van politieke interesse (en het gevoel van politiek zelfvertrouwen) blijft het online nieuwsgebruik de meest ongelijke vorm voor het volgen van het nieuws.

6.4. Nieuwsconsumptie en politieke participatie

Nadat we in de eerste stap van de analyse het online nieuwsgebruik hebben verklaard, draaien we nu het analyseschema helemaal om en gaan we het effect na van nieuwsconsumptie op politieke participatie. We doen dat afzonderlijk voor vier nieuwsbronnen (radio, krant, televisie en internet).

Verskillende studies hebben reeds aangetoond dat burgers die veel aandacht hebben voor politieke informatie en het nieuws ook meer geïnteresseerd zijn in politiek en ook beter geïnformeerd zijn dan de gemiddelde burger (Norris, 2000; delli Carpini & Keeter, 1996). Als we het zuivere effect willen nagaan van de verschillende nieuwskanalen op politieke participatie moeten we dus ook controleren voor politieke attitudes, die in het participatieonderzoek traditioneel als belangrijke voorspellers naar voren komen. In onderstaande modellen (zie Tabel 4) controleren we voor leeftijd, geslacht, opleiding, en politieke attitudes, met name politieke interesse en het gevoel van politieke zelfzekerheid.

De afhankelijke variabele 'politieke participatie' op een schaal van 0 tot 11 werd opgedeeld in drie categorieën: (0) niet geparticipeerd in het voorbije jaar, (1) deelgenomen aan 1 activiteit, (2) deelgenomen aan ten minste 2 participatieactiviteiten. De resultaten van de ordered logistische regressie worden weergegeven in Tabel 4. Model 1 (Tabel 4) bevat de hoofdeffecten of de directe effecten van de verschillende nieuwsmedia op politieke participatie. Zo blijkt dat het kijken naar televisienieuws en het luisteren naar radionieuws geen significante effect hebben op politiek engagement. Voor het lezen van de krant en online nieuwsgebruik is er wel een positieve relatie met politieke participatie.

Tabel 4. Het effect van nieuwsmedia op politieke participatie (2007)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Leeftijd	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Geslacht	0,66***	0,65***	0,66***	0,66***	0,65***
Opleidingsniveau	1,13***	1,13***	1,13***	1,13***	1,13***
Nieuws volgen op TV	0,90	0,87	0,91	0,90	0,89
Nieuws volgen op radio	1,04	1,04	1,06	1,04	1,03
Krant lezen	1,11**	1,11**	1,11**	1,11**	1,12**
Nieuws volgen op internet	1,09*	1,09*	1,09*	1,09*	1,14**
Politieke interesse	1,60***	1,61**	1,59***	1,60***	1,60***
Politieke doeltreffendheid	1,03**	1,03**	1,03***	1,03**	1,03**
NieuwsTV*opleiding		1,04			
Nieuws TV * politieke interesse		0,97			
Nieuws radio * opleiding			1,01		
Nieuws radio *politieke interesse			1,09*		
Krant *opleiding				1,00	
Krant * politieke interesse				1,00	
Nieuws internet * opleiding					0,96**
Nieuws internet * politieke interesse					1,03
R ²	0,204	0,235	0,240	0,235	0,241
Chi-sq	317,893	317,932	325,888	317,932	326,664
P	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Bron: SCV 2007; N= 1.390; *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. De celeenheden zijn de log odds (Exp β) voor de ordered logit regressie (afhankelijke variabele is politieke participatie tijdens het voorbije jaar: 0= geen participatie, 1= deelgenomen aan 1 participatieactiviteit, 2= deelgenomen aan 2 of meer dan twee participatieactiviteiten).

In een volgende stap hebben we voor de verschillende media de interactie-effecten met enerzijds het opleidingsniveau en anderszijds politieke interesse toegevoegd. Dit laat ons toe om de selectiviteitshypothese te testen die stelt dat, zeker met betrekking tot het internet, de effecten van nieuwsgebruik op politieke participatie afhankelijk zijn van het opleidingsniveau en de mate van politieke interesse. Hoger opleiden en mensen die meer geïnteresseerd zijn in politiek zouden sterker worden gemobiliseerd door online nieuwsgebruik en –informatie dan lager opgeleiden en mensen met minder politieke interesse. Deze hypothese veronderstelt dus een positief interactie-effect met zowel opleiding als interesse voor online nieuwsgebruik. Om

een vergelijking mogelijk te maken met de andere media hebben we voor elk nieuwsmedium een aparte analyse gedaan waarin beide interactie-effecten werden getest. Eerst en vooral zien we dat de interactie-effecten voor televisienieuws en de krant niet significant zijn. Met andere woorden, de effecten van beide nieuwsmedia op politieke participatie zijn niet afhankelijk van het opleidingsniveau van de gebruikers noch van de mate van politieke interesse. Voor radionieuws vinden we wel een positief interactie-effect terug met politieke interesse. Politieke interesse is dus een mediërende factor voor het mobilisatie-effect van radionieuws, in het voordeel van radioluisteraars die meer zijn geïnteresseerd in politiek. Model 5 geeft het volledige model weer voor online nieuwsgebruik. In tegenstelling tot onze verwachtingen vinden we een negatief interactie-effect terug tussen online nieuwsgebruik en opleiding en een niet significant interactie-effect met politieke interesse. We moeten de selectiviteitshypothese voor online nieuwsgebruik dus verwerpen. De mobilisatie-effecten van online nieuwsgebruik zijn niet afhankelijk van de mate waarin online nieuwsgebruikers geïnteresseerd zijn in politiek. We zien integendeel dat het juist de mensen met een lager opleidingsniveau zijn die via de online informatie meer worden gestimuleerd om deel te nemen aan het politieke leven. Anders uitgedrukt: bij lager opgeleiden is de correlatie tussen online nieuwsconsumptie en politieke participatie sterker dan bij hoog opgeleiden.

Die laatste conclusie laat ons toe onze voorlopige besluiten, die tot dusver vooral negatief waren, toch enigszins te nuanceren. Enerzijds zien we dus dat het internet een van de meest ongelijke media is voor het volgen van het nieuws, waarbij mannen, jongeren en hoger opgeleiden oververtegenwoordigd zijn. Anderzijds zien we dat de lager opgeleiden die gebruik maken van dit medium voor het volgen van het nieuws het meeste voordeel halen uit online nieuwsconsumptie.

7. Besluit

De verspreiding van internet is bijzonder snel gegaan in de Vlaamse samenleving. Terwijl in 2001 nog maar een derde van de Vlamingen zeer frequent het internet gebruikte, is dat nauwelijks zeven jaar later gestegen tot twee derde van de volwassen bevolking (Moreas, 2007). Die snelle groei betekent echter niet dat de ongelijkheid met betrekking tot het gebruik van internet nu zou zijn verdwenen. Integendeel zelfs: de analyse wijst uit dat de ongelijkheid op basis van geslacht en leeftijdsniveau gelijk is gebleven tijdens de onderzochte periode, en de ongelijkheid op basis van leeftijd is zelfs toegenomen. Dat betekent dat met name bij de oudere leeftijdsgroep de groei in het internetgebruik relatief beperkt is gebleven, waardoor

deze groep er op achteruit gegaan is ten opzichte van de algemene bevolking. Uiteraard gaat het hier om een groep die moeilijker te bereiken valt, maar moeilijk betekent niet onmogelijk. De ervaring van de Verenigde Staten leert in elk geval dat ook de oma's en opa's van de jonge internetsurfers kunnen bekeerd worden tot het nieuwe medium. De strijd tegen de digitale uitsluiting van oudere bevolkingsgroepen kan dus, zo blijkt uit buitenlandse voorbeelden, zeker succesvol zijn.

De verspreiding van internet als nieuwsmiddeel kan ook belangrijke gevolgen hebben voor de diversiteit in het medialandschap in Vlaanderen. Zeker bij de jongere generaties zien we dat kranten en ook de radio meer en meer verdrongen worden ten gunste van het internet als informatiemiddeel. Het is echter zo dat er zich nog geen stabiel businessmodel heeft ontwikkeld voor het internet. Voor de bestaande media-bedrijven kondigt zich dan ook een periode van grote economische onzekerheid aan, die op termijn een bedreiging zou kunnen vormen voor de diversiteit van het journalistiek bedrijf in Vlaanderen.

Een tweede belangrijke vaststelling is dat toegang tot internet veel ongelijker verdeeld is en blijft, in vergelijking met andere nieuwsmiddeel. Zelfs een tamelijk strikte controle door het invoeren van politieke interesse en politieke doeltreffendheid, maakt geen eind aan de ongelijkheid. Net zoals Moreas (2007) eerder reeds aantoonde, moeten we dus tot het besluit komen dat de ongelijkheden inzake het politiek gebruik van internet zeker niet alleen te maken hebben met verschillen inzake politieke interesse. Dit duidt er reeds op dat de beruchte 'digital divide' ook in de toekomst allicht niet spontaan zal verdwijnen: sommige groepen binnen de bevolking (en dan gaat het meer specifiek over hoogopgeleiden en mannen) blijven systematisch oververtegenwoordigd onder de politiek actieve internetbevolking. Dit betekent ook dat elke poging om internet te gebruiken voor politieke doeleinden onvermijdelijk zal geconfronteerd worden met problemen van representativiteit.

De laatste analyse van dit hoofdstuk toonde vervolgens aan dat het politiek gebruik van internet gepaard gaat met iets hogere participatiecijfers. De stelling dat meer en beter geïnformeerde gebruikers ook meer geneigd zullen zijn zelf aan politiek te doen, wordt hierbij dus bevestigd. Een positief aspect is echter dat de bestaande ongelijkheden hierbij niet verder versterkt worden: bij lager opgeleiden is het verband tussen politiek gebruik van internet en politieke participatie zelfs iets sterker dan bij hoogopgeleiden. De belangrijkste beleidsuitdaging is dus blijkbaar er voor te zorgen dat alle groepen van de bevolking in voldoende mate toegang verwerven tot nieuwe informatietechnologieën: de ongelijkheden in dit verband blijken bijzonder persistent. Eenmaal die drempel echter is overwonnen, zien we dat er geen nieuwe ongelijkheden optreden met betrekking tot de verdere mobiliserende functie van het internet.

Bibliografie

- Bennett, S. E. & Rademacher, E. W. (1997). The "age of indifference" revisited: patterns of political interest. In: S. C. Craig & S. E. Bennett (eds.). *After the boom: the politics of generation x*. Lanham: Rowman & Littlefield, 21-42.
- Best, S. J. & Krueger, B. S. (2006). Online interactions and social capital - Distinguishing between new and existing ties. In: *Social Science Computer Review*, 24(4), 395-410.
- Bimber, B. (2001). Information and political engagement in America: The search for effects of information technology at the individual level. In: *Political Research Quarterly*, 54(1), 53-67.
- Bimber, B. (2003). *Information and American Democracy: Technology in the Evolution of Political Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dalton, R. J. (2006). *Citizen Politics: Public Opinion and Political parties in Advanced Industrial Democracies* (Fourth edition ed.). Washington, DC: CQ Press.
- Davis, R. (1999). The Internet as participatory forum. In: R. Davis (ed.). *The Web of Politics. The Internet's impact on the American political system*. Oxford: Oxford University Press, 168-186.
- Davis, R., Owen, D., Taras, D. & Ward, S. (2008). *Making a difference: A comparative view of the role of the Internet in election politics*. Lanham, MD: Lexington Books.
- della Porta, D. & Tarrow, S. (2005). *Transnational processes and social activism: An introduction*. In: D. della Porta & S. Tarrow (eds.). *Transnational protest and global activism*. Lanham MD: Rowman & Littlefield, 1-20.
- Delli Carpini, M. X. (2000). Gen.com: Youth, civic engagement, and the new information environment. In: *Political Communication*, 17(4), 341-349.
- Delli Carpini, M. X. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven, CT: Yale University Press.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Neuman, W. R. & Robinson, J. P. (2001). Social Implications of the Internet. In: *Annual Review of Sociology*, 27, 307-336.
- Frissen, V. (2000). *Cultuur als confrontatie. De mythe van de digitale kloof*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Hargittai, E. & A. Hinnant (2008). Digital Inequality. Differences in Young Adults' Use of the Internet. *Communication Research*, 35(5), 602-621.
- Johnson, T. J. & Kaye, B. K. (2003). A boost or bust for democracy? How the Web influences political attitudes and behaviors in the 1996 and 2000 presidential elections. In: *The Harvard International Journal of Press/Politics*, 8(3), 9-34.
- Katz, J. E. & Rice, R. E. (2002). *Social consequences of Internet use: Access, involvement, and interaction*. Cambridge: MIT Press.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. & Gaudet, H. (1965). *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press.

- Lupia, A. & Philpot, T. S. (2005). Views from inside the net: How websites affect young adults political interest. In: *Journal of Politics*, 67(4), 1122-1142.
- Margolis, M. & Resnick, D. (2000). *Politics as usual: The cyberspace "revolution"*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Mariën, S., Hooghe, M. & Quintelier, E. (2009). Inequalities in Non-Institutionalized Forms of Political Participation: A Multilevel Analysis for 26 countries. In: *Political Studies*, 57.
- McComb, M. E. (1972). Mass communication in political campaigns: Information, gratification, and persuasion. In: Kline, F. G. & Tichenor, P. J. (eds.). *Current perspectives in mass communication research*. Beverly Hills, CA: Sagepublications.
- Moreas, M.-A. (2007). *Digitale kloof in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Mossberger, K., Tolbert, C. J. & McNeal, R. S. (2008). *Digital citizenship: The Internet, society, and participation*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Nie, N., Junn, J. & Barry, K. (1996). *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: Chicago University Press.
- Norris, P. (2000). *A virtuous circle: Political communication in postindustrial societies*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2001). *Digital Divide: Civic engagement, information poverty, and the Internet world-wide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Democracy*. New York: Simon & Schuster.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy. From membership to management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Sloam, J. (2007). Rebooting democracy: Youth participation in politics in the UK. In: *Parliamentary Affairs*, 60, 548-567.
- Strandberg, K. (2006). *Parties, candidates and citizens on-line: Studies of politics on the Internet*. Abo, Finland: Abo Akademi University Press.
- Sunstein, C. (2001). *Republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- Tewksbury, D. & Althaus, S. L. (2000). Differences in knowledge acquisition among readers of the paper and online versions of a national newspaper. In: *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 77(3), 457-479.
- Tichenor, P. J., Donohue, G. A. & Olien, C. N. (1970). Mass media flow and differential growth in knowledge. In: *Public Opinion Quarterly*, 34(2), 159-170.
- Tolbert, C. J. & McNeal, R. S. (2003). Unraveling the effects of the Internet on political participation? In: *Political Research Quarterly*, 56(2), 175-185.
- Van Dijk, J. (2003). *De digitale kloof wordt dieper; Van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in*

- vaardigheden en gebruik van ICT*. Den Haag/ Amerstam: SQM & Infodrome.
- Van Dijk, J. A. (2005). *The deepening divide*. London: Sage.
- Verba, S. & Nie, N. (1972). *Participation in America. Political Democracy and Social Equality*. Chicago: Chicago University Press.
- Verba, S., Schlozman, K. L. & Brady, H. (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Walgrave, S. & M. Hooghe (red., 2009). *Politieke mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie*. Brussel: Federaal Wetenschapsbeleid.
- Warschauer, M. (2003). *Technology and social inclusion: Rethinking the digital divide*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Weber, L. M., Loumakis, A. & Bergman, J. (2003). Who participates and why? An analysis of citizens on the Internet and the Mass Public. In: *Social Science Computer Review*, 21(1), 26-42.
- Xenos, M. & Moy, P. (2007). Direct and differential effects of the Internet on political and civic engagement. In: *Journal of Communication*, 57(4), 704-718.

ECHTSCHIEDING EN SOCIAAL KAPITAAL IN VLAANDEREN

*Belinda Wijckmans • Maaïke Jappens
Jan Van Bavel
Interface Demography, VUB*

Samenvatting

Een groot deel van de Vlamingen wordt vandaag geconfronteerd met echtscheiding. Op basis van de gepoolde data uit de SCV-surveys van 2005 tot en met 2008 wordt in deze bijdrage het verband tussen echtscheiding en sociaal kapitaal onderzocht. Sociaal kapitaal wordt concreet gemeten aan de hand van de contactfrequentie met burens, vrienden en familieleden, sociaal en institutioneel vertrouwen en deelname aan het verenigingsleven. De resultaten tonen dat het al bij al nog meevalt met het sociaal kapitaal van gescheiden Vlamingen. Toch vinden we verschillen tussen mannen en vrouwen en speelt het hebben van een nieuwe partner of jonge kinderen een rol. Gescheiden alleenstaande mannen hebben minder contact met burens en familieleden en vormen potentieel de grootste risicogroep. Gescheiden Vlamingen zijn niet of nauwelijks minder geneigd om actief te participeren aan het verenigingsleven dan de gehuwden. En gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen koesteren beduidend minder vertrouwen in hun medemens.

1. Inleiding

Vlamingen huwen steeds minder en gaan steeds vaker uit elkaar. Deze ontwikkeling is al enkele decennia zichtbaar, niet alleen in Vlaanderen of België, maar ook in andere West-Europese landen. België neemt binnen een Europese context wel een opvallende positie in: het combineert één van de laagste huwelijkscijfers met één van de hoogste echtscheidingscijfers (Eurostat, 2009). Het aantal huwelijken in België daalde tijdens de laatste drie decennia met bijna 40%, het aantal echtscheidingen nam in diezelfde tijdspanne met meer dan 400% toe (Corijn,

2005). Dit maakt dat vandaag een niet te verwaarlozen deel van de bevolking geconfronteerd wordt met een echtscheiding. Jaarlijks worden in ons land ongeveer 30 000 huwelijken ontbonden, waarvan ruim 14 000 in het Vlaamse Gewest. Omgerekend betekent dit dat recent in het Vlaamse Gewest jaarlijks ongeveer 2,5 echtscheidingen per 1 000 inwoners werden geteld (FOD Economie, 2008). Meer dan een vierde van de ooit-gehuwden onder de 65 jaar had in 2004 een echtscheiding achter de rug. Dit cijfer stemt overeen met ruim een half miljoen personen (Corijn, 2005).

Als gevolg van het toegenomen aantal echtscheidingen in Westerse landen is ook de onderzoeksliteratuur betreffende de impact van echtscheiding op velerlei individuele levensdomeinen, zoals de socio-economische positie, het psychologisch welbevinden, de gezondheid en de vruchtbaarheid van beide ex-partners, exponentieel gegroeid (zie o.a. Van Peer, 2007). Een echtscheiding laat zich meestal ook voelen in de samenstelling en de omvang van het sociaal netwerk van mensen, de mate van steun die ze krijgen en geven, en hun sociale participatie (Sprecher e.a., 2006; De Koker, 2007a). De beëindiging van een huwelijk kan niet alleen beschouwd worden als een persoonlijke crisis, maar ook als een netwerkcrisis: naast de partnerrelatie zelf, worden immers ook de relaties met de andere leden van het sociaal netwerk verstoord (Terhell e.a., 2001). Sociale contacten en steun uit de omgeving zijn echter erg belangrijk bij het verwerken van het stuklopen van een huwelijk (Amato, 2000). Maar ook daarbuiten zijn relaties met anderen, en de emotionele en materiële steun en hulp die daaruit geput kan worden, van groot belang (Milardo, 1988).

De onderzoeksresultaten met betrekking tot het effect van een echtscheiding op sociale relaties en maatschappelijke participatie lopen vaak uiteen, of spreken elkaar zelfs tegen, omdat de definiëring en de invulling van de begrippen sociale relaties, netwerken, sociale participatie en integratie vaak op zeer uiteenlopende manieren gebeurt. Dit neemt niet weg dat het een bijzonder interessant en maatschappelijk relevant onderzoeksthema is. Immers, indien echtscheiding leidt tot een verzwakking van de ondersteuning die men kan putten uit persoonlijke netwerken, zal de druk op de welvaarstaat als sociaal vangnet wellicht groter worden.

2. Sociaal kapitaal: een complex begrip

Een belangrijk begrip in deze context is sociaal kapitaal. Dit concept kreeg de afgelopen decennia heel wat onderzoeksaandacht, met toepassingen in uiteenlopende domeinen. De belangrijkste grondleggers van de theorievorming rond sociaal kapitaal zijn Pierre Bourdieu, James Coleman en Robert Putnam.

In 1980 introduceerde Bourdieu het begrip sociaal kapitaal, naast het economisch en cultureel kapitaal dat mensen bezitten en waarmee het samenhangt (Portes, 1998; Bourdieu, 1989). Zijn basisdefinitie luidt als volgt (1989: 132): *'Sociaal kapitaal is het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk van relaties van onderlinge bekendheid of erkentelijkheid [...]. Het volume van het sociaal kapitaal dat een bepaalde actor bezit hangt dus af van de grootte van het netwerk van relaties dat hij effectief kan mobiliseren en van de hoeveelheid (economisch, cultureel en symbolisch) kapitaal die ieder van zijn kennissen in particulier bezit heeft.'* De onderzoeksliteratuur die geïnspireerd werd door Bourdieu en Coleman gaat uit van een eerder netwerkgeoriënteerde benadering van sociaal kapitaal. Hierin concentreert men zich voornamelijk op de rol van sociale netwerken en sociale interactie tussen individuen. Sociaal kapitaal moet in deze visie begrepen worden als een kenmerk van individuen. Het is als het ware een pool van (potentiële) hulpbronnen die een individu dankzij zijn of haar sociale inbedding kan aanwenden om specifieke doelen te bereiken die in isolatie niet mogelijk zijn. Men moet bovendien ook investeren in de netwerkrelaties wil men niet dat ze vervagen en dus onbruikbaar worden, vandaar het gebruik van de term 'kapitaal' (Van der Graag & Snijders, 2004; Morrens, 2008; Decoster, 2001).

Ook het werk van Robert Putnam (2000) heeft een grote invloed gehad op de vorming van het concept. Verder bouwend op de (micro- en meso-)theorieën van Bourdieu (1989) en Coleman (1990) beschouwt Putnam sociaal kapitaal eerder als een collectief goed bestaande uit een structurele component enerzijds, i.e. de aanwezigheid van objectief waarneembare rollen, regels en procedures binnen sociale netwerken of structuren, en een culturele of cognitieve component anderzijds, i.e. de spreiding van veralgemeend vertrouwen en normen van wederkerigheid. Door het geheel van individuele netwerken te koppelen aan de overkoepelende politieke cultuur, via veralgemeende normen, is sociaal kapitaal in zijn visie een attribuut op macroniveau waarmee samenlevingen hun doelstellingen efficiënter kunnen realiseren, ongeacht de precieze inhoud van die doelstellingen. Het resultaat van deze collectieve benadering is dat niet enkele individuen voordeel kunnen halen uit hun persoonlijk bezit van sociaal kapitaal, maar dat ook de samenleving in haar geheel, inclusief individuen die nauwelijks sociaal kapitaal bezitten, er baat bij heeft (Hooghe, 2003; Morrens, 2008; Putnam, 2001; Stolle, 1999; Van der Graag & Snijders, 2004).

Er woedt nog steeds een hevig debat over hoe het begrip sociaal kapitaal nu precies ingevuld en opgemeten moet worden. Zo is er bijvoorbeeld heel wat kritiek geuit op Putnam's stellingname, vooral wat betreft zijn soms nogal eenzijdig positieve invulling van het begrip (zie o.a. Hooghe, 2003; Portes, 1998; Stolle, 1999). De 'twistpunten' situeren zich vooral rond het niveau waarop sociaal kapitaal gemeten moet worden - individueel of collectief - en de invul-

ling ervan - structureel of cognitief. De verschillende benaderingen sluiten elkaar echter niet uit, meer nog, ze gebruiken in feite dezelfde achterliggende concepten en indicatoren, zij het met verschillende onderzoeksdoeleinden (Hooghe, 2003; Morrens, 2008; Stolle, 1999).

In deze bijdrage wordt sociaal kapitaal benaderd als een potentiële hulpbron voor individuele mannen en vrouwen. We onderzoeken met andere woorden het 'bezit' van sociaal kapitaal op het micro- of individuele niveau. Het adjectief 'potentieel' houdt in dat we niet kijken naar het effectieve gebruik ervan, maar wel naar het sociaal kapitaal dat hypothetisch aanwezig is via de toegang die mensen hebben tot sociale hulpbronnen (Van der Graag & Snijders, 2004). Naar analogie met eerder onderzoek op het individuele niveau hanteren we dit verzamelbegrip als een synthese van de netwerkbenadering van Bourdieu en Coleman en de attitudinale benadering van Putnam. Hiermee wordt bedoeld dat we zowel de sociale relaties van mensen in formele (verenigingsleven) en informele (familie, vrienden en burens) structuren onderzoeken als de mate van vertrouwen dat men koestert, in andere mensen en in verschillende overheidsinstellingen. Heel concreet willen we op basis van de de SCV-surveys van 2005 tot en met 2008, nagaan of er een verband bestaat tussen de huidige burgerlijke staat en het sociaal kapitaal dat Vlamingen bezitten. We zullen hierbij specifieke aandacht hebben voor mensen die ten tijde van het interview (feitelijk of wettelijk) uit de echt gescheiden waren. Bovendien bekijken we of het effect van gescheiden zijn verschilt naargelang de feitelijke leefsituatie, dat wil zeggen het al dan niet samenwonen met een nieuwe partner.

3. Echtscheiding en sociaal kapitaal

Onderzoek naar de relatie tussen echtscheiding en sociaal kapitaal is tot nu toe vrij beperkt gebleven, en in Vlaanderen voor zover ons bekend onbestaande. Indien we echter kijken naar de verschillende onderdelen van sociaal kapitaal, zoals wij die gedefinieerd hebben, stellen we vast dat er binnen het echtscheidingsonderzoek de voorbije decennia reeds heel wat aandacht ging naar de gevolgen van echtscheiding voor de sociale netwerken van beide ex-partners. Meer specifiek richtte men zich voornamelijk op de grootte van de netwerken en de uitwisseling van steun binnen de sociale netwerken na echtscheiding. Aan de gevolgen van echtscheiding voor de sociale participatie werd tot nu toe veel minder aandacht besteed en er bestaat zo goed als geen onderzoek naar de mate van vertrouwen na een echtscheiding. In de volgende drie paragrafen wordt een overzicht gegeven van wat er in de echtscheidingsliteratuur tot nog toe aan bod gekomen is. We behandelen respectievelijk sociale netwerken, sociale participatie en vertrouwen.

3.1. Sociale netwerken

Empirisch onderzoek heeft uitgewezen dat ongeveer de helft van de relaties uit de periode vóór de echtscheiding verloren gaat binnen de twee jaar na de scheiding (De Koker, 2007a; Rands, 1988; Terhell e.a., 2004). Ook onderzoek in Vlaanderen geeft aan dat het sociaal netwerk na een echtscheiding over het algemeen met méér dan een kwart krimpt (Bracke, 1998; Speltinckx & Jacobs, 2000). Sommigen slagen erin dit verlies van netwerkleden op lange termijn te compenseren, anderen slechts gedeeltelijk of helemaal niet (Terhell e.a., 2004). Vergeleken met gehuwden en ook met verweduwden, lijken (uit de echt) gescheiden personen kleinere sociale netwerken te hebben met korter durende relaties (De Koker, 2007a; Sprecher e.a., 2006). Als gevolg hiervan beschikken personen die een echtscheiding achter de rug hebben dus gemiddeld over een lager aantal (potentiële) emotionele en instrumentele steunverleners.

Toch moet deze algemene bevinding wat genuanceerd worden. Het verlies van netwerkleden lijkt namelijk in sterke mate samen te hangen met het type van relatie die bestaat tussen de ex-partners en de specifieke leden in hun netwerk. Bovendien moet er ook een onderscheid gemaakt worden tussen de kwantiteit en de kwaliteit van de relaties. Zo blijkt uit onderzoek dat er een daling is van het aantal familieleden in het sociale netwerk van gescheidenen, waardoor zij relatief minder familieleden in hun netwerk hebben in vergelijking met gehuwden. Dit verlies zou echter voor een groot deel te wijten zijn aan het verlies van de ex-schoonfamilie. Het verlies van (potentiële) steun vanwege de ex-schoonfamilie zou dan vaak gecompenseerd worden door de contacten met de eigen familie te verstevigen na een echtscheiding (Miller e.a., 1998; Terhell e.a., 2004; Terhell e.a., 2007). Verschillende onderzoeken naar de mate van steun en het contact tussen gescheiden volwassenen en hun ouders komen echter tot zeer uiteenlopende conclusies. Zo blijkt bijvoorbeeld uit een onderzoek in Nederland dat gescheiden volwassen kinderen evenveel, en soms zelfs meer, ondersteuning krijgen van hun ouders dan gehuwde kinderen (Dykstra, 1997). Umberson (1992) stelde daarentegen halverwege de jaren '80 in de Verenigde Staten vast dat gescheiden volwassenen minder steun van hun ouders en meer conflict in de relatie rapporteerden dan de gehuwden. Geslacht en de aan- of afwezigheid van jonge kinderen in het huishouden spelen hierin een belangrijke, zij het ook weer een inconsistente rol. Sommige studies, voornamelijk in de Verenigde Staten, vinden een vermindering in contact met de eigen familieleden bij gescheiden vrouwen en gescheiden moeders terwijl dit niet het geval is bij mannen (Kaufman & Uhlenberg, 1998; Hilton & Kopera-Frye, 2007). Andere studies vinden dan weer net het tegenovergestelde (Ahrons & Bowman, 1982; Spitze & Logan, 1991; Spitze e.a., 1994).

Ook over de relaties met vrienden na een echtscheiding lopen de onderzoeksresultaten uiteen. Enerzijds stelt men een krimp vast in het netwerk van gemeenschappelijke vrienden met de

ex-partner. In veel gevallen zijn er loyaliteitsconflicten in het spel, die het voor die vrienden moeilijk maken beide ex-partners te blijven ontmoeten (Kalmijn & Broese van Groenou, 2005). Contacten met gehuwde of samenwonende netwerkleden gaan over het algemeen het snelst verloren, en na verloop van tijd behouden gescheiden personen vooral contact met vrienden die ook gescheiden zijn, of nooit een partner hadden (Terhell e.a., 2007; Sprecher e.a., 2006). Daartegenover zijn er ook aanwijzingen dat er wat vrienden betreft net een groei van het netwerk kan plaatsvinden na een echtscheiding. De verklaring hiervoor komt vanuit de 'dyadic withdrawal'-hypothese, die stelt dat wanneer een koppel trouwt of gaat samenwonen, de partners zich meer op elkaar focussen en hun sociale netwerk bijgevolg inkrimpt door de vermindering van het aantal 'individuele' vrienden. In de loop van het huwelijk zouden mensen hun contacten ook steeds minder vaak zonder partner zien, en ontwikkelen partners langzamerhand een gemeenschappelijk netwerk. Trouwen of samenwonen leidt uiteindelijk dus tot kleinere en meer overlappende sociale netwerken (Kalmijn, 2001; Kalmijn, 2003). Een (echt) scheiding zorgt ervoor dat men als het ware opnieuw in een situatie komt die vergelijkbaar is met die van vóór het huwelijk. Dit stelt mannen en vrouwen opnieuw in staat om niet alleen oude banden aan te halen, maar ook nieuwe te smeden (Gerstel, 1988). Kalmijn & Broese van Groenou (2005) noemen dit de 'liberation hypothesis', of bevrijdingshypothese. Gescheiden personen gaan volgens de aanhangers van deze these actief reageren op hun echtscheiding door hun persoonlijke netwerk weer op te bouwen en hun sociaal leven te reorganiseren (Kalmijn & Uunk, 2007). Daarbij komt nog dat men het sociale contact met de ex-partner kwijt is waardoor de behoefte naar contact met anderen stijgt. De ervaring van de echtscheiding zelf kan deze behoefte zelfs nog versterken (Albeck & Kaydar, 2002). De bevrijdingshypothese kon uiteindelijk slechts gedeeltelijk empirisch bevestigd worden. Gebaseerd op de data uit Scheiding in Nederland (SIN) bleek dat gescheiden mannen en vrouwen weliswaar meer contact hebben met hun vrienden in vergelijking met gehuwden. Voor het contact met de familie of collega's echter vonden de onderzoekers hetzij geen verschillen tussen beide subgroepen, hetzij lagere frequenties bij de gescheiden respondenten. Terhell e.a. (2004) stelden in een andere Nederlandse studie wel vast dat 30% van de respondenten een uitbreiding van hun netwerk van vrienden en kennissen rapporteerde, in de eerste jaren na de echtscheiding.

Algemeen kan men dus stellen dat, in vergelijking met gehuwden, gescheiden personen proportioneel minder familieleden en meer (nieuwe) vrienden of kennissen in hun sociaal netwerk hebben (Sprecher e.a., 2006). Geslacht blijkt ook hier weer een heel belangrijke rol te spelen. De meeste onderzoeken stellen vast dat het effect van echtscheiding op het sociale netwerk verschilt voor mannen en vrouwen. Mannen investeren tijdens het huwelijk relatief minder in sociale relaties dan vrouwen die als traditionele 'kinkeepers' worden beschouwd. Doordat het overwegend de vrouw is die de contacten met familieleden, en vaak ook de vriendenkring, onderhoudt, behoudt zij een relatief groter deel van het netwerk waarop zij ook na de

echtscheiding nog kan terugvallen (Terhell e.a., 2001; De Koker, 2007a; Ganong e.a., 2006). Kalmijn (2003) wijst er tevens op dat er, wanneer een koppel huwt of gaat samenwonen, een soort competitieve strijd ontstaat tussen de partner en de vriendenkring aangezien ze een gelijkaardige functie vervullen (d.i. 'the principle of competition'). Onderzoek heeft uitgewezen dat mannen vooral activiteiten met elkaar ondernemen, terwijl vrouwen zich eerder richten op emotionele ondersteuning. Vanuit deze visie kunnen vrouwen dan ook gemakkelijker de rol van de vrienden van de man overnemen dan omgekeerd (zie ook Hatch & Bulcroft, 1992). Het gevolg is dat mannen een veel grotere inkrimping kennen in hun sociaal netwerk tijdens de relatie en op sociaal vlak afhankelijker worden van het huwelijk. Terhell e.a. (2001) stellen vast dat het netwerk van gescheiden mannen inderdaad kleiner is, minder familieleden bevat en daarentegen veel meer 'nieuwe' relaties (d.w.z. relaties die pas na de echtscheiding ontstaan zijn) bevat dan het netwerk van gescheiden vrouwen (zie ook Gerstel, 1988). Speltinckx en Jacobs (2000) vinden in Vlaanderen echter geen verschillen tussen mannen en vrouwen in de grootte van het netwerk na een echtscheiding.

Ook het hebben van een nieuwe partner kan een belangrijke rol spelen. Veel gescheidenen herpartnersen uiteindelijk (Coleman e.a., 2000; Wu & Schimmele, 2005). De nieuwe partner vormt in eerste instantie zelf een bron van steun, maar men krijgt via die partner ook beschikking over nieuwe vrienden en een schoonfamilie. Een onderzoek met paneldata in Nederland heeft zelfs aangetoond dat een nieuwe partner het contact met netwerkleden van vóór de echtscheiding doet stijgen (Terhell e.a., 2007).

3.2. Sociale participatie

Naast de gevolgen voor persoonlijke relaties, kan een echtscheiding ook consequenties hebben voor de sociale participatie van de ex-partners. Dit is echter in veel mindere mate onderzocht. Een belangrijke uitzondering is de studie van Kalmijn & Broese van Groenou (2005) in Nederland. Zij onderzochten drie mogelijke hypothesen met betrekking tot het effect van echtscheiding op sociale integratie: de bevrijdings-, de isolatie- en de hulpbron-hypothese. De bevrijdingshypothese kwam reeds aan bod in de vorige paragraaf en volgt inhoudelijk hetzelfde principe. Dat wil zeggen dat wanneer koppels huwen of gaan samenwonen, ze niet alleen minder actief deelnemen aan het maatschappelijk verenigingsleven, ze richten zich ook meer op koppel- of gezinsgeoriënteerde en minder op individueel georiënteerde activiteiten. Anders bekeken vormt een (samenwoon)relatie als het ware een belemmering voor de individuele sociale activiteiten van de partners. Een (echt)scheiding zorgt in die zin voor een bevrijding en zou bijgevolg leiden tot een actievere deelname aan het verenigingsleven. Volgens de isolatiehypothese zou een (echt)scheiding net leiden tot een verminderde deelname omdat

bepaalde verenigingen gerelateerd zijn aan de ex-partner, een interactiepartner vereisen of minder openstaan voor gescheidenen. Hoewel deze beide hypothesen op het eerste zicht in strijd met elkaar lijken, is een combinatie van beide mogelijk. Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat een echtscheiding leidt tot een verminderde deelname in koppel-georiënteerde activiteiten of verenigingen, en tot een actievere deelname in individu-georiënteerde verenigingen. De hulpbron-hypothese ten slotte gaat uit van een indirect effect van echtscheiding op sociale participatie. Het werd al meermaals vastgesteld dat een echtscheiding gevolgen kan hebben voor de socio-economische positie van mannen en vrouwen (zie o.a. Bartfeld 2000; Jansen e.a., in publicatie; Manting & Bouman, 2005; Mortelmans & Dewilde, 2008; Poortman & Fokkema, 2001) en voor de gezondheid of het subjectieve welbevinden (zie o.a. Amato, 2000; Demo & Acock, 1996; Stohstein e.a., 2005). De hulpbron-hypothese stelt dat de verschillen in sociale participatie tussen gehuwden en personen die uit de echt gescheiden zijn mogelijk te wijten zijn aan deze socio-economische of gezondheidsgerelateerde verschillen. Een lagere participatiegraad bij gescheidenen in vergelijking met gehuwden is dan niet noodzakelijk het rechtstreekse gevolg van de echtscheiding op zich, maar bijvoorbeeld van een kleinere financiële draagkracht of een slechtere gezondheid. Bovendien, aldus Kalmijn & Broese van Groenou (2005), speelt het al dan niet hebben van een nieuwe partner of de zorg voor jonge kinderen mogelijk ook een rol. Net als voor het effect van echtscheiding op sociale netwerken vinden de auteurs uiteindelijk slechts in heel beperkte mate bevestiging van de bevrijdingshypothese. De resultaten wijzen meer overtuigend in de richting van de isolatie- en de hulpbron-hypothese, zij het dat er grote verschillen blijken te zijn tussen mannen en vrouwen. In hun analyse van Vlaamse data, vonden Hooghe, Elchardus en Smits (2001) geen significante effecten van de gezinssituatie op de deelname aan het verenigingsleven. Wel stelden ze vast dat gescheiden respondenten ondervertegenwoordigd waren in bepaalde verenigingen. Aangezien dit niet de focus was van die studie werd hier verder weinig aandacht aan besteed.

3.3. *Vertrouwen*

Hoewel nauwelijks doorgedrongen tot het echtscheidingsonderzoek, is de aandacht voor onze derde subdimensie van sociaal kapitaal, 'vertrouwen', de laatste decennia exponentieel gegroeid binnen de sociale wetenschappen. De populariteit van het begrip sociaal kapitaal, zoals het door Putnam gedefinieerd werd, is daar niet vreemd aan. Veelal bestudeert men het vertrouwen in maatschappelijke instellingen en in de politiek. Elchardus & Smits (2002) bijvoorbeeld zochten naar de mogelijke oorzaken van het toegenomen wantrouwen in de overheidsinstellingen in België in de jaren '90. Zij besluiten dat het wantrouwen voornamelijk in de hand gewerkt wordt door onbehagen dat zich vertaalt in een negatief toekomstbeeld en gevoelens van onveiligheid. Vooral mensen in maatschappelijk zwakkere posities (zoals

laaggeschoolden), ouderen, niet-gelovigen en mensen die minder actief deelnemen aan het verenigingsleven, lijken volgens dit onderzoek meer wantrouwen te koesteren. Het effect van echtscheiding werd hier echter niet onderzocht, net als in enig ander gelijkaardig onderzoek dat we tot dusver vonden (o.a. Cook, 2001; Hardin, 2002).

Het algemeen vertrouwen in andere mensen, of sociaal vertrouwen, wordt binnen de gezins-sociologie en demografie regelmatig opgenomen als intermediërende variabele, maar wordt nauwelijks als uitkomstvariabele onderzocht. Dit heeft veelal te maken met de moeilijke operationaliseerbaarheid van dit begrip en de oppervlakkige en onsamenhangende theorievorming over de determinanten van sociaal vertrouwen (Stolle, 1999; Alesina & La Ferrara, 2002). Sociaal vertrouwen wordt meestal gemeten met de vraag om op een schaal van 0 tot 10 aan te geven of mensen over het algemeen te vertrouwen zijn, vaak aangevuld met twee gelijkaardige vragen naar de eerlijkheid en de behulpzaamheid van andere mensen. Zoals Stolle (1999) terecht opmerkt, kan uit deze vragen niet afgeleid worden vanuit welk referentiekader de respondenten deze beantwoorden. Nemen ze hierbij alle burgers uit hun land, stad, gemeente, enz. in beschouwing of beantwoorden ze deze vragen vanuit meer persoonlijke ervaringen met de mensen rondom hen? In de Putnamiaanse visie, waarin sociaal kapitaal als een collectief goed wordt beschouwd, is het gebruik van dergelijke indicatoren voor het opmeten van een 'veralgemeend vertrouwen' duidelijk twijfelachtig. Wanneer sociaal kapitaal echter bestudeerd wordt op het individuele niveau, zoals in deze bijdrage, is dit minder problematisch. Het sociaal vertrouwen wordt in dit geval gewoon beschouwd als zijnde particularistisch, gebonden aan specifieke omstandigheden en groepen van mensen (Pichler & Wallace, 2007).

Het gros van het onderzoek naar het effect van een echtscheiding op het sociaal vertrouwen focust op de invloed van een ouderlijke echtscheiding op het sociaal vertrouwen van adolescenten. Uit de resultaten blijkt dat een ouderlijke echtscheiding op zich geen sterk effect heeft op het vertrouwen in anderen in het algemeen. Een conflictueuze gezinssituatie en een slechte ouder-kind relatie correleren daarentegen wel sterk negatief met het sociaal vertrouwen van adolescenten. Een ouderlijke echtscheiding leidt bovendien vaak tot meer wantrouwen in liefdesrelaties en een (toekomstig) huwelijk (Franklin e.a., 1990; King, 2002; Jacquet & Surra, 2001; Whitton e.a., 2008; Lansford, 2009). Voor zover wij konden vaststellen, is er slechts één studie die het effect van een echtscheiding op het sociaal vertrouwen van de ex-partners zelf nagaat, namelijk die van Alesina en La Ferrara (2002) in de Verenigde Staten. Volgens deze auteurs kunnen verschillende factoren samenhangen met vertrouwen. Ze maken hierbij een onderscheid tussen individuele karakteristieken en eigenschappen van de gemeenschap waarin iemand leeft. De individuele karakteristieken van een persoon betreffen etniciteit, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en inkomen, maar ook traumatische ervaringen die iemand meemaakte in het verleden. Een echtscheiding is een voorbeeld van een mogelijk

traumatische ervaring. De hypothese luidt dat als men gewoon is redelijk en eerlijk behandeld te worden, men meer vertrouwen zal hebben in anderen. Wanneer men echter negatieve ervaringen had in de interacties met anderen in het verleden, zal men anderen ook minder vertrouwen. Gebruik makende van cross-sectionele data van 1974 tot 1994 stelden Alesina en La Ferrara in hun onderzoek inderdaad vast dat het meegemaakt hebben van een (echt)scheiding een impact heeft op de mate van vertrouwen in andere mensen: gescheiden respondenten vertoonden significant minder vertrouwen in anderen. Daarnaast bleken vooral Afro-Amerikanen, vrouwen, ouderen en laag opgeleiden minder sociaal vertrouwen te hebben.

4. (Echt)scheiding en sociaal kapitaal in Vlaanderen onderzocht

4.1. Data

We onderzoeken de situatie in Vlaanderen met de SCV-survey (Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen), een jaarlijkse survey bij een representatieve Nederlandstalige steekproef in het Vlaams en Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Studiedienst van de Vlaamse Regering, 2009). Betrouwbare statistische analyses vragen om een voldoende grote steekproef. Daarom voegen we de gegevens van de SCV-surveys van 2005 tot en met 2008 samen. De gecombineerde steekproef wordt benaderd als één cross-sectionele steekproef voor deze periode en bevat in totaal 4.758 steekprofeenheden. De data werden herwogen op basis van de gecombineerde verdeling van leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. De gegevens uit de enquête naar arbeidskrachten (EAK) stonden hiervoor model (Carton e.a., 2006, 75 e.v.).

Alvorens we de resultaten van onze analyses presenteren, zijn enkele opmerkingen over de beperkingen van de data op zijn plaats. Een eerste belangrijk punt is dat we op basis van de SCV-surveys geen uitspraken kunnen doen over de richting van de causaliteit tussen echtscheiding enerzijds en sociale integratie en vertrouwen anderzijds. Uit deze cross-sectionele data kunnen we bijvoorbeeld niet afleiden of minder vertrouwen bij gescheiden respondenten een gevolg is van hun echtscheiding, of dat het gebrek aan vertrouwen juist mee geleid heeft tot die echtscheiding. In dat laatste geval is er sprake van een selectie-effect (zie ook Amato, 2000). Dezelfde redenering kunnen we volgen voor echtscheiding en sociale contacten en deelname aan het verenigingsleven. Het gebrek aan longitudinale data of studies maakt het onmogelijk om causatie- en selectie-effecten te onderscheiden. Daarom spreken we beter over een samenhang tussen echtscheiding en sociaal kapitaal in plaats van over oorzaak en gevolg, al kunnen we daar op basis van theorie en buitenlands onderzoek wel over speculeren.

Een andere beperking van de data is het gebrek aan informatie over de tijd die verstreken is sinds de echtscheiding. Onze subgroep van gescheidenen bevat zowel respondenten bij wie de echtscheiding al lang geleden plaatsvond als respondenten die heel recent gescheiden zijn. In de literatuur vonden we aanwijzingen dat de effecten van een echtscheiding op het sociale leven van mensen met de tijd verminderen, of zelfs verdwijnen (o.a. De Koker, 2007a). Aangezien we de duur sinds de echtscheiding niet in rekening kunnen brengen, zullen onze modellen dus effecten schatten voor de gemiddelde duur sinds de echtscheiding.

Ten slotte kennen we enkel de huidige burgerlijke staat van de respondenten. Van iemand die antwoordde gehuwd te zijn, weten we bijvoorbeeld niet of die ooit gescheiden is en met andere woorden in een eerste of volgende huwelijk leeft. Naar schatting zijn 10% van de gehuwden hertrouwd na een echtscheiding. Het gevolg is dat de categorie van gehuwden een heterogene groep is aangezien respondenten in een tweede huwelijk vermoedelijk andere individuele karakteristieken bezitten dan respondenten in een eerste huwelijk. Ook dit kan voor zwakkere verbanden zorgen. Bovendien kunnen we niets zeggen over het effect van een breuk in een samenwoningrelatie. Er moet dus rekening mee gehouden worden dat deze beperkingen voor een vertekening kunnen zorgen in de conclusies die we op basis van deze data kunnen maken, en dat de vergelijking met de gehuwden telkens met de nodige voorzichtigheid benaderd moeten worden.

De verweduwde respondenten werden uit de steekproef geweerd. Het verlies van een (huwelijks)partner door sterfte heeft niet alleen een andere sociologische betekenis dan het verlies door echtscheiding, het treft over het algemeen ook oudere personen wiens huwelijk relatief langer duurde. De gevolgen voor de (steun)relaties met familie en andere leden uit het sociale netwerk, sociale participatie, alsook het vinden van een nieuwe partner verschillen dan ook in vergelijking met de gevolgen van een echtscheiding (zie o.a. Kalmijn, 2007; Wu & Schimmele, 2005).

Tabel 1 geeft een overzicht van de basiskenmerken van de steekproef die opgenomen zullen worden in de analyses, afzonderlijk voor mannen en vrouwen.

Tabel 1. Basisinformatie over de steekproef (frequenties en percentages)

	Man		Vrouw	
	N	%	N	%
Leeftijd				
<30	305	12,1	313	14,0
30-49	1.003	39,8	986	44,1
50-65	733	29,1	618	27,6
>65	480	19,0	320	14,3
Partnerstatus				
Gehuwd	1.709	67,8	1.524	68,1
Gescheiden, ongehuwd samenwonend	92	3,6	60	2,7
Gescheiden, momenteel alleenstaande	113	4,5	201	9,0
Nooit gehuwd, samenwonend	241	9,6	211	9,4
Nooit gehuwd, alleenstaande	366	14,5	241	10,8
Woonomgeving				
Grote stad	197	7,8	161	7,2
Buitenwijk van een grote stad	382	15,2	342	15,3
Middelgrote of kleine stad	519	20,6	433	19,4
Landelijke gemeente	1.327	52,6	1.220	54,5
Platteland	96	3,8	81	3,6
Kind onder 6 jaar in huishouden				
Ja	296	11,7	308	13,8
Neen	2.225	88,3	1.929	86,2
Belemmering door gezondheid in dagelijkse bezigheden				
Geen ziekte of belemmering	2.074	82,3	1.733	77,5
Af en toe tot voortdurend belemmerd	447	17,7	504	22,5
Opleidingsniveau				
Laaggeschoold	915	36,3	686	30,7
Midden geschoold	803	31,9	766	34,2
Hooggeschoold	803	31,9	785	35,1
Aantal uur beroepsarbeid/week				
Gemiddelde	2.521	100,0	2.237	100,0
Standaardafwijking	28,34		19,58	
	22,99		19,01	
Equivalent gezinsinkomen				
1e kwartiel	523	20,7	549	24,5
2e kwartiel	619	24,6	582	26,0
3e kwartiel	669	26,5	541	24,2
4e kwartiel	710	28,2	565	25,3
Totaal				
N (ongewogen)	2.521		2.237	
N (gewogen)	2.464		2.291	

Bron: SCV-surveys 2005 – 2008

4.2. Onderzoekshypothesen

Hoewel we aandacht zullen hebben voor elk type van burgerlijke staat, is de kernvraag van dit onderzoek uiteraard de relatie tussen momenteel gescheiden zijn en de mate van potentieel sociaal kapitaal dat men bezit. We verwachten hierin geen eenduidig algemeen, positief of negatief, verband te vinden. Gebaseerd op de resultaten uit de literatuurstudie kan een echtscheiding zowel een belemmerend als een stimulerend effect hebben op sociaal kapitaal, afhankelijk van welk aspect ervan onderzocht wordt. Bovendien lijken de negatieve financiële, emotionele én sociale gevolgen van echtscheiding te verminderen bij het vinden van een nieuwe partner (Coleman e.a., 2000). We verwachten over het algemeen dan ook minder sterke verschillen in vergelijking met de gehuwden te vinden voor gescheidenen die samenwonen met een partner dan voor gescheiden alleenstaanden. Naar de combinatie van burgerlijke staat en feitelijke leefsituatie wordt bij de bespreking van de resultaten gerefereerd met de term partnerstatus. Daarnaast verwachten we ook sterke verschillen in de effecten van echtscheiding te vinden tussen mannen en vrouwen en naar het al dan niet hebben van jonge kinderen.

Wat sociale contacten betreft, verwachten we dat gescheiden respondenten over het algemeen minder contact zullen hebben met de buren dan de gehuwden omdat een echtscheiding meestal gepaard gaat met een verhuis en het zich moeten settelen in een nieuwe omgeving. Dit effect zal naar verwachting sterker zijn voor gescheiden alleenstaanden en voor mannen. Voor gescheiden alleenstaande respondenten met jonge kinderen verwachten we daarentegen een hogere contactfrequentie met de buren. Zij hebben niet alleen de grootste kans om in de echtelijke woning, en dus in hun vertrouwde omgeving, te blijven na de scheiding, zij hebben bovendien het meeste nood aan informele ondersteuning (bijvoorbeeld een babysit). Voor vriendschapsrelaties verwachten we dat vooral het al dan niet samenwonen met een partner een rol zal spelen. Gebaseerd op de 'dyadic withdrawal'-hypothese (en deels ook de bevrijdingshypothese) verwachten we dat alleenstaanden, gescheiden of niet, meer contact zullen hebben met vrienden dan gehuwde respondenten. Voor gescheidenen die samenwonen met een partner en samenwoners die nooit eerder huwden denken we geen verschillen met de gehuwden te zullen vinden. Wat betreft contact met familieleden ten slotte verwachten we hogere contactfrequenties bij de gescheidenen dan bij de gehuwden. Vanuit hun rol als traditionele 'kinkeepers' zal dit effect sterker zijn voor vrouwen dan voor mannen. Vooral gescheiden alleenstaanden met jonge kinderen zullen naar alle waarschijnlijkheid meer contact hebben met familieleden.

Met betrekking tot sociale participatie denken we over het algemeen een minder actieve deelname vast te stellen bij gescheiden respondenten. We verwachten dat dit effect het sterkste zal zijn voor de socio-culturele en religieuze verenigingen, wegens het gesloten karakter voor

gescheiden individuen van vooral deze laatste. Verder denken we ook een verschillend effect te vinden naargelang het al dan niet samenwonen met een partner: alleenstaanden zullen naar verwachting actiever zijn dan gehuwden in meer individueel georiënteerde organisaties, zoals (bepaalde) sportverenigingen.

Gebaseerd op het beperkte onderzoek over echtscheiding en vertrouwen, verwachten we dat gescheiden respondenten over het algemeen minder vertrouwen zullen hebben in andere mensen. Bovendien verwachten we sterkere effecten voor vrouwen dan voor mannen. Verder zou men kunnen aannemen dat het vinden van een nieuwe partner na een echtscheiding het vertrouwen in 'de mensheid' terug helpt te herstellen. We verwachten dan ook sterkere negatieve effecten te vinden voor gescheiden alleenstaanden dan voor gescheiden respondenten die samenwonen met een partner.

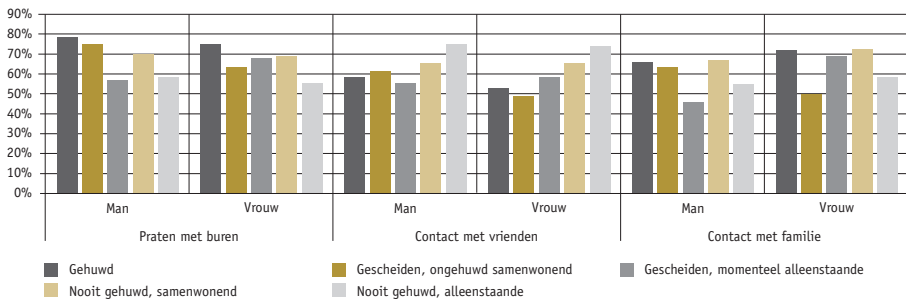
4.3. Eerste beschrijvende resultaten

In een eerste stap verkennen we onze data aan de hand van enkele beschrijvende analyses. Achtereenvolgens bespreken we contact met burens, vrienden en familie, deelname aan het verenigingsleven en sociaal en maatschappelijk vertrouwen.

4.3.1. Contactfrequentie met burens, vrienden en familie

Aan de respondenten werd gevraagd aan te geven hoe vaak ze met de burens praten en niet-inwonende vrienden of familie ontmoeten. Grafiek 1 geeft telkens de proportie respondenten weer die minstens één keer per week contact hebben met de mensen in hun netwerk, afzonderlijk voor mannen en vrouwen en opgesplitst naar partnerstatus.

Grafiek 1. Minstens 1 keer per week contact met burens, vrienden en familie naar geslacht en partnerstatus

Het praten met de buren is voor mannen duidelijk verbonden aan een partnerrelatie. Terwijl ruim 70% van de mannen die samenwonen met een partner, gehuwd of niet, minstens één keer per week met de buren praat, is dit voor alleenstaande mannen in nog geen 60% het geval. Bij de vrouwelijke respondenten valt op dat 67,5% van de gescheiden alleenstaanden minstens wekelijks met de buren praat. Dit is een grotere proportie dan de gescheidenen die ongehuwd samenwonen (63,9%) en een bijna even grote proportie als de nooit gehuwde samenwoners (68,6%). Alleenstaande vrouwen die nog nooit gehuwd zijn, praten beduidend minder met de buren: 'slechts' 56,4% doet dit minstens wekelijks.

Wekelijks vrienden ontmoeten is duidelijk meer iets voor nooit gehuwde alleenstaanden of samenwoners. Mogelijk speelt hier een leeftijds effect. Ongeveer 75% van de nooit gehuwde alleenstaanden en 65% van de nooit gehuwde samenwoners ontmoet zijn of haar vrienden minstens één keer per week. Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen. Van de gescheiden mannen die ongehuwd samenwonen ontmoet ruim 60% zijn vrienden wekelijks tegenover 55,7% van de gescheiden alleenstaanden. Bij de gescheiden vrouwen zien we net het omgekeerde: nog niet de helft van degenen die ongehuwd samenwonen met een nieuwe partner ontmoet wekelijks een vriend(in) tegenover 58,3% van de gescheiden alleenstaande vrouwen.

Voor het contact met niet-inwonende familieleden ten slotte stellen we bij de mannen opnieuw vast dat dit een koppel-gebeuren is. Minder dan de helft van de gescheiden alleenstaande mannen en ongeveer 55% van de nooit gehuwde alleenstaande mannen heeft een wekelijkse ontmoeting met familieleden, tegenover meer dan 60% van de mannen die (gehuwd) samenwonen met een partner. Bij de vrouwen ontmoeten ook nooit gehuwde alleenstaanden hun familie minder vaak. Kijken we echter naar de gescheiden vrouwen, dan stellen we vast dat slechts de helft van degenen die opnieuw ongehuwd samenwonen met een partner wekelijkse ontmoetingen heeft met familieleden. Bij de alleenstaande gescheiden vrouwen is dit 67,8%.

4.3.2. Deelname aan het verenigingsleven

Van alle respondenten weten we of ze (actief of passief) lid zijn van een 20-tal verenigingen. Alle verenigingen apart opnemen in de analyses zou ons te veel in detail leiden. Louter kijken naar het aantal verenigingen waarvan men lid is, is een vrij ruwe maatstaf en vanuit het perspectief van sociaal kapitaal ook minder interessant. Op basis van een combinatie van exploratieve factoranalyse, eerder onderzoek (Elchardus e.a., 2001, Hooghe & Quintelier, 2007) en inhoudelijke criteria onderscheiden we volgende 3 groepen van verenigingen:

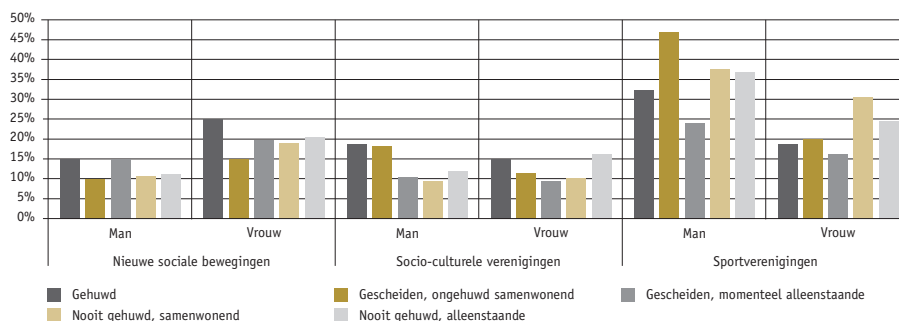
- De nieuwe sociale beweging en vrouwenverenigingen: milieu- of natuurvereniging, vereniging voor internationale vrede en derde wereld, een vereniging die gehandicapten, bejaarden, kansarmen,... helpt, vrouwenbeweging, hobbyclub, Rode Kruis of andere hulpdiensten.

- Socio-culturele en religieuze verenigingen: een vereniging voor kunstbeoefening, een socio-culturele vereniging, een religieuze of kerkelijke vereniging en een wijk- of buurtcomité.
- Sportverenigingen.

Volgende verenigingen nemen we niet op in onze analyses: een fanclub, een politieke vereniging of partij, een vakbond, een gemeentelijke adviesraad (of schoolraad, enz.), gezinsverenigingen (Bond voor Grote en Jonge Gezinnen), een vereniging, groep of bond voor gepensioneerden en een zelfhulpgroep. Bovendien zijn wij, in het licht van sociaal kapitaal, enkel geïnteresseerd in mensen die op dit moment **actief** participeren binnen één van de bovenstaande groepen van verenigingen. Actieve leden hebben ook reële contacten met andere mensen binnen deze verenigingen en hebben dus ook het meeste toegang tot potentiële hulpbronnen. In grafiek 2 worden de proporties van respondenten weergegeven die actief lid zijn van minstens één van de verenigingen binnen elke groep, opgesplitst naar geslacht en partnerstatus.

Grafiek 2. Actieve deelname aan het verenigingsleven naar geslacht en partnerstatus

Wat het actief lidmaatschap van verenigingen betreft, blijken er duidelijke verschillen te bestaan tussen mannen en vrouwen. Uit de figuur blijkt dat alle vrouwen actiever zijn in de nieuwe sociale bewegingen dan mannen. Dit is niet zo verwonderlijk aangezien ook de vrouwenverenigingen opgenomen zijn in deze groep. Gehuwde mannen en vrouwen participeren over het algemeen ook meer in de nieuwe sociale bewegingen in vergelijking met respondenten met een andere partnerstatus. Vergeleken met de gehuwde respondenten, zien we dat gescheiden vrouwen duidelijk minder actief zijn. Opmerkelijk is echter dat het aandeel actieve leden van nieuwe sociale bewegingen bij de gescheiden maar samenwonende respondenten lager is dan bij de gescheiden alleenstaanden. Let wel: het gaat hier om de kleinste subgroep

(3,2%). Bovendien omvat deze groep een aantal verenigingen waar een zekere mate van engagement vereist is.

Bij actief lidmaatschap van de socio-culturele of religieuze verenigingen krijgen we een ander beeld. Met respectievelijk 18,4% en 17,8% actieve leden is er nauwelijks verschil tussen gehuwde en gescheiden maar ongehuwd samenwonende mannen. Bovendien zijn mannen in een partnerrelatie vaker actief binnen deze verenigingen dan vrouwen met een partner (uitzondering zijn de ongehuwd samenwonenden waar mannen en vrouwen nauwelijks van elkaar verschillen). Gescheiden alleenstaande mannen én vrouwen participeren minder, hoewel het verschil tussen vrouwen met en zonder partner slechts 2% bedraagt. Bovendien is er ook weinig verschil met de ongehuwd samenwoners. Mannen die na een echtscheiding alleen komen te staan ondervinden duidelijk de grootste hinder in hun deelname aan het socio-culturele verenigingsleven.

Meer mannen dan vrouwen zijn lid van een sportvereniging, niet geheel onverwacht. Opmerkelijk is echter het grote verschil tussen gehuwde en gescheiden mannen die ongehuwd samenwonen. Terwijl bijna de helft van de gescheiden samenwonende mannen lid zijn van een sportvereniging, geldt dit 'slechts' voor 32% van de gehuwde mannen. Zowel bij mannen als vrouwen stellen we vast dat respondenten die nooit huwden meer actief lid zijn dan de gehuwden.

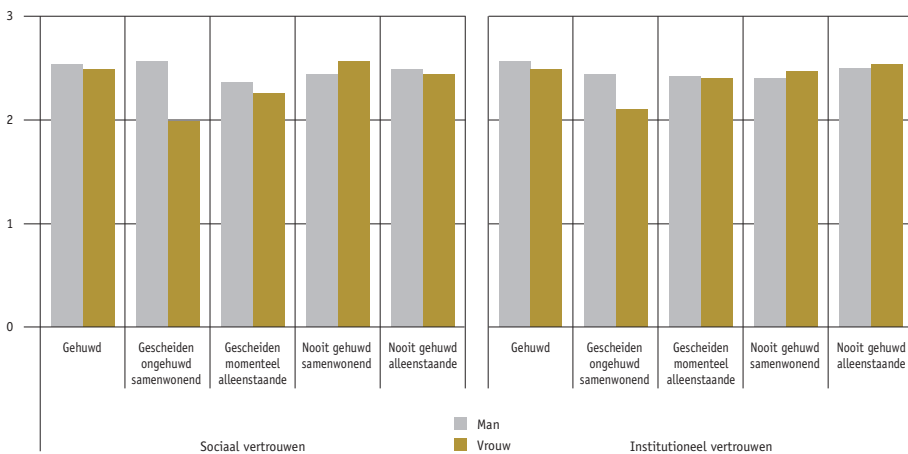
4.3.3. Sociaal en maatschappelijk vertrouwen

In de SCV-surveys werd aan respondenten gevraagd telkens aan te geven op een schaal van 0 tot 10 in welke mate ze vinden dat mensen (i) over het algemeen te vertrouwen, (ii) eerlijk en (iii) behulpzaam zijn. Daarnaast werd ook gepeild naar de mate van vertrouwen in de Vlaamse administratie, de gemeentelijke administratie, de Vlaamse Regering, het Vlaams Parlement, de Federale Regering en de overheid in het algemeen. Een exploratieve factoranalyse bracht duidelijk twee samenhangende groepen van items aan het licht: sociaal vertrouwen (algemeen vertrouwen, eerlijkheid en behulpzaamheid - Cronbach's alfa 0,754) enerzijds en institutioneel vertrouwen (vertrouwen in de verschillende overheidsinstellingen en de overheid in het algemeen - Cronbach's alfa 0,853) anderzijds. De correlatie tussen beide dimensies van vertrouwen bedraagt 0,391. Grafiek 3 geeft het gemiddelde sociale en maatschappelijk vertrouwen naar partnerstatus weer, opnieuw afzonderlijk voor mannen en vrouwen. Om de interpretatie van de grafiek te vergemakkelijken werden soms schalen berekend (herschaald naar 0 tot en met 5). Hoe hoger men scoort, hoe groter het vertrouwen.

Bij de mannen zien we nauwelijks een verschil in de mate van vertrouwen naar partnerstatus.

Bij de vrouwelijke respondenten zien we duidelijkere verschillen, vooral met betrekking tot de gescheidenen. Gescheiden vrouwen stellen minder vertrouwen dan vrouwen met een andere partnerstatus. Het vertrouwenspeil ligt het laagst bij gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen. Dit verschil is het duidelijkst voor sociaal vertrouwen. Gehuwde vrouwen en nooit gehuwde vrouwen, alleenstaand of samenwonend, verschillen nauwelijks van elkaar in de mate van sociaal en institutioneel vertrouwen.

Grafiek 3. Gemiddeld sociaal en institutioneel vertrouwen naar geslacht en partnerstatus

4.4. De hypothesen getoetst

Tot nu toe hielden we in onze analyses nog geen rekening met bijkomende individuele kenmerken van de respondenten die verband kunnen houden met elk van de subdimensies van sociaal kapitaal: de leeftijd van respondenten, het opleidingsniveau, de tewerkstelling en het inkomen, de woonomgeving, de zorg voor jonge kinderen en eventuele gezondheidsproblemen. In deze paragraaf worden deze mee in rekening gebracht. Om eventuele historische trends te meten, voegen we ook de jaren waarin de respondenten geïnterviewd werden als onafhankelijke dummy-variabelen aan de modellen toe. 2005 wordt hierbij als referentiejaar genomen. Zoals uit de tabellen afgelezen kan worden is er geen sprake van een duidelijke trend. Met andere woorden: het is niet zo dat er een duidelijke stijging of daling is van de verschillende dimensies van sociaal kapitaal doorheen de jaren. Soms schommelen de effecten of wijken bepaalde jaren wel significant af van het referentiejaar en anderen niet. Tot slot testen we ook enkele belangrijke interactie-effecten.

4.4.1. Contactfrequentie met buren, vrienden en familie

Voor de schatting van de verschillende modellen voor contactfrequentie, hebben we de antwoordcategorieën “nooit”, “minder dan 1 keer per maand”, “1 of 2 keer per maand”, “1 of 2 keer per week” en “(bijna) alle dagen” eerst gehercodeerd naar de numerieke waarden 0, 1, 2, 8 en 30, die contactfrequenties per maand voorstellen. Deze frequenties kunnen gemodelleerd worden met behulp van Poisson-regressie (King, 1988; McCullagh & Nelder, 1989). De vergelijking van een Poisson-model ziet er als volgt uit: $\ln(Y) = \beta_0 + \beta_1 x_1$, waarin Y staat voor de contactfrequentie per maand (in de bijlage wordt uitgelegd hoe de parameters van dit model geïnterpreteerd kunnen worden). In tabel 2 worden de resultaten weergegeven.

Alle andere kenmerken constant gehouden, hebben vrouwen naar schatting minder frequent contact met hun buren en vrienden, maar meer frequent contact met familieleden dan mannen. Vooral dit laatste ligt geheel in de lijn der verwachtingen. De variabele leeftijd heeft ook een impact op de contactfrequentie, zij het in mindere mate op het contact met familieleden. Leeftijd blijkt positief gecorreleerd met de contactfrequentie met de buren. Uiteraard hebben oudere mensen niet alleen meer tijd, en dus meer de mogelijkheid, om een praatje te slaan met de buren, ze wonen ook waarschijnlijk al gedurende langere tijd in dezelfde buurt waardoor ze de buren ook beter kunnen leren kennen. Het actief onderhouden van vriendschapsrelaties is daarentegen duidelijk een zaak voor de jong volwassenen: alle andere leeftijdsgroepen ontmoeten hun vrienden significant minder vaak per maand dan de 18- tot 29-jarigen.

Wat partnerstatus betreft, zien we dat alleenstaanden beduidend minder met de buren praten: gescheiden en nooit gehuwde respondenten die niet samenwonen met een partner praten respectievelijk 0,663 en 0,830 keer minder frequent met de buren dan de gehuwden. Voor de nooit gehuwde samenwoners vinden we eveneens een lagere contactfrequentie met de buren ($p < 0,10$). Enkel gescheidenen die samenwonen met een nieuwe partner verschillen niet significant van de gehuwden. Daarmee is duidelijk dat het contact tussen buren vooral bloeit binnen (stabiele) partnerrelaties terwijl alleenstaanden, gescheiden of niet, veel minder met hun buren praten. Dit effect blijft bovendien bestaan na controle voor de woonomgeving.

Gebaseerd op eerder onderzoek verwachtten we sterkere negatieve effecten voor gescheiden alleenstaande mannen en positievere effecten voor gescheiden alleenstaanden met jonge kinderen in het huishouden. De interactie-effecten in het model bevestigen deze hypothesen: voor gescheiden alleenstaande vrouwen stijgt het aantal keer dat ze per maand met de buren praten met factor 1,357. Gescheiden alleenstaande vrouwen praten naar schatting 0,799 (= $0,888 \times 0,663 \times 1,357$) keer minder frequent per maand met de buren in vergelijking met gehuwde vrouwen. Voor de gescheiden alleenstaande mannen is dit 0,663 keer in

vergelijking met gehuwde mannen.

Jonge kinderen in het huishouden verhoogt de contactfrequentie met de burens met factor 1,091 ($p = 0,073$). Dit effect is bovendien zoals verwacht significant sterker positief voor gescheiden alleenstaanden waardoor gescheiden alleenstaanden met jonge kinderen naar verwachting zelfs frequenter contact hebben met de burens in vergelijking met gehuwden. Dit kan erop wijzen dat gescheiden alleenstaanden vaker beroep doen op de burens voor informele steun met betrekking tot de kinderen. Verder vinden we een negatief verband voor respondenten die in kleinere steden of op het platteland wonen, voor opleidingsniveau en het aantal uur per week dat men buitenshuis werkt.

Wat vriendschapsrelaties betreft, stellen we zoals verwacht vast dat gescheiden of nooit gehuwde alleenstaanden hun vrienden het vaakst ontmoeten. Dit effect blijft bestaan na controle voor leeftijd. Jonge mensen onderhouden hun vriendschapsrelaties het meest, maar zolang ze niet in een partnerrelatie terechtkomen blijven mensen hun vrienden regelmatig zien. Dit lijkt minder het geval te zijn voor respondenten die gehuwd of ongehuwd samenwonen met een partner. Hier zien we met andere woorden een bevestiging van de 'dyadic withdrawal'-hypothese die stelt dat mensen zich in een relatie meer op elkaar richten ten koste van hun sociale netwerkrelaties. Het feit dat het contact met vrienden bij gescheiden alleenstaanden naar verwachting 18,6% hoger ligt dan bij gehuwden kan een aanwijzing zijn dat een groot deel zich inderdaad 'bevrijd' voelt en het contact met vrienden terug oppikt of actief op zoek gaat naar nieuwe vriendschapsrelaties. Bovendien kan dit ook een strategie zijn om een nieuwe partner te leren kennen. Eens ze die gevonden hebben, worden de ontmoetingen met vrienden opnieuw minder frequent. Voor een harde empirische onderbouw zijn echter longitudinale gegevens nodig. De effecten verschillen niet voor mannen en vrouwen (met uitzondering van een licht significant negatief effect voor gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen – $p = 0,093$) en voor respondenten met of zonder kinderen in het huishouden. Ook de socio-economische status van de respondenten en de woonomgeving spelen nauwelijks een rol in de ontmoetingen met vrienden.

Ten slotte bekijken we het contact met familieleden. Partnerstatus lijkt op het eerste gezicht nauwelijks een effect te hebben. Enkel gescheiden alleenstaande respondenten hebben significant minder frequent contact met hun familieleden dan de gehuwden. Dit geldt echter niet voor gescheiden alleenstaande vrouwen. Zij ontmoeten hun familieleden naar schatting zelfs frequenter dan gehuwde vrouwen. Voor gescheiden alleenstaande mannen is dit niet het geval. Dit lijkt te bevestigen dat het contact met familie voor mannen grotendeels via hun echtgenotes verloopt. Wanneer hun partner wegvalt, vermindert ook het contact met familieleden. We moeten hier echter opmerken dat we op basis van de gegevens in de SCV-surveys

geen onderscheid kunnen maken tussen eigen familie en schoonfamilie. Het is goed mogelijk dat ook gehuwde mannen niet zozeer contact hebben met hun eigen familie maar wel met de familie van hun vrouw. Een echtscheiding zorgt dan voor het wegvallen van een groter aandeel (schoon)familieleden in het netwerk van mannen.

Verder speelt vooral de aanwezigheid van jonge kinderen in het huishouden een belangrijke rol. Zoals verwacht stimuleren kinderen het contact tussen familieleden. Ouders doen waarschijnlijk ook regelmatig beroep op de hulp van familie voor kinderopvang. Verrassend genoeg verschilt dit effect niet naar partnerstatus. Alleenstaanden met jonge kinderen ontmoeten hun familie dus niet frequenter dan gehuwden met jonge kinderen. Ten slotte vinden we ook hier een negatief effect van opleidingsniveau, het aantal uur per week dat men buitenshuis werkt en het wonen in een stedelijke omgeving.

Tabel 2. Poisson-model voor contactfrequentie met burens, vrienden en familie voor mannen en vrouwen in Vlaanderen (2005 – 2008)

	Praten met burens			Contact met vrienden			Contact met familie		
	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p
Intercept	13,141	0,066	***	12,616	0,074	***	11,182	0,072	***
Geslacht (ref = man)									
Vrouw	0,888	0,030	***	0,877	0,040	***	1,111	0,035	**
Leeftijd (ref = 18-29)									
30-49 jaar	1,176	0,049	***	0,748	0,048	***	0,875	0,051	**
50-65 jaar	1,232	0,056	***	0,706	0,060	***	0,974	0,060	
>65 jaar	1,359	0,063	***	0,713	0,070	***	0,939	0,068	
Partnerstatus (ref = gehuwd)									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend	0,937	0,097		1,129	0,115		0,819	0,126	
Gescheiden, momenteel alleenstaande	0,663	0,098	***	1,186	0,100		0,647	0,122	***
Nooit gehuwd, samenwonend	0,883	0,074		0,972	0,082		0,912	0,085	
Nooit gehuwd, alleenstaande	0,830	0,060	**	1,349	0,060	***	0,921	0,067	
Woonomgeving (ref = landelijke gemeente)									
Grote stad	0,936	0,050		1,040	0,056		0,798	0,060	***
Buitenwijk van een grote stad	1,021	0,036		0,895	0,046	*	0,906	0,042	*
Middelgrote of kleine stad	0,938	0,033		1,032	0,039		1,041	0,036	
Platteland	0,804	0,071	**	1,062	0,076		0,971	0,074	

	Praten met buren			Contact met vrienden			Contact met familie		
	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p
Kinderen jonger dan 6 in het huishouden	1,091	0,049		0,977	0,060		1,203	0,053	***
Belemmerd in dagelijkse bezigheden door ziekte of handicap	0,962	0,032		1,004	0,040		1,018	0,035	
Opleidingsniveau (ref = laaggeschoold)									
Midden geschoold	0,926	0,031	*	0,954	0,039		0,958	0,036	
Hooggeschoold	0,818	0,036	***	0,970	0,043		0,883	0,041	**
Totaal aantal uur tewerkgesteld per week	0,998	0,001	*	1,000	0,001		0,997	0,001	**
Equivalent gezinsinkomen (ref = 1e kwartiel)									
2e kwartiel	1,030	0,035		1,011	0,044		0,959	0,040	
3e kwartiel	1,025	0,039		0,983	0,048		0,962	0,044	
4e kwartiel	0,947	0,044		1,007	0,052		0,950	0,049	
Tijdstip interview (ref = 2005)									
2006	0,939	0,035		0,881	0,042	**	1,012	0,039	
2007	1,070	0,035		0,963	0,042		1,066	0,040	
2008	1,086	0,035	*	0,999	0,042		1,033	0,040	
Interactie-effecten:									
Partnerstatus * geslacht (1=vrouw)									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * vrouw	0,885	0,152		0,723	0,193		0,931	0,185	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * vrouw	1,357	0,117	**	1,053	0,126		1,678	0,138	***
Nooit gehuwd, samenwonend * vrouw	1,215	0,091	*	1,089	0,103		1,016	0,101	
Nooit gehuwd, alleenstaande * vrouw	1,135	0,085		1,066	0,082		0,977	0,091	
Partnerstatus * jong kind in huishouden									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * kind	1,302	0,213		1,109	0,274		0,850	0,300	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * kind	1,660	0,209	*	0,945	0,304		0,740	0,296	
Nooit gehuwd, samenwonend * kind	1,018	0,105		1,115	0,122		1,047	0,116	
Nooit gehuwd, alleenstaande * kind	1,095	0,221		1,126	0,214		1,077	0,226	
N	4.702			4.703			4.702		
df	31			31			31		
LLR χ^2	301,751	***		237,917	***		182,985	***	

* p<0,05   ** p<0,01   *** p<0,001

Samengevat, blijken alleenstaande respondenten, gescheiden of niet, over het algemeen minder frequent contact te hebben met de burens dan gehuwde respondenten. Gescheiden alleenstaande vrouwen praten echter relatief meer met de burens dan gescheiden alleenstaande mannen. Gescheiden alleenstaanden met jonge kinderen in het huishouden praten significant meer met de burens dan gehuwde respondenten met jonge kinderen. Het onderhouden van vriendschapsrelaties lijkt dan weer vooral belangrijk te zijn voor de nooit gehuwde alleenstaanden. De effecten van partnerstatus verschillen hierin niet voor mannen en vrouwen of voor het al dan niet hebben van jonge kinderen.

In het contact met familieleden ten slotte zien we dat vooral gescheiden mannen en vrouwen die ongehuwd samenwonen met een partner en gescheiden alleenstaande mannen beduidend minder contact hebben.

4.4.2. *Deelname aan het verenigingsleven*

In deze paragraaf bekijken we de kansverhouding op actieve deelname binnen elk van de eerder beschreven groepen van verenigingen, voor elk van de gegeven kenmerken. Dit doen we aan de hand van een logistische regressieanalyse. De interpretaties gebeuren in termen van *odds* en *odds ratios* (Pampel, 2000, Pickery, 2006). De *odds* is de verhouding van de kans op actieve deelname tot de kans op passieve of geen deelname. De *odds ratio* is de verhouding van de *odds* voor twee verschillende groepen (zie Pickery (2006) voor meer uitleg bij de interpretatie). De resultaten worden weergegeven in tabel 3.

Participatie aan het verenigingsleven hangt in veel sterkere mate samen met het geslacht, de leeftijd en de socio-economische status van de respondent dan met de partnerstatus. Vrouwen zijn over het algemeen actiever binnen de nieuwe sociale bewegingen maar minder actief binnen de socio-culturele en sportverenigingen dan mannen. Verder zijn er ook sterke leeftijdsverschillen. Binnen de nieuwe sociale bewegingen en socio-culturele verenigingen zijn vooral de 50- tot 65-jarigen actief, met respectievelijk 2,09 en 1,44 keer zoveel kans op actief lidmaatschap in verhouding tot de kans op geen (actief) lidmaatschap in vergelijking met de jongste leeftijdsgroep. In de sportverenigingen daarentegen ligt de kansverhouding van de twee oudste leeftijdsgroepen ongeveer de helft lager dan deze van de jongste respondenten. Het opleidingsniveau speelt eveneens een belangrijke rol. In alle drie de groepen verenigingen nemen de hoger opgeleiden vaker actief deel dan de laagopgeleiden. Dit ligt in de lijn met wat in eerder onderzoek reeds werd vastgesteld (Hooghe e.a., 2001). Mensen die in (grote) steden wonen, en in het geval van de sportverenigingen ook mensen die op het platteland wonen, zijn dan weer duidelijk ondervertegenwoordigd in het actieve verenigingsleven in vergelijking met mensen die in landelijkere gemeenten wonen.

Na controle voor de andere individuele kenmerken van de respondent, blijkt de partnerstatus in feite weinig tot geen rol te spelen voor actieve deelname binnen de nieuwe sociale bewegingen. Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen, met uitzondering van de nooit gehuwde samenwonende vrouwen. Zij hebben naar schatting 0,776 keer minder kans op actief lidmaatschap tegenover de kans op geen actief lidmaatschap in vergelijking met de kansverhouding bij gehuwde vrouwen. Vooral samenwonende vrouwen zijn dus duidelijk minder actief binnen de nieuwe sociale bewegingen in vergelijking met gehuwde vrouwen. Bij mannen is er geen verschil tussen de nooit gehuwde samenwoners en de gehuwden.

Bij de socio-culturele verenigingen vinden we bovenop de effecten van andere individuele kenmerken wél een sterk verschil naar partnerstatus. Alleenstaanden, gescheiden of niet, en nooit gehuwde samenwoners hebben significant minder kans op actief lidmaatschap tegenover de kans op geen actief lidmaatschap in vergelijking met de gehuwden. Deelname aan het socio-culturele verenigingsleven lijkt dus veeleer iets voor partners in een stabiele relatie. Dit geldt echter niet voor nooit gehuwde alleenstaande vrouwen: zij zijn naar schatting zelfs net iets actiever binnen het socio-culturele verenigingsleven dan gehuwde vrouwen (de *odds* bedragen respectievelijk 0,064 en 0,062).

Bij de sportverenigingen zien we opnieuw weinig samenhang met de partnerstatus. Een uitzondering zijn de gescheiden maar ongehuwd samenwonende respondenten: zij hebben anderhalf keer zoveel kans actief lid te zijn tegenover geen actief lid te zijn van een sportvereniging in vergelijking met de gehuwden ($p < 0,10$). Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Gescheiden respondenten in een (nieuwe) partnerrelatie lijken dus minder bereid hun lidmaatschap van sportverenigingen op te geven dan gehuwde partners. Aangezien we niet weten of slechts één of beide partners lid zijn, kunnen we niet nagaan of dit eerder op een individuele dan wel een meer gemeenschappelijke levensstijl duidt. Intuïtief zouden we stellen dat gescheiden mensen hun nieuw verworven 'vrijheid' niet willen opofferen voor een nieuwe relatie. Anderzijds kan het net zo goed zijn dat gescheiden mensen ook meer sociale activiteiten samen met hun nieuwe partner ondernemen dan gehuwden, bv. samen sporten. Voor gescheiden alleenstaanden vonden we aanvankelijk ook een statistisch significant negatief effect, maar bij uitbreiding van de analyses bleek dit te maken te hebben met het opleidingsniveau en vooral ook met het inkomen. De resultaten geven aan dat actief lidmaatschap binnen de sportverenigingen toeneemt naarmate het opleidingsniveau en het inkomen stijgen. Gescheiden alleenstaanden blijken een kleinere kans te hebben op lidmaatschap omdat zij vaker laagopgeleid zijn en een lager inkomen hebben. Dit sluit in zekere zin aan bij de hulpbron-hypothese die stelt dat niet een echtscheiding op zich leidt tot een lagere graad van sociale participatie, maar dat dit eerder te wijten is aan andere gevolgen, zoals een verlies aan inkomen. Verder stellen we vast dat de kansverhouding op actief lidmaatschap voor nooit gehuwde samenwonende vrouwen stijgt met de factor 1,495 ($p < 0,10$).

Het al dan niet hebben van jonge kinderen of gezondheidsbeperkingen heeft enkel in deze groep van verenigingen een licht significant negatief effect ($p < 0,10$). Voor het hebben van kinderen vinden we bovendien geen verschillen naar partnerstatus.

Tabel 3. Binair logistisch regressiemodel van de kans op actieve deelname aan het verenigingsleven van mannen en vrouwen in Vlaanderen 2005 – 2008

	Nieuwe sociale bewegingen			Socio-culturele verenigingen			Sportverenigingen		
	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p
Intercept	0,077	0,215	***	0,083	0,227	***	0,347	0,177	***
Geslacht (ref = man)									
Vrouw	1,826	0,095	***	0,753	0,102	**	0,430	0,091	***
Leeftijd (ref = 18-29)									
30-49 jaar	1,495	0,157	*	1,136	0,157		1,004	0,115	
50-65 jaar	2,090	0,178	***	1,440	0,182	*	0,577	0,142	***
>65 jaar	1,918	0,200	***	1,358	0,210		0,479	0,173	***
Partnerstatus (ref = gehuwd)									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend	0,757	0,363		0,960	0,305		1,504	0,238	
Gescheiden, momenteel alleenstaande	1,028	0,278		0,534	0,318	*	0,709	0,236	
Nooit gehuwd, samenwonend	1,010	0,245		0,441	0,264	**	0,908	0,172	
Nooit gehuwd, alleenstaande	0,960	0,193		0,601	0,193	**	0,874	0,141	
Woonomgeving (ref = landelijke gemeente)									
Grote stad	0,633	0,173	**	1,438	0,153	*	0,558	0,147	***
Buitenwijk van een grote stad	0,960	0,112	*	1,073	0,121		0,937	0,100	
Middelgrote of kleine stad	0,780	0,105		0,895	0,111		0,819	0,090	*
Platteland	1,041	0,199		0,693	0,245		0,627	0,194	*
Kinderen jonger dan 6 in het huishouden	0,819	0,157		0,793	0,157		0,786	0,128	
Belemmerd in dagelijkse bezigheden door ziekte of handicap	0,955	0,098		0,843	0,114		0,845	0,096	
Opleidingsniveau (ref = laaggeschoold)									
Midden geschoold	1,320	0,102	**	2,135	0,115	***	1,267	0,091	**
Hooggeschoold	1,803	0,114	***	3,650	0,125	***	1,680	0,100	***

	Nieuwe sociale bewegingen			Socio-culturele verenigingen			Sportverenigingen		
	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p	exp(b)	s.e.(b)	p
Totaal aantal uur tewerkgesteld per week	0,994	0,003	*	0,995	0,003		0,996	0,002	
Equivalent gezinsinkomen (ref = 1e kwartiel)									
2e kwartiel	1,004	0,114		1,152	0,128		1,597	0,111	***
3e kwartiel	1,079	0,124		1,230	0,135		1,688	0,116	***
4e kwartiel	1,312	0,133	*	0,994	0,147		2,254	0,124	***
Tijdstip interview (ref = 2005)									
2006	1,118	0,107		1,146	0,116		1,236	0,096	*
2007	1,013	0,111		1,036	0,121		1,221	0,098	*
2008	1,026	0,111		1,175	0,118		1,144	0,099	
Interactie-effecten:									
Partnerstatus * geslacht (1=vrouw)									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * vrouw	0,907	0,517		0,845	0,504		0,611	0,402	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * vrouw	0,732	0,336		1,060	0,407		1,550	0,315	
Nooit gehuwd, samenwonend * vrouw	0,421	0,339	*	1,321	0,342		1,495	0,225	
Nooit gehuwd, alleenstaande * vrouw	1,069	0,250		1,730	0,260	*	1,281	0,212	
Partnerstatus * jong kind in huishouden									
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * kind	0,000	9415,686		1,429	0,713		1,853	0,562	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * kind	1,507	0,764		0,665	1,415		0,429	1,068	
Nooit gehuwd, samenwonend * kind	0,494	0,463		0,840	0,420		0,754	0,272	
Nooit gehuwd, alleenstaande * kind	0,667	0,811		0,000	9279,540		1,655	0,561	
N	4.741			4.755			4.755		
Nagelkerke R ²	0,067			0,073			0,123		
df	31			31			31		
χ ²	199,303	***		203,773	***		419,898	***	

* p<0,05   ** p<0,01   *** p<0,001

Kortom, gescheiden respondenten zijn niet noodzakelijk minder actief binnen het verenigingsleven dan gehuwde respondenten. Indien we al effecten vonden, bleken die vooral samen te hangen met de socio-economische positie van deze groep, met name het opleidingsniveau, en voor de sportverenigingen ook het inkomen.

4.4.3. Sociaal en institutioneel vertrouwen

In tabel 4 worden de resultaten weergegeven van de lineaire regressieanalyses voor sociaal en maatschappelijk vertrouwen.

Tabel 4. Lineair regressiemodel (OLS) voor sociaal en institutioneel vertrouwen van mannen en vrouwen in Vlaanderen 2005 – 2008

	Sociaal vertrouwen			Maatschappelijk vertrouwen		
	b	s.e.(b)	p	b	s.e.(b)	p
Intercept	-0,233	0,066	***	-0,338	0,070	***
Geslacht (ref = man)						
Vrouw	-0,037	0,033		-0,113	0,035	***
Leeftijd (ref = 18-29)						
30-49 jaar	0,069	0,046		0,048	0,048	
50-65 jaar	0,095	0,055		0,157	0,057	**
>65 jaar	0,175	0,063	**	0,302	0,067	***
Partnerstatus (ref = gehuwd)						
Gescheiden, ongehuwd samenwonend	0,005	0,100		-0,159	0,105	
Gescheiden, momenteel alleenstaande	-0,125	0,087		-0,145	0,092	
Nooit gehuwd, samenwonend	-0,160	0,072	*	-0,170	0,075	*
Nooit gehuwd, alleenstaande	-0,041	0,057		-0,030	0,060	
Woonomgeving (ref = landelijke gemeente)						
Grote stad	0,086	0,051		0,166	0,054	**
Buitenwijk van een grote stad	-0,013	0,038		0,054	0,040	
Middelgrote of kleine stad	-0,024	0,034		0,123	0,036	***
Platteland	0,138	0,068	*	0,011	0,072	
Kinderen jonger dan 6 in het huishouden	-0,134	0,050	**	0,027	0,052	
Belemmerd in dagelijkse bezigheden door ziekte of handicap	-0,197	0,034	***	-0,171	0,036	***
Opleidingsniveau (ref = laaggeschoold)						
Midden geschoold	0,187	0,033	***	0,088	0,035	*
Hooggeschoold	0,467	0,038	***	0,308	0,040	***

	Sociaal vertrouwen			Maatschappelijk vertrouwen		
	b	s.e.(b)	p	b	s.e.(b)	p
Totaal aantal uur tewerkgesteld per week	-0,001	0,001		-0,002	0,001	*
Equivalent gezinsinkomen (ref = 1e kwartiel)						
2e kwartiel	-0,050	0,038		-0,034	0,040	
3e kwartiel	0,056	0,041		0,071	0,043	
4e kwartiel	0,079	0,045		0,187	0,048	***
Tijdstip interview (ref = 2005)						
2006	-0,068	0,036		0,110	0,038	**
2007	0,072	0,037	*	0,165	0,039	***
2008	0,010	0,037		0,088	0,039	*
Interactie-effecten:						
Partnerstatus * geslacht (1=vrouw)						
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * vrouw	-0,480	0,150	***	-0,261	0,158	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * vrouw	-0,119	0,110		0,056	0,116	
Nooit gehuwd, samenwonend * vrouw	0,132	0,090		0,159	0,095	
Nooit gehuwd, alleenstaande * vrouw	-0,059	0,081		0,135	0,085	
Partnerstatus * jong kind in huishouden						
Gescheiden, ongehuwd samenwonend * kind	0,204	0,227		-0,069	0,239	
Gescheiden, momenteel alleenstaande * kind	0,493	0,258		-0,197	0,272	
Nooit gehuwd, samenwonend * kind	0,094	0,106		-0,085	0,112	
Nooit gehuwd, alleenstaande * kind	0,026	0,218		-0,101	0,230	
N	4.625			4.625		
Adjusted R ²	0,065			0,052		
df	31			31		
F	11,452			9,121		

* p<0,05   ** p<0,01   ***p<0,001

Uit de resultaten kan onmiddellijk afgeleid worden dat, alle andere individuele kenmerken constant gehouden, de variabele partnerstatus naar schatting weinig effect heeft op het sociaal en institutioneel vertrouwen. We vinden enkel een significant negatief effect bij de nooit gehuwde samenwoners voor de beide dimensies van vertrouwen. In tegenstelling tot wat we aanvankelijk dachten vinden we dus geen negatief effect van echtscheiding. Dit geldt

zowel voor mannen als vrouwen. Een belangrijke uitzondering hierop zijn gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen: het sociaal vertrouwen daalt met 0,480 voor deze subgroep en het institutioneel vertrouwen met 0,261 ($p < 0,10$). Het zijn dus niet zozeer de vrouwen of de gescheidenen, maar met name gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen die minder vertrouwen stellen. Onze hypothese dat een nieuwe partner het vertrouwen in andere mensen helpt te herstellen, wordt dus niet bevestigd. Integendeel, bij vrouwen lijkt dit zelfs met meer wantrouwen samen te hangen.

Verder kunnen we uit de resultaten in de tabel afleiden dat vrouwen minder institutioneel vertrouwen hebben dan mannen en dat zowel sociaal als institutioneel vertrouwen lijken toe te nemen met de leeftijd. Een opmerkelijk resultaat want over het algemeen wordt aangenomen dat een hogere leeftijd gepaard gaat met meer wantrouwen (zie o.a. Alesina & La Ferrara, 2002; Elchardus & Smits, 2002). Ook een stedelijke woonomgeving heeft naar schatting een positief effect op het maatschappelijk vertrouwen van de respondenten. Een verklaring hebben we hier niet meteen voor. Verschillende modellen werden getest maar de effecten bleven steeds onverminderd positief. Respondenten met jonge kinderen in het huishouden hebben naar schatting significant minder vertrouwen in anderen dan respondenten zonder kinderen. Dit geldt echter niet voor gescheiden alleenstaanden: jonge kinderen doen het sociaal vertrouwen van deze subgroep stijgen met 0,493 tegenover gehuwden met jonge kinderen ($p = 0,056$). Op het maatschappelijk vertrouwen heeft het al dan niet hebben van jonge kinderen geen effect. Wel stellen we vast dat vooral respondenten met hoge inkomens meer vertrouwen hebben in de overheidsinstellingen en dat het vertrouwen licht daalt naarmate men meer uren per week buitenshuis werkt. Ten slotte blijkt dat een beperkende gezondheid naar schatting sterk negatief en een hoger opleidingsniveau sterk positief gecorreleerd is met beide dimensies van vertrouwen.

Kortom, niet de gescheiden Vlamingen maar de nooit gehuwde samenwoners zijn wantrouwiger ten aanzien van anderen en de overheidsinstellingen na controle voor de andere individuele kenmerken. Een uitzondering hierop zijn gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen met een nieuwe partner. Zij stellen veel minder vertrouwen in hun medemens in vergelijking met gehuwde vrouwen. Bovendien stellen we vast dat het sociaal vertrouwen van gescheiden alleenstaanden significant stijgt indien er jonge kinderen in het huishouden wonen.

5. Besluit

In deze bijdrage gingen we na of er in Vlaanderen een verband bestaat tussen gescheiden zijn (al dan niet samenwonend met een nieuwe partner) en sociaal kapitaal, gedefinieerd als potentiële hulpbron voor individuen. We onderzochten dit aan de hand van de contactfrequentie met burens, vrienden en familieleden, de deelname aan het verenigingsleven en de mate van sociaal en institutioneel vertrouwen van mensen. Door beperkingen van de data dienen we de resultaten van dit onderzoek wel met de nodige voorzichtigheid te benaderen.

Ondanks de toegenomen aandacht voor en bezorgdheid over de mogelijke negatieve gevolgen van echtscheiding, lijkt dit voor sociaal kapitaal op het eerste gezicht best mee te vallen. Een vaststelling die ook in de Verenigde Staten reeds gemaakt werd door Putnam (2000). Op enkele uitzonderingen na hebben gescheiden Vlamingen over het algemeen evenveel contact met burens, vrienden en familie, participeren ze niet minder aan het verenigingsleven en koesteren ze evenveel vertrouwen in de instellingen als de gehuwden. Dit neemt niet weg dat de dagelijkse sociale omgeving van gescheiden Vlamingen verschilt van die van gehuwden. Net als in ander onderzoek naar de gevolgen van echtscheiding vinden we voor bepaalde subdimensies van sociaal kapitaal namelijk belangrijke verschillen tussen mannen en vrouwen, en spelen ook het hebben van een nieuwe partner of jonge kinderen in het huishouden een rol. Zo zien we bijvoorbeeld dat het contact met burens en familieleden vooral bij gescheiden alleenstaande mannen afneemt. Gescheiden alleenstaande vrouwen en gescheiden alleenstaanden met jonge kinderen in het huishouden hebben daarentegen frequenter contact met de burens, wellicht omdat zij ook vaker in de echtelijke woning blijven wonen na de echtscheiding.

Wat sociale participatie betreft, blijkt niet zozeer de partnerstatus maar eerder de socio-economische positie van de respondenten een rol te spelen. Een uitzondering zijn de socio-culturele en religieuze verenigingen, maar ook daar blijft het effect van een echtscheiding beperkt. Alleenstaande gescheiden mannen en vrouwen lijken op het eerste zicht ondervertegenwoordigd in de sportverenigingen maar dit blijkt eerder het gevolg te zijn van het lagere opleidingsniveau en inkomen van deze groep.

Een nieuwe partner wordt vaak gezien als een 'remedie' tegen de negatieve gevolgen van een echtscheiding (Coleman e.a., 2000). Voor gescheidenen die ongehuwd samenwonen met een (nieuwe) partner, vinden we in dit onderzoek echter zo goed als geen verband met sociaal kapitaal. Wel stellen we vast dat gescheiden vrouwen die ongehuwd samenwonen meer wantrouwen koesteren ten aanzien van hun medemens in vergelijking met de gehuwden. Een belangrijke beperking is hier uiteraard dat we de gescheidenen die hertrouwen niet kunnen onderscheiden van de gehuwden die nooit gescheiden zijn en dat we de duur sinds de echt-

scheiding niet kennen. Hierdoor wordt vergelijken tussen beide subgroepen bemoeilijkt en verzwakken of verdwijnen de verbanden die mogelijk wel aanwezig zijn.

We kunnen hoe dan ook niet spreken van een algemeen negatief effect van echtscheiding op sociaal kapitaal. Maar we kunnen wel enkele potentiële 'risicogroepen' onderscheiden, bijvoorbeeld de gescheiden alleenstaande mannen. De minder intense contacten van deze groep met burens en familie kunnen belangrijke gevolgen hebben voor de mate waarin zij aanspraak kunnen maken op steun uit hun directe omgeving wanneer ze daar nood aan hebben. En als mensen minder beroep kunnen doen op informele netwerken voor zorg en (financiële) steun, wordt de druk op de welvaartsstaat als sociaal vangnet wellicht groter.

Bibliografie

- Ahrons, C. R. & Bowman, M. E. (1982). Changes in family relationships following divorce of adult child: grandmothers' perceptions. In: *Journal of Divorce*, 5, 49 – 68.
- Albeck, S. & Kaydar, D. (2002). Divorced mothers: their networks of friends pre- and post-divorce. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 36 (3/4), 111-138.
- Alesina, A. & La Ferrara, E. (2002). Who trusts others? In: *Journal of Public Economics*, 85, 207-234.
- Amato, P. R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. In: *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Bartfeld, J. (2000). Divorce and its consequences: child support and the postdivorce economic well-being of mothers, fathers, and children. In: *Demography*, 37(2), 203-213.
- Bourdieu, P. (1989). Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal. In: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep, 120-141.
- Bracke, P. (1998). Depressiviteit en de economische gevolgen van echtscheiding voor vrouwen en mannen. In: *Mens en Maatschappij*, 73 (3), 239-258.
- Brehm, J. & Rahn, W. (1997). Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital. In: *American Journal of Political Sciences*, 41, 999-1023.
- Carton, A., Vander Molen, T., Pickery, J. & Van Geel, H. (2006). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2005. Basisdocumentatie*. Brussel: Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Coleman, M., Ganong, L. & Fine, M. (2000). Reinvestigating remarriage: another decade of progress. In: *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1288 – 1307.
- Cook, K. S. (2001). *Trust in society (Volume II in the Russel Sage Foundation series on trust)*.

- New York: Russel Sage Foundation.
- Corijn, M. (2005). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: CBGS-Werkdocument 5.
- Decoster, K. (2001). *Implicaties van een sociaal kapitaal-concept voor politieke sociologen*. PSW-paper 2001/5. Antwerpen: UIA.
- De Koker, B. (2007a). Impact op de sociale relaties van ex-partners. In: Van Peer, C. (ed.) *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 188-203.
- De Koker, B. (2007b). Impact op het psychologisch welbevinden van ex-partners. In: Van Peer, C. (ed.) *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, 150-170.
- Demo, D. H. & Acock, A. C. (1996). Motherhood, marriage, and remarriage: The effects of family structure and family relationships on mothers' well-being. In: *Journal of Family Issues*, 17, 388-407.
- Dykstra, P. A. (1997). The consequences of divorce for intergenerational exchanges within families. In: *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 33, 77-93.
- Elchardus, M., Huysse, L. & Hooghe, M. (2001). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUB Press.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB Press.
- Eurostat (2009). Demographic Outlook. *National reports on the demographic developments in 2007*. Luxembourg: European Communities.
- FOD Economie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2008). *Huwelijken en echtscheidingen per gewest – absolute en relatieve cijfers (1996-2006)*. Brussel: FOD Economie. http://statbel.fgov.be/figures/d22_nl.asp#3, geraadpleegd op 26 april 2009.
- Franklin, K. M., Janoff-Bulman, R. & Roberts, J. E. (1990). Long-term impact of parental divorce on optimism and trust: changes in general assumptions or narrow beliefs? In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (4), 743-755.
- Ganong, L., Coleman, M. & Hans, J. (2006). Divorce as a prelude to stepfamily living and the consequences of redivorce. In: M.A. Fine & J.H. Harvey (Eds.), *Handbook of Divorce and Relationship Dissolution*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 409 – 434.
- Gerstel, N. (1988). Divorce, gender and social integration. In: *Gender & Society*, 2 (3), 343-367.
- Grootaert, C. & Van Bastelaer, T. (2002). *Understanding and measuring social capital. a synthesis of findings and recommendations from the Social Capital Initiative*. Washington DC: The World Bank.
- Hardin, R. (2002). *Trust and trustworthiness (Volume IV in the Russel Sage Foundation series on*

- trust). New York: Russel Sage Foundation.
- Hatch, R. L. & Bulcroft, K. (1992). Contact with friends in later life: disentangling the effects of gender and marital status. In: *Journal of Marriage and the Family*, 54 (1), pp. 222-232.
- Hilton, J. M. & Kopera-Frye, K. (2007). Differences in resources provided by grandparents in single and married parent families. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 47, 33-54.
- Hooghe, M. (2003). *Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hooghe, M., Elchardus, M. & Smits, W. (2001). Wie participeert er (nog)? In: Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M. (eds.). *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel: VUBPRESS, 47 – 78.
- Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998 – 2006. In: Studiedienst van de Vlaamse Regering (eds.). *Vlaanderen Gepeild! Studiedag 18 september 2007*. Brussel: Vlaamse Overheid, 141-166.
- Jansen, M., Mortelmans, D. & Snoeckx, L. (in publicatie). Repartnering and (re-) employment: strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. In: *Journal of Marriage and the Family*.
- Jacquet, S. E. & Surra, C. A. (2001). Parental divorce and premarital couples: commitment and other relationship characteristics. In: *Journal of Marriage and the Family*, 63 (3), 627-638.
- Kalmijn, M. (2001). Veranderingen in vriendschapsnetwerken tijdens de levensloop. Een toets van de paarsgewijze-afzonderingshypothese. In: *Mens en Maatschappij*, 76(3), 221-236.
- Kalmijn, M. (2003). Shared friendship networks and the life course: an analysis of survey data on married and cohabiting couples. In: *Social Networks*, 25, 231-249.
- Kalmijn, M. & Bernasco, W. (2001). Joint and separated lifestyles in couple relationships. In: *Journal of Marriage and Family*, 63 (3), 639-654.
- Kalmijn, M. & Broese van Groenou, M.-I. (2005). Differential effects of divorce on social integration. In: *Journal of Social and Personal Relationships*, 22 (4), 455-476.
- Kalmijn, M. & Uunk, W. (2007). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: A test of the stigmatization hypothesis. In: *Social Science Research*, 36, 447-468.
- Kaufman, G. & Uhlenberg, P. (1998). Effects of life course transitions on the quality of relationships between adult children and their parents. In: *Journal of Marriage and the Family*, 60, 924-938.
- King, G. (1988). Statistical models for political science event counts: bias in conventional procedures and evidence for the exponential Poisson regression model. In: *American Journal of Political Science*, 32 (3), 838-863.

- King, V. (2002). Parental divorce and interpersonal trust in adult offspring. In: *Journal of Marriage and the Family*, 64 (3), 642-656.
- Lansford, J. E. (2009). Parental divorce and children's adjustment. In: *Perspectives on Psychological Science*, 4 (2), pp. 140-152.
- McCullagh, P. & Nelder, J.A. (1989). *Generalized linear models. Second edition*. London: Chapman & Hall.
- Milardo, R. M. (1988). *Families and social networks*. Newbury Park: Sage Publications.
- Miller, N. B., Smerglia, V. L., Gaudet, D. S. & Kitson, G. C. (1998). Stressful life events, social support, and the distress of widowed and divorced women. In: *Journal of Family Issues*, 19, 181-203.
- Morrens, B. (2008). Sociaal kapitaal en gezondheid: een overzicht van de recente onderzoeksliteratuur. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 29 (2-3), 138-157.
- Mortelmans, D. & Dewilde, C. (2008). De economische gevolgen van echtscheiding: armoederisico's en copingstrategieën. In: Vranken, J., e.a. (eds.). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2008*. Leuven, Acco, 199-219.
- Pampel, F.C. (2000). *Logistic regression. A primer*. Thousand Oaks: Sage. (Quantitative Applications in the Social Sciences).
- Pichler, F. & Wallace, C. (2007). Patterns of formal and informal social capital in Europe. In: *European Sociological Review*, 23(4), 423 - 436.
- Pickery, J. (2006). *Een statistische analyse van een toenemende of dalende ongelijkheid in participatie. Van kruistabellen naar oddsratio's en van oddsratio's naar een logistische regressie (en terug)*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Poortman, A.-R. & Fokkema, T. (2001). Economische gevolgen van echtscheiding voor mannen en vrouwen in Nederland, 1949-1998. In: *Sociale wetenschappen* 44(2), 69-92.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. In: *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone, the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. (2001). *Social capital: measurement and consequences*. <http://www.oecd.org/dataoecd/25/6/1825848.pdf>, geraadpleegd op 30 juni 2009.
- Rands, M. (1988). Changes in social networks following marital separation and divorce. In: Milardo, R. M. (ed.) *Families and Social Networks*. Newbury Park: Sage Publications, 127-146.
- Speltinckx, E. & Jacobs, T. (2000). *Gezinsontbinding in Vlaanderen. Boek 2: gevolgen van echtscheiding*. Antwerpen: Steunpunt Gezinsdemografisch panel.
- Spitze, G. & Logan, J. R. (1991). Employment and filial relations: Is there a conflict? In: *Sociological Forum*, 6, 681-697.
- Spitze, G., Logan, J. R., Deane, G. & Zerger, S. (1994). Adult children's divorce and intergene-

- rational relationships. In: *Journal of Marriage and the Family*, 56, 279-293.
- Sprecher, S., Felmlee, D., Schmeekle, M. & Xiaoling, S. (2006). No breakup occurs on an island: social networks and relationship dissolution. In: Fine, M. A. & Harvey, J. H. (eds.). *Handbook of Divorce and Relationship Dissolution*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 457-478.
- Strohschein, L., McDonough, P., Monette, G. & Shao, Q. (2005). Marital transitions and mental health: are there gender differences in the short-term effects of marital status change? In: *Social Science & Medicine*, 61(11), 2293-303.
- Stolle, D. (1999). Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 20 (3 - 4), 247 - 280.
- Studiedienst van de Vlaamse Regering (2009). *SVR – SCV – survey*. <http://www4.vlaanderen.be/dar/svr/Enquetes/Pages/Enquetes.aspx>, geraadpleegd op 8 juli 2009.
- Terhell, E. L., Broese van Groenou, M. I. & van Tilburg, T. (2001). Verschillen in het steunnetwerk en de sociale participatie van gescheiden mannen en vrouwen. In: *Sociale Wetenschappen*, 44 (2), 93-114.
- Terhell, E. L., Broese van Groenou, M. I. & van Tilburg, T. (2004). Network dynamics in the long term period after divorce. In: *Journal of Social and Personal Relationships*, 21(6), 719-738.
- Terhell, E. L., Broese van Groenou, M. I. & van Tilburg, T. (2007). Network contact changes in early and later postseparation years. In: *Social Networks*, 29, 11-24.
- Umberson, D., Chen, M. D., House, J. S., Hopkins, K. & Slaten, E. (1996). The effect of social relationships on psychological well-being: are men and women really so different? In: *American Sociological Review*, 61 (5), 837-857.
- Van der Gaag, M. & Snijders, T. (2004). Proposals for the measurement of individual social capital. In: Flap, H. & Volker, B. (eds.). *Creation and return of social capital: a new research program*. London: Routledge, 199-218.
- Van Peer, C. (2007) (ed.). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Whitton, S. W., Rhoades, G. K., Stanley, S. M. & Markman, H. J. (2008). Effects of parental divorce on marital commitment and confidence. In: *Journal of Family Psychology*, 22 (5), 789-793.
- Wu, Z. & Schimmele, C. M. (2005). Repartnering after first union disruption. In: *Journal of Marriage and Family*, 67, 27 - 36.

Bijlage

Een zuiver Poisson-model gaat uit van de assumptie dat de opeenvolgende gebeurtenissen onafhankelijk van elkaar en met dezelfde spreiding of regelmaat voorvallen. In de praktijk is dit echter vaak niet het geval: gebeurtenissen komen sporadisch voor, zonder regelmaat of in clusters, of verschillen sterk tussen individuen. De spreiding van de data is in de realiteit met andere woorden vaak veel groter dan voorspeld wordt door het klassieke Poisson-model. Aangezien we kunnen aannemen dat sommige individuen meer geneigd zijn om contact te hebben met burens, vrienden en familie dan anderen en dat deze contacten ook niet noodzakelijk met een constante regelmaat voorkomen, vermijden we deze assumptie in ons model door een extra spreidingsparameter op te nemen (McCullagh & Nelder, 1989).

Dit wordt een log-lineair model genoemd, omdat niet Y maar het natuurlijk logaritme van Y gemodelleerd wordt als een lineaire combinatie van de covariaten. Dit maakt dat de interpretatie van de voorspelde waarden anders verloopt dan bij een gewoon lineair model. Om terug tot de natuurlijke schaal van Y te komen, hier de contactfrequentie per maand, worden de variabelen en de regressieparameters uit de vergelijking op logaritmische schaal terug geëxponentieerd: $Y = e^{\beta_0} e^{\beta_1 x_1}$ (exp(b) in tabel 2). Als x_1 met één eenheid toeneemt, dan neemt Y toe met een factor e^{β_1} : de geëxponentieerde regressieparameters kunnen dus als factoreffecten geïnterpreteerd worden.

OVER DE AUTEURS

Rene Bekkers is als universitair docent verbonden aan de capaciteitsgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht en de werkgroep Filantropische Studies van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij deed eerder onderzoek naar de rol van religie voor geefgedrag en vrijwilligerswerk in Nederland.

Sarah Botterman is politicologe en is sinds 2007 verbonden aan het Centrum voor Politicologie van de K.U.Leuven, waar zij een doctoraat maakt in functie van het SBO-project "Social cohesion indicators for the Flemish region. The development of comprehensive social cohesion indicators at the local level in Flanders".

Marc Callens, Phd, is socioloog (VUB) en statisticus (K.U.Leuven). Hij is als senior onderzoeker verbonden aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Zijn actuele onderzoeksinteresse gaat uit naar analysemethoden voor internationaal vergelijkend onderzoek, multilevel analyse, samengestelde indicatoren, armoededynamiek en kwaliteit van het leven.

Ann Carton is doctor in de sociale wetenschappen (K.U.Leuven, departement Sociologie) en is momenteel adviseur-coördinator van het Team kwaliteit statistiek, survey, toekomstverkenningen en beleidsevaluatie op de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Ze is eveneens verantwoordelijk voor de organisatie van en kwaliteitszorg over de SCV-survey en de contactpersoon voor ISSP in Vlaanderen.

Yves Dejaeghere werkt als doctoraatsbursaal op het Centrum voor Politicologie van de K.U.Leuven. Zijn onderzoek betreft onder andere de thema's burgerschap, jongeren, tolerantie en identiteit. Hij publiceerde ondermeer in *Scandinavian Political Studies*, *European Union Politics* en *Journal of Adolescence*.

Hans De Witte is Hoogleraar Arbeidspsychologie aan het Departement Psychologie van de K.U.Leuven. Hij maakt daar deel uit van de Onderzoeksgroep Arbeids-, Organisatie- en Personeelspsychologie. Zijn onderzoeksdomeinen omvatten: (a) de arbeidspsychologische benadering van arbeid (bijvoorbeeld de beleving van arbeid, zowel positief (arbeidstevredenheid en bevlogenheid), als negatief (werkstress, burnout), (b) gevolgen van jobonzekerheid, tijdelijk werk en herstructureren, en (c) de beleving en gevolgen van werkloosheid.

Mark Elchardus is hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel en lid van de onderzoeksgroep TOR. Hij is auteur van onder meer *De Dramademocratie* (lannoo) en medeauteur van *De symbolische samenleving*.

Marc Hooghe is hoogleraar politieke wetenschappen aan de K.U.Leuven. Hij is licentiaat in de geschiedenis en doctor in de politieke wetenschappen en in de sociologie. Hij is hoofdredacteur van het wetenschappelijk tijdschrift "Acta Politica" en voorzitter van de Vlaamse vereniging voor politieke wetenschappen. Zijn onderzoek spitst zich toe op sociale cohesie, sociaal kapitaal en politieke participatie. Recent verscheen van hem (met Paul Dekker en Govert Buijs) het boek *Civil Society* (Aksant, Amsterdam 2009).

Maaïke Jappens is afgestudeerd als licentiaat in de sociologie en in de familiale en seksuologische wetenschappen. Sinds oktober 2008 is ze verbonden aan de onderzoeksgroep Interface Demography van de Vrije Universiteit Brussel. Zij doet onderzoek naar intergenerationale solidariteit in Europa en is sinds kort betrokken bij het project 'Scheiding in Vlaanderen'.

John Lievens is docent in de Vakgroep Sociologie aan de Universiteit Gent, waar hij kwantitatieve onderzoeksmethoden doceert. Zijn onderzoek situeert zich in de sociaalwetenschappelijke methodologie en de cultuursociologie. Hij is daarnaast coördinator van de participatiesurvey in het Steunpunt voor beleidsrelevant onderzoek Cultuur, Jeugd en Sport.

Geert Loosveldt is als gewoon hoogleraar verbonden aan het Centrum voor Survey Methodologie van het departement Sociologie van de K.U. Leuven. Hij doceert er vakken op het terrein van de methodologie van sociaalwetenschappelijk onderzoek en de sociale statistiek. Zijn onderzoek richt zich vooral op de analyse van de kwaliteit van surveydata.

Marie-Anne Moreas is domeinverantwoordelijke Media en ICT aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Naast de monitoringopdrachten, spitst ze zich toe op de maatschappelijke impact van de digitalisering.

Guy Pauwels is socioloog en gediplomeerd in de aanvullende studies bedrijfseconomie (K.U.Leuven). Hij is momenteel als medewerker actief bij de Studiedienst van de Vlaamse Regering waar hij verantwoordelijk is voor de opvolging van de beleidsdomeinen Cultuur, Jeugd en Sport.

Jan Pickery is doctor in de sociale wetenschappen (K.U.Leuven, departement Sociologie) en is momenteel adviseur bij het Team kwaliteit statistiek, survey, toekomstverkenningen en beleidsevaluatie van de Studiedienst van de Vlaamse Regering, waar hij adviezen verstrekt over statistiektoepassing en kwaliteit van statistische data.

Stefaan Pleysier is licentiaat in de sociologie, master quantitative analysis in the social sciences en doctor in de criminologie. Hij is coördinator van het Expertisecentrum Maatschappelijke Veiligheid (KATHO, departement Ipsoc) en als plaatsvervangend docent verbonden aan het Leuven Instituut voor Criminologie (K.U.Leuven).

Ronald Schoenmaeckers is sociaal-demograaf (PhD in demografie, Vrije Universiteit Brussel). Hij is Wetenschappelijk Directeur en bekleedt binnen de Studiedienst van de Vlaamse Regering de functie van coördinator van de entiteit 'Studies'. De laatste jaren ligt het accent van zijn werk op de socio-economische implicaties van 'bevolkingsveroudering'. Samen met Lieve Vanderleyden

is hij de editor van de SVR publicatie 2009/01 "Population Ageing. Toward an Improvement of the Quality of Life ?"

Wendy Smits is senior onderzoeker aan de Vrije Universiteit Brussel en lid van de onderzoeksgroep TOR. Zij is medeauteur van onder meer Anatomie en oorzaken van het wantrouwen en Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen (VUB-Press). Samen met Mark Elchardus publiceerde ze onlangs Het grootste geluk (lannoo campus)

Bram Spruyt is als aspirant voor het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen werkzaam bij de onderzoeksgroep TOR aan de Vrije Universiteit Brussel.

Jan Van Bavel is hoofd van de onderzoeksgroep Interface Demography en doceert demografie en sociaalwetenschappelijke methodologie aan de Faculteit Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij doet onderzoek naar de oorzaken van lage vruchtbaarheid in Europa.

Lieve Vanderleyden is doctor in de Sociale Wetenschappen (K.U.Leuven) en behaalde een kwalificatie in de Gerontologie. Zij was jarenlang werkzaam op het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies waar ze mede verantwoordelijk was voor het ouderenonderzoek. Sinds 2006 is ze als senior onderzoeker verbonden aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering waar ze de vergrijzingsthematiek opvolgt.

Dries Verlet is doctor in de politieke wetenschappen (UGent, faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen). Hij is sinds november 2007 werkzaam als adviseur beleidsevaluatie binnen het Team kwaliteit statistiek, survey, toekomstverkenningen en beleidsevaluatie van de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Vanuit deze functie is hij betrokken bij een diversiteit aan beleidsevaluatieonderzoeken binnen de Vlaamse overheid. Daarnaast is hij gastdocent aan het Departement Handelswetenschappen en Bestuurskunde van de Hogeschool Gent waar hij onderzoeksmethoden doceert binnen de opleiding Bestuurskunde en Publiek Management

Carissa Vets is wetenschappelijk medewerkster aan het Departement Psychologie van de K.U.Leuven. Zij maakt daar deel uit van de Onderzoeksgroep Arbeids-, Organisatie- en PersoneelsPsychologie. Haar onderzoeksdomeinen omvatten: (a) de kwaliteit van de arbeidssituatie (arbeidsinhoud, arbeidsomstandigheden, arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen) en (b) het algemeen welzijn, zowel positief (welbevinden) als negatief (spanning), van werknemers.

Sara Vissers is licentiaat sociologie en is momenteel verbonden aan het centrum voor politicologie van de K.U.Leuven als doctoraatstudent. In haar proefschrift gaat zij dieper in op de relatie tussen ICT en politieke mobilisatie en de implicaties voor ongelijkheid en participatie. Haar werk verscheen onder meer in Information, Communication & Society en Social Science Computer Review.

Belinda Wijckmans is afgestudeerd als licentiaat in de sociologie. Sinds september 2007 is ze verbonden aan de onderzoeksgroep Interface Demography van de Vrije Universiteit Brussel en werkt zij voltijds op het project 'Scheiding in Vlaanderen'. Zij bereidt een doctoraat voor rond echtscheiding en intergenerationale solidariteit.